

Türk Cumhuriyetlerinde Siyasal Kurumsallaşma Süreci: Geçen Yirmi Yılın Bir Bilançosu

Haluk Alkan*

Özet

Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra Türk Cumhuriyetlerinde siyasi kurumsallaşma süreci daha çok uluslararası ilişkiler temelinde değerlendirilmiştir. Bu yaklaşımlar bu ülkelerin iç dinamiklerini ikinci plana ittiklerinden, konu ile ilgili yeni analiz çerçevelerinin geliştirilmesine gereksinim bulunmaktadır. Bu çalışmada Türk cumhuriyetlerinin bağımsızlıktan bu güne yirmi yıl içinde geçirdikleri siyasi değişim kurumsal, demokratikleşme ve sistem boyutları ışığında incelenmektedir. Çalışmanın sonunda, bu ülkelerin yapılar, farklılaşmalar ve potansiyel değişimleri konusunda ulaşılan sonuçlar belirtilmektedir.

Anahtar Kelimeler

Türk Cumhuriyetleri, Siyasal Değişme, Kafkasya ve Orta Asya Ülkelerinde Parti Sistemleri, Siyasal Hayat ve Demokratikleşme.

Giriş

Türk Cumhuriyetleri bağımsızlığa kavuştukları 1991 yılından bu güne, geçen 20 yıllık süre içinde çok yönlü baskıların altında bir kurumsallaşma sürecine girmiş bulunmaktadır. Bu ülkeler, Sovyet enternasyonalizminin federe bir unsuru olmaktan çıkıp, liberal söylem, kurum ve kuralların küresel bir dalgaya dönüştüğü bir konjonktürde, çoğu isteksizce bağımsızlığa itildiler. Bağımsızlığın gerektirdiği yeni kurumların oluşturulması, etnik ve sınır anlaşmazlıkları gibi iç sorunların yanında, uluslararası sistemin beklentisi olan reformların yapılması yönündeki baskılarla da karşı

* Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi, İİBF Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi – Kayseri / Türkiye
halukalkan@hotmail.com

karşıya kaldılar. Geçen 20 yıl bu ülkelerin siyasal açıdan otoriter bir kurumsallaşma sürecine girdiklerini göstermektedir. Çalışmada Azerbaycan, Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan ve Türkmenistan'daki siyasal kurumsallaşmanın içsel dinamikleri ve potansiyel gelişimi ele alınmaktadır. Bu kapsamda öncelikle konu ile ilgili bir kavram çerçevesi oluşturulmakta ve oluşturulan çerçeve ışığında bu ülkelerin siyasal sistemleri incelenmektedir.

Kavramlar – Kurumlar

Türk cumhuriyetlerindeki siyasal değişimin belirlenmesinde öncelikle bir kavramlaştırma çerçevesinin oluşturulmasına gereksinim bulunmaktadır. Bu ülkelerin bağımsızlıklarından sonra yaşamış oldukları siyasal değişim, daha önce oluşturulmuş analitik çerçevelerin yeniden yorumlanmasını gerektirmektedir. Bunun için de çalışmada konuya hükümet sistemi ya da siyasal rejim boyutu, demokratikleşme boyutu ve siyasal sistem boyutu olmak üzere üç açıdan yaklaşılacaktır. Birinci boyut, klasik anlamda siyasal kurumlar ve bu kurumlara ilişkin kuralların nasıl yapılandırıldığı ile ilgilidir. Demokratikleşme boyutu siyasal rejimin demokrasiye işlevsellik kazandırma yönünde nasıl rol oynadığı ile ilgilidir. Son boyut ise diğer iki boyut ile birlikte siyasal hayatın nasıl işlediği sorusuna odaklanmaktadır.

Hükümet sistemi ya da siyasal rejim boyutu yönüyle Sovyetler Birliğinin dağılmasından sonra ortaya çıkan olgu, bu ülkelerde otoriter başkanlık veya yarı-başkanlık rejimleri temelinde bir kurumsallaşmanın öne çıkmasıdır. Başkanlık rejiminin özellikleri konusunda görüş ayrılıkları bulunsada, bu tipin en belirleyici özelliği sistem içinde yasama ile yürütmenin arasında katı bir ayrılığın yapılandırılmış olmasıdır (Tulis 1987: 41-45). Başkanlık rejiminin ayırt edici özelliklerinden bir diğeri, başkana bazı güçlü yetkilerin tanınmış olmasıdır. Başkanın genel olarak parlamentodan çıkan yasalarla ilgili güçleştirici veto yetkisi bulunmaktadır. Buna ek olarak başkana yürütmenin alanına giren konuları kararname ile düzenleme yetkisi tanınmıştır. Bazı ülke örneklerinde yasamanın onayı ile belirli konularda kanun çıkarma yetkisini devralması bile söz konusu olabilmektedir (Carey vd. 1998). Sartori başkanın halk tarafından seçildiği, ancak yasama karşısında güçlü yetkilere sahip olmadığı örneklerin başkanlık rejimi olarak değerlendirilemeyeceğini ileri sürmektedir (1994: 106-107). Bu durum başkanın güçlü yetkilerini sınırlandırabilen bir parlamento yapısı ile anlam kazanmaktadır. Bu sağlanamadığı takdirde parlamentonun, güçlü başkanın yönlendirdiği uysal bir organa dönüşme olasılığı her zaman söz konusudur. Yine siyasal açıdan parçalanmış bir parlamentoya karşı yetkilerini daha rahat kullanabilen başkan sistemi otoriter bir rejime yönlendirebilmektedir. Kişisel diktatörlüğe dayalı rejimlerin genellikle başkanlık rejimi altında formüle edilmiş olmaları, sistemin bu

pekiştirici özelliği ile yakından ilintilidir (Linz 1994: 18). Yarı başkanlık rejiminde, iktidar paylaşımı yasama ve yürütme arasında değil, daha çok yürütmenin iki kanadı, cumhurbaşkanı ile hükümet arasında oluşmaktadır. Yürütmenin hükümet kanadının seçimi parlamenter rejimlerde olduğu gibidir. Parlamento seçimleri sonucunda çoğunluğu oluşturan grup hükümeti kurmaktadır. Yürütmenin diğer kanadı cumhurbaşkanı ayrı bir seçimle, başkanlık rejimine benzer şekilde doğrudan halk tarafından seçilmektedir (Siaroff 2003: 292). Yarı başkanlık rejiminde ise cumhurbaşkanına, meclisi feshetme; olağanüstü durum ilan ederek bazı yasama yetkilerini kullanma; anayasa mahkemesine doğrudan başvurabilme; anayasa değişikliklerinde bazı stratejik yetkilere sahip olma; yargı ve bürokraside geniş atama yetkileri kullanma; atama kararlarını bir tür veto aracı olarak kullanabilme gibi geniş bir hareket alanı tanınarak, yetkili ikinci bir yürütme otoritesi oluşturulmaktadır (Knapp vd. 2001: 84-88). Yarı başkanlık rejiminin temel özelliği yürütmenin hükümet kanadının, cumhurbaşkanına karşı özerkliğinin kurumsal olarak sağlanmış olmasıdır. Bu özerkliğin sağlanamadığı durumda sistem fiilen bir başkanlık rejimine dönüşmektedir (Elgie 1999: 69-71). Dolayısıyla cumhurbaşkanı karşısında hükümet özerkliğinin kurumsal olarak sağlanmadığı rejimler daha çok başkanlık rejiminin otoriter biçimlerine uygun işleyen rejimlerdir. Başkanlık ya da yarı başkanlık rejimlerinde başkanın otoritesini dengeleyici bir yasama iktidarı veya yürütme iktidarının tamamıyla tek bir kişinin elinde toplanmasını önleyen dengeleyici yürütme otoritelerine sistem içinde yer verilemediği takdirde bu rejimlerin otoriter bir siyasal yapılanma doğurma olasılıkları yüksektir.

Otoriter başkanlık rejiminde yürütme otoritesinin eline, diğer anayasal kurumları gölgede bırakan güçlü araçlar verilmiştir. Cumhurbaşkanının yasama alanından özerk kılınmış, geniş bir kararname çıkarma yetkisi bulunmaktadır ve bu yetki yürütmenin başını, kişisel olarak yasa yapan bir iktidara dönüştürmektedir. Cumhurbaşkanı meclisi feshedebilmekte, geniş atama yetkileri ile her düzeyde yargı organlarını kontrolünde tutabilmektedir. Yasama iktidarı alan olarak sınırlanmıştır. Bu iktidar, aynı zamanda cumhurbaşkanına tanınan veto yetkisi ile kontrol altına alınmıştır. Meclis, sistem olarak cumhurbaşkanı ile uyumlu çalışmaya zorlanmaktadır. Bu rejimi, tam otokrasiden ayıran özellik, yürütme ve yasama otoritesinin düzenli yapılan seçimler yolu ile belirlenmesidir ki, pratikte seçimler bir iktidar değişimini mümkün kılmamaktadır (Fish 2001: 177-192).

Türk cumhuriyetlerinde siyasal değişimin ikinci boyutu demokratikleşme ile ilgilidir. Demokratikleşme boyutu belirtildiği gibi mevcut kurumsal yapının demokrasinin gelişimine ne ölçüde fırsat tanıdığı ile ilgili bir nitelik taşımakta-

dır. Bu açıdan Sovyetler Birliği sonrasında yaşanan değişimin bir demokrasiye geçiş süreci olmaktan çok, hibrid-karma rejimlere yönelik olduğu görülmektedir. Karma rejim, siyasal sistemde otoriter ve demokratik kurumlara bir arada yer verildiği ve rejimin işleyişinde bu kurumların birlikte işlev görebildiği bir siyasal rejim tipidir. Bu rejimde sistem içinde demokratik kurumlara yer verilmiş olsa da rejimin belirleyici niteliği otoriter bir işleyişe sahip olmasıdır. Başka bir ifade ile demokratik unsurlar otoriter rejimin perdelenmesi amacıyla, ona demokratik bir görünüm vermeye dönük olarak yapılandırılmışlardır. Linz, 1970’li yılların ortalarında otoriter rejim altında çok partili ve yarışmacı bir yapının oluşturulabileceğini, hâkim parti ve onun çevresinde bir dizi yapay parti ile bir pseudodemokrasi (yapay demokrasi) sisteminin oluşturulabileceğini ileri sürmüştü (Linz 2000: 60). Diamond, son yirmi yılda farklı özellikleri bir arada barındıran karma rejimlerin Doğu Avrupa’dan, Asya’ya, Latin Amerika’ya kadar dünyanın birçok bölgesinde güçlendiğini belirtmektedir (Diamond 2002: 21-22). Bu devletler seçimlere sistem içinde yer vermelerine rağmen, liberal demokrasinin örgütlenme, ifade özgürlükleri, alternatif iletişim kanallarından özgürce yararlanma hakkı, vatandaşların karar alma süreçlerine katılımını kolaylaştıran ek yasal ve kurumsal mekanizmaların oluşturulması gibi diğer unsurları hayata geçirmekte zorlanmakta ya da isteksiz davranmaktadırlar (Diamond 2002: 23). Diamond, siyasal rejimleri altı tipe ayırmakta, bunlardan liberal ve kapalı-otoriter rejim dışında kalan diğer dördünü karma rejim olarak nitelendirmektedir. Karma rejimler; *seçimli-demokrasi*, *muğlak rejimler*, *yarışmacı-otoriter rejimler* ve *hegemonik-seçimli otoriter rejimler* olma üzere dört farklı biçimde oluşmaktadırlar. Seçimli demokraside serbest ve dürüst seçimlere yer verilmekte, ancak seçimler siyasal hayatın işleyişinde ve hak ve özgürlükler alanında herhangi bir gelişmeye yol açmamakta, otoriter liderler yaygın halk desteği ile uzun süreli iktidara sahip olabilmektedirler. *Yarışmacı otoriter rejim*, muhalefete daha geniş bir hareket alanının tanındığı, yapay demokratik kurumların yasal olarak daha iyi formüle edildiği, basına ve sivil topluma belli bir hareket özgürlüğünün tanındığı bir rejim tipidir. Ancak siyasal seçkinler görünür bir biçimde siyasal hayatın işleyişine hakimdir ve tanınmış bulunan özgürlükler otoriter işleyişe bir etkide bulunamaz. *Muğlak rejimler*, zaman zaman seçimli demokrasi, zaman zaman da yarışmacı-otoriter rejim özelliği gösteren bir geçiş tipidir. Sistemin işleyişine zaman zaman otoriter müdahalelerde bulunulabilmektedir. *Hegemonik-seçimli otoriter rejimde* ise yapay demokratik kurumlar sistem içinde henüz yerleşmemiştir. Kurumların yapısına ve işleyişe sıklıkla müdahale edilir. Buna paralel olarak, muhalefete, basına ve sivil topluma tanınan hareket alanı yarışmacı otoriter rejime göre daha sınırlıdır. Kurallara rağmen müdahaleler, kuralların değiştirilmesi her zaman söz konusudur. Bu rejimde siyasal cinayetler daha çok görülmektedir

(Diamond 2002: 25-26). Diamond, Azerbaycan, Kazakistan, Özbekistan ve Kırgızistan'ı, hegemonik-seçimli otoriter rejime, Türkmenistan'ı ise kapalı-otoriter rejime sahip ülkeler arasında sıralamaktadır. Economist dergisi tarafından yapılan ve 165 ülkeyi kapsayan diğer bir sınıflandırmada ise, sadece Kırgızistan bir karma rejim olarak nitelenmekte, diğer ülkeler otoriter rejim grubunda gösterilmektedir (Economist 2007: 1-3). Bu noktada, Vladimir Putin tarafından Mart 2004 başkanlık seçimlerinde ortaya atılan "Yönetilebilir Demokrasi" kavramının üzerinde de konumuzla ilgili olarak durmak gerekmektedir. Bu kavram hakkında farklı sınıflandırmalar yapılsa da yönetilebilir demokrasi kavramı dört özelliği bir arada taşıyan bir içeriğe sahip bulunmaktadır: Zayıf kurumlar karşısında güçlü bir başkan; basın üzerinde devlet kontrolü; iktidar seçkinlerinin kararlarına meşruiyet sağlayan kontrollü seçimler ve uzun dönemli programlar yerine kısa dönemli etkili müdahalelerin tercih edilmesi. Bu özellikler sistem içinde başkanın kişisel belirleyiciliğini güçlendirmekte, siyasal kurumların işleyişini onun kontrolüne bırakmaktadır (Petrov ve McFaul 2005). Bu kavramın analitik incelemelerin ürünü olan bir tanımlamadan çok, karma rejimlerin karakteristik yapısını tanımlayan siyasal bir nitelendirme olarak ele alınması daha doğru bir yaklaşım olacaktır.

Siyasal değişimin üçüncü boyutu olan sistem boyutu siyasal hayatın işleyişine odaklanmaktadır. Sovyetler Birliği sonrası siyasal rejimlerin işleyiş biçimine ilişkin üzerinde durulması gereken rejim ise Patronal rejimdir. Bu rejim, iktidarı elinde toplayan cumhurbaşkanının formel ve enformel kurumları kontrol ve nüfuz etme araçlarına sahip olması, başkanın kararlarına sıkı sıkıya bağımlı kılınan bir ekonomik ve bürokratik seçkinler grubunun oluşturulması, idari ve yargısal kurumların siyasal hayat üzerinde başkanın otoritesini pekiştirici rol oynayabilmesi yönleri ile otoriter başkanlık rejimine benzemektedir. Buna karşılık, bu sistem istikrarlı bir sistem değildir. Genellikle bu sistemde birbirini takip eden dalgalar şeklinde siyasal kapanma ve açılma dönemleri yaşanmaktadır. Siyasal açılma dönemlerinde, siyasal iktidar mekanizmalarında söz sahibi olanlar, istedikleri takdirde demokratikleşmeye dönük bir süreci de başlatabilmektedirler. Patronal rejimde yargısal, idari ve ekonomik alanda enformel ilişkiler ile kontrol edilen bir seçkinler sınıfı bulunmaktadır. Bu seçkinlerin hareket alanı yürütme gücünü elinde toplayan cumhurbaşkanının kararlarına sıkı sıkıya bağlıdır. Verilen imtiyazlar ve makamlar, yargı organları eliyle her alan geri alınabilir. Patronal rejim, Sovyetler Birliği döneminde oluşturulmuş olan iktidar ilişkileri üzerinde yapılanmıştır ve bağımsızlık sonrasında tüm siyasal değişim bu arka plan temelinde yeniden anlamlandırılmaktadır. Seçim süreci cumhurbaşkanına bağımlı idari ve yargısal mekanizmalar tarafından sıkı bir biçimde kontrol edilmektedir. Devletin güvenlik birimleri siyasal, idari ve ekonomik seçkinler hakkında bilgi toplamakta, bu bilgiler seçkinler içinden

gelebilecek iktidar karşıtı girişimlere karşı gerektiğinde kullanılabilir. Buna karşılık, sistemin ayırt edici diğer bir özelliği, bölgesel, ekonomik ve bürokratik seçkinlerin kendi aralarında bir işbirliğine yöneldiklerinde liderin otoritesini tehdit edebilecek bir güce ulaşabilmeleridir. Bu dönemlerde seçkinler, mevcut muhalif örgütleri de yanlarına alarak, ellerindeki olanakları lidere karşı kullanabilirler. Eğer mevcut lider, elinde bulundurduğu geniş nüfuz kanallarını ve seçkinler arasındaki rekabet araçlarını başarılı bir biçimde kullanamazsa, muhalefet dalgası bir iktidar değişimi ile sonuçlanabilmektedir. Hale, bu dalga-
nın her zaman demokratikleşmeyi doğurmadığını, iktidarın devrilmesinden sonra, yeni yöneticilerin öncekilere benzer yönetsel eğilimler taşımaları nedeniyle ülkede köklü bir değişime gidilmeden, öncekine benzer süreçlerin yeniden yapılabileceğinin altını çizmektedir (Hale 2006: 305-329). Bu çerçevede, Ukrayna, Gürcistan ve Kırgızistan'da yaşanan iktidar değişiklikleri patrimonial rejim içinde başkanın kontrol yeteneğini kaybetmesi ile açıklanmıştır.

Sovyet sonrası ülkelerde patrimonial yapı bazı ülkelerde iktidar çatışmalarına neden olurken, aynı özelliklere sahip diğer bazı ülkelerde ise bu tip krizlere karşı daha dirençli bir yapının geliştiği görülmektedir. Bu çerçevede patrimonial rejimin rantier bir altyapı üzerinde kurumsallaştığı ülkelerin daha güçlü bir örgütsel denetim ağı oluşturabildikleri önerilmektedir. Rantier devlet kavramı, Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan gibi bazı ülkelerin siyasal sistemlerinin, bu ülkelerin sahip oldukları doğal kaynak gelirleri ile siyaset ilişkileri incelenmeden anlaşılamayacağını ileri sürmektedir. Bu ekonomilerde enerji üretimi ve yatırımları ekonomide baskın sektör haline gelmekte ve sektörü kontrolünde tutan siyasal ve ekonomik seçkinler geniş bir yönetim ağının unsurlarına dönüşmektedirler. Ekonomik gelişmeden elde edilen gelirin sınırlı bir grubun kontrolünde olması siyasal açıdan merkezileşmeyi, elde edilen gelirin siyasal bir araç olarak kullanılmasını beraberinde getirir. Sovyet sonrası dönemde böyle bir altyapıya sahip bulunan ülkelerde bağımsızlıkla birlikte bu durum görünür hâle geldi. Doğal kaynak dış satımına bağlı ekonomik iyileşme ülke liderlerinin ekonomik ve siyasal reformlar konusunda daha ağır hareket edebilmelerini mümkün kılmıştır (O'leary 2007: 207-223). Bu devletler ekonomi ve siyasette yönetici seçkinlerin merkezi olarak sistemin işleyişini kontrol edip yönlendirebildiği örnekler olarak öne çıkırlar. Rantier devletler de genellikle başkanlık rejimleri ile yönetilirler ve sistem içinde otoriter eğilimler güçlüdür. Beblavi ve Luciani gelir kaynakları doğal kaynak dışsatımına dayalı olan bu ülkeleri birinci derecede -tam rantier- devletler olarak nitelendirmektedirler. Bunun dışında geliri dış yardımlara bağımlı olan ikinci derece (Kırgızistan gibi) rantier devletler de bulunmaktadır (Beblavi vd. 1987: 49-61). Smith birinci derecede rantier devletlerin otoriter rejim üretmeye daha yatkın olduklarını belirtmektedir (2004: 232-246). Rantier devlette yönetici

azınlık elde edilen rantın yönetimi ve dağıtımı üzerinde söz sahibidir. Parasal kaynaklar, seçkinlerin topluma her düzeyde nüfuz edebilmelerini kolaylaştırır ve iktidarı toplumdan özerkleştirir. Rantiyer devlet, neopatrimonyal bir yönetim ağına dayanır. Neopatrimonyal devlette, siyasal kararlar kurumlar temelinde değil, kişisel ilişkiler, aile bağılıkları temelinde şekillendirilmektedir. Lidere kişisel olarak bağımlı bir ağ, yönetim mekanizmalarına hâkimdir. Birçok Kafkasya ve Orta Asya ülkesinde bu ağ, aile-akrabalık ve bölgesel ilişkiler temelinde oluşmuş bulunan klanlar tarafından şekillendirilirler. Bu çerçevede ranta dayalı neopatrimonyal bir devlette lider iktidarı kendi ailesinden birine devredebiliyorsa patrimonyal sultanlık adı verilen bir rejim biçimi ortaya çıkar. Azerbaycan'da Haydar Aliyev'in, güçlü bürokratik seçkinlere rağmen, iktidarı oğlu İlham Aliyev'e devredebilmesi, Kırgızistan'da 2005 devriminden önce eski cumhurbaşkanı Akayev'in iktidarını ailesine devretme yönündeki girişimleri ve Kazakistan'da siyasal iktidar içinde Nazarbayev ailesi mensuplarının giderek öne çıkmaları bu yönelimin örnekleri olarak gösterilebilir. Modern bir terminoloji olarak Sultanlık rejimi Chehabi ve Linz tarafından ayrıntılı bir biçimde ele alınmıştır. Sultanlık rejimi, kişisel liderliğe bağımlı, itaatin bir ideolojik temelden, karizmatik özelliklerden kaynaklanmadığı, daha çok istikrarsızlığa karşı duyulan korku ve liderin yakın çevresinde bulunmanın ve onunla işbirliği yapmanın sağladığı mevki ve ekonomik kazanımlara dayalı olduğu bir rejim tipidir. Kariyerler ve yönetsel pozisyonlar, lider tarafından aile üyeleri, aile dostları, işadamları ve iktidarın korunmasına yardımcı olan baskı araçlarını kullanabilen kişiler arasında paylaştırılmaktadır (Chehabi vd. 1998: 7-8). Bu çerçevede Guliyev (2005: 404), Azerbaycan'ın sahip olduğu rejimi, yarı otoriter sultanlık olarak tanımlamaktadır.

Çizelge 1. Sovyet Sonrası Rejimlerle İlgili Temel Kavramlar

Boyut	Rejimler	Özellik
Kurumsal	Otoriter Başkanlık / Yan-Başkanlık Rejimleri	Demokratik görünüm kaygısı olmaksızın anayasal olarak Cumhurbaşkanına devlet organları üzerinde güçlü yetkiler tanınması yolu ile iktidar tekeli sürdürme isteği
Demokratikleşme	Otoriter-Hibrid (Karma) Rejimler	Otoriter liderlerin liberal siyasal sistem içinde göstermelik olarak yer vererek iktidar tekeli sürdürme isteği
Sistem	Patronal Rantiyer Modern Patrimonyal	→ Cumhurbaşkanlığı ile enformel kurumlar arasındaki ilişkilerin niteliği → İktidar seçkinlerin ülke gelirlerini kontrol ve paylaşma yeteneği → Liderin iktidarı ailesinden birine devredebilmesi ve bunu kabul ettirebilme yeteneği

Ele alınan kavramlar ve bu kavramların temel özellikleri Çizelge 1’de özetlenmektedir. Bu çerçeve ışığında Türk cumhuriyetlerinde bağımsızlıktan günümüze yaşanan siyasal değişim aşağıda daha ayrıntılı olarak incelenecektir.

Türk Cumhuriyetlerinde Siyasal Kurumlar

Belirtildiği gibi, siyasal kurumsallaşma boyutu açısından üç belirleyici özellik ön plana çıkmaktadır. Bunlar, anayasal düzeyde devlet erkleri içinde yürütme otoritesine yasama ve yargıya göre daha güçlü yetkiler verilmesi; özellikle yasamanın yürütme karşısında dengeleyici bir güç olmaktan çıkarılması ve yürütme otoritesi içinde cumhurbaşkanı merkezli otoriter bir yapılanmanın bulunmasıdır.

Türk cumhuriyetlerinin siyasal kurumsallaşma açısından belirleyici özelliklerinin başında, bu ülkelerde siyasal sistemin yumuşak-görevsel kuvvetler ayrılığı temelinde ve üniter bir model altında yapılandırılmış olmalarıdır. Dolayısıyla bu ülkelerde başkanlık rejiminin demokratik bir model altında işletilmesinin bir koşulu olan katı kuvvetler ayrılığına dayalı dengeleyici bir yasama erkinin oluşumunun kurumsal alt yapısı bulunmamaktadır. 1995 tarihli Azerbaycan Anayasasında yasama, yürütme ve yargı güçlerinin Milli Meclis, Azerbaycan Cumhurbaşkanı ve yüksek yargı organları arasındaki işbirliği esasına göre paylaştırıldığı ifadesine yer verilmekte, Türkmenistan Anayasasının 4. maddesinde ise görevsel kuvvetler ayrılığına açık bir biçimde vurgu yapılmaktadır. Yürütme organlarına, pratikte cumhurbaşkanına doğrudan parlamentoya yasa tasarısı sunma yetkisi tanınmıştır. Azerbaycan anayasasının 96. maddesine göre Milli Meclise, Cumhurbaşkanı, yüksek mahkemeler ve başsavcı yasa tasarısı sunabilirler. Kazakistan Anayasası cumhurbaşkanına yasa tasarısı sunma yetkisi vermekte, Anayasanın 61/2. maddesine göre cumhurbaşkanı ayrıca tasarıların görüşülme prosedürünü belirleyebilmektedir. Cumhurbaşkanının ivedilikle görüşülmesini istediği bir tasarı, parlamento tarafından iki ay içinde sonuçlandırılmak zorundadır. Bu gerçekleştirilemezse cumhurbaşkanı bir kararname ile tasarıyı yürürlüğe koyabilir. Özbekistan Anayasası, cumhurbaşkanının, bakanlar kurulu üyelerinin, yüksek mahkeme başkanlarının ve merkez bankası başkanının meclis oturumlarına katılabileceklerini belirtmekte, Anayasanın 82. maddesi cumhurbaşkanına, bakanlar kuruluna, yüksek mahkemeler ve başsavcıya yasa tasarısı sunma yetkisi tanımaktadır. 2010 yılındaki yeni anayasa yürürlüğe girene kadar Kırgızistan Anayasası’nda da cumhurbaşkanına yasa tasarısı sunma yetkisi tanınmıştı. Hatta bu ülkede cumhurbaşkanının tek taraflı olarak doğrudan anayasa değişikliği için referanduma gitme yetkisi de bulunmaktaydı.

Paralel olarak, Türk cumhuriyetlerinde cumhurbaşkanlarına meclisi fesih yetkisi tanınmıştır. Bu yetki, siyasal sistem içinde cumhurbaşkanlığı otorite-

tesine karşı yasamanın dengeleyici bir güç olmasını imkansız hâle getirmektedir. Kazakistan Anayasası, parlamentonun cumhurbaşkanı tarafından önerilen hükümete güvenoyu vermemesi, yine cumhurbaşkanı tarafından önerilen başbakanı iki defa reddetmesi ve parlamento ile diğer devlet organları arasında anlaşmazlıklar çıkması nedeniyle bir siyasal krizin ortaya çıkması durumunda cumhurbaşkanına parlamentoyu fesih yetkisi tanımaktadır. Özbekistan'da cumhurbaşkanı, milletvekilleri arasında çözümlenemeyecek anlaşmazlıklar çıkması ve meclisin anayasaya aykırı kararlar alması durumunda Ali Meclis'i dağıtabilir. 2010 yılına kadar Kırgızistan'da cumhurbaşkanının, önerdiği başbakanın parlamento tarafından üç kez reddedilmesi durumunda meclisi fesih yetkisi bulunmaktaydı. Hükümete iki defa onay vermeyen meclisin cumhurbaşkanı tarafından feshedilme yetkisi Türkmenistan'da da bulunmaktadır.

Azerbaycan Anayasası cumhurbaşkanına, yasama prosedürü üzerinde geniş yetkiler tanımaktadır. Diğer Türk cumhuriyetlerinde olduğu gibi bu ülkede de cumhurbaşkanının güçleştirici veto yetkisi bulunmaktadır. Buna ek olarak cumhurbaşkanına 56 gün gibi uzun bir süre yasaları inceleme/bekletme süresi verilmiştir. Anayasa değişiklikleri konusunda ise cumhurbaşkanının mutlak veto yetkisi bulunmaktadır. Kazakistan Anayasası cumhurbaşkanı tarafından parlamentoya iade edilen bir yasanın onaylanmak üzere tekrar cumhurbaşkanına gönderilmesi için gerekli olan üçte iki oy çokluğu şartı yerine getirilmediği takdirde, cumhurbaşkanına "itiraz ettiği şekilde" düzenlemeyi yasalastırabilme yetkisi tanımaktadır. Cumhurbaşkanı yasamanın üst kanadı Senatoya 15 üyeyi doğrudan atayabilmektedir. Yine Kazakistan'da parlamentonun anayasa değişikliği için referanduma gitme yönünde almış olduğu karar, cumhurbaşkanı tarafından iade edildiği takdirde, onay için tekrar cumhurbaşkanına göndermek için parlamentonun beşte üç oy çokluğu ile karar alması gerekmektedir. Özbekistan'da yasamanın üst kanadı olan Senatonun 16 üyesi doğrudan cumhurbaşkanı tarafından atanmaktadır.

Türk cumhuriyetlerinde parlamentonun ve milletvekillerinin statüsü konusunda da yasama organının dengeleyici bir güç olmasını engelleyici düzenlemeler bulunmaktadır. Azerbaycan'da bir milletvekilinin görevinin sona ermesi için, herhangi bir mahkeme kararı ile suçlu bulunması veya partisinin kapatılmış olması yeterlidir. Kazakistan'da partisinden ihraç edilen bir parlamento üyesinin milletvekilliği düşmektedir. 2010 yılındaki yeni anayasa yürürlüğe girene kadar Kırgızistan'da partisini değiştiren bir milletvekilinin, milletvekilliği sona ermekteydi. Kırgızistan dışında, diğer Türk cumhuriyetlerinde yasamanın hangi konularda yasa çıkartabileceği anayasalarda tek tek sayılmaktadır. Yasama süreci üzerinde bu ülkelerde cumhurbaşkanlarına

tanınan güçlü yetkilere yukarıda değinilmişti. Bütün bu çerçeve Türk cumhuriyetlerinde yasamanın, cumhurbaşkanının otoritesine bağımlı ikincil bir organ olarak yapılandırılma isteğini göstermektedir. Bu arka planda yasama organları cumhurbaşkanları ile uyumlu çalışmak zorunda kalmaktadır. Aşağıda ayrıca değinileceği üzere, bu ülkelerde pratik olarak muhalif bir parlamento bileşiminin oluşumu değişik yöntemlerle engellenebilmektedir. Geçen 20 yıllık sürece bakıldığında, Kırgızistan dışında bu ülkelerde parlamenter cumhurbaşkanı ile uyumlu bileşimlere sahip olmuşlar, bu durum anayasalarda yasamaya verilen sınırlı yetkileri de anlamsız kılmıştır.

Kazakistan ve Özbekistan'da, 2010 yılına kadar da Kırgızistan'da, yasama sistemi Senato ve Meclis olmak üzere hiyerarşik olarak düzenlenmiş, iki kamaralı bir sisteme sahiptir. Stratejik atama yetkilerinin yanı sıra Senato, meclis kararlarına karşı da güçleştirici veto yetkisi ile donatılmıştır. Senatolar, seçimlerinde siyasal partilerin rolünün oldukça sınırlı olduğu, iki dereceli seçimle belirlenen ve üyelerinin büyük çoğunluğu cumhurbaşkanının çalışma ekibinde bulunan veya bulunmuş olan bürokrasi kökenli kişilerden oluşmaktadır. Yasama sürecinde senatolara stratejik yetkiler tanınması da, onların bu özelliklerinden kaynaklanmaktadır. Senato ve cumhurbaşkanına verilen veto yetkileri aşamalı bir biçimde yasama sürecinin kontrol edilebilmesine imkan tanımaktadır.

Türk cumhuriyetlerinde yasama otoritesinin dengeleyici bir güç olarak yapılandırılmamış olmasının yanında bu ülkelerde cumhurbaşkanına tanınmış bulunan güçlü yetkiler otoriter sistemin diğer dayanağını oluşturmaktadır. Bu ülkelerde bakanlar kurulu tamamıyla cumhurbaşkanı otoritesine bağlanmıştır. Azerbaycan'da cumhurbaşkanı, yalnızca başbakanı meclisin onayına sunar, diğer bakanları ise doğrudan atama yetkisine sahiptir. Bakanlar ve tüm diğer yürütme birimleri cumhurbaşkanına tabidir ve ona karşı sorumludur. Kazakistan ve Kırgızistan'da kabinenin bazı bakanları doğrudan cumhurbaşkanınca belirlenmektedir. Kazakistan'da diğer bakanları öneren başbakan da cumhurbaşkanı tarafından belirlenerek parlamentonun onayına sunulmaktadır. Yine bu ülkede cumhurbaşkanı, parlamentodan onay almamış bir hükümeti görevde tutabilir ve bunu yukarıda açıklandığı gibi fesih nedeni olarak kullanabilir. Cumhurbaşkanının iki defadan fazla seçilememe şartı, Kazakistan'da 1998, Türkmenistan'da 2003 ve Azerbaycan'da 2009 yılında yapılan anayasa değişiklikleri ile yürürlükten kaldırılmıştır. Özbekistan'da buna benzer bir hüküm anayasada yer almakla birlikte, bu hüküm fiilen uygulanmamaktadır. Farklı olarak Kırgızistan 2010 yılındaki yeni anayasa ile birlikte cumhurbaşkanlığı bir defa seçilme şartını getirmiştir. Azerbaycan Anayasasının 148. maddesi

cumhurbaşkanlığı kararnamelelerini bir yasama yetkisi olarak nitelendirmektedir. Kazakistan'da cumhurbaşkanı feshettiği meclis kanadının yetkilerini, yenisi seçilene kadar kullanabilmektedir.

Türk cumhuriyetlerinde cumhurbaşkanlarına yargı üzerinde de güçlü yetkiler tanınmıştır. Kırgızistan dışında bu ülkelerde yüksek mahkeme yargıcılıklarına kimlerin aday olabileceği cumhurbaşkanınca belirlenmekte ve parlamentonun onayı ile atama yapılmaktadır. Yüksek mahkemeler dışındaki yargıç ve savcılar ise doğrudan cumhurbaşkanınca atanmaktadır. Kırgızistan'da da 2010 yılına kadar cumhurbaşkanlarının böyle atama yetkileri bulunmaktaydı. Bu durum, cumhurbaşkanlarına siyasal rakiplerine karşı yargı sürecini kullanmakta geniş bir hareket alanı tanımaktadır. Kazakistan'da cumhurbaşkanının Anayasa Konseyi Başkanını belirleme, konsey oturumlarına katılma ve oy kullanma yetkisi bulunmaktadır. Ayrıca cumhurbaşkanına konsey kararlarına karşı güçleştirici veto yetkisi tanınmıştır.

Kurumsal boyut açısından üzerinde durulması gereken bir husus Kırgızistan'da 2010 yılında yaşanan iktidar değişikliği sonrasında 27 Haziran 2010 tarihli referandumla kabul edilen yeni anayasanın getirdiği sistemin, kurumsal olarak diğer ülkelerden önemli bir değişime işaret etmesidir. Yeni anayasa ile otoriter başkanlık rejimlerinin bir göstergesi olan parlamento seçimlerinde çoğunluk sisteminden, nispi temsil sistemine geçilmekte, mecliste çoğunluk partisine en fazla 65 sandalye verilmesi esas getirilerek parlamentoda güçlü bir yürütme yapısının oluşmasını frenlemekte, hükümetin parlamentoya karşı sorumluluğu güçlendirilerek cumhurbaşkanı otoritesinden özerkleştirmekte ve cumhurbaşkanının stratejik yetkileri önemli ölçüde törpülenmektedir. Anayasa cumhurbaşkanının parlamento tarafından görevinden alınmasını oldukça kolaylaştırmaktadır. Hükümetin oluşumu tamamıyla parlamenter bir sürece bırakılmakta, güvenoyuna bağlı yetki anlayışı getirilmektedir (Alkan 2010a: 11). Yeni sistem, önemli bir değişim olmakla birlikte potansiyel olarak bazı sorunlu yönler içermektedir. Bunların başında cumhurbaşkanının yetkilerinin önemli ölçüde kısıtlanmış olmasına karşılık, ne meclisin ne de hükümetin anayasada tanınan yetkileri etkin bir biçimde kullanmasına imkan veren bir kurumsal zeminin oluşturulamamış olması gelmektedir. İğreti parlamento çoğunluğuna dayalı bir hükümet, hükümetin bazı konularda cumhurbaşkanına bağımlılığının sürmesi, yetkisiz, ancak seçimle göreve gelen bir cumhurbaşkanının parlamentodan kaynaklanacak bir siyasal istikrarlılıkta güçlü bir otorite figürü olarak sivrilme olasılığı bu çerçevede sıralanabilecek potansiyel sorunlardır. Kırgızistan'da bu gün siyasal sistemin istikrarı fazlasıyla parlamentodaki güçlü bir uzlaşmaya bağlı bulunmaktadır. Somut sonuçlarının belirlenmesi açısından henüz yeni olan bu

gelişme, Kırgızistan’da kurumsal boyutta yaşanacak değişimin siyasal hayatın işleyişi üzerindeki etkisi açısından dikkatle izlenmesi gereken bir süreci başlatmış bulunmaktadır.

Demokratikleşme Boyutu

Demokratikleşme boyutu açısından Türk cumhuriyetleri, otoriter ya da demokratik kurumlara siyasal rejim içinde göstermelik olarak yer verilen karma rejim biçimlerine uygun bir değişim izlemektedirler. Bu çerçeve içinde ülkelerin siyasal partileşme ve seçim sistemlerinin yapısı önemli göstergeler olarak karşımıza çıkmaktadır. Türk cumhuriyetlerinde siyasal parti sistemlerinin gelişme süreci genel olarak iki farklı çizgi izlemektedir. Birinci süreç muhalefet partilerine siyasal hayat içinde yer veren ülkelerin deneyimleri ile şekillenmektedir. Azerbaycan, Kazakistan ve Kırgızistan bu tür bir gelişme süreci izleyen ülkelerdir. Ancak bu ülkeler arasında da iki alt grubu birbirinden ayırt etmek mümkündür. Birinci grup ülkeler, Azerbaycan ve Kazakistan’da olduğu gibi, hakim bir devlet partisi ve onun etrafında kümelenmiş bulunan ve lider tarafından kontrol edilen uyumlu küçük partilerin siyasal hayatta belirleyici olduğu, buna karşılık muhalefet partilerine sınırlı bir alanın tanındığı ülkelerdir. Azerbaycan’da Yeni Azerbaycan partisi (YAP), Kazakistan’da Nur-OTAN siyasal hayatın merkezinde yer alan, liderin temel politika aracı, aynı zamanda siyasal aktörler arasındaki dengelerin oluşturulduğu kurumlar olarak öne çıkmışlardır. Kırgızistan’da ise hakim, yönlendirici bir devlet partisi oluşturulmadığı gibi, siyasal partiler pratikte birbirleri ile rekabet halindeki bölgesel liderlerin birer politika aracına dönüşmüşlerdir. Ülkede çok sayıda siyasal parti bulunmasına rağmen, ulusal düzeyde örgütlü program partileri gelişme gösterememiştir. Bu ortamda partiler siyasal hayatın işleyişinde merkezî bir rol edinememiş, zayıf bölgesel örgütler olarak kalmışlardır. İkinci süreç, siyasal hayatta muhalefete örgütlenme imkanı tanımayan ülkelerin deneyimi ile şekillenmektedir. Türkmenistan ve Özbekistan bu tip yapılanmanın öne çıktığı ülkelerdir. Ancak burada da iki ülkenin izlediği süreç birbirlerinden farklılıklar taşımaktadır. Türkmenistan’da fiilen tek parti sistemi hüküm sürmektedir. Bununla birlikte Türkmenistan Ulusal Demokratik Partisi (TUDP) merkezî bir devlet partisi olmaktan çok yönetici grupların bir politika aracı olarak sistem içinde ikincil derecede öneme sahip bir organ konumundadır. Özbekistan’da ise önceleri hakim bir devlet partisi olarak öne çıkan Ulusal Demokratik Parti (UDP), daha sonra Cumhurbaşkanı İslam Kerimov’un istekleri doğrultusunda kurulan bir çok siyasal partinin kaynağını oluşturmuştur. Hepsisi lider tarafından kontrol edilen bu partiler, ülkede bir tür korporatist bir sistemin unsurlarını oluşturmuşlardır. Bu

çerçevede Türk cumhuriyetlerinde gelişmekte olan parti sistemlerini aşağıdaki gibi tablolastırmak mümkün görülmektedir.

Çizelge 2. *Türk Cumhuriyetlerinde Siyasal Parti Sistemleri*

Muhalefet Partilerine Yer Veren Sistemler		Muhalefet Partilerine Yer Vermeyen Sistemler	
Ülke/Özellik		Ülke/Özellik	
Azerbaycan Kazakistan	Liderin kontrolündeki Devlet Partisinin vesayetinde sınırlanmış muhalefet partileri	Türkmenistan	Yönetici grupların kontrolündeki tek parti sistemi
Kırgızistan	Bölgesel liderlere bağlı çok sayıda küçük partinin oluşturduğu zayıf parti sitemi	Özbekistan	Liderin vesayetinde korporatist parti sitemi

Kaynak: (Alkan ve Eroğlu 2011: 70).

Yukarıdaki ayrıma paralel olarak öncelikle siyasal sistem içinde muhalefet partilerinin varlığına izin verilen ülkeler, Azerbaycan, Kazakistan ve Kırgızistan'ı; muhalefet partilerinin siyasal hayat içinde serbestçe hareket etmelerine izin verilmeyen Özbekistan ve Türkmenistan'ı ayrı değerlendirmek gerekmektedir. Azerbaycan ve Kazakistan bağımsızlıktan bu güne şekillenmekte olan parti sistemi, merkezinde hakim bir devlet partisinin ve onun çevresinde kümelenmiş ılımlı partilerin bulunduğu, muhalefete ise siyasal hayat içinde oldukça sınırlı hareket alanı tanınan bir yapıya sahip bulunmaktadır. Hakim parti aynı zamanda yerel meclis ve yöneticiler üzerinde de etkili ve yönlendirici bir konumdadır. Bu ülkelerde muhalefet partileri ise iki farklı tipte oluşmuşlardır. Birinci grup partiler nomenklatura partileri olarak isimlendirilebilecek ve temel özellikleri mevcut siyasal iktidar seçkinleri içinden koparak kurulmuş olan partilerdir. İkinci grup partiler ise bağımsızlığın ilk yıllarından itibaren mevcut iktidar yapısına muhalif ve genel özellikleri milliyetçi söylemler olan partilerdir. Sistem muhalefet partilerine bazen sınırlı bir hareket alanı tanıyarak, bazen de tamamen baskı altına alarak, bu partilerin özellikle parlamentoda bir blok oluşturmalarını engellemeye dönük olarak işletilmektedir. Azerbaycan'da hakim devlet partisi Yeni Azerbaycan Partisi (YAP) ve onun çevresinde bu parti kanalıyla kontrol edilen merkezî ve yerel bürokratik seçkinler siyasal hayatın işleyişine yön vermektedir (Heradstveit 2001: 264-273). Dönem dönem adları değişse de, Anavatan Partisi, Sosyal Refah Partisi, Cumhuriyetçiler Partisi, Vatandaş Hemşehriliği Partisi, Ümit Partisi gibi küçük ılımlı partiler bu merkeze yakın hareket etmekte ve sisteme çok partili bir görünüm kazandırmak gibi bir işleve sahip bulunmaktadırlar. Muhalefet partilerinin bazıları, belirtildiği gibi önceleri mevcut iktidar ile birlikte hareket eden, daha sonra bazı nedenlerle muhalefete

yönelen kişiler tarafından oluşturulmuş partilerdir. Bu partilere Azerbaycan Demokrat Partisi örnek olarak verilebilir. Parti başkanı Resul Guliyev, Haydar Aliyev yönetiminde Milli Meclis Başkanlığı ve petrol şirketi yöneticiliği yapmış, 1996 yılında ise Aliyev rejimini otoritarizme kaymakla suçlayarak ona cephe almış bir isimdir. Guliyev daha sonra görevinden alındı ve ülkeyi terke zorlandı. Bugün ABD’de yaşamakta ve kurmuş olduğu partiyi dışarıdan yönetmektedir (Cornell 2001). Azerbaycan’da siyasal partilerin kurulması üzerinde herhangi bir önleyici mekanizma bulunmamaktadır. Bu nedenle muhalefet partilerinin sayısı çoktur. İkinci grup partiler ise belirtildiği gibi, bağımsızlıktan beri mevcut iktidara muhalefet eden partilerdir. Bu partilerin çoğunun kökeni Azerbacan Halk Cephesi’dir (AHC). Bu partiler genellikle ülke düzeyinde örgütlü milliyetçi partilerdir. AHCP, Yeni Musavat Partisi, Milli İstiklal Partisi önde gelen muhalefet partilerine örnek olarak sıralanabilir. Azerbaycan’da siyasal sistem, iktidar tekelinin muhalif oluşumlar karşısında korumasına dönük kurumlarla donatılması temelinde yapılandırılmıştır. Bu sistem işleyiş olarak katı ve elemeci bir seçim sistemi ile parlamentonun dengeleyici bir güç olmasının engellenmesine dayanmaktadır.

Kazakistan’da ise 1991 yılında Kazakistan Komünist Partisi feshedilerek kurulan Sosyalist Partiye hakim parti rolü verilmek istenmiş, ancak Nazarbayev’in parti içindeki bazı çevrelerle yaşadığı sorunlar, 1995 yılında bu partinin de feshedilerek yerine Halkın Birliği Partisinin (SNEK) kurulmasına neden olmuştur (Kubicek 1998: 33). Bu parti de 1998 yılında yerini başka bir devlet partisi olan OTAN’a bırakacaktır. OTAN’ın yanında Sivil Parti, Çiftçi Partisi, Rönesans Parti ve İşçi Partisi gibi küçük partiler, yine ülkede çok partili bir görünüm oluşturulmasına hizmet edecek şekilde yapılandırılmışlardır. Ancak ülkede 2001 yılından itibaren yönetici gruplar arasında yaşanan bazı sorunlar nedeniyle 2006 yılında ılımlı küçük partiler OTAN ile birleştirilmiş ve 2007 yılında yapılan erken seçimlere Nur-OTAN adı altında girilmiştir. Azerbaycan’da olduğu gibi bu ülkede de muhalefet nomenklatüra kökenli ve milliyetçi partiler olmak üzere iki grupta toplanmış bulunmaktadır. Eski yönetici seçkinler tarafından kurulan partiler, Azerbaycan’ın aksine, siyasal hayatta muhalefet olgusunu şekillendirmekte daha etkilidirler. Bu şekilde ülke siyasetinde rol oynayan partilerin başında eski Başbakan Akezhan M. Kazhageldin liderliğinde kurulmuş bulunan Cumhuriyetçi Halkın Birliği Partisi (RNPK) gelmektedir. 1997 yılında Kazhageldin, Nazarbayev’i hedef alan sert demeçler vermesi sonucunda, önce başbakanlık görevinden alındı, daha sonra 1998 yılında hakkında bir yolsuzluk soruşturması açılarak kendisine ceza verildi (Centralno-Asiatsky Bulletin 1999). Kazhageldin bugün, Fransa’da sürgün hayatı yaşamaktadır. 2001 yılında Nazarbayev’i istifaya davet eden ve aralarında bürokrat ve hükümet üyelerinin bulunduğu isimler tarafından imzalanan

bir bildiri ile kurulan “Kazakistan’ın Demokratik Seçimi” de (DVK) bu tip partilere bir diğer örnektir. Kazhageldin ile yakın diyaloga sahip bu oluşumun önde gelen isimlerinden Muhtar Abliyazov, önce hapsedilmiş, daha sonra Nazarbayev tarafından affedilmiş, ancak daha sonra yurt dışına çıkarak muhalefeti buradan yönlendirmeye çalışan bir isimdir. Yine 2001 yılında bir deklarasyonla kurulan Ak-Jol Partisi, önce Nazarbayev ile yakın hareket etmiş, daha sonra bu politikaya karşı çıkanların ayrılmasıyla Nagız Ak-Jol adı altında daha muhalif bir siyasal partiye kaynaklık etmiştir (Alkan 2011: 95-104). İkinci grup muhalefet partileri ülkenin çok etnili yapısından kaynaklanan milliyetçi veya ayrılıkçı siyasal oluşumlardır. Bu oluşumlar, genellikle Kazak ve Rus milliyetçi partileri çevresinde toplanmışlardır. Azat, Cumhuriyetçiler ve Zeltoksan (Aralık) ve Alaş Kazak milliyetçi partileridir. Bugün, Kazak milliyetçisi siyasal oluşumlar kendi aralarındaki anlaşmazlıklar nedeniyle zayıflamış durumdadırlar. Yedinstvo (Birlik), Sivil Sözleşme, Demokratik İlerleme ve LAD (Uyum), Kazakistan Rusları Partisi başlıca Rus milliyetçi partilerdir (Kolstoe 1995, Alibekov 2002). Görüleceği gibi Kazakistan’da siyasal parti sistemi milliyetçi ve ayrılıkçı siyasal partilerin zayıflatılması temelinde, Nazarbayev’in çevresinde toplanmış ekonomik, bürokratik ve siyasal seçkinler arasındaki ittifak ve çatışmaların partileşmeye rengini verdiği, siyasal hayatın da giderek yönetici seçkinler arasındaki denge ve rekabet tarafından şekillendirildiği bir görünüm almaktadır. Kazakistan’da siyasal partilerin kuruluşu ve seçimlere katılma koşulları 2002 tarihli Kazakistan Siyasal Partiler Yasası tarafından katı bir biçimde düzenlenmiştir. Yasaya göre bir siyasal partinin Adalet Bakanlığı tarafından kaydedilebilmesi için, ülkenin tüm bölgelerinde (14 Oblast), Almatı ve Astana’da her bir birim için yedi yüz kişiden az olmamak koşulu ile örgütlenmiş olması ve bu şekilde örgütlenen bir partinin ülke genelinde toplam elli bin üyeye sahip bulunması gerekmektedir. Yasanın 14/5. maddesi ise bir kayıtlı partinin üst üste iki defa Meclis seçimlerine girmemesi durumunda kapanmış sayılacağını da hükme bağlamaktadır (Kazahstankaya Pravda 2002). Bu şekilde siyasal hayat içinde rol oynayacak partiler, daha başlangıçta denetlenebilmekte ve Azerbaycan’daki gibi elemeci bir seçim sistemi yardımı ile yasal açıdan güçlü bir muhalefetin oluşumu engellenmektedir.

Kırgızistan’da siyasal partiler, ulusal düzeyde örgütlü ve yaygın bir üyelik yapısına sahip olmaktan çok, kişisel-bölgesel bağlarla şekillenmiş, örgütlenme kapasitesi zayıf yapılanmalardır. Partilerin çoğu, 3 veya 4 şubesi bulunan, kırsalda az sayıda üyeden oluşan hücre örgütlenmesi gibi etkinlik gösteren, seçmenle doğrudan ve yaygın ilişki kurmayan bir görünüm sergilemektedirler. Parti liderleri genelde eski bürokratik yapılanmadan veya Kırgızistan Komünist Partisi (KrKP) içerisinde gelen ve kişisel özellikleri ile öne çıkan isimlerdir. Parti sayısı çoktur. 2001 yılı sonu itibari ile kayıtlı

parti sayısı 32'yi buluyordu. Ancak bunların içinde bir merkez örgütlenmesi dışında şubesi bulunmayan, hatta toplam üye sayısı 5-15'i geçmeyen bir çok parti bulunmaktadır. Dolayısıyla, siyasal etkinlikler parti liderlerinin doğum yerlerinde yoğunlaşmaktadır (ICG 2001: 19). Hızlı kadro rotasyonu, merkezde yönetici elitlerin kabile bağları, yerel bölgelerde ise etkin yerel otoritelerin siyasal süreç üzerinde etkisi Kırgızistan'da zayıf bir yürütme mekanizmasının oluşmasına neden olmaktadır. Böyle bir yapıda liderlerin yönetim örgütleri ve parlamento üzerinde sürekli ve tek yönlü bir hakimiyet kurması oldukça güçleşmektedir (Andrew 1994: 53). Kırgızistan'da bu görünümün başlıca dinamikleri olarak, bağımsızlığa geçiş sürecinde KrKP yönetimine hakim bir liderin bulunmaması ve ülkenin ekonomik açıdan patronal bir sistem oluşturabilecek rantiyer bir altyapıya sahip olmamasıdır. Dolayısıyla Kırgızistan'da cumhurbaşkanlığı otoritesini elinde bulunduran isimler hakim merkezî bir parti oluşturamadıkları gibi, bu partinin kontrolü altında uysal bir parlamento bileşimini de seçimler yolu ile oluşturamamıştır. 1991-2005 döneminde Akayev'in güçlü bir başkanlık sistemi kurma girişimleri parlamentoda üstlenmiş yerel liderlerin muhalefeti ile dizginlenmiş, belirtildiği gibi 2003 anayasa değişiklikleri ile Akayev yetkileri parlamentoya iade etmek zorunda kalmıştır. 2005 yılı seçimlerinde cumhurbaşkanının seçimler yolu ile uysal bir parlamento oluşturma girişimi, muhalefetin olağan dışı katılım yolu ile iktidarı devirmesi ile sonuçlanmıştır. Benzer şekilde 2005 yılı sonrasında Cumhurbaşkanı Bakiyev'in hakim bir devlet partisi kanalı ile parlamentoyu kontrolüne alma isteği, 2007 erken seçimleri ile gerçekleştirilmiş, ancak benzer şekilde parlamentonun dışına itilen liderlerin ittifakı ile 2010 yılında, o da selefi gibi iktidardan alınmıştır (Alkan 2010b: 22-23). Kırgızistan, diğer iki ülkenin aksine otoriter bir başkanlık rejiminin oluşturulamadığı ve zayıf parti sisteminin bulunduğu bir ülkedir. Bu durum sistem içinde istikrarsızlık sorununun kaynağını oluşturmaktadır. Ekim 2010 tarihinde yapılan meclis seçimleri bu açıdan önemli bir göstergedir. Bu seçimlerde beş partili bir meclis bileşimi ortaya çıktı ve hükümeti oluşturacak bir koalisyon grubunun oluşturulması yılsonunu buldu (Osmonov 2010). Bu sistemin nasıl işleyeceğine ilişkin 2011 yılı sonunda yapılan cumhurbaşkanlığı seçimleri sonrasında cumhurbaşkanı seçilen Almazbek Atambayev ile parlamento, hatta koalisyon ortakları arasındaki ilişkilerin seyri önemli birer gösterge olacaktır.

Her üç ülkede de, 2010 yılına kadar seçim sistemleri açısından izlenen süreç, elemeci bir seçim sistemi aracılığıyla cumhurbaşkanlığı otoritesine uyumlu bir parlamento bileşiminin oluşturulması amacına dönük olmuştur. Elemeci seçim sisteminin baş aktörü seçimlerin yürütülmesi ve denetiminden sorumlu Mer-

kezî Seçim Komisyonu (MSK) ve ona bağlı çalışan bölge seçim komisyonlarıdır. Adaylık başvuruları bu komisyonlara yapılmakta ve genellikle komisyonlar bu yetkilerini istenilmeyen adayların seçim sürecinin dışına itilmesi yönünde kullanmaktadırlar. Bağımsızlığı ilk yıllarında bu komisyonların bileşiminde doğrudan cumhurbaşkanları etkili olmuş, uysal parlamento yapılarının kurumsallaşmasına paralel olarak MSK üyelerinin atanmasında parlamentoların rolü artırılmıştır. Ancak her durumda MSK ve alt komisyonlar cumhurbaşkanı ve hakim partinin vesayeti altında çalışan eleme mekanizmaları olarak işlev görmüşlerdir. Azerbaycan'da ilk MSK üyeleri doğrudan cumhurbaşkanı tarafından atanmış, Kazakistan'da ise cumhurbaşkanının teklifi, üyelerinin tamamı yine cumhurbaşkanı tarafından atanan Danışma Konseyi'nin onayı ile belirlenmişlerdi (Bremmer vd. 1996: 188). Azerbaycan'da daha sonra, 1998 yılında, MSK üyelerinin yarısının cumhurbaşkanınca atandığı, yarısının da meclisteki partilerin sandalye dağılımına göre belirledikleri üyelerden oluşan bir sisteme geçildi. Mecliste YAP'ın belirgin ağırlığı nedeniyle bu dağılım da pratikte Komisyon üyelerinin tamamına yakınının Cumhurbaşkanına yakın isimlerden oluşmasını sağlamıştır. 2000 yılında ise MSK'nın oluşumunda tamamıyla meclisteki sandalye dağılımının ve bağımsızların esas alındığı başka bir yöneme geçildi. Son olarak 2003 yılında MSK üyelerinin dağılımında meclisteki partiler ve bağımsızlar dışında, mecliste temsil edilmeyen partilere de üye belirleme hakkı tanındı (onbeş üyeden üçü) (OSCE/ODIHR 2003: 6). Ancak bu düzenlemelerden hiç biri, parlamentodaki YAP'ın hakimiyeti ve diğer ılımlı partilerin ve bağımsızların baskın konumu nedeniyle pratikte bir sonuç doğurmamıştır. Kazakistan'da 1998 yılında MSK üyelerinin cumhurbaşkanının aday göstermesi ve parlamentonun onayı ile atanması yöntemine geçildi. 2004 yılında ise MSK'nın bileşiminde herhangi bir değişikliğe gidilmeden, alt seçim komisyonlarına partilerin aday önerisi, yerel meclislerin onayı ile üye atanması uygulaması başlatıldı. Kırgızistan'da 1995 meclis seçimlerinden önce 15 üyeli MSK'nın üç üyesi dışındaki diğer üyeleri cumhurbaşkanınca belirlenen örgütlerden seçilerek atanmışlardır. 1999 yılında üyelerin üçte birinin cumhurbaşkanınca, diğer üyelerin meclisin iki kamarası tarafından atanması uygulamasına geçilmiştir (Alkan 2011: 238). Belirtildiği gibi MSK ve diğer komisyonlar seçimlerde muhalefetin sürece katılımını kısıtlamak yönünde bir eğilime sahip olmuşlardır. Örneğin Azerbaycan'da 1995 yılındaki meclis seçimlerinde önde gelen iki muhalefet partisinin katılım başvurusu reddedilmiştir. Yine aynı seçimlerde bireysel başvuruda bulunan 1040 adaydan yalnızca 356'sına katılım onayı verilmiştir. Bu adaylardan ancak %10'u muhalefetin desteğini almış kişilerdi (OSCE/UN 1995: 10). 2000 Meclis seçimlerinde ise Komisyonun başvuruda bulunan 13 siyasal partiden yalnızca beşine seçimlere katılma onayı vermesine rağmen Avrupa Konseyinden gelen baskılar sonucunda, Haydar Aliyev Komis-

yonu bir mektup göndererek, diğer 8 partinin de seçimlere katılımını sağlamıştır (OSCE/ODIHR 2001: 6).

Yine bu ülkelerin seçim sistemlerinde uygulanan örtülü ve açık barajlar hakim parti ve ılımlı partiler dışındaki oluşumların seçimlerdeki etkinliğini kısıtlamaktadır. Azerbaycan'da seçime katılmak isteyen siyasal partiler en az elli bin seçmenin imzasını toplayarak MSK'ne başvurmak zorundadırlar. Toplanan imzaların ülkedeki yüz seçim bölgesinin en az 75'ini kapsaması ve bir bölgeden toplanan imza sayısının 250'nin altında kalmaması gerekmektedir. Bir seçim bölgesinden adaylığını koyacak kişilerden de en az iki bin seçmen imzası toplamaları istenmektedir (OSCE/ODIHR 2000: 4-6). İstenen sayılar, Azerbaycan şartlarında ulaşılması kolay sayılar değildir ve bir tür örtülü seçim barajı gibi işlev görmektedir. Ayrıca ülke genelinde %6 genel seçim barajı uygulanmaktadır. Kazakistan'da bir partinin meclise üye sokabilmesi için ülke genelinde geçerli oyların %7'sini alması zorunluluğu bulunmaktadır. Seçim yasasının bağımsız adaylık ve seçimler öncesinde partilerin ittifak yapmalarını yasaklaması, bu yollarla partilerin seçim barajını aşmalarını engellemektedir (Lillis 2007). Kazakistan'daki 2007 yılındaki meclis seçimlerinde %7 barajını aşan tek partinin hakim devlet partisi Nur-OTAN olduğu ve bu partinin meclisteki bütün sandalyeleri kazandığı düşünüldüğünde bu oranların ne kadar etkili olduğu daha iyi anlaşılır (Isaacs 2008: 384). Kırgızistan'da Bakiyev döneminde 2007 meclis seçimleri öncesinde seçim yasasında yapılan değişikliklerle partilerin sandalye dağılımına katılabilmeleri için, ülke genelinde geçerli oyların en az %5'ini almaları, bu oyların ülkenin 9 idari bölgesinden toplanmış olması ve partilerin her bölgeden en az binde 5 oy almaları zorunluluğu getirilmiştir. Ayrıca, seçimlerde bağımsız adaylık mümkün olmayacak, yalnızca partiler tarafından seçimlerde aday gösterilebilecekti (OSCE/ODIHR 2007: 3-6). Bu değişiklikler, seçimlerde Bakiyev'in partisi Ak-Jol'un 90 üyeli parlamentoda 71 sandalye kazanmasını sağlayacaktır.

Seçim sisteminin, seçimlerin sonuçlarına etkisi açısından diğer bir örnek Azerbaycan'da Anayasa Mahkemesi'nin seçim sonuçlarına tek tek inceleyip onay vermesidir. Anayasanın 89. maddesi, Mahkemenin 125 üyeli meclisin 83 üyesinin seçim sonuçlarını onaylaması ile Meclisin yetkilerini kazanacağını hükme bağlamaktadır. Bu madde tersinden okunduğunda Anayasa Mahkemesi'ne 42 üyelik gibi yüksek sayıda seçim sonucunu iptal etme yetkisinin tanındığı gerçeği ortaya çıkmaktadır. Bu yetki de pratikte bazı dirençli bölgelerden gelen milletvekillerinin frenlenmesi veya yönlendirilmesi amacıyla kullanılmaktadır. Örneğin 2000 Meclis seçimlerinde 11 seçim bölgesinin sonuçları Anayasa Mahkemesi tarafından geçersiz sayıl-

mıştır (OSCE/ODIHR 2001: 15). Kırgızistan'da cumhurbaşkanının otoritesine bağlı çalışan savcılar eliyle adaylara verilen basit cezalar ya da seçim sürecindeki prosedür hataları istenilmeyen adayların seçim sürecinin dışına itilmesinde kullanılmıştır. Örneğin 2000 yılındaki meclis seçimleri öncesinde Halkın Partisi lideri Danyar Usenov'un, eksik servet beyannamesi verdiği gerekçesiyle seçimin ikinci turuna katılması engellenmiştir (OSCE/ODIHR 2000: 17). İlginç bir diğer örnek Kırgızistan'daki cumhurbaşkanlığı seçimlerinde, seçim yasasının 61. maddesindeki Kırgız dilini iyi bilme koşulunun gerçekleşip gerçekleşmediğinin, yasada böyle bir şeyden bahsedilmemesine rağmen, bir kompozisyon sınavı ile belirlenmesidir. Birçok aday bu sınavı veremedikleri için cumhurbaşkanlığı seçimlerine katılamamıştır (OSCE/ODIHR 2001: 4).

Özbekistan ve Türkmenistan'da bağımsızlıktan günümüze yaşanan süreç yukarıdaki ülkelerden farklıdır. Bu iki ülkede bağımsızlık sürecinde yerel komünist parti örgütleri hakim devlet partisine dönüştürülmüşlerdir. Özbekistan'da Ulusal Demokratik Parti (UDP), Türkmenistan'da ise Türkmenistan Ulusal Demokrasi Partisi (TUDP) bu şekilde oluşturulmuş siyasal partilerdir. Her iki ülkede de muhalefetin örgütlenerek seçimlere girmesi geçen yirmi yıl süresince engellenmiştir. Bu durum Özbekistan'da cumhurbaşkanının otoritesi altında birden çok devlet partisinin kurulması, Türkmenistan'da ise fiili bir tek parti sisteminin yerleşmesi sonucunu doğurmuştur. Özbekistan'da bağımsızlıktan sonra ülkenin ilk muhalif örgütleri olarak kurulan Birlik ve Erk hareketleri 1992 yılında tasfiye edilmiş, hareketlerin liderleri ülkeyi terk etmek zorunda bırakılmışlardır (Bkz. Alkan 2011). Ülkedeki her türlü İslamcı oluşuma da aynı sertlikle müdahale edilmesi, bu oluşumların yer altına çekilmeleri ve radikalleşmeleri sonucunu doğurmuştur. Ülkedeki yasal partileşme süreci, bu tasfiye dalgasına paralel olarak cumhurbaşkanının direktifleri doğrultusunda yapılandırıldı. UDP'den sonra, 1992 yılında kurulan Vatan Terakkiyatı, 1995 yılında kurulan Milli Tıklanış, 1999 yılında kurulan Fidokorlar, 2003 yılında kurulan Liberal Demokrat Parti cumhurbaşkanının istekleri doğrultusunda oluşturulmuş bulunan partilerdir. Bu görünümün tek istisnası Sosyal Demokrat Adalet Partisi'dir. Bu parti ülke yönetiminde etkili bir grup olan Taşkent Hizbi'nin ılımlı partisi olarak yapılandırılmıştır. Ülkede yapılan seçimlere bu partiler girebilmekte ve sandalyeleri de bu partiler paylaşmaktadırlar. Ülkedeki seçim sürecinde cumhurbaşkanının baskın konumu o kadar belirleyici bir olgudur ki, 2000 yılı cumhurbaşkanlığı seçimlerinde Kerimov'a karşı adaylığını koyan UDP Başkanı Abdulhafız Jalalov, oyunu kullandıktan sonra yapmış olduğu açıklamada, ülke istikrarı ve gelişmesi için kendi oyunu Kerimov'a verdiğini açıklamıştır (Miller 2006: 74).

Türkmenistan'da ise 1991-1993 yılları arasında ortaya çıkan bütün alternatif siyasal oluşumlar tasfiye edilmiştir. Bu süreçte Ağzıbirlik Hareketi'nin önemli isimleri ve Abdi Kuliyeve gibi yönetimden kopan muhalifler ülkeyi terk etmek zorunda kalmışlardır. Niyazov yönetimi başlangıçta TUDP'nin yanında göstermelik bir muhalefet partisi olarak Köylü Adalet Partisi'ni kurdu. Ancak daha sonra bu partinin faaliyetlerine son verilerek, TUDP ülkenin tek partisi olmaya devam etti. Hatta bu partinin hakim bir devlet partisi olmanın da uzağında, yönetici grubun ve diğer devlet örgütlerinin nüfuzu altındaki zayıf bir organizasyon konumuna dönüştüğü söylenebilir. 1994 yılında yapılan ilk meclis seçimlerinde, elli üyeli meclis için TUDP üyesi elli isim başvuruda bulundu ve bunların hepsi meclise seçildi. 1999 yılında yapılan seçimlerde ise yine TUDP üyeleri arasında çok adaylı başvuruya izin verildi. 50 sandalye için 104 aday seçime girdi. Bu süreç giderek ülkede yapılan seçimlerin bir festival havasında geçmesine neden olmaktadır. Türkmenistan Halk Maslahatı önce 1995, daha sonra 1999 yılında iki kez Niyazov'a ömür boyu devlet başkanı sıfatını vermiştir (Alkan 2011: 345-346). Niyazov'un ölümünden sonra onun yerine geçen Cumhurbaşkanı Berdimuhamedov, önce Maslahata tanınan yetkilerin meclise geçmesi yönünde bir anayasa değişikliği gerçekleştirmiş, 2008 meclis seçimlerinde de TUDP dışında, sosyal örgütlerin de aday gösterebilmelerine izin vermiştir (OSCE/ODIHR 2008: 1-8). Ülkede yaşanan bu sürecin demokratikleşme açısından somut bir değişimi yansıtmadığı ortadadır. Siyasal sistem pratikte, cumhurbaşkanının otoritesi etrafında toplanmış yönetim ağının istekleri doğrultusunda şekillendirilen katı bir otoriter işleyişe sahip bulunmaktadır.

Türk Cumhuriyetlerinde Siyasal Sistemin İşleyişi

Türk cumhuriyetlerinde siyasal yapılanmada bölgesel klanlar ve aile ittifaklarının yadsınamaz bir önemi bulunmaktadır. Sovyetler Birliği öncesinde gelişen bölgesel ilişkiler paralelinde oluşmuş bulunan bu ittifaklar, Sovyetler Birliği döneminde de önemini korumuş, hatta Moskova zaman zaman bu gruplar arasındaki rekabet ve farklılıklardan yararlanmıştır. Azerbaycan'da genel olarak Batılılar, Bakülüler, Karabağlılar ve Genceliler olarak dört bölgesel gruptan bahsedilebilir. Ülke siyasetinde en belirleyici olan hizipler Batılılar grubuna dâhil olanlardır. Batılılar grubu içinde iki önemli ittifak Yerazi (Erivan'dan göç edenler) ve Nahçıvanlıların belirleyici bir ağırlığı bulunmaktadır. Aliyev ailesi Nahçıvanlı olmakla birlikte, köken olarak Erivan'dan gelmeleri nedeni ile Yeraz grubunun da üyesidir. Dolayısıyla Aliyevler, Batılıların iki büyük grubunun desteğini alan güçlü bir ailedir (Sıdıkov, 2004: 68-74). Batılılar dışında, Bakülüler, Karabağlılar, Genceliler, Çekiler ve Avarlar, gibi diğer ittifaklar da ülkede bulunmaktadır, ancak bunlar yönetici pozisyonlarda etkili olmayan gruplardır. Sovyetler Birliği'nin son iki yöneticisinden Vezirov Karabağlı idi,

onun görevden alınması ile yerine Bakülü Muttalibov geçti. Elçibey'e yapılan darbenin baş aktörü olan ve Aliyev yönetimine karşı iki defa hükümet darbesi girişiminde bulunan Suret Hüseyinov Gencelilerin bir üyesiydi. Ayrıca ülkede yer yer bölgesel gruplarla örtüşen, yer yer bölgesel hizipleşmeyi aşan birçok alt grup arasında ayrımlar da söz konusudur (Karpas, <http://www.axisglobe.com/article.asp?article=473>, [12.04.2006]). Kazakistan'da geleneksel ittifaklar Moğol yönetimi döneminde şekillenen üç büyük orda-cüz etrafında oluşmuştur. Sovyetler Birliği döneminde ülkedeki en büyük orda olan Güney Orda yönetici pozisyonlara hakim bir grubu oluşturmuştur. Sovyetler Birliği döneminin son Komünist Parti Sekreteri Kunayev ve halefi Nazarbayev bu ordaya mensup isimlerdir. Bağımsızlıktan sonra, ülkede yaşanan ekonomik gelişmeye paralel olarak ittifaklar çeşitlenerek farklılaşmıştır. Yeni grupların Nazarbayev'in hakemliği altında, ülkedeki değişik sektörleri kontrollerinde tutan ve birbirleriyle de rekabet halinde bulunan ittifaklardan oluştuğu belirtilmektedir (Saidazimova 2006). Nazarbayev, bu gruplar karşısında hakem rolü oynamakta, müdahalelerde bulunmakta, ancak kabileler arasındaki dengelerden dolayı bu gruplardan herhangi birini tümüyle ortadan kaldırmamaya özen göstermektedir. Özbekistan'da da siyasal kurumsallaşma içinde, ülkenin değişik bölgelerinde yerleşik kabilelerin ve bu kabileler arasındaki yönetimsel ittifakların siyasal hayat üzerinde belirleyici bir rolü bulunmaktadır (Ilkhamov 2007: 70). Ülkedeki siyasetin Taşkent-Fergana, Semerkand-Buhara ittifakı veya Kuzeybatılılar-Güneyliler çekişmesi çerçevesinde oluştuğu ileri sürüldüğü gibi; bu çekişmenin Fon (Fergana)- Surkaş (Güneyliler); Semerkand, Taşkent- Harezm grupları arasında olduğunu belirten görüşler de bulunmaktadır (Curtis, <http://lcweb2.loc.gov/frd/cs/uztoc.html#uz0001>, [14.11.2011]), ICG 2001: 16, Carlisle 1991: 96-98). Ülkede bir yönetici görevinden alındığında, genellikle yerine aynı hizipten bir başka isim getirilmektedir. Yine yerel iktidar odakları, merkeze sadık olmak şartıyla bu bölgesel kabilelerden seçilmektedir. Kırgızistan'da da kabile kültürü sosyal ve yönetimsel yapıda belirleyici rol oynamaktadır (Drompp 2002: 481). Ülkedeki başlıca kabile bölgeleri Talas, Sayaks, Çuy, Isıkgöl, Kemin, Narın ve diğer Güney - Doğu kabile gruplarıdır. Kırgız kabileleri Ong (sağ) ve Sol kanat olmak üzere iki büyük ittifaka bölünmüştür. Sol ittifak kuzey ve batıda üstlenmiş yedi kabileden oluşur (Kuzeyliler). Sovyetler Birliği döneminde bu ittifak içinde, önce Buguu kabilesi, daha sonra da Sarıbaşlar öne çıkartılmıştır. Ong kanadı ise güneyde üstlenmiş kabilelerden oluşmaktadır (Güneyliler). Adiginler ve İşkilikler bu grubun önde gelen kabileleridir (Khamidov 2002). Akayev döneminde siyasal merkezin titrek meşruiyeti Kuzeyli Cumhurbaşkanı – Güneyli Başbakan olarak (2005 öncesinde Akayev-Bakiyev) oluşturulmuştu. 2005 yılındaki iktidar değişiminden sonra yeni Cumhurbaşkanı Bakiyev bunu Gü-

neyli Cumhurbaşkanı – Kuzeyli Başbakana dönüştürdü. 2010 yılındaki iktidar değişiminde ise kuzeyli liderler belirleyici rol oynadı (Alkan 2010b: 27). Türkmenistan’da kabile ittifakları oldukça güçlüdür ve günlük yaşantıda belirleyicidir. Sovyetler Birliği döneminde olduğu gibi, günümüzde de bölge yöneticileri mensubu oldukları kabilelere göre, kabilenin yerleştiği bölgelere atanmaktadırlar. Geleneksel olarak en büyük ve organize olmuş kabile Teke kabilesidir ve başkent Aşkabad ve çevresinde yoğunlaşmıştır. İkinci büyük grup olan Yamutlar, daha sonra da Göklenler diğer iki büyük kabile grubudur. Ersarılar büyük kabile olmalarına rağmen, nüfuslarının büyük bir kısmı Kuzey Afganistan’da yaşadığı için ülke siyasetinde etkili bir grup değildir (Geiss 1999: 354). Niyazov ve Berdimuhammedov, Aşgabat merkezli Teke kabilesinin üyesidirler.

Bu ülkelerde iktidar pozisyonları ve ekonomideki sektörler gruplar arasında paylaşılmış durumdadır. Aynı zamanda bu gruplar, siyasal hayat içinde etkili olabilecek potansiyel bir muhalefetin de kaynağı durumundadırlar. Bu durumun iki sonucu bulunmaktadır. İlki, yönetici seçkinler arasından koparak muhalefete yönelen isimlerin siyasal hayat içinde iktidar krizlere neden olmasıdır. Kazakistan’da Kazhageldin, Abliyazov, Zhakiyanov, Tuyakbay, Özbekistan’da Mirsaidov, Türkmenistan’da Kuliyeve ve Şıhmuradov, Kırgızistan’da Bakıyev, Kulov benzer özellikleri ile öne çıkan isimlerdir. İkinci sonuç, yönetimin sıklıkla başvurduğu tasfiye operasyonları ile potansiyel muhalif oluşumları ortadan kaldırılmalarıdır. Azerbaycan’da 2005 yılında ülkenin İktisadi Kalkınma Bakanı Ferhad Aliyev, Sağlık Bakanı Ali İnsanov, Azerpetrol Şirketi Başkanı ve Ferhad Aliyev’in kardeşi Refik Aliyev, eski Maliye Bakanını kapsayan geniş tasfiye operasyonunun arkasında iktidar grupları arasındaki anlaşmazlıklar bulunmaktaydı (İsmayilov 2005). Kazakistan’da 2002 yılında tutuklanarak 6 yıl hapis cezası alan DVK oluşumunun liderlerinden Muhtar Abliyazov, Mayıs 2005’te şartlı tahliye ile serbest bırakıldı ve kısa bir süre sonra bir bankanın yönetim kuruluna atandı. Abliyazov 2009 yılında ülkeyi terk edip yerleştiği Londra’dan muhalefetini sürdürdüğünde, Nazarbayev onun serbest bırakılması için kefil olan bazı işadamları ve üst düzey bürokratları açıkça eleştirdi (Lillis 2010). Patronal sistemin ve gruplar arasındaki dengelerin sistem içinde ne derece önemli olduğuna ilişkin örneklerin sayısı çoğaltılabilir. Bu ülkelerde liderlik grupları arasındaki dengelerin başarı ile yönetilmesine ve potansiyel rakiplerin zamanından önce tasfiye edilebilmesine bağlı olarak şekillenmektedir.

Ülkelerin sahip olduğu rantiyer altyapı bu noktada önem kazanmaktadır. Rantiyer altyapısı güçlü olan ülkelerde -Azerbaycan, Kazakistan, Türkmene-

nistan- iktidar gruplarından kaynaklanan muhalefet dalgalarına karşı sistemin direnci daha güçlüdür. Buna karşılık rantiyer altyapısı daha zayıf olan ülkelerde patronal sistem daha derin siyasal krizlerle karşılaşabilmektedir. Kazakistan ve Kırgızistan, muhalefet yapısı yönüyle benzer özellikler taşıyan iki ülke olmalarına rağmen, Kazakistan'ın benzer krizleri başarı ile çözümleyebilmesinin, Kırgızistan'da ise krizlerin iktidar değişiklikleri ile sonuçlanmasının temel nedenlerinden biri rantiyer yapı itibarıyla farklı özellikler taşımalarıdır. Rantiyer sistem liderin iktidar gruplarını yönetmesini kolaylaştırdığı gibi, kendinden sonra iktidara geçecek isim ve kadroları belirlemede de hareket alanını genişletmektedir. Bu durumun aile içi iktidar değişimlerine yol açarak Türk cumhuriyetlerinde siyasal sistemlerin modern patrimonial sultanlıklara dönüşeceği sıklıkla gündeme getirilmektedir. Azerbaycan'da 2003 yılında bir dizi kurumsal düzenleme ve tasfiye operasyonları ile iktidarın babadan oğula devri gerçekleşmiştir (Alkan 2010c: 181-193). Niyazov'un ölümünden sonra iktidarın oğluna devredileceği üzerindeki spekülasyonlar ise gerçekleşmemiştir. Kazakistan'da Nazarbayev'in küçük damadı Kulibayev'in, Özbekistan'da ise Kerimov'un kızının adı, lider sonrası dönem için sıklıkla dile getirilmektedir.

Sonuç

Türk cumhuriyetleri bağımsızlığa Sovyetler Birliği döneminde şekillenmiş bulunan kadrolarla geçiş yaptılar. Mevcut otoriteler, bu süreçte doğal olarak ortaya çıkan sosyoekonomik talep farklılaşmalarını, farklı örgütsel oluşumları kendi iktidarlara için bir tehdit olarak algıladı. Özellikle Azerbaycan'da ayrılıkçı Ermenilerle yaşanan çatışmanın, istikrarsızlık doğuran bir siyasal krize dönüşmesi, bu otoriteleri yeni oluşumlara karşı daha duyarlı kıldı. Paralel olarak iktidarı ellerinde bulunduran kadrolar homojen bir yapıya sahip değildiler. Liderlerin, mevcut kadrolar içinde de birçok potansiyel rakipleri bulunmaktaydı. Bağımsızlık sonrasında yaşanan ağır ekonomik bunalım, etnik gerilimler, dış dünyadan yükselen reform talepleri ve yeni bir bağımsız devlet olarak komşularla yaşanabilecek potansiyel sorun alanları yönetimde lider merkezli bir anayasa yapım sürecini öne çıkardı. Ülke liderleri, yeni siyasal oluşumları ve potansiyel rakiplerini siyasal hayatın dışına itmek noktasında katı yöntemlere başvurmadan çekinmediler. Bu tasfiye sürecine paralel olarak, cumhurbaşkanı otoritesine bağımlı bir siyasal kurumsallaşma süreci bağımsızlığın ilk yıllarındaki siyasal değişime rengini verdi. Türk cumhuriyetleri arasındaki siyasal farklılaşmalar da bu dönemde yaşanan tecrübelerle belirginlik kazanacaktır.

Süreç, Azerbaycan ve Kazakistan'da liderin kontrolü altındaki hakim bir devlet partisinin vesayeti altında yapılanan ılımlı partilerin siyasal hayatın

işleyişinde belirleyici olduğu, buna karşılık muhalefete sınırlı bir varlık alanının tanındığı bir modele doğru değişim geçirmiştir. Muhalefete tanınan alan, konjonktürel olarak zaman zaman genişletilmekte, zaman zaman da baskıcı yöntemlerle daraltılmaktadır. Bu ülkelerde hakim devlet partisi, iktidar yapısı içinde etkili olan çeşitli grup ve bölgesel ittifakların bir bileşimini yansıtmaktadır. Bu bileşim, aynı zamanda liderin potansiyel rakiplerini de içinde barındırmaktadır. Birçok Sovyet sonrası bölge ülkesinde olduğu gibi, Türk cumhuriyetlerinde de etkili muhalif figürlerin birçoğu, önceden mevcut yönetim kadrolarının içinde önemli pozisyonlarda görev almış, daha sonra liderle görüş ayrılığına düşerek muhalefet lideri olarak sivrilmiş kişilerdir. İktidar yapısı içindeki bağlantıları nedeniyle bu kişiler katı yöntemlerle siyasal hayatın dışına itilmekte, birçoğu ülkeyi terk etmek zorunda kalmaktadır. Kurumsal olarak seçim sistemleri elemeci bir yapıda dizayn edilmiştir. Bu şekilde cumhurbaşkanlığı otoritesi ile bağımlı, uysal parlamento bileşimlerinin oluşturulması mümkün olabilmektedir. Aynı zamanda uysal parlamento yapıları kurumlaştıkça, eskiden cumhurbaşkanına tanınan güçlü yetkilerin, zaman içinde parlamentolara aktarılarak, sistemin otoriter görünümünün perdelenmesi mümkün olabilmektedir. Bu iki devletin dikkat çekici bir diğer özelliği sahip oldukları rantiyer altyapıdır. Rantiyer sistem, iktidar grupları arasında patronal bir ağın oluşturulmasını kolaylaştırmakta, aynı zamanda toplumu siyasetten izole edilmesinde önemli bir araç olan transfer harcamalarının yapılabilmesine imkan tanımaktadır.

Çok partiliğe ve muhalefete siyasal hayat içinde yer verilen diğer ülke Kırgızistan'dır. Bu ülkenin bağımsızlıktan sonra yaşadığı siyasal süreç diğer Türk cumhuriyetlerinden ayırt edilir şekilde farklı bir değişime işaret etmektedir. Kırgızistan'da, yerel Komünist Parti kadroları arasındaki gerilimler bağımsızlığın öncesinde ortaya çıktı. Ülkedeki geleneksel güney ve kuzey kabile ittifakları paralelinde yaşanan bu gerilime, çok etnili sosyal yapının doğurduğu sorunlar eklendiğinde, bağımsızlığa bir liderlik bunalımı ile birlikte geçiş yapıldı. Bu nedenle hakim bir yönetici kadronun kontrolünde bağımsızlığa geçiş Kırgızistan'da gerçekleştirilemedi. Ülkenin ilk lideri Akayev, Moskova ile rakip gruplar arasındaki bir uzlaşmanın sonucu olarak ülke yönetimine getirildi. Bu nedenle kendisi de benzer ilişkilerin içinden gelen cumhurbaşkanları ile bölgesel liderler arasındaki çatışmalar siyasal istikrarsızlığın kaynağını oluşturdu. Ülkede patronal bir sistemin ve hakim bir devlet partisinin oluşturulmasını mümkün kılacak bir rantiyer altyapısının bulunmaması da istikrarsızlığı besleyen diğer bir unsur olmuştur. Bu özellik aynı zamanda ülkenin otoriter bir kurumsallaşmaya yönelmesini de frenlemiştir. 2010 yılındaki iktidar değişimi ve yeni Anayasa, ülkenin mevcut siyasal dinamikleri ile oluşan bir yönetim

modeli getirmekle diğer ülkelerden önemli bir farklılaşmaya işaret etmektedir. Yeni Anayasa, parlamento merkezli bir siyasal hayat işleyişine kapı aralamış, sistem parlamentodaki grupların uzlaşmasını merkeze alan bir anlayışla yapılandırılmıştır. Belirtildiği gibi, bu önemli sürecin gelecekte alacağı şekil için şimdiden bir çıkarımda bulunmak için vakit erkendir.

Özbekistan ve Türkmenistan'da yerel Komünist Parti yönetimine hakim liderler bağımsızlık sürecini yönlendirdiler. Bu iki ülkede, Azerbaycan ve Kazakistan'da olduğu gibi, yerel Komünist Parti, bağımsız devletin hakim partisine dönüştürüldü ve muhalif oluşumlar ile potansiyel muhalif isimler siyasal hayatın dışına itildi. Ancak onlardan farklı olarak, siyasal sistem içinde muhalefete yasal bir varlık alanı tanınmadı. Özbekistan'da liderin istekleri doğrultusunda yapay bir çok partili sistem oluşturuldu. Türkmenistan'da ise tüm devlet yetkileri cumhurbaşkanının kontrolündeki Maslahat'ta toplanarak, liderin kişisel otoritesine bağlı bir kurumsallaşma süreci öne çıktı. Türkmenistan'da yaşanan lider değişikliğinden sonra cumhurbaşkanı – ılımlı parlamento ilişkisi temelinde bir yapılanma sürecine henüz girildiği söylenebilir. Bu iki ülkede de, diğer ülkelerde olduğu gibi, yönetim yapısı içinde rol oynayan bölgesel ittifaklar arasındaki dengeler siyasal hayatın işleyişinde önemli bir unsurdur. Ancak siyasal hayat içinde muhalefete yer verilmemiş olması, siyasetin daha çok yönetim ağı içindeki iç mücadeleler temelinde şekillenmesine neden olmaktadır. Mevcut kadrolar içinden gelecek bir iktidar darbesi yönetimlerin temel endişesini oluşturmakta ve bu nedenle ani tasfiye operasyonları ve görevden almalara bu ülkelerde sıklıkla rastlanmaktadır.

Bağımsızlıktan günümüze Türk cumhuriyetlerinde mevcut iktidarın değişime karşı korunması, bu ülkelerin iç ve dış politikalarının şekillendirilmesinde belirleyici unsuru oluşturmuştur. Ülkelerin birçoğu uluslararası sisteme entegre olmaya çaba harcarken, böyle bir sürecin iktidar değişikliği ile sonuçlanacak bir değişime yol açmaması için koruyucu politikalar geliştirmeye dikkat etmektedirler. Bu da mevcut rejimin korunması temelinde gelgitlerle dolu bir politika oluşumuna yol açmaktadır.

Kaynaklar

- Alibekov, İbrahim (2002). "Russian Party of Kazakhstan may Reflect Moscow's Influence". *Eurasia Insight*. 14 Nisan.
- Alkan, Haluk (2010a). "Kırgızistan'da 2010 Anayasası ve Yeni Siyasal Rejim". *Avrasya Analiz* 1 (Sonbahar): 4-16.
- , (2010b). *Kırgızistan: Otoriter Merkezileşmeye Karşı Merkezkaç Direnişin Gölgesinde Siyasal İstikrarsızlık*. Ankara: SDE Analiz.

- , (2010c). *Azerbaycan Paradoksu: Çapraz Baskılar Altında Siyasal Sistem ve Dış Politika*. Ankara: USAK Yay.
- , (2011). *Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde Siyasal Hayat ve Kurumlar*. Ankara: USAK Yay.
- Alkan, Haluk ve Müzeyyen Eroğlu (2011). “Türk Cumhuriyetlerinde Siyasal Partiler: Kazakistan ve Özbekistan Siyasal Parti Sistemleri Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz”. *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi* 6 (12): 68-87.
- Andrew, Nikolai (1994). “Grappling with Democracy”. *Bulletin of the Atomic Scientists* 50 (1): 52-55.
- Beblawi, Hazem ve Giacomo Luciani (1987). *The Rentier State. Nation, State and Integration in the Arab World*. London: Croom Helm.
- Bremmer, Ian ve Cory Welt (1996). “The Trouble with Democracy in Kazakhstan”. *Central Asian Survey* 15 (2): 179-199.
- Carey, John M. ve Matthew S. Shugart (1998). *Executive Decree Authority*. New York: Cambridge University Press.
- Carlisle, Donald S. (1991). “Power and Politics in Soviet Uzbekistan: from Stalin to Gorbachev”. *Soviet Central Asia the Failed Transformation*. Ed. W. Fierman. Oxford: Westview Pres. 93-129.
- Chehabi, Houchang ve Juan J. Linz (Ed.) (1998). *Sultanistic Regime*. Baltimore: Johns Hopkins University Pres.
- Cornell, Svante E. (2001). “Democratization Falters in Azerbaijan”. *Journal of Democracy* 12(2): 118-131.
- Curtis, Glenn E. (Ed.) (1996). *Uzbekistan-A Country Study*. Library of Congress, Washington. 1996, <http://lcweb2.loc.gov/frd/cs/uztoc.html#uz0001>, [14.11.2011].
- “Degradation of Power” (1999). *Centralno-Asiatsky Bulletin*. Kasım.
- Diamond, Larry (2002). “Elections Without Democracy Thinking about Hybrid Regimes”. *Journal of Democracy* 13 (2): 21-35.
- Drompp, Michael (2002). “The Yenisei Kyrgyz from Early Times to the Mongol Conquest”. *Turks*. V. 1. Ankara: Yeni Türkiye Yay. 480-488.
- Elgie, Robert (1999). “The Politics of Semi-presidentialism”. *Semi-presidentialism in Europe*. Ed. R. Elgie. Oxford: Oxford University Press. 1-21.
- Fish, M. Steven (2001). “The Executive Deception: Superpresidentialism and the Degradation of Russian Politics”. Ed. Valerie Sperling. *Building the Russian State: Institutional Crisis and the Quest for Democratic Governance*. Boulder CO.: Westview. 177-192.
- Geiss, Paul G. (1999). “Turkmen Tribalism”. *Central Asian Survey* 18 (3): 347-357.
- Guliyev, Farid (2005). “Post-Soviet Azerbaijan: Transition to Sultanistic Semiauthoritarianism? An Attempt at Conceptualization”. *Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization* 13 (3): 393-435.

- Hale, Henry E. (2006). "Democracy or Autocracy on the March? The Colored Revolutions as Normal Dynamics of Patronal Presidentialism". *Communist and Post-Communist Studies* 39 (3): 305-329.
- Heradstveit, Daniel (2001). "Democratic Development in Azerbaijan and Role of the Western Oil Industry". *Central Asian Survey* 20 (3): 261-288.
- Ilkhamov, Alisher (2007). "Neopatrimonialism, Interest Groups and Patronage Networks: The Impasses of The Governance System in Uzbekistan". *Central Asian Survey* 26 (1): 65-84.
- Isaacs, Rico (2008). "The Parliamentary Election in Kazakhstan, August 2007". *Electoral Studies* 27 (2): 381-384.
- Ismayilov, Rovshan (2005). "Azerbaijan: Two More Officials Sacked". *Eurasia Insight*. 20 Ekim.
- Karpat, Can. "Azerbaijani Elections: Revolution or Evolution?". *AIA*. <http://www.axisglobe.com/article.asp?article=473>, [12.04.2006].
- Khamidov, Alisher (2002). "Kyrgyzstan's Unrest Linked to Clan Rivalries". *Eurasia Insight*. 05 Haziran.
- Knapp, Andrew and Vincent Wright (1995). *The Government and Politics of France*. London: Routledge.
- Kolstoe, Paul (1995). *Russians in the Former Soviet Republics*. London: Horst & Company.
- Kubicek, Paul (1998). "Authoritarianism in Central Asia: Curse or Cure?". *Third World Quarterly* 19 (1): 29-44.
- Kyrgyz Republic Parliamentary Elections 20 February & 12 March 2000* (2000). OSCE/ODIHR Final Report. Varşova.
- Kyrgyzstan at Ten: Trouble in the "Island of Democracy"* (2001). Brussels: ICG Report.
- Lillis, Joanna (2007). "Kazakhstan Set to Have One-Party Parliament Following Disputed Election". *Eurasia Insight*. 20 Ağustos.
- _____, (2010). "Kazakhstan: Fallen Tycoons Still Rangle Ruling Elite". *Eurasia Insight*. 10 Mart.
- Linz, Juan J. (1994). "Presidential or Parliamentary Democracy: Does it make a difference?". *The Failure of Presidential Democracy I*. Ed. J.J. Linz ve A.Valenzuela. Baltimore: Johns Hopkins University Pres. 3-87.
- _____, (2000). *Totalitarian and Authoritarian Regimes*. Boulder CO.: Lynne Rienner Publ.
- Miller, Eric A. (2006). *To Balance or Not to Balance: Alignment Theory and the Commonwealth of Independent States*. Burlington: Ashgate Publishing.
- O'lear, Shannon (2007). "Azerbaijan's Resource Wealth: Political Legitimacy and Public Opinion". *The Geographical Journal* 173 (3): 207-223.
- OSCE/UN Joint Electoral Observation Mission in Azerbaijan on Azerbaijan's 12 November 1995 Parliamentary Election and Constitutional Referendum* (1995). Baku: OSCE/UN Report.

- Osmonov, Joldosh (2010). "Coalition Government Formed in Kyrgyzstan". *CACI Analyst*. 22 December.
- Petrov, Nikolay and Michael McFaul (2005). "The Essence of Putin's Managed Democracy". *Carnegie Endowment for International Peace*. 18 Ekim. <http://carnegieendowment.org/2005/10/18/essence-of-putin-s-managed-democracy/2a3>, [17.01.2012].
- Republic of Azerbaijan: Parliamentary Elections Final Report* (2001). Warsaw: OSCE/ODIHR.
- Republic of Azerbaijan, Presidential Elections 15 October 2003* (2003). Warsaw: OSCE/ODIHR.
- Saidzimova, Gulnoza (2006). "Kazakhstan: Opposition Figure Found Shot Dead Near Almaty". *RFE/RL*. 14 Şubat.
- Sartori, Giovanni (1994). "Neither Presidentialism nor Parliamentarism". *The Failure of Presidential Democracy I*. Ed. J.J. Linz ve A.Valenzuela. Baltimore: Johns Hopkins University Pres. 106-118.
- Sıdkıov, Bahadır (2004). "New or Traditonal? –Clans, Regional Grouping, and State in Post-Soviet Azerbaijan". *Forum* 21: 68-74.
- Siaroff, Alan (2003). "Comparative Presidencies: The Inadequacy of The Presidential, Semi-presidential and Parliamentary Distinction". *European Journal of Political Research* 42 (3): 287-312.
- Smith, Benjamin (2004). "Oil Wealth and Regime Survival in the Developing World, 1960–1999". *American Journal of Political Science* 48 (2): 232–246.
- The Kyrgyz Republic Presidential Elections Final Report* (2001). OSCE/ODIHR. Varşova.
- The Kyrgyz Republic - Pre-term Parliamentary Elections, 16 December 2007* (2007). Bişkek: OSCE/ODIHR.
- The Republic of Azerbaijan: Parliamentary Elections Final Report* (2001). Warsaw: OSCE/ODIHR.
- The Republic of Azerbaijan: Review of the Law on Parliamentary Elections* (2000). Warsaw: OSCE/ODIHR.
- The World in 2007 Index of Democracy*. The Economist Intelligence Unit.
- Tulis, Jeffrey (1987). *The Rhetorical Presidency*. Princeton: Princeton University Press.
- Turkmenistan Early Parliamentary Elections, 14 December 2008* (2008). Warsaw: OSCE/ODIHR Needs Assessment Mission Report.
- Uzbekistan at Ten: Repression and Instability* (2001). Brüksel: ICG Report.
- Zakon Respubliki Kazahstan O Politiceskiş Partiyaş. *Kazahstankaya Pravda*. No. 156 (23805) Ot 19 İyulya 2002 G.

The Process of Political Institutionalization in the Turkic Republics: An Inventory of the Last Two Decades

Haluk Alkan*

Abstract

Following the collapse of the Soviet Union, the political systems of the Turkic Republics (Azerbaijan, Kazakhstan, Uzbekistan, Kyrgyzstan, and Turkmenistan) were mainly evaluated on the basis of international relations. Since such approaches tend to ignore these countries' internal dynamics, it is necessary to develop a new framework of analysis which takes internal dynamics into account. This study examines the political changes these Republics underwent in the last two decades, focusing especially on institutions, democratization and systems. The study draws some conclusions about these countries' political systems with regard to structures, differentiation and potential for change.

Keywords

Turkic Republics, Political Change, Party Systems in Caucasian and Central Asian Countries, Political Life and Democratization.

* Prof. Dr., Erciyes University Faculty of Economic and Administrative Sciences, Department of Political Science and Public Administration – Kayseri / Turkey
halukalkan@hotmail.com

Процесс политической институционализации в тюркских республиках: баланс последних двух десятилетий

Халук АЛКАН*

Аннотация

Процесс политической институционализации в тюркских республиках после распада Советского Союза рассматривается на основе международных отношений. В связи с тем, что такие подходы отодвигают на второй план внутреннюю динамику этих стран, возникла необходимость разработки новых аналитических структур по этому вопросу. В этой работе политические изменения в тюркских республиках за последние двадцать лет со дня приобретения независимости рассматриваются в свете институционализации, демократизации и масштабов системы. В заключении работы показаны полученные результаты по структуре, дифференциации и потенциальным изменениям в этих странах.

Ключевые Слова

тюркские республики, политические изменения, партийные системы на Кавказе и Центральной Азии, политическая жизнь и демократизация.

* проф., док., университет Эрджис кафедра политологии и государственного управления – Кайсери / Турция
halukalkan@hotmail.com

Mardin’de Türk Dönemine Ait Bilinmeyen Bir Mezar ve Mezar Taşları

Gülşen Baş*

Özet

Güneydoğu Anadolu’nun önemli merkezlerinden biri olan Mardin’in tarihi dokusunda, başta Artuklu ve Akkoyunlu olmak üzere Türk dönemine ait mimari eserler etkin bir rol oynamaktadır. Buna karşın mezar taşı geleneği, bu mimari oluşumla kıyaslandığında, temsil gücü çok daha zayıf bir sanat grubu olarak karşımıza çıkmaktadır. Mardin’de orijinal dokusundaki mezar taşlarının hemen tamamı Osmanlı’nın son dönemlerine ait olup, daha erkene tarihlenen örnekler henüz bilinmemektedir. Bu makale kapsamında incelenen mezara ait sanduka ve şahideler malzeme, form ve süsleme özellikleri bakımından, kentte Osmanlı döneminde oluşan genel karakteristiğin dışında kalması bakımından dikkat çekmektedir. Kesin tarihi tespit edilememekle birlikte Artuklu döneminin sonları ya da Akkoyunlu dönemine tarihleyebileceğimiz (14. yy sonları-15. yy) bu mezar taşları, Osmanlı öncesine referans verebileceğimiz özellikleriyle Mardin’de bugün için bilinen ünik bir uygulama olarak karşımıza çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler

Şahide, sanduka, kitabe, süsleme, mezar taşı.

Zengin bir kültürel birikime sahip olan Mardin, Türk döneminde özellikle Artuklu, Akkoyunlu ve Osmanlı dönemlerine referans verebileceğimiz fiziksel bir ortama sahiptir. Kentin ününü borçlu olduğu tarihi dokusunda, söz konusu dönemlere ait mimari oluşumların payı büyüktür (Uluçam 2005: 99-116, Altun 1971, Altun 1978, Altun 2005: 153, Sözen 1981). Mar-

* Yrd. Doç. Dr., Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü – Van / Türkiye
gulsenbs@yahoo.com

din’de bu dönemlere ait sanat yapıtlarının izlenebilmesine karşın, Türk mezar taşı geleneğinin gelişim çizgisini takip etmek, belli bir döneme kadar neredeyse imkânsızdır. Kentte orijinal dokusunda günümüze ulaşan mezar taşlarının hemen tamamı, 18. yüzyıl Osmanlı dönemi sonrasına aittir.

Bu bağlamda Mardin’de 2007 yılı Ekim ayında yaptığımız araştırma gezisi sırasında tespit ettiğimiz bir mezar, kentteki son dönem Osmanlı örnekleriyle uyumlayan mezar taşlarıyla dikkat çekmektedir. Artuklu dönemine ait Zinciriye Medresesi’nin (M. 1385) (Altun 1978: 170-184) güneyinde, bugünkü karayoluna göre aşağı seviyede kalan mezarın, halk tarafından kutsal bir kişiye ait olduğu düşünülmekte, ancak bu konuda somut bir isim telaffuz edilmektedir. Bu niteliğinden ötürü etrafı duvarla çevrilerek koruma altına alınan ve bugünkü karayolundan merdivenlerle inilen mezar, iki şahide ve bir sandukadan meydana gelmektedir. Mezar taşlarının tahrip olan kesimleri, halk tarafından son dönemlerde çimento ile sıvanarak sağlamlaştırılmaya çalışılmıştır. Süsleme ve kitabelerin bir bölümünün kapanmasına neden olan bu uygulama, mezarın orijinal konumunu 2008 yılına kadar korumasına yardımcı olmuştur. Ancak 2008 yılı yazında mezarın tahrip edildiği ve ayak şahidesinin kırılarak üç parçaya ayrıldığı tespit edilmiştir (Fotoğraf-1-2).

Mezar taşları, açık sarı kalker taşından yapılmıştır. Mardin ve yakın çevresinde mimarinin de ana malzemesini oluşturan kalker, kentte olumsuz koşullara rağmen sürdürülen geleneksel taş işçiliğinin vazgeçilmez malzemesi durumundadır. Ocaktan çıktığında yumuşak olup, sonradan sertleşen bu kireçli oluşum, süslemede de aynı rahatlıkla çağlar boyunca kullanılmıştır (Alioğlu 2003: 103, Altun 2005: 150).

İki şahide ve bir sandukadan meydana gelen mezarın *baş şahidesi* 1.70 x 0.43 x 0.20 m boyutlarındadır (Fotoğraf-3). Şahidenin ön yüzünde sekiz satırlık kabartma sülüs kitabe yer almaktadır. Bazı kesimlerde bozulmuş olan kitabede, mezar taşlarında yoğun biçimde karşılaştığımız “Ayete’l Kürsî” yer almaktadır. Kitabenin üst kesimindeki dört sıralı mukarnas alınlık tahrip olmuştur. Mukarnasların üstünde üçgen bir yüzey içerisinde sülüs kabartma “Allah” lafzına yer verilmiştir. Şahidenin arka yüzünde, üç yivli şeritlerle oluşturulan geometrik çizgi sistemlerinden bir kesit bulunmaktadır. Kompozisyonunda yatay ve dikey zencerek sıraları, 90 derecelik açıyla keşişerek “yıldız-haç” olarak da bilinen bezemeyi oluşturmaktadır. Zemindeki sekiz köşeli yıldızların içi gülbezek ve kabartma dairelerle dolgulanmıştır. Türk-İslâm sanatının tipik örneklerinden biri olan bu kompozisyon, çeşitli malzemeler üzerinde Karahanlı döneminden Osmanlı döneminin sonuna kadar süregelen uygulamaların başında gelmektedir (Mülayim 1980: 48). Geometrik süslemenin üstündeki sivri kemerli alın-

lık üç şeritli bir örgüyle sınırlandırılmış ve bu yüzeye sülüs hatla kabartma bir kitabe işlenmiştir. Okunamayacak derecede tahrip olan kitabede kısmen “Allah” lafzı okunabilmektedir.

Dikdörtgen prizmal baş şahidesinin üst kısmı arka yüzde pendentifli yarım bir kubbecikle sonlanmaktadır. Kubbeciğin dış yüzeyi 12 yivle dilimlendirilmiştir.

Ayak şahidesi küçük farklılıklar dışında, baş şahidesinin formunu tekrarlamaktadır (Fotoğraf-4). 1.57 x 0.44 x 0.19 m ölçülerindeki şahidenin dikdörtgen prizmal alt kısmı, ön yüzde mukarnas alınlık, arka yüzde dilimli yarım kubbecikle sonlanmaktadır. Ön yüzde bozuk bir hatla yazılan kabartma sülüs kitabenin üstten beş sırası görülebilmekte, geriye kalan kesimi ise çimento ile sıvandığı için okunamamaktadır. Arapça olduğu anlaşılan kitabenin çözümlenebilen metni ve transkripsiyonu şu şekildedir:

Heze’l kabr (el-muhtâc) ile Rahmetallah-i Tealâ
Bu mezar Allah’ın rahmetine(muhtaç)

Eş-şâb el-muammer’üş-şân el mağfur min
(Genç şanlı ömürlü, mağfur)

Ehl-i beyt Menan bin Abdullah...
(Ehl-i Beyt’ten Abdullah oğlu Menan)

.....Mucid ebu Hâkân(?).....
(.....Mucid ebu Hâkân.....)

.....şuhur sene
(.....ay sene)

Bu kitabeden mezarın kime ait olduğunu kısmen belirleyebilirsek de tarihin yer aldığı kesimin çimento sıva altında kalması, mezarın tarihini kesin olarak belirlememizi engellemektedir.

Kitabenin üst kısmında dört sıralık mukarnas alınlık, baş şahidesine oranla daha sağlam biçimde günümüze ulaşmıştır. Mukarnaslar altta dilimli iki yelpaze ile başlamakta sivri kemer formu küçük yuvacıklardan oluşan sıralarla devam etmektedir. Yuvaların yüzeyi yelpaze dilimleriyle hareketlendirilmiştir. Mukarnas düzenlemelerin kendi biçimleniş tarzından kaynaklanan dekoratif etkisine ek olarak, yelpaze ve yiv gibi farklı süslemelerle zenginleştirilmesi, Anadolu-Türk sanatında erken dönemlere has bir özellik olarak kabul edilmektedir. Bu uygulama 13.yüzyılın ikinci yarısından itibaren azalarak yerini mukarnasın üçüncü boyuttaki çeşitlemelerine bırakmıştır (Ödekan 1977:123, Ödekan 1982: 91).

Alınlığın üstündeki dörtgen yüzeye kabartma sülüs “Kelime-i Tevhit” işlenmiştir. Ayak şahidesinin arka yüzeyinde, zencereklerin kesişmesine dayalı geometrik kompozisyon tekrar edilmiştir. Dilimli kubbecik ve alınlık arasındaki yüzeyler ise iri rumîlerle hareketlendirilmiştir.

Yarıya kadar toprağa gömülü olan *sanduka*, 1.37 m uzunluğunda, 0.42 m genişliğindedir. Toprak yüzeyindeki yüksekliği 0.30 m olup, altta dörtgen prizmal başlayarak üstte, bir köşesi düz kesilmiş üçgen prizma formunda tamamlanmaktadır (Fotoğraf-5). Doğudan 0.75 m’lik kesimde kırılarak içe çöken sandukanın bu kesimi, çimento ile sonraki dönemlerde sıvanmıştır. Dörtgen prizmanın uzun yan yüzeylerine oyma tekniğinde, on kollu yıldız sisteminden bir kesit işlenmiştir. Düz yüzeyli şeritlerin oluşturduğu kompozisyonda, on kollu yıldızlar yatay, dikey ve diyagonal eksenlerde doğrudan bağlanmaktadır. Yıldız kollarının uzatılan kolları, on kollu yıldızların çevresinde dairesel sistemde küçük ok uçları ile beş köşeli yıldızlar meydana getirmektedir (Fotoğraf-6). Türk sanatının özellikle İslâm sonrasındaki evrelerinde yaygın bir kullanım alanı bulan yıldız kompozisyonlarının kökeni konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. İslâm öncesinde Gök-Tanrı inancıyla bağlantılı olarak, Tanrı ile ilişkili bir sembolik anlama sahip olan yıldız motifi, Orta Asya’nın yanı sıra Mısır ve Ön Asya’da da aynı simgesel içeriğe sahiptir (Doğan 2002: 401). Yıldız, İslâm öncesi Türk kültüründe, biçimsel ve sembolik olarak güneş ile eşdeğer anlamdadır. Bu nedenle yıldız ve güneş piktogramları benzer görünümledir. İslâm kültüründe de bu anlayış devam ettirilmiş ve bir merkez etrafında ışınsal düzende oluşan yıldızlar, güneş anlamına gelen “şems” olarak da isimlendirilmiştir (Esin 1972: 313-314). Sandukanın yan yüzeylerindeki kompozisyonda yer alan on kollu yıldız kompozisyonlarının da çevrelerinde oluşan küçük yıldızlarla güneş sistemini simgelediği düşünülmektedir (Doğan 2002: 404).

Sanduka tepeliğinin eğimli yüzeylerinde soyut bitkisel süslemelere yer verilmiştir. Yatay düzlemde gelişen süslemelerde, yüzeye belli aralıklarla yerleştirilen palmetlerin dip kısımlarından çıkan rumiler, bir sonraki palmetin tepe yaprağında birleşerek bağlantıyı sağlamaktadır. Aralardaki boşluklar rumili kıvrık dallarla dolgulanmıştır. Palmet ve rumilerin küçük oyma daireciklerle hareketlendirilmesi, kompozisyona girift bir karakter kazandırmaktadır (Fotoğraf-7). Bu uygulama, Suriye, Irak ve Güneydoğu Anadolu’daki Artuklu, Eyyubi ve Zengi yapılarında yaygın olarak kullanılan ve S. Ögel tarafından “düğme” olarak nitelendirilen dairesel volütleri anımsatmaktadır (Fotoğraf-8). Gazneli sanatının Anadolu’daki yansımaları arasında yer alan ve “Musul mektebi” nin de özelliği olan bu uygulama

Anadolu Selçuklu döneminde özellikle ahşap süslemelerde etkisini göstermiştir (Ögel 1964: 204, Ögel 1987).

Sandukanın üst yüzeyi aşınmıştır (Fotoğraf-9). Bu yüzeydeki süslemeler net olarak algılanamasa da ortada bir çarkıfelek motifi olduğu anlaşılmaktadır. Dairesel yay kollarının bir merkezi odak almasıyla oluşan çarkıfelek, daireysel dönüş hareketini en iyi veren motiflerden biridir. İslam sanatında yaygın biçimde kullanılan çarkıfelek, İslam felsefesinde dairenin taşıdığı simgesel anlamla ilişkilendirilerek Allah’ın yaratıcı gücünün, O’ndan gelen her şeyin yine O’na dönüşünün, sonsuzluğun ve evrenin hareketinin sembolü olarak yorumlanmaktadır (Doğan 2001: 247). Bu motifin mezar taşlarında ölüye şefaet ve onu ölümsüzleştirme amaçlı kullanıldığı belirtilmektedir (Karamağaralı 1992: 19). Çarkıfeleğin mezar taşlarında yoğun biçimde tercih edilmesi, İslam sanatındaki sembolik içeriğiyle ilişkili olarak, geline nokta geri dönüş olarak algılanan ölümlerle de ilişkilendirilebilir.

Sonuç

Bugün Hatuniye Medresesi’nde (M.1177-1185) bir kuyunun ağzını kapatmak için kullanılan birkaç Artuklu sandukası dışında, Mardin’de Osmanlı öncesine ait bilinen mezar taşı bulunmamaktadır (Fotoğraf-10). Mardin Müzesi’nde Artuklu dönemine ait olduğu tahmin edilen tarihsiz bazı figürlü mezar taşlarının Siirt, Şırnak ve Cizre’de 18 ve 19. yüzyıla tarihlenen örneklerinin bulunması, bu tarz mezar taşlarının da kesin olarak Artuklu dönemine tarihlendirilmesini engellemektedir. Bunun yanında Akkoyunlu dönemine ait olduğu düşünülen bazı mezar taşlarının üslup özelliklerinden, Osmanlı dönemine ait örnekler olduğu anlaşılmaktadır (Artuk 1969: 152-159).

18. ve 19. yüzyılda Mardin’in mezar taşları konusundaki sessizliğinin aniden bozulması ilginç bir gelişme olarak karşımıza çıkmaktadır. Tarihi mezarlıklarda orijinal dokusunda günümüze ulaşan bu örnekler malzeme, form ve süsleme özellikleri bakımından yerli geleneklerin etkisiyle oluşturulmuş ve karakteristik özellikler kazanarak 20. yy boyunca da kullanımını sürdürmüştür (Fotoğraf-11).

Zinciriye Medresesi’nin kuzeyinde incelediğimiz tek mezar, Mardin’de çok sayıda örneği bulunan son dönem Osmanlı mezar taşlarından farklı, bilinen tek örnektir. İki şahide ve bir sandukasıyla orijinal konumunda günümüze ulaşan mezarın tarihi konusunda kesin bilgi sunacak bir veriye ne yazık ki ulaşılammıştır. Kitabesinden Menan bin Abdullah’a ait olduğu belirlenen mezarın baş şahidesinde yer alan *min ehl-i Beyt* “ehl-i Beyt’ten” ibaresi, mezarın kutsal niteliğe sahip bir kişiye ait olduğuna işaret etmekte

ve bölgede hâlâ devam eden, Hz. Muhammed’in soyundan gelen kişileri ifade etmek için kullanılan “seyyitlik” makamına referans vermektedir.

Mezar taşlarında kullanılan kalker, dış etkenlerin de devreye girmesiyle yer yer bozulmalara uğramıştır. Kitabe ve süslemelerde motiflerin çizgisel hatlarında keskin olmayan acemi bir işçilik dikkat çekmektedir. Mardin gibi taş işçiliğinin zirve noktaya ulaştığı bir bölgede bu durum, taşın yapısına bağlanabileceği gibi, ustanın taşı işleme yeteneğiyle de ilişkilendirilebilir.

Sandukada yüzey bezemeciliği kullanılırken, şahidelerde yüzey bezemelerine ek olarak yarım kubbecik, mukarnas alınlık gibi üçüncü boyuta vurgu yapan plastik uygulamalara yer verilmiştir. On kollu yıldız sistemi, yıldız-haç kompozisyonu, rumi-palmet düzenlemeleri, çarkifelek gibi örneklerden oluşan süslemeler, biçimsel olarak geçmişle olan bağlarını muhafaza etmektedir.

Mukarnas alınlıklarda, mukarnas yüzeyinin yelpaze dilimi ve yivlerle hareketlendirilmesi, tarihlendirme konusunda ipucu sunacak uygulamalardan biri gibi görünmektedir. Bu tarz uygulamaların Osmanlı öncesinde 13. yüzyıla kadar devam ettiği belirtilmektedir. Ancak Mardin’in geleneksel uygulamalardan kolay vazgeçemediği ve geçmiş sanatsal anılarını Osmanlı’nın son dönemlerine kadar yerel özelliklerle kaynaştırarak kullanmaya devam ettiği göz önüne alınırsa, bu tarz bir tarihlendirmenin varsayım olmanın ötesine geçemeyeceği de belirtilmelidir.

Mezar taşlarında dikkat çeken başka bir özellik şahidelerin üstte yarım bir kubbecikle tamamlanmasıdır. Kubbeciklerin dış yüzeyinin 12 dilim halinde yivlendirilmesi, bölgede mimariye özgü geleneksel bir formun, mezar taşına yansması bakımından ünik bir uygulamadır. Anadolu’nun güney bölgelerinde yaygın biçimde kullanılan dilimli kubbe geleneği, Mardin’deki yapılar başta olmak üzere Hasankeyf ve Silvan’da da sıklıkla kullanılmıştır. Anadolu dışında Suriye ve Mısır’daki Artuklu, Zengi ve Eyyubi mimarisinde de dilimli kubbe geleneği ile karşılaşılacaktır.

Şahidelerin yarım kubbecikleri, çok yakınında yer alan Zinciriye Medresesi’nin dilimli kubbelerini akla getirmektedir. Mezar yapıldığında, M.1385 tarihli Zinciriye Medresesi’nin mevcut olduğu kabul edilirse, yapıdaki dilimli kubbelerin mezar taşlarını yapan ustaya bu anlamda bir esin kaynağı olduğunu öne sürmek mümkündür (Fotoğraf-12).

Şahidelerde kullanılan kitabelerin hat stili, mukarnas alınlığın kullanılmış olması ve süslemelerdeki biçimsel özellikler, mezarın Osmanlı öncesinde, Artuklu Beyliği’nin son dönemleri (14. yy sonu) ya da kentin Türk hâkimiyetindeki ikinci büyük evresi olarak kabul edilen Akkoyunlu döneminde 15. yüzyılın ilk yarısına ait olabileceğini düşündürmektedir.

Mardin’de son zamanlara kadar sürdürülen taş işleme geleneği ve günümüze ulaşan mimari dokunun zenginliğine karşın, mezar taşlarının en erken son birkaç yüzyıla ait örnekler oluşu dikkat çekmektedir. Yakın çevrede Diyarbakır, Siirt, Şırnak, Cizre¹ gibi bölgelerde de Osmanlı öncesine ilişkin bilinen mezar taşlarının az sayıda olması, bölgede, Doğu Anadolu’daki gibi bir mezar taşı geleneğinin² oluşmadığı şeklinde yorumlanabilir. Ancak bu varsayımı kabul etmemiz durumunda, böyle bir geleneğin neden oluşmadığı, ya da 18.yüzyıl öncesine ait örneklerin birkaç mezar taşı dışında neden günümüze ulaşmadığını izah etmek zorlaşmaktadır.

Kültür varlıklarımızın orijinal dokusunda korunarak geleceğe aktarılması her zaman tercih edilmesi gereken bir tutum olsa da, kültürel bilincin tam olarak gelişmediği ülkemizde bu ne yazık ki çoğu zaman mümkün olmamaktadır. 2007’ye kadar kısmen korunabilen Mardin’deki mezarın, bir sonraki yıl kırıılarak tahrip edilmesi, taşınabilecek nitelikteki maddi değerlerimizin hiç olmazsa müzelerde korunarak geleceğe aktarılmasının önemi, bir kez daha ortaya çıkarmaktadır.

Açıklamalar

- ¹ Güneydoğu Anadolu Bölgesi’ndeki mezar taşları özellikle son yıllardaki araştırmalarla bilimsel çalışmalara konu edilmeye başlanmıştır. Söz konusu mezar taşlarıyla ilgili olarak bk. Ali Boran Yılı 2005: 241-255, Tüfekçioğlu 2005: 420-438, Top 2005: 407-420; Veyssi İnci, Cizre Mezar Taşları (18.19. Yüzyıl), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enst. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van, 2008.
- ² Özellikle Van Gölü çevresinde Ahlat, Erciş, Gevaş ve Bitlis gibi merkezlerde yoğunlaşan tarihi mezarlık ve mezar taşları 11. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar devam eden sürecin farklı evrelerdeki çeşitlenmelerini sunmaktadır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Karamağaralı 2000: Uluçam, 2002: 218-226, 2001, Pektaş, 2007.

Kaynaklar

- Alioğlu, A. Füsun (2003). *Mardin Şehir Dokusu ve Evler*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay.
- Altun, Ara (1971). *Mardin’de Türk Devri Mimarisi*. İstanbul: Gün Matbaası.
- , (1978). *Anadolu’da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişimi*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yay.
- , (2005). “Mardin’de Türk Devri Anıtsal Mimarisine Genel Bakış”. *Taşın Belleği Mardin*. İstanbul: YKY. 149-177.
- Artuk, İbrahim (1969). “Mardin’de Akkoyunlu Hamza’nın Mezarı”. *Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 1: 157-159.
- Boran, Ali vd. (2005). “Siirt ve Çevresi 2003 Yılı Yüzey Araştırması-“Kozluk’taki Mezar Taşları”. *22. Araştırma Sonuçları Toplantısı Bildirileri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay. 241-255.

- Doğan, Nermin Şaman (2001). “Oklu Çakır/ Oklu Çark/Gök Çığırısı: Selçuklu Süslemesinde Bir Motif”. *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildirileri*. Konya: Selçuk Üniversitesi Yay. 243-249.
- , (2002). “Anadolu Selçuklu Dönemi Geometrik Süslemelerine Yüklenen Anlamlar”. *Ortaçağ’da Anadolu, Prof. Dr. Aynur Durukan’a Armağan*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yay. 397-413.
- Esin, Emel (1972). “Kün-Ay” (Ay-Yıldız Motifinin Proto Türk Devrinden Hakanlara Kadar İkonografisi”. *VII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay. 313-314.
- İnci, Veysi (2008). *Cizre Mezar Taşları (18.19. Yüzyıl)*. Yüksek Lisans Tezi. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi.
- Karamağaralı, Beyhan (1992). *Ahlat Mezartaşları*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Mülayım, Selçuk (1990). “Selçuklu Geometrik Süslemeleri”. *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi* III (9): 47-53.
- Ödekan, Ayla (1977). *Osmanlı Öncesi Anadolu Türk Mimarisinde Mukarnaslı Portal Örtüleri*. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Yay.
- , (1982). “Mukarnas Ögesinde Bezemesel Çeşitlilik –Bir Tek Öge Üzerinde Bir Deneme”. *Prof. Dr. Kemal Söylemezoğlu’na Armağan*. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Yay. 87-95.
- Ögel, Semra (1964). “Anadolu Selçuklu Sanatının Önemli Bir Kaynağı: Gazne Sanatı”. *Türk Kültürü Araştırmaları* 1/2: 119, 197-205.
- , (1987). *Anadolu Selçukluları’nın Taş Tezyinatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Pektaş, Kadir (2001). *Bitlis Tarihi Mezarlıkları ve Mezar Taşları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- , (2007). *Adilcevaз Çevresindeki Mezar Taşları (Gravestones in Adilcevaз and Its Environs)*. İstanbul: Ege Yay.
- Sözen, Metin (1981). *Anadolu’da Akkoyunlu Mimarisi*. İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yay.
- Top, Mehmet (2005). “Diyarbakır’da Osmanlı Dönemine Ait Mezar Taşlarından Örnekler”. *VIII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Yay. 407-420.
- Tüfekçioglu, Abdülhamit (2005). “Siirt Eruh Yöresinde Tespit Edilen Türbeler ve Mezar Taşları”. *VIII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Yay. 420-438.
- Uluçam, Abdüsselam (2000). *Eski Erciş-Çelebibağı Mezarlığı ve Mezar Taşları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- , (2002). “Van Gölü Havzası’ndaki Tarihi Mezarlıklar ve Mezar Taşları”. *Türkler*. C. 8. Ankara: Yeni Türkiye Yay. 218-226.
- , (2005). “İslam Dönemi Mardin’i”. *Taşın Belleği Mardin*. İstanbul: YKY. 99-116.

Fotoğraf 1. Mezarın 2007 yılındaki sağılam durumu.

Fotoğraf 2. Mezarın 2008 yılında tahrip edildikten sonraki durumu.

Fotoğraf 3. Baş şahidesinin ön ve arka yüzü.

Fotoğraf 4. Ayak şahidesinin önden ve yandan görünümü.

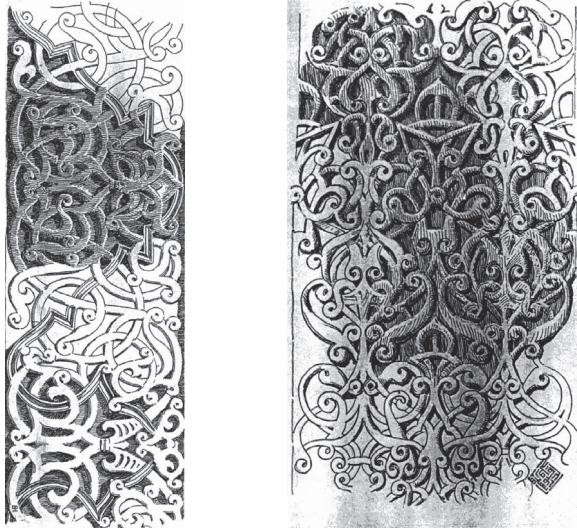
Fotoğraf 5. Sandukanın yandan görünümü.

Fotoğraf 6. Sandukanın yan yüzeyindeki geometrik kompozisyonun detayı.

Fotoğraf 7. Sandukanın yan yüzeyindeki bitkisel kompozisyonun detayı.

Fotoğraf 8. Hama Nureddin Camii minber süslemelerinden detay. (Herzfeld)

Fotoğraf 9. Sandukanın  stten görünümü.

Fotoğraf 10. Kas miye Medresesi’ndeki  ocuk sandukaları.

Fotoğraf 11. Mardin’de 20.yüzyılın başlarına ait bir mezar.

Fotoğraf 12. Zinciriye Medresesi’nin güney cephesinden detay.

An Unknown Grave and Gravestones Belonging to the Turkish Era in the City of Mardin

Gülsen Baş*

Abstract

Architectural works belonging to the Turkish era, particularly those of the Artuklu and Akkoyunlu periods, built in the city of Mardin - which is one of the most important centers of Southeastern Anatolia - play an important role in the historical texture of the city. Compared to these architectural products, the tradition of making gravestones appears as an artistic branch with a considerably weaker representation capacity. Nearly all of the gravestones included in the original structure of the city of Mardin belong to the late Ottoman period, and no example of an earlier period has yet been revealed. The sarcophaguses and gravestones analyzed in the scope of this study attract attention since they fall out of the scope of the general characteristics of the late Ottoman Period in terms of the materials, the form and adornment styles used. The exact date of these gravestones is not known yet but they have characteristics which are thought to date back to the pre-Ottoman period. They are of great importance and value as they are unique works that may have been built at the end of the Artuklu Period or the beginning of the Akkoyunlu period (end of the 14th, beginning of the 15th century).

Keywords

Sarcophagus, epigraph, adornment, gravestone.

* Assist. Prof. Dr., Yüzüncü Yıl University Faculty of Science and Letters, Department of Art History – Van / Turkey
gulsenbs@yahoo.com

Неизвестные могила и надгробия тюркского периода в Мардине

Гюльшен БАШ*

Аннотация

Архитектурные произведения тюркского периода, в частности эпохи Артуклу и Аккоюнлу играют важную роль в исторической текстуре Мардина, являющегося одним из важных исторических центров Юго-Восточной Анатолии. В противовес этому традиция надгробных памятников в сравнении с этими архитектурными образованиями, является слабой представительной группой искусства. Почти все надгробия в оригинальной текстуре Мардина относятся к последнему периоду Османской империи, памятники более раннего периода еще не обнаружены. Материал, формы и декоративные особенности гробницы и надгробия могилы, рассматривающейся в этой статье, обращают на себя внимание с точки зрения отличия от общих характеристик города Османского периода. Хотя точная дата надгробий неизвестна, мы можем их отнести к позднему периоду Артуклу или периоду Аккоюнлу (конец 14-15 в.в.). Эти надгробия на сегодняшний день являются уникальными произведениями Мардина, имеющими особенности доосманского периода.

Ключевые Слова

надгробие, гробница, надпись, украшения, надгробные памятники.

* И.о.доц., док., университет столетия, факультет литературы и естественных наук, кафедра истории искусства – Ван / Турция
gulsenbs@yahoo.com

Ütopya, Karşı-Ütopya ve Türk Edebiyatında Ütopya Geleneği

Firdevs Canbaz Yumuşak*

Özet

Platon'un *Devlet*'inden beri ideal bir toplum düzeni isteği insanoğlunu ütopyalar tasarlamaya götürmüştür. Öte yandan ütopyada, özgürlükten, eşitlik adına vazgeçilmesi ütopyayı totalitaryen bir tasarıya dönüştürmüş bu da ütopyaların, karşı-ütopyasını da beraberinde getirmesine yol açmıştır. Karşı-ütopyaların ortak özelliği, toplumları gelecekte bekleyen tehlikeleri göstermektir. Ütopya, Avrupa merkezli bir türdür. Müslüman toplumlarda ütopyanın gelişmemesi İslam ile ilişkilendirilmiş, İslam medeniyeti içinde yazılan metinlerin dünyayı değiştirmeye yönelik değil süslemeye yönelik olduğu iddia edilmiştir. Türk edebiyatında ilk ütopik metinler ise yıkılmaya yüz tutan Osmanlı Devleti'ni kurtarmaya yönelik çabalarla paralel yazılan rüyalarlardır. Bir başka bunalım dönemi olan Servet-i Fünûn'da da Yeşil Yurt girişimi gibi ütopyalara rastlanır. Cumhuriyetin ilanından sonra 1930'lu yıllarda ulus-devlet düşüncesini destekleyen ütopya türünde romanların yoğun olarak yazıldığı görülür. 1965'ten sonra geleceğe dönük karamsar bakış öne çıkmakta, bu nedenle edebiyatımızda ütopyadan çok karşı-ütopya yazılmaktadır. Bu durum sosyal hayatla da yakından ilişkilidir. Dolayısıyla edebiyatımızdaki karşı-ütopyaların, sosyolojik birer ikaz olarak değerlendirilmesi de mümkündür.

Anahtar Kelimeler

Ütopya, karşı-ütopya, hümanizm, İslam ve ütopya.

* Yrd. Doç. Dr., TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, TDE Bölümü – Ankara / Türkiye
cfirdevs@etu.edu.tr

Giriş

İdeal bir toplum düzeni isteği insanoğlu için hep vazgeçilmez olmuştur. Mevcut sistemin aksayan yönlerini eleştiren ve ideal hayat tarzını anlatan bu hayali “toplumsal projelere” ütopya adı verilir. Bu türün ilk örneği Platon’un (M.Ö. 427-347) *Devlet* (M.Ö. 375) adlı eseridir. Bu tür metinlere “ütopya” adını veren kişi ise, bir Rönesans düşünürü olan Thomas More’dur (1478-1535). More, Yunanca “ou” yok ve “eu” iyi kelimelerinin ortak sesi “u” ile yer anlamına gelen “topos”u birleştirerek “var olmayan iyi yer” anlamını çağrıştıran ütopya kelimesini eserine ad olarak seçer. Ütopyada aile, cinsellik, mülk, pedagoji, mimari ve kentçilik, yönetim, din, teknoloji, ekoloji gibi hayatın her alanını kapsayan son derece farklı konular işlenebilir. Roman formunda yazılabileceği gibi anlatı türünde örnekleri de vardır. Bu yazı çerçevesinde türün sınırlarının çizilebilmesi bakımından Engin Kılıç’ın “Tanzimattan Cumhuriyet’e Edebi Ütopyalara Bir Bakış” başlıklı makalesinde yaptığı ütopya tanımı esas alınacak, Türk edebiyatındaki örnekler bu tanımdan yola çıkılarak verilecektir. Kılıç’ın tanımı şöyledir: “Modernite’nin ve insan aklına güvenin ürünü olan; seküler bir dünya görüşü üzerine bina edilen; ‘şimdi ve burada’dan farklı bir zamanda ve/veya yerde geçen; mevcut düzene açık ya da örtük eleştirel bir bakış içeren; ana teması bu düzene alternatif bir ideal toplumu zihinde canlandırmaya yetecek kadar ayrıntılandırılmış kurmaca anlatı” (2004: 73). Ütopyada kurgulanan bu ideal, aslında bir kişinin ya da grubun idealidir ve yazarın düşü olarak kabul görülebilecek kusursuz dünya ideali, yirminci yüzyılın başından itibaren eleştirilmeye başlanmıştır. Dolayısıyla ütopyalar zamanla tersine bir işleve bürünmüştür ve böylece karşı-ütopyalar ortaya çıkmıştır.

Krishan Kumar, ütopya literatürünün başvuru kaynaklarından *Modern Zamanlarda Ütopya ve Karşı-ütopya* adlı kitabında, karşı-ütopya için şöyle der:

“Karşı-ütopya’yı genel bir terim olarak, bazen ‘distopya’ ya da –nadiren- ‘kakotopya’ denilen şeyi içine alacak biçimde kullanıyorum. Görünüşe göre ‘kakotopya’yı -kötü bir yer- Jeremy Bentham icat etmiştir ve sonradan ona John Stuart Mill’in bulduğu distopya katılmıştır. Westminster için bir Parlamento Üyesi olan Mill, 1868’de Avam Kamarası’ndaki bir konuşmada muhalifleri ile alay etti: ‘Onlara ütopyacı demek fazla bir iltifat olacaktır; onlara daha çok dis-topyacı ya da kako-topyacı demek gerekir. Genelde ütopyacı denilen şey, gerçekleşmesi için fazla iyi olan şeydir; ama onların hoşlanır göründükleri şey gerçekleşmesi için fazla kötüdür.’” (2006: 172)

Kitabın orijinal ismindeki anti-ütopya teriminin çevirmen tarafından Türkçede karşı-ütopya ile karşılandığı görülmektedir.

Booker'ın tercih ettiği kelime ise distopya'dır. Distopya, Yunanca “dus” = “zor” ve “topos” = “yer” sözcüklerinden türetilen bir terimdir. Ütopya'nın, olumsuzluk anlamı veren “u” öneki ile “topos” sözcüğünden üretilerek “olmayan-yer”e işaret etmesi gibi “distopya” terimi de “zor/zorlu-yer”i anlatılır (Sarcey 2003: 149). Güven Turan “Bu nedenle, yirminci yüzyılın ütopyalarına ‘anti-ütopya’ ya da, daha yenilerde ‘dystopia’ denilmektedir. Gene de, anti-ütopya terimi çok daha geçerlidir” diyerek kavramı tanımlamakta ve tercihini belirtmektedir (2004: 64).

Booker, her zaman birbirinin yerine kullanılmasa da türün, distopya, negatif ütopya, antiütopya, heterotopya ve kakotopya ile tabir edildiğini söyler. Örneğin Elliott'tan yapılan bir alıntıda “negative utopies” teriminin de kullanıldığı görülmektedir (Booker 1994: 16). Karşı-ütopya tabiri, farklı kelimelerle de karşılanabilmektedir. Örneğin, Ömer Türkeş karşı-ütopyayı “kara-ütopya” olarak tanımlar (2005: 86). *Ütopyalar Sözlüğü*'ndeki bir başka tanıma göre, distopya toplumumuzun belirleyici çizgilerinden birinin acemice azması sonucu kötüye gitmiş bir gelecek dünyanın betimidir. Reklamın egemenliği altındaki toplum, ekolojik veya enformatik karşı-ütopyalar aynı zamanda bir distopyadır denir (Sarcey 2003: 148-149). Öte yandan Nail Bezel, karşı-ütopyaları ele aldığı *Yeryüzü Cennetlerinin Sonu* (2001) adlı kitabı için alt başlık olarak “ters ütopyalar” kelime grubunu seçmiştir. Karamsar gelecek tasavvuru olan romanlar, bu makalede karşı-ütopya terimi ile anılacaktır. Öncelikle dünya edebiyatında ütopyanın ve karşı-ütopyanın gelişimi izlenecek daha sonra Türk edebiyatında bir edebî tür olarak ütopyanın gelişimi yani ütopya geleneği ele alınacaktır.

İlk Ütopyalar

İlk ütopya olan Platon'un *Devlet*'i, form olarak edebî yapının dışında kalmaktadır. Bu yapıtı, felsefî bir ütopya olarak sınıflandırmak daha doğru olur; ancak burada bir ilk metin olarak anılması uygun görünmektedir. *Devlet*, ideal devletin nasıl olacağını anlatır. Platon'un açtığı bu ütöfik devlet anlayışı yolu, gelecekte hem Doğu hem de Batı felsefelerinde temsilciler bulmuştur.

Thomas More da, roman tarzında yazdığı *Ütopya* (1516) adlı eserinde ütöfik bir devlet tasarımı ortaya koyar. *Devlet* ve *Ütopya*'dan sonra Rönesans döneminin bir diğer ütopyası Tomasso Campanella'nın (1568-1639) *Güneş Ülkesi* yayımlanır. Campanella eserini kaleme alırken, Platon ve More'un eserlerinden etkilendiğini açıkça belirtmektedir. Campanella'nın

ütopyasını Francis Bacon'ın (1561-1626) *Yeni Atlantis*'i takip eder. Bacon'ın felsefesinin odağı bilimdir.

Ütopyanın Batı'da böyle bir seyri varken Doğu'da Platon'dan etkilenerek ütopyasını kuran Fârâbî (870-950) görülmektedir. *Medînetü'l-Fâzıla* (*Faziletli Şehir*) adlı eserinde böyle ütöpik bir devlet tasarlayan Fârâbî'ye göre, insanlar yardımlaşarak bir arada yaşamalıdır. Doğu'dan anılabilecek bir başka önemli eser İbn-i Tufeyl'in (1106-1186) *Hayy Bin Yakzan* adlı romanıdır. Bu roman insan eli değmemiş tabiatı sadece fitrî aklın yönelişleri sayesinde bir insanın neyi başarabileceğini konu edinir. Dünyada felsefi romanın olduğu kadar Robinsonad/Adasal roman türünün de ilk örneği olan roman, Batı'da 14. yüzyıldan başlayarak büyük yankılar uyandırmış, en çok okunan kitaplardan olmuştur (İbn Tufeyl 2006: 11).

Ütopyayı Hazırlayan Şartlar

Birçok sosyalist tarihçi *Ütopya*'yı ilk komünistçe yapıt kabul etmişlerdir. Hümanistler ise *Ütopya*'yı 'Hristiyan Rönesansının Programı' ilan etmişlerdir. Thomas More gerçekten de, tam anlamıyla bir Hümanisttir. *Ütopya* da Avrupa'da hümanist akımın önemli yapıtlarındandır.

Hümanizm dönemi, yani, Ortaçağ'dan sonra Rönesans, Aydınlanma, Pozitivizm gibi hareketlere bağlı olarak gelişen süreç, insanın gerçek anlamda semavi, ilahî değil; tamamen beşer üretimi olan sanal tanrı kavramına karşı mücadelesinde başarılı olduğu, tanrının yerini aldığı bir dönemdir. Hümanizm Avrupa'da, insanların Hristiyanlığa olan inançlarının tamamen sarsılmasıyla ortaya çıkmıştır. Ortaçağda aslından saptırılmış Hristiyanlığın insanlar üzerinde tanrı adına ortaya koydukları zulüm ve baskılara karşı bir tepki olarak doğmuştur. Hümanist düşünce, tanrıyı yok sayan, reddeden 'yüce insan', hatta 'tanrı insan' kavramını getirir. Tahrif edilmiş Hristiyanlık inancı sonuçta hümanizmi, bütün dinleri kendine cephe almaya götürmüştür. Cioran'a göre ütopya, Tanrı'ya bir meydan okumadır: "Prometheus Zeus'tan iyisini yapmak istemiştir; irticalen yaratıcılığa soyunan bizler de Tanrı'dan iyisini yapmak, kendisinininkinden üstün bir cennetin getireceği aşağılamayı O'na yaşıtmak, tamiri imkânsız kaldırmak; Proudhon'un sözcükleriyle söyleyecek olursak, dünyayı 'mukadderatsız kılmak' isteriz" (1999: 105).

Rönesansla, insanların artık sadece ahiretteki mutlulukla yetinmeyip dünyada da mutlu olmayı ister hâle geldiklerini, İslamiyet'in ise dünyayı bir imtihan yeri kabul ettiğini belirten (1988: 16) Özgül, Müslüman toplumlarda ütopyanın gelişmemesi ile ilgili şunları söyler:

“Hiçbir İslam edibi mütefekkeri ve mütekidi geçici bir süre kalacağı imtihan yerini döşeyip, süsleyip bir daimi ikametgâh oluşturmayı düşünmez. Sadece iki ad bu genellemenin dışındadır. Biri, İslamiyye mezhebinin ilk imamı olan Hasan Sabah (ö.1124)’tır ki, Alamut Kalesi’nde bir yalancı cennet kurmuştur; diğeri ise, Endülüs filozoflarından Ebu Cafer İbn-i Tufeyl’dir (ö. 1186). İbn-i Tufeyl’in *Hayy Bin Yakzan* adlı romanı ‘robinsonad’ türünün Doğu ve Batı âlemindeki ilk örneklerindedir. Hayy’ın ıssız bir adada tek başına geçen yıllarını işleyen bu eser, kişinin aklı yoluyla da Allah’a iman edebileceğini göstermek için yazıldığından imtihan salonunu değil, imtihan edileni anlatmaktadır. Fırvun’un yalancı cenneti karşısında duran Hazret-i Musa motifi, yeryüzü cennetine ağır basan öbür dünya cennetinin sembolüdür ve bu iki zıt hayal arasında ilahiyet lehindeki denge, Tanzimat sonrasının aydınında dünyevi ütöplerin lehine olarak bozulur.” (1988: 136)

Bu noktada konuya bir başka pencere açan Akçay, “Batıdaki kahramanlar kendilerini daha çok dışarıda var etmeye çalışırken Doğudaki birey kendine yönelerek ütopyasını kurmayı dener” (2001: 40) diyerek anlayış farklılığına dikkat çeker. Doğu’nun bireysel ütöplerinin ‘insan-ı kâmil’e ulaşma süreci üzerine yazıldığını söyleyen Akçay, ideal insanın ise peygamber olduğunu vurgular (2001: 44). Kumar ise “batı dışı ya da Hıristiyanlık dışı herhangi bir kültürde batı ütopyasına ve ütöpyacı geleneğine benzer bir şey yoktur. Bunun neden böyle olduğu sorusunu yanıtlamaya kendimi yetkili görmüyorum ama bir din olarak Hıristiyanlığın doğası ile ne dünyevi ne de dünyevi olmayan, dünya üstü cenneti, ‘yeni bir cennet ve yeni bir dünya’yı benzersiz harmanlaması ile neredeyse kesin olarak ilişkili bir şey olmalı” (2006: 15) derken din ve ütöpya arasındaki sıkı bağlantıyı işaret etmektedir.

Tartışmanın üzerinden yürüdüğü kavramlara bakılacak olursa ütöpyayı hazırlayan şartların toplumların kültürel, dini ve tarihi değerleri ile ne kadar ilgili olduğu görülmektedir. Öte yandan ütöpya kavramını ele alanlar, ütöpyanın edebi bir tür olarak pek çok edebi tür gibi Avrupa merkezli olduğunu, dolayısıyla değerlendirmelerin de Avrupa merkezli olacağına dikkat çekmişlerdir. Hatta ütöpya ile ilgili Türkçede yayımlanan kaynaklarda bu mesele ele alınırken kimi süreli yayınlarda mesele “Doğu Ütöpyaları” başlığı altında incelenmiştir.

Ünsal Oskay, Doğu toplumlarında ütöpik düşüncenin olmayışının nedenleri üzerine şunları söyler: “Bu toplumların kültürlerinde yaşanan hayattan ve toplumdan daha iyisi, toplumun mevcut durumunu, yitirilmiş eski günlerdeki durumuna döndürebilmeyi vaat eden Sadi’nin *Bostan*’ı gibi

regressive ve *moralist* esaslı kitaplar görülebilmektedir. Moralist oluşunun nedeni ise, ‘Şark’taki tek özne olan hükümdarın’ siyasal iradesinin ancak bu iradenin sahibi olan öznenin kendi moral anlayışındaki düzelme ile sınırlandırılabilir oluşudur. Bu iradeyi sınırlandıracak bir dışsal iradenin dinde ve siyasal kültürde meşru sayılmamasıdır. Çoğulcu (monistik olmayan) bir siyasal yaşamın ve böyle bir toplumun hukukunun bulunmayışıdır. Bu nedenle, Doğu düşüncesinde *ütopya* yoktur. Moralist ve *regressive* (geriye yönsemeci) düşünceler vardır.” (1993: 8).

Oskay’ın söyledikleri daha ufuk açıcı bir tartışmayı hatırlatır. Hilmi Yavuz’un Müslüman Doğu toplumlarında bir edebî tür olarak roman yazılmayışından *Kur’an*’ın otoritesinin sorumlu tutulması ile ilgili aktardıkları son derece dikkat çekicidir. Yavuz’un aktardığına göre Edward Said diyor ki, “merkezdeki metin (*Kur’an*), Arapça olduğu ve İnciller ve Torah’tan (Eski Ahid’in ilk beş kitabı) farklı olarak üniter ve tamamlanmış olarak verildiği için (Müslüman toplumlarda) metinsel gelenekler restore edici değil, destekleyici olmuşlardır: ‘Bütün Öteki metinler, taklid edilemez olan *Kur’an*’a göre, ikincidirler.’” (Yavuz 2003: 122, Said, 1985: 199.). Yavuz’a göre Said’in kanıtlamak istediği, İslam’ın entelektüel geleneğinde edebî etkinlikle ‘alternatif bir dünya yaratma ya da verili Dünya’yı değiştirme veya çoğaltma arzusu’nun bulunmadığıdır.

“Ona göre Müslümanlar, Hz. Peygamber’in tamamlanmış, eksiksiz bir Dünya görüşü sunduğu kanısındadırlar ve Arapça’da ‘sapkınlık’ (‘heresy’) anlamına gelen ‘Bid’a’ kelimesinin, aynı zamanda ‘yenilik’ anlamına gelmesi bundan dolayıdır. ‘İslam’, diyor Said, ‘Dünya’yı ne eksiltecek ne de arttıracak bir Dünya olarak görür.’ Bu nedenle de mesela, *Binbir Gece Masalları* gibi metinler, süslemeci metinlerdir, -Dünya’yı tamamlamaz, Dünya üzerinde oynarlar. Müslümanlar, Dünya’nın, edebî bir etkinlik, değiştirilmesini düşünmezler bile!” (Yavuz 2003: 124).

Hilmi Yavuz’un Edward Said’den aktardığı düşünceler, yani Müslüman toplumlarda Dünya’nın bu hali ile tamamlanmış olduğu düşüncesi, metin geleneğini Dünya’yı değiştirmeye, dönüştürmeye ya da ütopyacı amaçlar doğrultusunda “düzeltmeye” değil de var olanı süslemeye yöneltmiştir.

Ütopya, Karşı-Ütopya İlişkisi ve Karşı-Ütopyanın İlk Örnekleri

Bir insanın veya bir topluluğun ütopyasının bir başkasının kâbusu olabileceği açıktır. Krishan Kumar’a göre karşı-ütopya en başından beri ütopyayı gizlice takip etmiştir (2006: 172). Kumar’ın böyle söylemesi ütopyanın kendi içinde karşı-ütopyasını barındırmasından kaynaklanır. Ütopyalarda sınırlı akıllar tarafından mükemmel olduğuna inanılan bir sistem inşa edilir. Bu sistemin aksamadan işlemesi için insanların düzene uyması ge-

rekmetektedir. Ütopyanın bu şekilde, insan iradesini ortadan kaldırması başlı başına bir sorundur. Cioran, insanın iradesi ile iyi olamayacağını söylerken insana güvenmediğini ima eder: “Az ya da çok seçilmiş kul olmak bir yana, az ya da çok cehennemlikleriz. İnsanların artık birbirine zarar vermediği bir toplum mu kurmak istiyorsunuz? Oraya sadece irade yitimine uğramışları sokunuz” (1999: 106). Bu da ütopyalarda insanların seçim yapma noktasında neden o kadar pasif oldukları konusunda fikir vermektedir. Bu cümleler İslam, ütopya, insan ve irade bağlantıları üzerinden düşünmeyi gerektirmektedir.

Bülent Somay, ütopyada her şeyin yolunda gitmesi için kölelere ihtiyaç duyulduğundan bahsederek Thomas More’un *Ütopya*’sını eleştirir:

“Ütopya tasarımının totalitaryanizmi de buradan gelir. Her ütopya tasarımı totaliteryen bir tasarımdır. Ve bu da ötekiyi tamamen ortadan kaldırarak, her şeyi o total yapı içinde içererek, onun dışında kalanları da yok sayarak kurulur. Bu söylediğim –her ütopyanın totaliteryen olduğu- zaten benim sözüm değil, Berdyaev’in temel tespiti: ‘Her ütopya totaliteryendir, her totaliteryen rejim ütopycıdır.’ Bu totaliteryanizm de ancak ötekini yok sayarak var olur. Ama tıpkı ötekiyi yok sayan Yunan şehir devletleri gibi aslında öteki olmadan da olamaz.” (2001: 8).

Öte yandan Somay, ütopya ile ilgili çok önemli bir başka sorunu gündeme getirir. Ütopyada özgürlükten, eşitlik adına vazgeçilmiştir; ama çoğu zaman bu, göz ardı edilir: “Özgür kelimesini biz sonradan yapıştırdık ütopyaya. Yani biz aslında Karl Kautsky’nin oyununa geliyoruz. Kautsky on dokuzuncu yüzyılın sonlarında Thomas More’ı keşfedip ‘işte ilk sosyalist’ diye lanse etti. Ondan sonra biz paçamızı bundan kurtaramadık. [...] O özgürlük falan istemez. Ütopya kavramının ilgili olduğu şeyler şunlar” adalet, eşitlik, dayanışma ve kardeşlik (2001: 8-9). “Ama özgürlük kavramı hiçbir zaman devreye girmez ütopyalarda. Çünkü özgürlük tam da ütopyanın yıkımıdır” (2001: 9).

XX. yüzyılda bir Rus yazar olan Yevgeni Zamyatin’in *Biz* (1924) adlı romanı ile başlayan karşı-ütopya romanı, yoğun çatışmalar içeren bir yapı olması bakımından oldukça ilgi çekici olmuştur. Zamyatin’in romanı *Biz*’i, Aldous Huxley’in *Yeni Dünya* (1932) adlı romanı izler. Bu türün dünyada en yaygın bilinen örneğini, “big brother” kavramı ile hayatımıza giren George Orwell’in *1984* (1948) adlı romanını da anmak gerekir. Yazar, romanında totalitarizmin egemen olduğu bir dünyayı tasvir eder. Ray Bradbury’nin *Fahrenheit 451* (1953) adlı romanı da yine bu türün başarılı örneklerindendir.

Karşı-ütopyaların ortak özelliği, toplumları gelecekte bekleyen tehlikeleri göstermektir. Bu tehlike bazen, makineleşen bir toplumda insanın duygu, düşünce ve değer sistemleri ile yok olup gitmesi bazen de, insan özgürlüklerinin, demokratik hakların kurulacak bir despotik devlet tarafından yok edilmesidir. Bütün bu bilgiler ışığında ütopyaların, edebî geleneğimizde seyrini incelemek çok daha sağlıklı olacaktır.

Türk Edebiyatında Ütopya Geleneği

Tanzimat ile başlayan Osmanlı Devleti'nin idamesi için neler yapılabileceği ile ilgili tartışmalar, Prens Sabahattin'in "Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?" başlıklı kitabı ile gelecek tasarımının en üst düzeye ulaştığı dönemlerden biridir. Dolayısıyla ütöpik eğilimli metinler de o dönemlerde ortaya çıkmaya başlamıştır. Geleceğe dönük olma özelliği ütöpik anlatıların vazgeçilmez bir yönüdür. Engin Kılıç, "Türk edebiyatında ütopya olmadığı yönünde genel kabul gören bir görüş vardır. Bu görüş bütünüyle yanlış değilse de, farklı bir formülasyona ihtiyaç duyar. Yani, Türk edebiyatında ütopyalar vardır, ancak hem büyük ölçüde kanon dışında kalmış, unutulmuşlardır, hem de zaten bizim bugün kullandığımız anlamda ütopya kavramıyla tam olarak örtüşmezler" (2004: 85) der ve rüya formunda yazılan ilk ütöpik metinleri işaret eder.

M. Kayahan Özgül, meseleyi Osmanlı üzerinden ele alır. Batının aslında yarının dünya devleti modelinin Osmanlı olduğuna dikkat çeker:

"Thomas More, Türk misyonerlerinin Hıristiyan ülkelerine girmesine mani olunmaması gerektiği fikrindedir. Tommaso Campanella, taassubun olmadığı yer diye Osmanlı devletini bilir: 'Eğer ben bir mezhep kurmak isteseydim İtalya'da kalmaz, Almanya'ya veya Türkiye'ye giderdim.' Sonraları Toynbee ve onun gibi düşünenler, Osmanlı'yı gerçekteleşmiş ütopya olarak gördüklerini açıkça söylemekten çekinmeyeceklerdir: 'Bazı fikir adamları, bilhassa başta A.Toynbee olmak şartıyla yarının dünya devletinin şeklini daha fazla Eflatun'un 'cumhuriyet'ine benzeyeceğini iddia ederler. A.Toynbee bu şekli en büyük muvaffakiyetle Osmanlı İmparatorluğu'nun tatbik ettiğini ileri sürer ve yarının dünya devleti modelinin Osmanlı İmparatorluğu olacağını iddia eder (1988: 153).

Özgül'e göre, devletin gerilemeye başlaması, Batılılar'ın "dünya devleti modeli" olarak gördükleri Osmanlı'yı yeni modeller aramaya iter. "Böylece dünün ütopya devleti, ütöpik hasretini Batı'dan tatmine çalışır; bozulan yapısının ideal açığını Batılı ütöpiklerle kapamağa çalışarak gerçekte birkaç asır evvelki kendisine rücu ettiğini anlamaz" (Özgül 1988: 153). "Batı yazınında yapılan ilk çevirilerin ütopya olması da ilгимizi çekmektedir"

diyen Arslan Kaynardağ, 1862’de Fénelon’dan çevrilen *Tercüme-i Tele-mak*’daki (1699) Salante’nin karşımıza çıkan ilk Avrupaî ütopya olduğunu söyler (1993: 12).

Türk edebiyatında ütopya bağlamında anılan ilk eserler rüyalarlardır. Türk edebiyatında gelecek tasavvuru rüyalarla birlikte gündeme gelir. Rus ütopyaları üzerine çalışan Birsan Karaca, özellikle 20. yüzyıldan önceki döneme ait olan Rus edebiyatında, yazarın ütopyasını eserdeki figürlerden birisinin (genellikle de odak figürün) uyurken gördüğü bir rüya olarak sunduğunu söyler (1994: 55). V. Şestakov’a göre, Rus edebiyatında görülen bu eğilimin nedeni ütöpik eserlerin çok uç sosyal problemlere değinmesi ve bu nedenle yöneticiler tarafından tehlikeli olarak görülmeleleridir. Benzeri bir durum Türk edebiyatı rüyaları için de geçerlidir. Çünkü söz konusu rüyalar sosyopolitik içeriklidir. Bu konuda yapılmış en kapsamlı çalışma M. Kayahan Özgül’ün *Türk Edebiyatında Siyasî Rüyâlar* adlı kitabıdır. Özgül, rüya ile ilgili olarak şöyle demektedir: “Aslında rüya, hayatın ‘gerçek’e karşı yarattığı bir savunma mekanizmasıdır. Bununla beraber, sosyal ve siyasi etkinin fazlasıyla güçlü olduğu zamanlarda, bu etkiyi yok etmek, bastırmak, muhakeme etmek yahut karşısına alarak muhalefetini belli etmek için rüyaların şuursuzca kullanıldıkları görülür. Bazen de rüya bir kaçış olur ve ütöpik mekanlarda, düzenlerde yaşanacak bir hayatın hasretini aksettirir” (2004: 6). Kayahan Özgül, rüyaların düzeni eleştirmek ve yeni bir dünya kurgulamak için yazıldığını vurgular (2004: 21-22). Özgül, Namık Kemal’in rüyasını özü açısından örneksiz ve öncü, Türk edebiyatında ilk ütöpik anlatı ve “geleceğe dönük” hikâye olarak kabul eder. Kılıçzâde İ. Hakkı’ya ait olan rüya, 1329’da *İctihad*’da “Timsâl-i Emel” imzasıyla yayımlanan “Pek Uyanık Bir Uyku” adlı rüya, rüya adıyla yapılan eleştiri geleneğinin önemli örneklerindendir. Bu rüyada Batıcıların bütün hedefleri özetlenmiştir. Celal Nuri’nin, *Târih-i İstikbâl* adlı bir seri kitabı ve Molla Dâvut-zâde Mustafa Nâzım’ın “Rüyâda Terakki ve Medeniyet-i İslâmiyyeyi Ru’yet”i de (1913) önemli rüya metinleridir.

Türk edebiyatında ütöpik metinlerin rüyalarla başladığı daha sonra ise özellikle roman türünde devam ettiği görülmektedir. Son yıllarda ise biçim ve içerik olarak tam anlamıyla ütopya ve karşı-ütopya olarak tanımlanabilen romanlar yazılmaktadır. İsmail Gaspıralı’nın (1851-1914) *Darürrahat Müslümanları*’ndaki (1887-1889) Darürrahat, Türkçe edebiyatın ilk ütöpik ülkesidir. Ayşenur İslam’ın dediği gibi (2007: 291) eser hem Türkçe yazılmış ilk ütöpik roman olmak hem de Doğu ve Batı ütopyacılığını sentezlemek bakımından oldukça dikkat çekici özelliklere sahiptir. Türk edebiyatında ütopyanın geleneğinin izleri sürülürken Servet-i Fünun ütopyası unutulmaması gereken bir başka denemedir. “Yeşil Yurt” ideali *Servet-i*

Fünûn'da toplanan ve yine aynı isimle anılan akımın önde gelen temsilcileri tarafından ortaya konulmuştur. Yeşil Yurt girişimi temelde bir çeşit gerçeklerden kaçıştır. Topluca Yeni Zelanda'ya göç etmeye karar verirler. Yeşil Yurt hayalini kuran edebiyatçılar içinde akımın en güçlü ve en kıdemli ismi olan Tevfik Fikret başı çekmektedir. Mehmed Rauf, Hüseyin Kadri, Dr. Esad Paşa, Hüseyin Cahit, Süleyman Nesip, Ahmet Hikmet Müftüoğlu da bu hayali kuran edebiyatçılar arasındadırlar. Yeni Zelanda'ya topluca göç hayali suya düştükten sonra Hüseyin Kazım Kadri, Manisa'nın Sarıçam Köyü'ndeki arazisine bir çiftlik yaptırarak Yeşil Yurt'u burada kurmayı teklif eder. Tevfik Fikret bunun üzerine "Yeşil Yurt"u (1899) yazar. Tevfik Fikret'in "Ömr-i Muhayyel" (1898) adlı şiirinde de özlenen bir hayale dair ipuçları vardır. Yeşil Yurt, Servet-i Fünûncular için bir hayal olarak kalır. Bunların "hayallerinin şekillenmesinde Thomas More'un Utopia'sı ile Tommaso Campanella'nın Civitas Solis'inin büyük rolü olur" (Özgül 1988: 138).

Hüseyin Cahit Yalçın da ütöpik bir metin olan "Hayat-ı Muhayyel"i bu dönemde yazar. "‘Serbest’, ‘âzâde’, ‘âsude’ gibi kelimelerin defalarca kullanılmasıyla tavsif edilen ada ise, özlenen hürriyetin sembolüdür" (Özgül 1988: 146). Özgül'e göre Hüseyin Cahit'in gitmek istemesinin asıl sebebi aşkıdır: "Akraba çocukları da olsalar, İstanbul'daki muhitin henüz şer'ikanunî bir mahiyet kazanmamış sevdâ ilişkilerine mekân hazırlamaktan kaçınmasıdır. Hayat-ı Muhayyel biraz da bu problemi çözdüğü için vardır" (Özgül 1988: 147). Gerçi sosyal adaletsizlik, ekonomik eşitsizlik, esaretin kısmen devamı gibi sebeplerin de yazarı etkilediği açıktır; ama, ütöpidе işlenen asıl tema, âşıklara ideal bir sevgi atmosferi oluşturma gayretidir. Sosyallik adına düşünülen her konuda bakış açısı 'sevgi' ile sınırlanır, bu da Hayat-ı Muhayyel'i diğer ütopyalardan ayırır. Mesela; Platon yönetimi kolaylaştırmak için, More ve Campanella mala mülke dayalı hırsızlık, haset, yalan gibi kötülükleri yok etmek için özel mülkiyeti kaldırır. Aynı özellik aşağı yukarı her sosyal ütopyada tekrarlanırken Hayat-ı Muhayyel'de 'şahsî mal' mefhumu vardır" (Özgül 1988: 149).

"Hayat-ı Muhayyel" ilk ütopyaların aksine aileye önem verir ve bu yönüyle dikkat çeker; Platon ve Campanella aile kurumuna karşı iken H. Cahid bir aileler köyü kurmuştur (Özgül 1988: 150). "Fakat, dikkat çekici bir husus, kadının sadece anne ve sevgili oluşudur. Köyün kütüphanesinde erkekler gazete ve kitap okurken kadınlar çorap, fanile örер, çamaşır dikerler. Edebiyat-ı Cedide Topluluğu'nun kadına verdiği özel yere bu hikâyede rastlanmaz. Kadın dişiliği (sevgili, eş, anne) ve üretime katılması ile işlenir" (Özgül 1988: 151).

“Hayat-ı Muhayyel’in aileleri zihinlerinde ‘insaniyet için layık’ gördükleri bir hayatı yaşamak için adaya kaçarlar. Bu özellik Hayat-ı Muhayyel’i ütopyalar içinde özel bir adla, ‘kaçış adaları’ ismiyle anılan gruba sokar. Böyle ütopyelerde fert veya fertler ütöpik bir düzene kaçmazlar, gittikleri yerde hayallerindeki ütopyayı kurmaya ve yaşatmaya uğraşırlar” (Özgül 1988: 150). Dolayısıyla Özgül’e göre “Hayat-ı Muhayyel’e devlet veya toplum karakteri taşımayan, idari eksikliklerini sevgi yoluyla halletmeye çalışan bir topluluğun hikâyesi olarak bakılabilir” (Özgül 1988: 151). Öte yandan Özgül’e göre “Ada sakinleri devamlılıktan üreyip çoğalmayı, kalıcılıktan da geride sevgi ve mutluluğa dair bir iz bırakmayı anlar gibidirler. Hâlbuki bu özellikler bir toplumun gerçek dünyada yaşayabilmesi için kafi değildir” (Özgül 1988: 154).

Ziya Gökalp’in “Turan” şiirinde ve “Kızılma” da da ütöpik izlekler vardır. Ziya Gökalp, “Turan” adlı şiirinde de aslında bir anlamda ütopyasını anlatmaktadır. Gökalp, “Vatan ne Türkiye’dir Türklere, ne Türkistan;/ Vatan büyük ve müebbet bir ülkedir: Tûran...” demiş ve dünyadaki bütün Türkleri bir arada toplayacak olan o hayalî ülke Turan’ı işaret etmiştir. Ziya Gökalp’ten çok etkilenen Halide Edip Adıvar’ın ütopyası *Yeni Turan* da Gökalp’in bu şiirinden ve idealinden mülhemdir. Ziya Gökalp ayrıca “Kızıl Elma” adlı şiirinde yine bir hayal ülke, ideal ülke tasviri söz konusudur.

“Kızılma yok mu? Şüphesiz vardır;

Fakat onun semti başka diyardır...

Zemini mefkûre, seması hayâl...

Bir gün gerçek, fakat şimdilik masal...

Türk medeniyeti taklitsiz, sâfi

Doğmadıkça bu yurt kalacak hafı” (*Ziya Gökalp Külliyyatı* 1965: 13).

denilerek anlatılan bu hayalî mekânlar da geleneğimizdeki ütopya izleridir. Mollayı dinleyen Ay Hanım, İsviçre’de bir Türk köyü kurarak burada Kızılma’yı gerçekleştirir (*Ziya Gökalp Külliyyatı* 1965: 17):

“Lozan’ın yanında bir Türk beldesi

Şenlendi: Her fennin bir medresesi,

Ziraat, ticaret, sanat evleri

Yapılıp, oldu bir umran meşheri,

Kız, erkek çocuklar gelip doldular,

Yeni Âdem, yeni Havva oldular.

Yavrucağ Türklere açık eşiği:

Yeni bir hayatın oldu beşiği” (*Ziya Gökalp Külliyyatı* 1965: 17).

Ütopya, Türkiye’de çoğunlukla siyasî bir içerikle birlikte algılanmış hatta Cumhuriyet’in kendisi de ütopya olarak düşünülmüştür:

“Türkiye özelinde ilginç olan, Cumhuriyet’in kuruluşunun kendisinin bir ütopya olarak görülmesidir. Ahmet Emin Yalman’ın ‘Bu rüya o zaman çok, çok uzak görünüyordu. Fakat Türk milleti Atatürk gibi dehâli bir rehber buldu ve uzak rüyayı gerçekleştirdi’ sözlerine de yansıyan bu görüşe göre Cumhuriyet’in kurulması, 19. yüzyıl Osmanlı aydınının ‘Batılılaşma’ ütopyasının gerçekleşmesidir. O andan sonraki ütopya ise ‘çağdaş uygarlık düzeyine ulaşma’dır. (Kılıç 2004: 80)

Engin Kılıç, Türk ütopyalarının ortak bir özelliğinin, ütopyayı siyasi projenin “protezi” gibi görmeleri olduğunu, ütopyaların yoğunlaştığı zaman dilimlerinin de bunun kanıtı olduğunu söylemektedir (2004: 86). Kılıç’a göre, Türk modernleşme tarihindeki ana dönemeçler, yani Birinci Meşrutiyet, İkinci Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemleri aynı zamanda yoğun bir ütopya faaliyetinin de görüldüğü zaman dilimleridir (2004: 86). Gerçekten de 1930’lu yıllarda ütopya türünde romanların yoğun olarak yazıldığı görülür. Bugün geldiği çizgide ise daha çok karamsar dünya tasarıları kaleme alındığına şahit olunabilir.

Cumhuriyetin ilanına kadar yayımlanan ütöpik metinler İsmail Gaspıralı’nın (1851-1914) *Darürrahat Müslümanları* (1887-1889), Mehmet Murat’ın (1854-1917) *Turfanda mı Yoksa Turfa mı?* (1308/1891), Halide Edip Adıvar’ın (1884-1964) *Yeni Turan* (1912), Ali Kemal’in (1869-1922) *Fetret* (1913) ve Müfide Ferit Tek’in (1892-1971) *Aydemir* (1918) adlı romanlarıdır.

Bu dönem romanları, çökmekte olan Osmanlı için alternatifler üreten ve kurtuluş çareleri öneren ütopyalar olarak değerlendirilebilir. *Turfanda mı Yoksa Turfa mı?*, Mizancı Murat’ın Osmanlı imparatorluğunu yıkılışa sürükleyen nedenleri ve kurtarma reçetelerini idealist Mansur Bey üzerinden açıkladığı romanıdır. *Yeni Turan*, dönemin milliyetçi havasını yansıtan ve daha çok kadınların bir ideoloji olarak Türk milliyetçiliğe nasıl hizmet edeceği sorununu yansıtan ve bunu da romanın başkışisi Kaya üzerinden gerçekleştiren bir ütöpik romandır. *Fetret*, Ali Kemal’in 1911’de İngiltere’de kaleme aldığı oğlu Wilfred ya da romandaki adıyla “Fetret”e, Doğu ile Batı’nın kaynaştırılması misyonunu yüklediği romanıdır. Cumhuriyet öncesi yayımlanan son ütöpik roman *Aydemir* de Turancı fikriyatın izlerini taşır ve Anadolu dışındaki Türkleri kucaklamak arzusuyla yazılmıştır. Görüldüğü gibi bu dönem romanlarının ortak özelliği iflas etmiş olan Osmanlılık düşüncesine alternatifler geliştirmek şeklinde genelleştirilebilir.

Cumhuriyetin ilanından sonra Ahmet Ağaoğlu’nun (1869-1939) *Serbest İnsanlar Ülkesi* (1930), Yakup Kadri Karaosmanoğlu’nun (1889-1974)

Ankara (1934) ve Peyami Safa'nın (1899-1961) *Yalnızız* (1951) adlı romanlarında ütöpik izlekler görülebilmektedir. Ağaoğlu ve Karaosmanoğlu'nun romanları ulus-devlet düşüncesini destekleyen ütöpik metinlerdir. Peyami Safa'nın *Yalnızız*'da oluşturduğu ütöpik mekan Simeranya ise daha bireysel bir duruş olarak değerlendirilebilir. Bu tarihlerden sonra yazılan ütopya sayısı daha sınırlıdır.

Gülten Dayıoğlu'nun (1935-) *Işın Çağı İnsanları* (1984) adlı romanı da yine bir iyi gelecek ütopyasıdır; ancak insanların iyi hali iradî değildir, özel yöntemlerden kaynaklanır. Ütopyada en önemli sorun, nüfus sorunudur. Nüfusun hızla çoğalmasının önüne geçmek için kurultayca, insanların dünyaya sadece iki yavru getirmelerinin uygun olacağı, kararına varılır. İleri Görüşlüler Ülkesi'nin yöneticileri yeni bir bilim kurulu oluşturmak için üstün zekâlı bebekleri tespit etmeye ve onlara özel bir eğitim vermeye karar verirler. Bu özel neslin, insanlardan uzakta, 'bebekler çiftliği'nde en iyi koşullarda sağlıklı ve mutlu olarak, büyüyüp gelişmesi planlanır. Genç dahiler ülkeyi bekleyen açlık tehlikesi dolayısıyla uzayda bir tarım küresinde doygu bitkisi üretirler. Ancak diğer ülkeler bu bitkiyi onlardan almak için savaş açarlar. Bu sefer diğer ülkelere karşı ışın bombası ile karşı koyulur. Bu silah insanları öldürmez; bilakis bütün kötü huylardan arındırır. Böylece ışın çağı başlamış olur. Ülkeler arasındaki sınırlar kalkmış, insanlar ırk, dil, din, renk ayrımı gözetmeksizin barış içinde birlikte yaşamaktadırlar: "Dünya artık, birbirlerini yürekten seven, birbirlerinin canına, malına ve özgürlüğüne içtenlikle saygı gösteren, ışın çağı insanların dünyasıydı. Hep öyle kalacaktı." (1984: 128).

Ali Nar'ın (1941-) *Uzay Çiftçileri* (1988) adlı romanı yayın evi tarafından ilk İslami bilim-kurgu olarak sunulmuştur. Ali Nar'ın, 2046-2048 arasını anlattığı ütopyasında insan ırkının uzayda çoğalabileceği gündeme gelir. Olaylar İslam Birliğinin Uzay komisyonunun Halep'teki Uzay Üssü'nde açılan kursa yapılan çağrı ile başlar. Romanın her bölümünün başında *Kur'an-ı Kerim*'den ve hadislerden epigraflar bulunmaktadır. Refref II adındaki gemi, Halep Uzay Üssü'nden hareket eder. Misiyonu güneş sistemini araştırmak – Mars'ta, Venüs'te madencilik, Satürn uydularında tarım, uydu ve gezegenlerin iskâna uygun hale getirilmesi çalışmaları- uzayda yaşam olup olmadığı ile ilgilenmektir. Gemide her bitkinin tohumu gibi, tüm hayvan ve insan ırklarının da; Işıklar ülkesinde açılıp büyümeye konmak üzere "Tüp-Bebekler" halinde nüvesi vardır: "En temiz ve meşru soylarıyla.. Evet, Refref II'yi Nuh'un Gemisi gibi anlayabilirsiniz. Bütün dünyanın hülâsası yanınızdadır. Tüm dünya canlıları yok olsa, dönüşte sizinle yeniden oluşabilir. Tabii Allah'ın taktiri dahilinde" (1988: 98).

İlhan Mimaroglu'nun (1926-) *Yokistan Tasarısı* (1997) adından da anlaşıldığı gibi olmayan bir yerde “en iyi” hayatın nasıl olabileceğini tasarlayan bir örnektir. Ülkenin ekonomik dizgesi komünist kapitalizmdir. Herkese eşit ücret ödenir. Din, mülkiyet, işsizlik ve emeklilik yoktur. Aile yoktur. *Yokistan Tasarısı*'nda aile olmayışının ön koşulu olarak, evlilik de yoktur. Toplumun birimi bireydir. Kişilere kimlikleri, bireysel olarak verilir. Ana ve baba adları kimlik kartında değil, ancak gerektiğinde kimlik doğrulamaya yararlı bilgiler olarak nüfus kütüğünde yer alabilir. Ütopyada doğum denetimi vardır. İzinsiz doğum yapmak ağır bir suç sayılır.

Ömer Türkeş, Cumhuriyet döneminde yayımlanan beş bini aşkın roman arasında “geleceğin ak ya da kara tasarımını yapmaya soyunanların” sayısının yirmiyi bile geçmediğini bildirir (2005: 86). Türkeş'e göre edebiyatımızda ütopyaların “‘kara’larından daha az rastlanı” ‘beyaz’larıdır ki, roman tarihimizde bir tek iyi örneği bile yazılmamıştır” (2005: 86). Türkeş'e göre 1950'lerden sonra pek ütopya yazılmamasının nedeni “romanımızın en güçlü damarının -zaten devrim gibi, sosyalizm gibi gelecek tasarımları kuran- sol düşünce etrafında” atması olmuştur. Romanın içsel nedenleri arasında ilk sırayı ise, yapısı gereği gelecekteki hayat tarzlarını anlatmaya en elverişli roman türü olan bilimkurgu edebiyatının zayıflığına vermek gerekir (Türkeş 2005: 86). Öte yandan '90'lardan sonra bilimkurguya ilgi arttıkça karşı-ütopyalarda da bir kıpırdanma başladığını söyleyen Türkeş, yerli bilim kurgu romanlarında bilimden çok gelecek tasarımlarının ve toplumsal eleştirinin ağır bastığını belirtir” (Türkeş 2005: 86-87).

Edebiyatımızda Karşı-Ütopyalar

Edebiyatımızda çok az örneğini gördüğümüz bu türün 1965'ten sonra yayımlanan örneklerinin daha çok karşı-ütopya formunda olması dikkat çekmektedir. Örneğin Adam Şenel'in (1941-) *Teleandregenos Ütopyasında Evlilik Hayatı* (1968) ve *Ozmos Kronos* (1993) adlı metinlerinde, kadın-erkek eşitsizliği, evlilik kurumu ve yerleşik geleneksel kodlar karşı-ütopya formunda eleştirilmektedir. Adam Şenel'e göre kadın geleneksel kodların içinde çok ezilmektedir. Aile, Şenel'e göre yıkılması gereken bir puttur. Ailenin *Teleandregenos*'ta din gibi algılandığını ve kutsal olduğunu düşünen Şenel, kutsal aile dininden ve “kutsal aile tapınağı”ndan bahseder. Şenel'in ütopyasında çocuk yetiştirme usulleri de son derece avangarttır.

Çetin Altan'ın (1927-) *2027 Yılıının Anıları* (1985) insan hayatının pratikleri hakkında öngörüler içeren bir romandır. Kadın-erkek ilişkileri daha çok “cinsel zevk” merkezlidir. Değer yargılarında ciddi değişiklikler gözlenmeye başlamış ve ahlakî anlamda bir çöküntü yaşanmaktadır. Anne rahmi dışında da özel tüpler içinde seri halinde insan üretebilmektedir.

Öte yandan üreme konusunda farklı yöntemler gündemdedir; yapay yu-murtalardan çıkan bazı bebekler uzay adamı olarak yetiştirilir. Evlilik ile ilgili işlemler son derece serbestleşmiş ve resmiyetten çıkmıştır. Evlenmeler boşanmalar, çok yerde kamu denetiminin dışına alınmıştır.

Buket Uzuner'in (1955-) *Balık İzlerinin Sesi* (1992) adlı romanında Birleşmiş Milletler'in dünyanın her yerinden topladığı seksen sekiz seçkin öğrenci ile "normallığın" dışında bir özgürlük içinde çalışacakları Fantolt Seçkin Öğrenciler Merkezi'nde yaşananlar anlatılır. Romanın başkışisi, ütopyanın örnek kadını, Türkiye'den Afife Piri'dir. Afife ütopyanın da örnek kadınıdır. Aynı zamanda Uzuner'i de temsil eden "kadın kahra-man", ben-anlatıcı Afife, bir erken onaltıncı yüzyıl Osmanlı amirali ile Türkiye'nin ilk Müslüman kadın oyuncusu Afife Jale'nin soyundan gelir. Bu "bir avuç seçilmiş", ayrıksı ve entelektüeller, Birleşmiş Milletler'in sıradan insan yığınlarına karşı görünüşte rekabete soktuğu seçkin topluluğunu oluştururlar. Romanda özellikle kadın-erkek ilişkileri üzerinde durulurken ütopya olarak tasarlanan bir denemenin nasıl kâbusa dönüştüğüne dik-kat çekilir.

Sabri Gürses'in (1972-) *Boşvermişler* (1996) adlı romanı insanın, kadın-erkek ilişkilerinin, hayatın içindeki parçalanmışlığını sorunsallaştıran bir ütöpik metindir. Yönetim gücü uzun zamandır Boşvermişler isimli bir grubun elindedir. Boşvermişler, yok oluşu ve her şeyin çöküşünü savunan –dişil- bir gruptur. Doğumu yasaklamışlardır. Buna koşut olarak insan avı başlar. Batı'da son Cinsel Devrim'den bu yana doğumlar kesildiği için, av, dengesiz doğumlar yapan Doğu'da yayılır. Gebe olanların gebelikleri “söndürülür”. Yeni doğurmuş olanların bebekleri yok edilir. Boşvermişler özellikle kadınlar tarafından desteklenen bir gruptur (Gürses 1996: 13).

Zühdü Bayar'ın (1943-) *Sahte Uygarlık* (1999) adlı romanı kültürel zen-ginliklerin âdil olarak anlaşıldığı ileri bir uygarlık döneminde sona ermiş özgürlüğü ve kölelik dönemini anlatan sosyo-politik bir metindir. Yazar geleceğin dünyasında yitirilen değerlere vurgu yapar.

Alev Alatlı'nın (1944-) *Kâbus* (1999) ve *Rüya* (2001) adlı metinlerinde 2020'li yıllarda Yeni Dünya Düzeni tarikatının iktidarı ve mücadele ha-lindeki Onarımcılar'ın öyküsü anlatılır. Alatlı'nın romanı, *Kâbus*'un yerle-şik kadınlık rollerini reddeden başkışisi İmre Kadızade, Alatlı için örnek bir kadın konumundadır. *Kâbus* adlı karşı-ütopyada, gelecek özellikle geçmişin eleştirisi üzerinden yapılmaktadır. Romanda “afazi” yani toplum-sal bellek yitimi, “ülkenin işgali” ve “Yeni Dünya Düzeni” gibi konular merkez problemlerdir. Romanda hemen bütün meseleler kadın ve erkek bilinci üzerinden tartışılır ve “erkeğe ait öğeler” yüceltilir. Kadınsı öğe,

türün, ocağın, ailenin, kökenin, var olanın koruyucusu olan anne/kadın, her koşul altında, yaşamayı seçecektir. Ancak romanın temel felsefesine göre bu onurlu bir durum değildir (Alatlı 1999: 495). Alatlı, *Rüya* adlı ütopyasını ise daha baştan “Eril ruhlara” ithaf etmiştir.

DR.’nin iki ütopik anlatısı vardır: *Uykusuzlar* (2002) ve *Yedi Uyuyanlar*. *Yedi Uyuyanlar*’da karşı-ütopya yapısı İslâm devleti ütopyasının üzerine kurulmuştur. Romanda “İslâm devleti” bir karşı-ütopya olarak kurgulanmaktadır. Yedi Uyurlar geleceğin Türkiye’inde, Efes’deki mağaralarından çıkarlar. İslâm devrimi olmuştur. Halk zulüm ve baskı altında inlemektedir. Başka dinlerin inananlarının hayat hakkı ellerinden alınmıştır. Bütün özgürlükler yok edilmiştir. *Yedi Uyuyanlar*’ın, ılımlı İslâmiyet ve ılımlı Kemalizm önerdiği söylenebilir. Bu eğilimi bir öneri olarak kalmamakta, uğruna savaşılabacak bir ütopya dönüşmektedir. DR.’nin diğer romanı *Uykusuzlar* muhtemel bir gelecek Türkiye’si üzerine sosyolojik bir ikaz içermektedir. Toplumun neredeyse tamamı kafalarına taktıkları imajinatörlerde özellikle cinsel tatminlerine yönelik rüyalar görürler. Sürekli uyurlar. Büyüklerin torunlarına karşı en ufak bir sevgi, ilgi ya da şefkatleri yoktur. Ailede hiç kimse birbiriyle iletişim kuramamaktadır. Çocuklar büyük bir ilgisizlik içindedirler. Hemen bütün ebeveynler imajinatörler yüzünden çevrelerinde olup biten her şeye karşı duyarsızlaşmışlardır. Bu işten en çok zarar gören elbette ki çocuklardır. Şefik ise bir “uykusuz”dur.

Müfit Özdeş’in, *Son Tiryaki* (1996) adlı kitabındaki bütün öyküler bu çerçevede anılabilir. Ama özellikle “Yer altı İnsanları” adlı roman gibi tasarlanmış uzun öyküsünde vurgulanmak istenen insanların çevre konusundaki duyarsızlığıdır. Başkişi Osman, gen mühendisliği ile üretilmiş kendini insan sanan organik bir makinedir: “Atalarımızın yeryüzünü ne hale getirdiğini, milyonlarca yıl önce yeraltına nasıl sığındığımızı, dünyanın yeniden yaşanabilir bir gezegen haline geleceği günü nasıl sabırla beklediğimizi. Hepsini... hepsini hatırlıyorum artık.” (Özdeş 1996: 136).

Tahir Abacı’nın *Adı Senfoni Kalsın*’ı (2004), 2023’te inandığı değerlerin gerektirdiği öncelikler yüzünden hayata ve avukatlığa geç başlayan roman kişisi bağlamında, hukuk ve bilgisayarlar dünyasını iç içe anlatan ütopik bir romandır. Yazar aynı zamanda bir avukattır. Roman, yazarın da ifade ettiği gibi teknolojinin daha çok hukuk ve avukatlar dünyasında alacağı biçimlerin tasarımı üstüne kurulmuştur.

Cem Akaş’ın (1968-) *Olgunluk Çağı Üçlemesi* (2001) de yine bir karşı-ütopya ve kaotik bir ortamda sunulan bir gelecek zaman tasarısıdır. Yazarın, “olgunluk çağı” olarak tanımladığı dönemde güç odaklarının mücadelesi, gizli örgütlerin, iktidar ilişkilerinin anlatıldığı bir ütopya söz

konusudur. İlk bölümde dünyada olgunluk çağı hüküm sürmektedir. İnsanlar doğayla barışmış, savaşlar bitmiş, dünya çapında bir birlik oluşturulmuştur. Altın bir dönem yaşanmaktadır. Ancak ikinci bölümle birlikte altın sanılan dönemde huzursuzluklar yaşanır ve bir devrim süreci başlar. Üçüncü bölümde yani “Oyun İmparatorluğu”nda Holey Sevner adlı gizli örgütün yüzyıllara tanıklık eden tutanakları, örgütün beyni Kaptan Neeling’in Seyir Defteri, Dünya’nın Ruhu olan O’nun düşsel anlatısı konu edinilir.

Burak Özdemir’in (1974-) *Yıl 2 bin yüz 2* (2002) adlı romanı da benzer yapıda ama ironik bir metindir. Burak Özdemir’in 2102 yılında geçen romanında ütopyanın pratiklerini Şevk@ ve eşi Hooriye’nin hayatları üzerinden yansıtılmaya çalışılır. Özdemir’in ironik ütopyasında çocuklar artık başka ninnilerle büyümektedirler: “George Orwell’in bir çiftliği var/ Çiftliğinde metaforlar kullanır/ Sistem eleştirisi vardır/ Çiftliğinde Orwell Baabaa’nın” (2002: 47).

Ayşe Şasa’nın (1941-) *Şebek Romanı* (2004) 2075 yılında hayali bir toplumda geçer. Bir bilimkurgu parodisi olan roman bilimkurgu, mizah, tasavvuf gibi üç öğeyi bir araya getiren bir uzun öyküdür. Ailesinin ilgisizliği ile büyüyen Şizoid, aileye artık inanmamaktadır. Mutsuzluğu yüzünden hep ailesini suçlayan Şizoid’in, Leopar Baba’ya ve Şebek Anne’ye; onların garip, karmakarışık geçmişlerine beslediği şüpheler ve öfkeler, onun psikolojisinde ayrı bir yıkım sürecine neden olur. Ütopyasında çocukların eğitimi üzerinde duran Ayşe Şasa’nın kendisinin de dadıların merhametine muhtaç geçen bir çocukluğu, köklerinden koparılmış bir eğitim süreci vardır. Romanda yozlaşmaya uyum sağlamak anlamında kullanılan “şebekleşme” kavramı üzerinde durulur. “Oyunbaz, havai, vurdumduymaz olabilmek... Tam bir şebek olabilmek... Aklın, duyguların parazitlerinden kurtulup duyumları iyi çalıştırmak.. Muhteşem Şebek İmparatorluğunun uyumlu, verimli, başarılı, buluş sahibi bir bireyi olabilmek...” (Şasa 2004: 31).

Gülayşe Koçak’ın (1956-) *Topaç* (2004) adlı romanında değerlerin yozlaşması, daha önce olmadığı kadar çarpıcı bir şekilde ele alınmıştır. Romanın başkişisi “Öğrenci hareketlerinin kızıl saçlı güzel lideri, şimdinin ünlü gazetecisi” (2004: 105) Melisettö, etrafında olup bitenler konusunda son derece duyarlı, özgürlükçü ve demokrattır. *Topaç*’ta Melisettö’nün şahsında büyük ölçüde kadınların mağduriyeti üzerinde durulur. İnsanlar artık çocuk sahibi olmak istememektedir. Yeni nesilde acıma ve sevgi yoktur. Sokaklarda kimsesiz “Vahşi Çocuklar” vardır ve bu çocuklar çoğunlukla itlaf edilmektedirler. Çocuğu olan tek tük kişilerse, çocuklarını sokak görüntülerinden özenle korur; sokağa çıkarmaz. Çünkü sokaklarda onlara

sunacak iyi bir şey kalmamıştır. Romanda korkunç bir dönemden geçmiş toplum, rehabilite edilmektedir.

Zülfü Livaneli'nin *Son Ada* (2009) adlı romanı son yayımlanan karşı-ütopyalardandır. Ada, kırk ailenin mutluluk içinde yaşadığı bir yerken Başkan'ın taşınmasıyla her şey yavaş yavaş değişmeye başlamıştır. Başkan darbeci bir zihniyete sahiptir. Onun gelişile adadaki bütün denge bozulmuştur. Romanın anlatıcısı ada halkından biridir. Adada yaşayan Yazar, suskunluğu seçen "halk"ı uyarmaya çalışan bir aydındır. Adayı güzelleştiren eskiden huzur veren her şey artık insanlara korku vermeye başlamıştır; deniz bile. Başkan ada için en büyük tehlikenin Yazar olduğunu düşünmektedir. Yazar gözaltına alınır ve adadan sürülür. Anlatıcı ve Lara yakalanır. Ancak bu sırada bakkalın kambur oğlu beklenmeyecek bir biçimde Başkan'ı öldürür. Başkanın cenazesi adamları tarafından adadan götürülür; ada yeniden martılara kalmıştır: "Biz boyun eğdiğimiz ve adım adım içine sürüklendiğimiz zulmün ne kadar kötüleşebileceğini tahmin edemediğimiz için yenilmiştik. Daha o ağaçlar kesildiği, bakkalın masum oğlu dövüldüğü zaman ses çıkarmalı, başkaldırmalıydık. Bunu yapamamıştık. Başkan'ın attığı her adımı büyük bir saflıkla kabul etmiştik. Martılar ise karşı koydukları ve uzlaşmadıkları için kazanmıştı." (Livaneli 2009: 181). Ütopyada dikkat çekilmek istenen esas nokta baskıya karşı koymayı bilmektir.

Oya Baydar'ın güncel sorunlara değinen *Çöplüğün Generali* (2009) adlı romanı ise şimdilik son karşı-ütopyamız, edebî anlamda son kâbusumuzdur. Romanda gündeme getirilen "ilgisizlik, umursamazlık, toplumsal bellek yitimi" gibi sorunlar hassasiyetle ele alınması gerekli problemlerimiz olarak sunulur. Roman, bir panelde bildiri sunmak üzere yola çıkan psikiyatrin, havaalanına giderken birden yolunu kaybetmesi ve kendini kayıp bir coğrafyada bulması ile başlar. Merakla geçmişin, gerçeğin peşine düşen psikiyatr, yaşadıklarını biri gazeteci diğeri jeolog iki arkadaşı ile paylaşır. Araştırmalara başlarlar. Psikiyatr bu meraklı araştırması sırasında, o kayıp coğrafyada bir roman bulur. Son bölümü kaybolmuş bir romandır bu. Eski gazete arşivlerinde yazarla yapılmış söyleyişinin tarihine göre roman 68 yıl önce yazılmıştı. Çöplüğün generali aslında bir metafordur. Roman, kolektif hafıza kaybına ve toplumun unutmasından kendi iktidarlara adına yarar uman derin odaklara dikkat çeker. Romanda bahsedilen "Üç Maymun Virüsü" bütün bir topluma bulaşmış gibidir. Etrafında olup bitenlere karşı herkes son derece duyarsızdır. *Çöplüğün Generali*'nde hatırlamak, unutmak, bellek ile ilgili yapılan oyunlar ve ironi de dikkat çeker.

Sonuç

İdeal bir toplum düzeni isteğinin insanoğlu için hep vazgeçilmez olduğu görülmektedir. Platon'un *Devlet*'inden beri ütopyalar yoluyla mevcut sistemin aksayan yönlerini eleştiren ve ideal hayat tarzını anlatan metinler yazılmaktadır. Türe adını veren *Ütopya*, Avrupa'da hümanist akımın önemli yapıtlarındandır. Bu metinleri başka ütopyalar takip etmiştir. Her ütopya tasarımının totalitaryen bir tasarı olması ve tasarımın ötekiyi tamamen ortadan kaldırarak yapılması, ütopyada özgürlükten, eşitlik adına vazgeçilmesine neden olmuş. Bu da ütopyaların, karşı-ütopyasını da beraberinde getirmesine yol açmıştır. Karşı-ütopyaların ortak özelliği, toplumları gelecekte bekleyen tehlikeleri göstermektir. Bu tehlike bazen, makinelenen bir toplumda insanın duygu, düşünce ve değer sistemleri ile yok olup gitmesi bazen de, insan özgürlüklerinin, demokratik hakların kurulacak bir despotik devlet tarafından yok edilmesidir. Bu ütopyaların amacı, insanları bu türden tehlikeler için uyardır.

Ütopya, "Hristiyan Rönesansının Programı" ilan edilmiştir. Hümanizm, başlangıçta tahrif edilmiş Hristiyanlığı daha sonra ise bütün dinleri karşısına almıştır. Rönesansla, insanların artık sadece ahiretteki mutlulukla yetinmeyip dünyada da mutlu olmayı ister hâle gelmeleri, hümanistleri dünyayı kendilerince cennete çevirme çabasına götürmüştür. Bu da beraberinde Hümanist dönem ütopyalarını getirmiştir. Müslüman toplumlar da ütopyanın neden gelişmediğiyle ilgili farklı argümanlar olduğu görülüyor. Pek çok araştırmacıya göre İslamiyet, dünyayı bir imtihan yeri kabul eder. Dolayısıyla İslam edibi ve mütefekfiri geçici bir süre kalacağı imtihan yerini döşeyip, süsleyip bir daimi ikametgâh oluşturmayı düşünmez. Ayrıca Hilmi Yavuz'un Edward Said'in görüşlerinden hareketle ifade ettiği gibi, Dünya'nın bu hali ile tamamlanmış olduğu düşüncesinden dolayı İslam'ın entelektüel geleneğinde edebî etkinlikle 'alternatif bir dünya yaratma ya da verili Dünya'yı değiştirme veya çoğaltma arzusu' bulunmaz. Dolayısıyla bu medeniyet içinde yazılan metinler, süslemeci metinlerdir, Müslüman toplumlarında ideal kurgu birey üzerinden yapılır, bireyin 'insan-ı kâmil'e ulaşma süreci anlatılır.

Edebiyatımızda ilk ütöpik metinler yıkılmaya yüz tutan Osmanlı Devleti'ni kurtarmaya yönelik çabalarla paralel ortaya çıkar. Bu bağlamda anılacak ilk eserler, daha çok sosyopolitik içerikli olan rüyalarlardır. İlk ütopyamız İsmail Gasıralı'nın *Darürrahat Müslümanları*, bir kadın yazarın kaleme aldığı ilk ütopyamız ise Halide Edip Adıvar'ın *Yeni Turan*'ıdır. Servet-i Fünûn'un gerçeklerden kaçmak için kurduğu Yeşil Yurt girişimi, Ziya Gökalp'in "Turan" ve "Kızılalma" şiirinde sınırlarını çizdiği milliyetçi

ütopya geleneğimizde anılması gereken ütöpik izlekli metinlerdir. 1930'lu yıllarda ütopya türünde romanların yoğun olarak yazıldığı görülür. Cumhuriyetin ilanından sonra yayımlanan ütöpik romanlar, ulus-devlet düşüncesini destekleyen metinlerdir. Vermek istedikleri toplumsal mesajlar dolaşısıyla en başından beri edebîlik meselesini öncelemeyen bu tür metinler, işledikleri konular bakımından değerlendirilmelidir.

1965'ten sonra yayımlanan örnekler daha çok, karşı-ütopya formundadır. '90'lardan sonra bilimkurguya ilgi arttıkça karşı-ütopyalarda da artış olmuş, romanlarda gelecek tasarımlarının ve toplumsal eleştirinin ağır bastığı görülmüştür. Artık geleceğe dönük karamsar bakış öne çıkmakta, bu nedenle de edebiyatımızda ütopyadan çok karşı-ütopya yazılmaktadır. Kadın-erkek eşitsizliği, evlik kurumu, yerleşik geleneksel kodlar, geleneksel aile kurumu eleştirilmekte nüfus artışı, doğum kontrolü, çevreye karşı duyarsızlığın getireceği doğal afetler konu edilmektedir. Son dönem Türk romanında karşı-ütopyaların bu kadar öne çıkması sosyal hayatla da yakından ilişkilidir. Dolayısıyla edebiyatımızdaki karşı-ütopyaların, bu bakımdan sosyolojik birer ikaz olarak değerlendirilmesi de gündeme gelmektedir.

Kaynaklar

- Adivar, Halide Edip (1912). *Yeni Turan*. İstanbul: Orhaniye Matbaası.
- Ağaoğlu, Ahmet (1930). *Serbest İnsanlar Ülkesi*. İstanbul: Sanayi-i Nefise Matbaası.
- Akaş, Cem (2001). *Olgunluk Çağı Üçlemesi*. İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- Akçay, Ahmet Sait (2001). "Doğunun Ütopyası: Bireyin Ütopyası". *Parşömen* 3(2): 39-51.
- Alatlı, Alev (1999). *Kâbus*. İstanbul: Everest Yay.
- , (2001). *Rüya*. İstanbul: Everest Yay.
- Ali Kemal (1329/ 1913). *Fetret*. Dersaadet [İstanbul]: Muhtar Halid Kütüphanesi, Matbaa-i Hayriye ve Şürekası.
- Altan, Çetin (1985). *2027 Yılı'nın Anıları*. İstanbul: Özgür Yay.
- Bacon, Francis (2006). *Yeni Atlantis*. Çev. Cenk Saraçoğlu. İstanbul: Bordo Siyah Klasik Yay.
- Bayar, Zühtü (1999). *Sahte Uygarlık*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Booker, M. Keith (1994). *The Dystopian Impulse in Modern Literature*. London: Greenwood Press.
- Campanella, Tomasso (1996). *Güneş Ülkesi*. Çev. Vedat Günyol ve Haydar Kayzan. İstanbul: Sosyal Yay.

- Cioran, E. M. (1999). *Tarih ve Ütopya*. İstanbul: Metis Yay.
- Dayıoğlu, Gülten (2006). *Işın Çağı Çocukları*. İstanbul: Altın Kitaplar Yay.
- DR. (2002). *Uykusuzlar*. Ankara: Vadi Yay.
- Gürses, Sabri (1996). *Boşvermişler*. İstanbul: Mitos Yay.
- İbn Tufeyl (2006). *Hayy Bin Yakzan*. Çev. Babanzâde Reşid. Haz. Mustafa Uluçay. İstanbul: Etkileşim Yay.
- İslam, Ayşenur Külahlıoğlu (2007). “İsmail Gaspıralı’nın Darürrahat Projesinde Ütopik İzlekler”. *Edebiyat ve Dil Yazıları*. Ed. Ayşenur Külahlıoğlu İslam ve Süer Eker. Ankara: Grafiker Yay.
- İsmail Gaspıralı (2003). *Roman Hikâyeleri Darürrahat Müslümanları*. Haz. Yavuz Akpınar, Bayram Orak ve Nazım Muradov. İstanbul: Ötüken Yay.
- Karaca, Birsan (1994). Rus Edebiyatından Nikolay Gavriloviç Çernişevski’nin ‘Şto delat?’ (Ne yapmalı), Yevgeni İvanoviç Zamyatin’in ‘Mıy’ (Biz) ve Türk Edebiyatından Peyami Safa’nın ‘Yalnızız’ Adlı Eserinde Ütopya. Yüksek Lisans Tezi. Ankara.
- Karaosmanoğlu, Yakup Kadri (1934). *Ankara*. İstanbul: İletişim Yay.
- Kaynaradağ, Arslan (1993). “Türk Yazın ve Düşünce Tarihinde Ütopya”. *Varlık* 1025 (Şubat): 12-13.
- Kılıç, Engin (2004). “Tanzimattan Cumhuriyet’e Edebi Ütopyalara Bir Bakış”. *Kitaplık* 76 (Ekim): 73-87.
- Koçak, Gülayşe (2004). *Topaç*. İstanbul: Kanat Kitap.
- Kumar, Krishan (2006). *Modern Zamanlarda Ütopya ve Karşı-ütopya*. İstanbul: Kalkedon Yay.
- Mehmet Murat (1891). *Turfanda mı Yoksa Turfa mı?*. İstanbul: Mahmut Bey Matbaası.
- Mimaroglu, İlhan (1997). *Yokistan Tasarısı*. İstanbul: Pan Yay.
- Nar, Ali (2002). *Uzay Çiftçileri*. İstanbul: Elif Yay.
- Oskay, Ünsal (1993). “Ütopyan Düşünce ile Distopian Düşünce ya da Batılılaşmanın Yolunun Açıldığı Toplumlara Açılmadığı ‘Doğulu’ Toplamlar”. *Varlık* 1025(Şubat): 6-8.
- Özdemir, Burak (2002). *Yıl 2 Bin Yüz 2*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Özdeş, Müfit (1996). *Son Tiryaki*. İstanbul: Metis Yay.
- Özgül, M. Kayahan (1988). “Bir Ütopya Taslağı: Hayat-ı Muhayyel”. *Türk Dünyası Araştırmaları* 53: 133-160.
- , (2004). *Türk Edebiyatında Siyasî Rüyalar*. Ankara: Hece Yay.
- Said, Edward (1985). *Beginnings*. New York: Columbia University Press.
- Safa, Peyami (1996). *Yalnızız*. İstanbul: Ötüken Yay.
- Sarcey, Michéle Riot vd. (2003). *Ütopyalar Sözlüğü*. Çev. Turhan Ilgaz. İstanbul: Sel Yay.

- Somay, Bülent (2001). “Bülent Somay ile Edebiyat ve Ütopya Üzerine”. Röportajı yapan: Ahmet Sait Akçay. *Parşömen* 3(2): 1-12.
- Şasa, Ayşe (2004). *Şebek Romanı*. İstanbul: Gelenek Yay.
- Şenel, Adam (1993). *Ozmos Kronos*. İstanbul: Ayrıntı Yay.
- , (2003). *Teleandrogenos Ütopyasında Evlilik Hayatı*. İstanbul: İmge Kitabevi Yay.
- Tek, Müfide Ferit (1918). *Aydemir*. İstanbul: Halk Kütüphanesi.
- Turan, Güven (2004). “Yokülkeler... Düş Ülkeler”. *Kitaplık* 76 (Ekim): 63-65.
- Türkeş, A. Ömer (2005). “Önce Hayaller Ölür”. *Milliyet Sanat* 550 (Ocak):86-87.
- Uzuner, Buket (2006). *Balık İzlerinin Sesi*. İstanbul: Everest Yay.
- Yavuz, Hilmi (2003). *Kara Güneş*. İstanbul: Can Yay.
- Ziya Gökalp *Külliyatı-Limni ve Malta Mektupları* (1965) . Ed. Fevziye Abdullah Tansel. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.

Utopia, Anti-Utopia and the Utopia Tradition in Turkish Literature

Firdevs Canbaz Yumuşak*

Abstract

Since Plato's *Republic*, the desire to achieve an ideal social system has led people to conceive utopias. At the same time, however, utopias came to be seen as totalitarian conceptions for they left freedom out in order to make equality possible, which resulted in the creation of anti-utopias. The feature common to anti-utopias is that they point to the possible dangers awaiting societies in the future. Utopias originated in Europe. The fact that no utopias were created in Muslim societies is attributed to Islam, and it is claimed that the texts written in Islamic civilization did not aim to change the world but to ornament it. The first utopian texts in Turkish literature were dreams written in an effort to save the declining Ottoman State. In the period of Servet-i Fünûn, which was a time of crisis, some utopias such as the Green Country (Yeşil Yurt) initiative emerged. Utopian novels favoring the nation-state became quite common in the 1930s, after the proclamation of the Turkish Republic. After 1965, a pessimist outlook on the future became dominant in Turkish literature and anti-utopias outnumbered utopias, which was a situation closely related to social life. Therefore, it is possible to view these anti-utopias in our literature as sociological signs of warning.

Keywords

Utopia, anti-utopia, humanism, Islam and utopia.

* Assist. Prof. Dr., TOBB, University of Economics and Technology, Faculty of Science and Letters, Department of Turkish Language and Literature – Ankara / Turkey
cfirdevs@etu.edu.tr

Утопия, антиутопия и традиция утопии в тюркской литературе

Фирдевс Джанбаз Юмушак *

Аннотация

Желание человечества построения идеального общественного строя начиная с «Государства» Платона привело к разработке различных утопий. С другой стороны отказ от свободы в целях равенства в утопии превратило ее в тоталитарный проект, это в свою очередь привело к созданию наряду с утопией и антиутопии. Общей особенностью антиутопий является описание ожидающих в будущем общества опасностей. Утопия евроцентрична. Отсутствие развития утопии в мусульманских обществах связывают с исламом, утверждается, что письменные тексты исламской культуры направлены не на изменение мира, а на его украшение. Первые утопические тексты турецкой литературы – это сны, написанные параллельно усилиям по восстановлению Османской империи в преддверии ее краха. В другой кризисный период Сервет-и Фунун встречается такая попытка утопии как «Йешил юрт» (Зеленая страна). После провозглашения Республики в конце 1930-х годов замечено написание романов в утопическом стиле в поддержку идеи национального государства. С 1965 года вперед выдвигаются пессимистические взгляды на будущее, по этой причине в литературе больше произведений по антиутопии, чем по утопии. Данная ситуация тесно связана с социальной жизнью. Таким образом, антиутопии в турецкой литературе можно оценить как социологическое предупреждение.

Ключевые Слова

утопия, антиутопия, гуманизм, ислам и утопия.

* и.о.доц., док. университет экономики и технологии ТООБ, кафедра турецкого языка и литературы – Анкара / Турция
cfirdevs@etu.edu.tr

Klâsik Türk Şiirinde Kadın Takı ve Aksesuarları

Melek Dikmen*

Kamile Çetin**

Özet

Giyim kuşamla oluşan şıklığı tamamlamak için kullanılan takı ve aksesuarlar, güzelliği tamamlayıcı unsurlardır. Klâsik Türk şiirinin de kadından ve ona ait güzellik unsurlarından uzak kalması düşünülemez. Çalışma, divanlarda konu edinilen kadın takı ve aksesuarlarından oluşmaktadır. XV. -XIX. yüzyıl arasında her yüzyıldan iki divan ve ulaşılabilen kadın şairlerin divanları taranmıştır. Elde edilen malzeme, farklı ifade şekilleriyle birlikte kullanım alanlarına göre sınıflandırılmıştır. Baş takıları (küpe, bend, taç), boyun takıları (gerdanlık, muskalar), bel takıları (kemer), bilek takıları (bilezik, halhal), parmak takıları (yüzük), giysiyle ilgili takı ve aksesuarlar (düğme, çaprast, kuşak, yelpaze, broş) olarak incelenmiştir. Takıların beyitlere hangi teşbihlerle ve çağrışımlarla yansdığı ele alınmış; dönemin gelenekleri, sosyal yaşamı, dinî yapısına ait atıflara da yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Klâsik Türk Şiiri, Takılar, Aksesuar, Edebiyatta Kadın.

Güzel görünme ve süslenme, insanın fıtratında var olan bir duygudur. Bu sebeple insan, kıyafetlerden başka kendini güzel gösterecek her türlü takı ve süs unsurunu taşımaya özen göstermiştir. Mücevher veya ziynet eşyası olan takılar, insanların süslenmek amacıyla kullandıkları çeşitli taş, maden, doğa ürünleri gibi malzemelerden yapılmış eşyalardır (Özbaşı 2002: 785).

* Yrd. Doç. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Türk-İslam Edebiyatı – Isparta / Türkiye
kahraman_melek@hotmail.com.

** Arş. Gör., Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, TDE Bölümü – Isparta / Türkiye
kamilecetin@sdu.edu.tr

Küçük topluluklar hâlinde yaşayan kabilelerin kendi örf, âdet, gelenek ve görenekleri doğrultusunda, yaşadıkları coğrafi çevreden bulabildikleri doğal malzemelerle tasarladıkları takılar, yüzyıllardır insanoğlunun değişmez tutkularından biri olmuştur. Takılar önceleri dinsel ve büyüsel anlamlar taşımış, kabile simgeleri olarak kullanılmış, zamanla bunlara süslenme ve kötülüklerden korunma, bir yatırım aracı olma, güç ve statü sembolü olma gibi nitelikler de eklenmiştir. Takıların toplumsal inanç ve geleneklerle ya da tılsım ve tabâbetle bağlantı olarak da kullanıldığı görülmektedir. Buna göre takılar, içlerine koruyucu anlam içeren sözler, dualar ve âyet yazılı kâğıtlar konularak nazardan ve hastalıklardan uzak kalma gayesiyle veya insanlara şirin görünme, onlarla güzel geçinme amacıyla kullanılmıştır. Yeni doğmuş bebekler, sünnet olacak çocuklar, gelin olacak kızlar için önemli bir yeri olan takıların günlük hayatın vazgeçilmez bir parçası olduğu da bilinmektedir.

Anadolu'da takı kullanımı, çok eski çağlara dayanmaktadır (bk. Türkoğlu 2002, Köroğlu 2000: 26-41, Meriçboyu 2000: 16-25). Osmanlılar döneminde ise devletin ihtişamı, kadın giysilerinde ve bilhassa saraya mensup hanımların çeşitli nakış, işleme, inci ve kıymetli taşlarla bezenmiş kıyafetlerinde, görkemli takı ve aksesuarlarında dikkati çekmektedir. Bu dönemde takı, hem kadın hem de erkekler tarafından kullanılmaktadır. Osmanlı takıları denildiğinde *istefan* (hotoz), *zülüflük*, *enselik*, *saç bağı*, *gerdanlık*, *iğne*, *çelenk*, *küpe*, *bilezik*, *yüzük*, *zehgir*, *mühür*, *nişan*, *halhal*, *pazubent*, *düğme*, *çaprast*, *zincir*, *saat*, *köstek*, *kemer*, *kemer tokası* ilk akla gelenlerdir.

Osmanlı kültürel hayatı ile ilgili kaleme alınmış bazı eserlerde de kadın takılarının ihtişamından söz edilmektedir (bk. Altınay 1973: 78-79, İrepoğlu 2000: 110-111, Gündüz vd. 2000: 153-156). Bu tarz eserlerden birini kaleme alan D'ohsson, Osmanlı kadın giyiminden bahsederken takılar hakkında da detaylı bilgiler vermektedir: "Hâlleri vakitleri ne olursa olsun altın yahut gümüşten küpe, bilezik, gerdanlık ve kemer takmayan kadına hemen hemen rastlanmaz. Daha yüksek mevkilerde olanlarda ise bu süs eşyası en halis incilerden ve her çeşit değerli taşlardan olur. Kadınlar çok defa beş altı yüzüğü bir arada takar. Bütün parmaklara, başparmağa bile yüzük takıldığı olur" (ty: 97). Konuyla ilgili belgeler incelendiğinde, Osmanlı kadınının Batılı kadınlar gibi birbirini tamamlayan, aynı motifi tekrarlayan takıları değil, aksine mücevherde çeşitliliği tercih ettiği ve takıya büyük önem verdiği sonucuna varılır. Bazı padişahların hükümdarlıkları zamanında kadın takılarına fermanlarla sınırlamalar getirmiş olmaları, Osmanlı kadınının takıya ne kadar yoğun bir ilgi gösterdiğinin kanıtıdır (Özbağı 2002: 788).

Takı ve aksesuarlar, günlük yaşamın vazgeçilmez bir unsuru olarak varlığını sürdürürken, güzel sanatlar başta olmak üzere pek çok bilim dalının da ilgi alanına girmektedir. Osmanlı takıları hakkında minyatürlerden ve yabancı ressamların tablolarından da bilgi edinilebilir. Lâle Devri saray nakkaşı olan ve tek figürlü tasvirleri ile ön plana çıkan Levnî'nin Yeşil Giysili Kadın (bk. Resim1) adlı minyatürü kadınların kullandıkları takıları tasvir eden bir belge niteliğindedir. Bir elinde gül, diğerinde hotozuna tutturmak üzere iki kırmızı karanfil tutan kadın portresinde takılar, ayrıntılı bir şekilde tasvir edilmiştir. Giysinin sardığı ince bele göbek altından bağlanan altın tokalı kumaş kemer, kınalı parmaklara (serçe parmaklara ve sağ elin başparmağına) takılmış yüzükler, ucuna toka tutturulmuş saç örgüleri, üçlü sallantılı yakutlu küpeler, dört sıra boncuklu gerdanlık, altın burma bilezikleri bu bağlamda değerlendirilebilir (İrepoğlu 1999: 196).

Takılar, kültür tarihimiz ve edebiyatımız için de önemli bir malzeme teşkil etmektedir. Altı asır boyunca toplumsal hayatımızı en canlı ve renkli bir şekilde aksettiren Klâsik Türk edebiyatı göz önünde bulundurulduğunda da durum değişmemektedir. Şairler; gerdanlık, yüzük, küpe, bilezik, kemer gibi kadın güzelliğini ve şıklığını tamamlayan takı ve aksesuarları şiirlerinde kullanmak suretiyle devrin ihtişamını, parıltılı ve şaşılahtı hayatını edebî eserlerine aksettirmişlerdir. Aynı zamanda takı ve aksesuarlar işlenirken dönemin gelenekleri, sosyal yaşamı, dinî yapısı da beyitlerde yansıma bulmuştur. Bunu ortaya koymak amacıyla, divanlarda takı ve aksesuarlarla ilgili unsurlar taranmıştır. Taramada XV. yüzyıl ile XIX. yüzyıl arasındaki her yüzyılın edebî geleneğini temsil etme özelliği olan iki şair esas alınmıştır. Divanlarına ulaşılabilen kadın şairlerin divanları da çalışmaya dâhil edilmiştir. Bu bağlamda, XV. yüzyıldan Ahmet Paşa ve Necâtî Bey; XVI. yüzyıldan Bâkî, Fuzûlî ve Mihrî Hatun; XVII. yüzyıldan Nefî ve Şeyhülislâm Yahyâ; XVIII. yüzyıldan Nedîm ve Şeyh Gâlib; XIX. yüzyıldan kadınları pervasızca eleştirmesi özelliğiyle dikkati çeken İbrahim Râşid ile kadın şairlerden Şeref Hanım ve Leylâ Hanım'ın divanları incelenmiştir. Elde edilen malzeme, farklı ifade şekilleri de dikkate alınarak kullanım alanlarına göre tasnif edilmiştir. Her takı hakkında genel bilgi verildikten sonra ismi geçen takıların Klâsik edebiyata hangi teşbihlerle yansıdığı, hangi sanatlara konu olduğu, ne tür çağrışımlara ve tasavvurlara yol açtığı ifade edilmiştir.

A. Başa Takılanlar

Osmanlı kadınının önem verdiği takılardan ön plana çıkanlar, baş süsleridir. Başlık ya da fes üzerine takılan diademler, arkası açık çember gibi görünen bir başlık çeşidi olan hotozlar, kadınların yüksek konik başlıkları olan sor-

guçlar, taşlar, mücevher ve incilerle süslenmiştir. Taşlarla süslü ya da sade altınların yanında gümüş zincirler ve inci dizileri, yüzün iki yanından sarkıtıldığında “zülüflük”, başın arkasına takıldığında “enselik” adını alır. İnce zincirlerle örülü mücevher başlıklara ise “tepelik” adı verilir. Bu tür baş süslerine minyatürler ve resimlerin yanı sıra muhallefat defterlerinde¹ de sıkça rastlanır (İrepoğlu 2000: 108). Divanlarda yapılan taramalarda baş süsleri olarak küpe, alınlık, bend (saç bağı), taç gibi baş takılarına rastlanmıştır.

1. Küpe

Küpe, genel olarak bir kadın takısıdır, erkekler tarafından nadiren kullanılır. Zengin görünlü küpeler, Osmanlı saray kadınının görünümünde önemli yer tutar. Ayrıca basit, sade ve kısa sallantılı küpeler, özellikle alt tabakadan saray kadınları ve halk tarafından da çok kullanılmıştır (İrepoğlu 2000: 109-110). Küpe, beyitlerde “mengûş, gûşvâr, halka, kurta” gibi farklı isimlerle; renk ve şekil bakımından muhtelif teşbihlerle karşımıza çıkmaktadır. Bunun dışında küpe kelimesi doğrudan geçmeksizin tenasüplü kelimelerle çağrışım yapmak suretiyle de ele alınmaktadır. Bâkî,

Bâde nûş itsen kenâr-ı câma gelse leblerün

Duhter-i rez gûşına gûyâ takarlar la'l-i nâb (Küçük 1994: G. 18/5)

beytinde, sevgilinin kadehteki dudak izleri ile yakut küpe; kadehin ağzı ile şarap arasında şekil ve renk bakımından bir benzerlik kurmuştur. Diğer taraftan şair, küpenin üzümün kızının kulağına takılması tasavvuruyla daha çok bayanların kullandığı bir takı olduğunu vurgulamıştır. Ay ve yıldızların birlikteliğini “incili küpe” tasviri ile anlatan Şeyhülislâm Yahyâ ise, sevgilisini ay, ayın etrafındaki yıldızları da kulağındaki küpe olarak tahayyül etmiştir. Sevgili, küpe halkasının ucuna nakşedilen muhtemelen yıldız biçimindeki veya rengindeki inciye, hilâlin kulağına kimin taktığını aramaktadır:

Mâh-ı nev yanındagı necmi görüp ol meh dimiş

Kim kodı dürr-i binâgûşum² hilâlün gûşına (Kavruk 2001: G. 374/3)

a. Mengûş: Farsça *mengûş*, küpe manasının yanında Bektaşilik için önemli bir kavramdır. Bektaşî babaları tarafından müridin kulağına takılan halkalar, onun şâh-ı velâyet ve Hacı Bektaş kölesi olduğuna, ölünceye kadar bekâr yaşayacağına işaret etmektedir (detaylı bilgi için bk. Atasoy 2005: 240-241). Baştanbaşa teşbihlerle müzeyyen beytinde Bâkî, sevgilinin belini can ipliğine, sînesini gümüş aynaya, kulağını güle benzetirken jaleyi de kulağını süsleyen küpe olarak tasavvur etmiştir. Jale, şekli ve rengi itibarıyla inci küpeye teşbih edilmiştir:

Miyânun rişte-i cân mı gûmiş âyine mi sinen

Bünâgûşunla mengûşun gül ile jâledür gûyâ (Küçük 1994: G. 6/4)

Mengûşun beyitlerde birlikte ele alındığı unsurlardan biri de çok parlak bir yıldız olması ve kadını sembolize etmesi yönüyle Zühre yıldızıdır (Zühre'nin diğer adı Nâhid ile küpenin (gûşvâr) kullanımı için bk. Akkuş 1993: K. 29/56). Sevgilinin yüzüyle güneş arasında bir münasebet kurulan aşağıdaki beyitte, şairin tahayyülüne göre sevgilinin yüzü güneşten, inci küpesi de Zühre'den üstün tutulmuştur:

Dürr-i mengûşunla rûyun denli bulmaz nûr u tâb
Zühre ger olsa felekde gûşvâr-ı âftâb (Akkuş 1993: K. 61/26)

Mengûş kelimesi ile ilgili olarak karşımıza çıkan bir başka kullanım şekli de, “kulağına küpe etmek” deyimidir (ayrıca bk. Küçük 1994: K. 14/32, Kavruk 2001: G. 172/5, Arslan 2002b: G. 90/5). Kendisinden önceki şairlerin şiirlerini gül metaforuyla anlatan XVI. yüzyıl kadın şairlerinden Şeref Hanım, inci küpe kıymetinde olan nazirelerinin, bülbülün kulağına küpe olacağından söz etmektedir:

Nazîreyle Şeref keşf itse verd-i şî'r-i merhûmı
Derârî-i kelâmı gûşuna mengûş olur bülbül (Arslan 2002a: G. 113/5)

İkili tezatlar üzerine kurulmuş olan Şeyh Gâlib'in beytinde, gece ve gündüz, Celâl ve Cemâl sıfatlarının sahibi Zât-ı İlâhî'nin köleleri; güneş ve ay da bu kölelerin kulağına takılmış küpeler olarak tasavvur edilmiştir. Aydınlık ve karanlık karşıtlığına dayalı hayal dünyasında “küfr, celâl, meh” şeb (gece) ile ilgili; “iman, cemâl, mihr” de rûz (gündüz) ile alâkalı kavramlardır:

Küfr ü imân hem Celâl ile Cemâlin bendesi
Mihr ü meh mengûş-ı gûşî iki çâker rûz u şeb (Kalkışım 1994: K. 1/2)

Beyitlerde küpe yapımında kullanılan malzeme olarak genellikle inci yer almakla birlikte yakut ve altın da söz konusu edilmektedir (bk. Kavruk 2001: G. 247/2). Yanaklara doğru sarkan altın küpenin sevgiliden bûse alma arzusunda olduğunun ifade edildiği aşağıdaki beyitte titremek, hem küpenin sallanması hem de âşığın heyecandan titremesi anlamlarını çağrıştırmaktadır:

Var ise bûsene sarkar senün ol zer mengûş
Ruhların üzre turup ey gül-i handân dîtrer (Küçük 1994: G. 137/5)

b. Gûşvâr: Farsça *gûşvâr*, diğer kıymetli taşların yanı sıra umumiyetle lâl ile birlikte kullanılmaktadır. Bir beyitte şairin kulağına eğilip bir şeyler fısıldayan sevgilinin dudağı, kırmızı rengi ve yuvarlak şekli bakımından yakut küpe olarak düşünölmüştür:

Degdi dehânı söyledi bir gün kulaguma
Gûyâ takıldı gûşuma bir gün gûşvâr lâl (Küçük 1994: G. 311/5)

Şiir sanatının söz konusu edildiği aşağıdaki beyitte ise şair, şiire güzellik katan mananın anlaşılır terkiplerle değer kazandığını savunmaktadır. Bunu ifade için de, altın üzerinde inci bezemeli küpe teşbihinden yararlanmışır:

Ma'ni-i hâssa Necâtî yaraştır terkeb-i sâf

Gûşvâre zînet olmaz olmayınca zerde dürr (Tarlan 1992a: G. 172/8)

c. **Halka:** *Halka* kelimesi yuvarlaklığı bakımından küpe mukabilinde kullanılmaktadır. Halkanın küpe karşılığı olarak kullanılması, İslamiyet'in Türkler arasında yayılması ile başlamıştır (Ögel 1991: 246). Ahmet Paşa'nın gökyüzünü resmettiği aşağıdaki beytinde; hilâl, kamer, Pervin ve asuman kelimeleri tenasüplü kullanılmıştır. Gökyüzünün kulağına hilâl biçimli küpeyi asan, sevgilinin ay yüzündeki Pervin yıldızına benzeyen parlak ve kıymetli küpesidir:

Hilâl halkasını gûş-ı âsumâna takan

Kamer yüzündeki pervîn gûş-vârındur (Tarlan 1992b: G. 36/8)

Beyitlerde halka, eskiden kölelerin ve hizmetçilerin kulaklarına küpe takılması âdeti ile ilgili olarak da kullanılmaktadır (Onay 1992: 188-189). Beyitlerde yer alan "halka-der-gûş, halka-be-gûş" terkipleri de yine bu âdeti çağrıştırmaktadır. Bâkî'nin aşağıdaki beytinde yer alan tasavvura göre, sevgilinin fermanını kabul eden gökyüzü, köleliğinin bir nişanesi olarak kulağına hilâl halkasını takmıştır:

Takdı hilâl halkasını gûş-ı hidmete

Oldı sipîhr bende-i fermân-pezîr ana (Küçük 1994: G. 7/2)

d. **Kurta:** Beyitlerde küpe anlamını taşıyan bir başka kelime de Arapça kökenli *kurta* sözcüğüdür. Oldukça zengin çağrışımların ve kelime oyunlarının yer aldığı Nedîm'in beytinde, sevgilinin meclisini aydınlatmak için ay, parlaklığı ve biçimi dolayısıyla bir küpe olurken, Süreyya yıldızı da sevgilinin teşrifini haber veren "müjdelik" bir gerdanlık olmuştur. Bu benzetme de yine renk ve şekil esasına dayanmaktadır. Öte yandan "yüz görümlüğü" şeklinde bir anlamı da bulunan *rûy-nümâ* kelimesinin ikinci mısradaki yer alan *pîşîn* sözcüğü ile beraber kullanılmasından, beytin âdeti bir gelin mazmununu içerdiği ve bu geline yüz görümlüğü olarak parlak bir küpe hediye edildiği anlaşılmaktadır:

Bezm-i âlîsi için kurta-i meh rûy-nümâ

Müjde-i makdemine 'ıkd-ı Süreyyâ pîşîn (Macit 1997: K. 28/4)

2. Pençe, Ser-Bend (Alınlık, Alın Çatkısı)

Alın çatkısı, eski dönemlerde alına bağlanan veya saçları tutturmaya yarayan, genellikle altın sırma veya ipek işlemeli bağ olup Tanzimat'tan önce

kullanılan bir kadın baş süsüdür. Saçlar örüldükten sonra örgüler salınır, alın üzerine taranıp dökülen kâkülün dağınıklığını gidermek için üstüne bağlanır, düğümü saç örgülerinin altında kalırdı (Koçu 1969: 10).

Hurşîd pençesin mi takınmış cebînine

Ol zülf-i zerdden dökülen terler midir (Macit 1997: G. 35/3)

Sevgilinin alınına vuran güneş ışınları, altın renkli sarı saçları ve bu saçlardan dökülen terlerle birlikte şairde bir alın çatkısı tasavvuru oluşturmuştur. Söz konusu edilen alınlık “hurşîd pençesi, zülf-i zerd” ifadelerinden anlaşıldığına göre altından yapılmıştır, dolayısıyla sarı renktedir ve sevgilinin sarı saçlarından dökülen terlerle yani, mücevherlerle süslenmiştir.

Gülün yeni gelin olarak tavsif edildiği beyitte Ahmet Paşa, hilâl şeklindeki kaşları alna takılmış bir serbend olarak nitelendirmiştir:

Nev-ârûs-ı hüsnüne fi'l-cümle olurdu şebîh

Eylese iki hilâli alınına ser-bend gül (Tarlan 1992b: G. 185/5)

3. Bend, Bend-i Gîsû

Bend kelimesinin ilk anlamı “bağ, bağlama” olmakla beraber, saç ile birlikte kullanımı “saç bağı, toka” manasını çağrıştırmaktadır. Aynı zamanda divane, mecnun, avare gibi deliliği ifade eden sözcüklerle kullanılması, tedbir amacıyla delilerin bağlanması âdeti dolayısıyladır:

Gördiler saçın bendinde mecnûn gönlümi

Ehl-i diller Leyli vü Mecnûn divânın bağladı (Maştakova 1967: G. 191/7)

Mihri Hatun, yukarıdaki beyitte sevgilinin kara renkli (leyli) saçlarının bağında âşığın deli (mecnûn) gönlünü gören ehl-i dillerin, Leylâ ile Mecnûn hikâyesini anlatan bir divan tertip ettiklerini belirtmektedir.

Farsça bir terkip olan *gîsû-bend* ya da *bend-i gîsû*, “lâl ve yakut ile işlenmiş saç bağı” (Şükûn 1984: 1725) anlamının yanında, “altından yapılmış kadın tarağı” manasına da gelmektedir (Devellioğlu 1998: 292). Bu da bize, tarak şeklinde yapılmış saç tokalarını hatırlatmaktadır. Maşukunun her türlü eziyetine razı olan âşık, onun saç bağı için bile kurban olmaya hazırdır:

Ben de ey şûh Nedîmâ gibi billah senin

Bend-i gîsû-yı girih-dârına kurbân olayım (Macit 1997: G. 82/5)

4. Taç

Başa takılan mücevherli başlık olan *taç*, bir hükümdarlık alâmeti olmasının yanında gelinlerin ve kadınların başlarını da süsleyen bir takı durumundadır. Necâtî Bey’in “başına taç etmek” deyimini çağrıştıran beytinde, güzel-

lik ve iyi huy sahibi olanların halk tarafından baş tacı edileceği anlatılırken, başa takılan tacın dilberlere güzellik kattığı da ifade edilmektedir:

Hüsn ü hulk ile cihân halkı başı üzre tutar

Ey Necâtî anun için dediler dilbere tâc (Tarlan 1992a: G. 41/5)

Aynı şair, bir başka beytinde, göz ile birlikte ele alınan nergis çiçeğini rengi ve taç yapraklarının şekli bakımından altın bir taç olarak tahayyül etmiştir:

Mâyil isen tâc-ı zerrîn almağa ey bülheves

Gözünü gözünde tut şol nergis-i şehla gibi (Tarlan 1992a: G. 593/6)

B. Boyna Takılanlar:

Kadın süs eşyaları arasında önemli yere sahip olan takılardan birisi de, boyun takılarıdır. Bunlar kolye, gerdanlık ve muskalarlardır. Özellikle muskalar, birer süslenme unsuru olmalarının yanında nazardan, hastalıklardan, kötülüklerden korunmak amacıyla da kullanılmış takılar olarak göze çarpmaktadır.

1. Gerdanlık

Kolye kelimesi her ne kadar boyun takılarının tümüne verilen isim olarak anlaşılmaktaysa da, aslında bu takı grubunun sadece bir çeşidini karşılamaktadır. Genellikle tek ögeli boyun takılarına kolye; boynu saran takılara boyunluk; çok ögeli olanlara da gerdanlık denilmektedir (Özbaşı 2002: 791). Boynu sıkı sıkıya saran veya dekolte üzerine uzanan çeşitli boydaki gerdanlıklar, Osmanlı kadınına simgeleyen takılardandır. Gerdanlıklar umumiyetle altın, inci ve gümüşten yapılır, süslemelerinde ise değerli taşlar kullanılır. Gerdanlığın divanlarda “ıkd, kılâde, tavk, zincir, silk-i cevâhir, silsile, anberîne, çelîpâ” gibi farklı kelimelerle ifade edildiği görülmektedir.

a. İkd: İlk anlamı “gerdanlık” olan Arapça *ıkd*, beyitlerde genellikle, Ülker yıldızı anlamına gelen Süreyyâ (Pervin) ile terkip hâlinde kullanılmaktadır. Benatü’n-na’ş olarak da adlandırılan bu yıldız grubu, Yunan mitolojisine göre yedi kızdan oluşmaktadır. İnsanlarla evlendiklerine, öldükten sonra yıldız olduklarına inanılır (Onay 1992: 332). Üzüm salkımı biçiminde (Şükûn 1984: 469) olduğu söylenen bu yıldız kümesi ile gerdanlıktaki süslü taşlar arasında şekil benzerliği kurulmuştur. Bu bağlamda şairler genellikle sözlerinin ne derece kıymetli ve etkili olduğuna işaret etmek için *ıkd* kelimesini kullanmışlardır (İkd’in şiirleri övmek amacıyla kullanımı için bk. Tarlan 1992a: K. 34/4, 1992b: K. 22/46, Küçük 1994: G. 254/4).

Kevkeb-efşân âfitâb olmazsa ger ol maşrıkın

İkd-i pervîn-i güsiste-rîsmânıdır sözüm (Akkuş 1993: K. 1/36)

Ahmet Paşa’nın bir kasidesinden alınan aşağıdaki beyitte, parlak takılarla süslenmiş bir gökyüzü tablosu çizilmektedir. Bu tablo içinde Süreyyâ ger-

danlık, ay da küpe olarak tasavvur edilmiştir. İkinci mısırda yer alan çâder kelimesi, “kadınların başlarına büründükleri örtü” anlamının yanı sıra, “şemsiye” manasına da gelmesinden dolayı, “güneşten korunmak amacıyla kullanılan altın ve gümüş taşlarla süslü kadın şemsiyeleri”ni (Koçu 1969: 59, 217-218) de çağrıştırmaktadır. Şairin beyitte, “Ülker akşam vakti doğarsa, çoban örtü ister” anlamındaki Arap atasözüne telmihte bulunduğu da düşünülebilir (Yazır: 1972: 4569):

Tâ Süreyyâ ‘ıkdin eyler gûş-vâr-ı gûş-ı mâh

Tâ Benât-ün-na‘şa örter nûrdan çâder güneş (Tarlan 1992b K. 19/65)

İkd kelimesinin leâl, güher gibi kıymetli süs taşları ile birlikte kullanımı, ayrıca göze çarpmaktadır. En sık rastlanan terkip, ‘ıkd-i leâldir (inci gerdanlık). Ay mazmununu gizlediği beytinde Bâkî, ayın yıldızlar arasındaki görünüşünü dünyanın boynuna inci gerdanlık takılmasına benzetir. Şair yıldızları, gerdanlığın kıymetini artıran parlak taşlar şeklinde hayal etmektedir:

Tulû‘ edince ufukdan miyân-ı encümde

Takıldı gerden-i gerdûna sanki ‘ıkd-i le‘âl (Küçük 1994: K. 20/2)

Şeyh Gâlib’in aşağıdaki beytinde ise farklı teşbihler ve çağrışımlar yer almaktadır. Pervîn (Ülker yıldızı) üzüm salkımı şeklinde bir takımyıldızı olduğu için gözyaşına, parlaklığı bakımından da inci gerdanlığa benzetilmiştir. Beyitte, insanların gece yolculuğunda yön bulmak için yıldızlardan istifade etmesi ile gönlü aydın hakikat ehli kimselerin rehberliği arasında bir münasebet kurulmuştur:

Rûşen-dilân ‘ıkd-i güherden nişân verir

Pervîn sirişk-i meclis-i ahhâbdur bu şeb (Akyüz vd. 1997: G. 18/4)

Fuzûlî’nin “ıkd-i şeb-nem” ter kibini kullandığı beyitte, nergis çiçeğinin açılmış hâli ile inci gerdanlık arasında bir ilgi kurulmuştur. Göz açmak deyimini, anlam zenginliği içinde kullanılmıştır. Buna göre, ilk olarak nergisin açılması akla gelirken, yan anlamlar olarak onun açıkgözlülük edip inci kolyeye benzeyen çiğden tazelik ve parlaklık alması ve ter atarak hastalıktan kurtulması manaları da düşünülebilir:

Göz açtı ‘ıkd-i şeb-nemden tarâvet kesb eder nergis

Arak kurtardı tederîc ile ol bîmârı hicrândan (Akyüz vd. 1997: K. 25/7)

b. Kılâde: Arapça *kılâde* için “hanımların boyunlarına taktıkları gerdanlık adı verilen süs eşyası” (Mütercim Âsım Efendi 2000: 676), “akarsu” (Devellioğlu 1998: 515) anlamı verilmiştir. Kelimenin bu anlamından hareketle, klâsik Osmanlı kolyelerinden farklı bir tarza sahip olan “akarsu” isimli gerdanlık türü ile bağlantılı ele almak uygun olur. Beyaz altın ve

platin üzerinde bir dizi elmas ya da pırlantadan oluşan kolyelere akarsu denilmektedir (Ülgen 1999a: 243). Ahmet Paşa'nın aşağıdaki beytinde akarsu, şöyle ifade edilmiştir:

Zâhid kılâdesin n'eder ol dil ki boynuna

Zülfün hayâli silsile-i müşg-bâr ede (Tarlan 1992b: G. 280/6)

Daha mücerret bir tasvirin yer aldığı beytinde Bâkî, dünyayı bir geline, memduhun övgüsünü ise o geline takılan gerdanlığa benzetmiştir. Bu gerdanlığın kıymetli inci ve mücevherleri, mahbubun paha biçilmez işvesine; dizildiği ip ise, ince hayallere teşbih edilmiştir. Elbette şairin asıl vurgulamak istediği husus, şiir söyleme kudretidir:

'Arûs-ı dehre senânı benem kılâde kılan

Güher edâ-yı girân-mâye rişte ince hayâl (Küçük 1994: K. 21/23)

c. **Tavk:** Arapça tavk “gerdanlık” “halka, tasma; güvercin, kumru, üveyik gibi kuşların boynundaki tüyden halka; takat, güç” manalarına gelmektedir (Devellioğlu 1998: 1041). Âfet-i devrân olan sevgiliye duyduğu hasreti ifade eden Bâkî, boynundaki gerdanlığı ve belindeki kemeri ile onu tasvir etmiştir. Sevgilisini göremezken, gerdanlığın ve kemerin sevgiliyle bu kadar yakın olmasını âdeta kıskanmaktadır:

Kandasın biz de gel ey âfet-i devrân görelüm

Nice bir öpe kuca görişe tavk u kemerün (Küçük 1994: G. 277/3)

d. **Zincîr:** “Altın veya gümüşten yapılmış takı” manasına da gelen zincir, Farsça kökenlidir. Uzun altın ya da gümüş zincirlerin ucuna genellikle altın paralar takılmaktadır. Bu tür gösterişli takılar, daha çok zengin kadınların, her şeyden önce de saray kadınlarının kullandığı takılardır (İrepoğlu 2000: 110).

Aşağıdaki beyitte Bâkî güneşi, boynuna *tavk-ı şevk* (istek halkası), ayağına *zincir-i zer* (altın zincir) takmış bir aşk esiri olarak tahayyül etmiştir. Diğer taraftan hurşîd, “güneş” anlamının yanında, İran mitolojisinde Siyavuş'un kızı ve Ferahşâd'ın sevgilisi olarak bilinen Hurşîd olarak düşünüldüğünde beyitte yer alan tavk-ı şevk'in “altın gerdanlık”; zincir-i zer'in de “altından yapılmış takı” manası konumuz açısından anlam kazanmaktadır. Güneş ile bu takılar arasında benzerlik kurulması ise aradaki renk münasebeti dolayısıyladır:

Hurşîd esîr-i 'aşkun olupdur eşi'adan

Boynında tavk-ı şevk ile zincir-i zer çeker (Küçük 1994: G. 163/2)

e. **Silk-i cevâhir:** Her ne kadar direkt olarak kolye ile ilgili bir lafız kullanılsa da Bâkî'nin aşağıdaki beytinde yer alan, *silk-i cevâhir* terkiibi, “elmas ve kıymetli taşlarla süslenmiş ip” demek olup bir kolye çağrışımı

uyandırmaktadır. Bilindiği gibi, Klâsik Türk edebiyatında dünya, çekiciliği ve aldaticılığı yönüyle bir kadın olarak tasavvur edilmiştir. Buna göre beyit, boynuna değerli taşlarla süslü kolye takılmış bir kadın imajı uyandırmaktadır. Aynı zamanda güher, rişte, bârik kelimeleri de kanaatimizi pekiştirmektedir:

Gerden-i dehre yine silk-i cevâhir takdum

Riştüdür ma'nî-i bârik ü güher lafz-ı güzîn (Küçük 1994: K. 26/27)

f. Silsile: Arapça'dan dilimize geçen silsile, kadınların boyunlarına taktıkları bir tür takıdır. Burhân-ı Kâtî'da tavk, gerdanlık, hışır, âşık uyaran gibi türlerinin olduğu kayıtlıdır (Mütercim Âsım Efendi 2000: 568). Eski Anadolu takılarında olup bilhassa Doğu illerinde kullanımı yaygındır. Bu bölgede kadınlar, inci, mercan ve altın dizilmiş bir zinciri gerdanları altından geçirerek küpelerine bağlarlar (Onay 1992: 373).

Sanma halhalın gibi mihrinden ey meh hâliyim

Ârızın devrinde zerrin silsilen timsâliyim (Akyüz vd. 1997: Muh. I-4/3,4)

Şair, ay yüzlü sevgilisine seslenerek halhal gibi ondan uzak olmadığını, aksine yanağının etrafını saran altın silsile gibi kendisine yakın olduğunu söylemektedir. Âşığın, aşk derdiyle yüzünün sararmasına da atıfta bulunmaktadır.

g. Anberîne: “Ada balığının midyesinden çıkardığı güzel kokulu siyah bir madde olup Hint denizi sahillerinin bazı sığ yerlerinde bulunan” *anberîne* (Şemseddin Sami 1992: 953), “güzel koku” anlamına da gelir. Bu kökten türeyen kelimesini Harun Tolasa “yapma ben” olarak anlamlandırmıştır (Tolasa 2001: 489). *Gencîne-i Güftâr*'da ise anberçe kelimesinin eş anlam-lısı olarak verilmiştir. Buna göre, anberîne “kadınların misk ve anber gibi şeylerden yapıp boyunlarına taktıkları gerdanlık” manasındadır (Şükûn 1984: 1375). Geçmiş dönemde Türkmen kadınlarının bu tarz bitkisel kaynaklı ve hoş kokulu gerdanlıklar kullandığı bilinmektedir. Günümüze kadar devam eden bu uygulamada, kadınlar doğada mevcut olan güzel görümlü ve hoş kokulu bitki tohumlarını, küçük kozalakları, minik meyveleri veya kurutulmuş ve sertleştirilmiş çiçekleri iplere dizerek kolye yapmışlardır. Eskiden aynı amaçla misk ağacı da kullanılmıştır. Bunun çok eski bir Anadolu geleneği olduğu sanılmaktadır (Türkoğlu 2002: 148).

Anberîneyi hem kolye hem de yapma ben anlamı ile düşünmek mümkündür. Bir gelinin süslenme sahnesini anlattığı beytinde Ahmet Paşa, gelinin saçlarına rüzgârın koku sürdüğünü söylerken, zülfünün de miski ile meşhur Hoten şehrinden anberîne taktığını ifade etmektedir:

Hüsnün arusun etti yine gâliye nesîm

Zülfün ki anberîne-i misk-i Hoten tutar (Tarlan 1992b: G. 62/3)

Ahmet Paşa cinlerin saçları düğümleyip büyü yapmaları inancına (Anadol 1997: 244) telmihte bulunduğu bir başka beytinde, sevgilinin bir perinin boynuna anberîne takmak için saçlarıyla misk kokulu düğümler bağladığından söz etmektedir:

Anberîne takmak için bir perînin boynuna

Bağlamış müşğîn girihler kâkül-i müşğîn-i dost (Tarlan 1992b: K. 18/2)

Necâtî Bey ise, sevgilinin boynuna taktığı ve sinesine kadar uzanan altın gerdanlığı, onunla bu kadar yakın olduğu için kıskanmaktadır:

Hep altın olmağ ile anberîne

Olur dildâr ile sîne-be-sîne (Tarlan 1992a: Matla/74)

h. Çelîpâ: “Haç, istavroz” anlamına gelen *çelîpâ*, İsa’nın çarmıha gerilmesini temsil eden ağaç veya madenî remiz olup Hristiyanlara mahsustur. Bazı Hristiyan kızlarının küçük altın istavrozları gerdanlık gibi takındıkları görülmektedir (Onay 1992: 101-102). Atlas ve ipek elbise giymiş, süslenmiş bir Hristiyan güzelinin tasvir edildiği beyitte, onun misk kokulu haçlar takındığı da söylenmektedir. Güzelliğin kilise, sevgilinin de bir put olduğu göz önünde bulundurulursa kaçınılmaz olarak saçlar da misk kokulu birer haç olacaktır:

Donanıp ol büt-i çîn atlas u dibâlar ile

Deyr-i hüsnün bezemiş müşğ çelîpâlar ile (Tarlan 1992b: Müf. 42)

2. Muskalar

Tarih boyunca insanların maddî veya manevî birtakım isteklerini gerçekleştirmek amacıyla kendisinde çeşitli güçlerin bulunduğuna inandığı kişilere başvurduğu bilinmektedir. Bu tür işlerle meşgul olan insanlar, kâğıt üzerine bazı şekiller çizerek veya yazılar yazarak oluşturdukları muskaları, kişilerden üzerlerinde taşımalarını istemişlerdir. Önceleri sadece tılsım amacıyla yazılmış yazıların muhafazası için yapılmış olan muskalar, daha sonra kadınların süs amacıyla kullandıkları ve içine bir şeyler yazdırdıkları takılar hâline gelmiştir (Kuşoğlu 1994: 44). Arapça “yazılı şey” demek olan nüsha, halk ağzında bozularak muska şeklini almıştır. Muska, bir hastalığa veya nazar değmesine karşı koruma amacıyla üzerine birtakım âyet, hadis ya da büyümlü gücü olduğuna inanılan sembollerin yazılı olduğu bir kâğıt ya da deri parçasıdır. Bu sembollerden oluşan yazı, vücudun bir tarafına asılarak taşınır. Genellikle üçgen şeklinde katlanarak yedi kat muşambaya sarılır ve boyna asılır; takke ya da elbiseye dikilerek taşınır. Muskalar üçgen şeklini, muhtemelen göz şeklindeki arkaik bir tılsımdan almıştır (Serdaroğlu 2006: 259). Bu tür takılara beyitlerde “hamâil, meftûl, heykel, bâzûbend, hırz” gibi farklı isimler altında rastlanmıştır.

a. Hamâil: Arapça hamâili, “kılıç bağı”, “nusha, muska, tılsım” anlamındadır. Hamâiller, boyuna çapraz veya normal olarak asılan, üçgen, kare, dikdörtgen, yuvarlak bazen yıldız şeklinde olan mahfazalardır (Kuşoğlu 1994: 44) (bk. Resim 2). Kadınlar veya çocuklar için hazırlanan hamâillerin alt kısımlarına bir kısa halka şeklinde bazen kısa zincirler asılır, uçlarına da gümüş beşlik ya da ikilik paralar, bazen de pullar takılırdı (Ülgen 1999a: 244). Şirinlik muskası mazmununun söz konusu edildiği beyitte Bâkî, insanları büyülemek için sümbülün misk ile muska yazdırıp boynuna taktığını ifade etmektedir. Böylece sümbülün kokusunun daha da kuvvetlendirildiği anlaşılmaktadır:

Yazdurup müşğ ile boynuna hamâ'il takdı

Kendüye itmek için halkı musahhar sünbül (Küçük 1994: K. 24/5)

Muskanın kötü etkileri yok etmede faydalı olduğuna gönderme yapan aşağıdaki beyitte, saba rüzgârının, kötülükleri uzaklaştırmak için boynuna hamâil yerine sevgilinin saçlarını bağlamış olduğu söylenmektedir:

Bağladı boynuna zülfünü hamâil yerine

Bu bahâneyle aceb def-i gezend etdi sabâ (Akkuş 1993: G. 2/3)

Aşağıdaki beyitte ise, hamâilin tedavi ile olan münasebetine yer verilmiştir. Buna göre sevgili, gönlü yaralı âşğın boynuna kolunu hamâil gibi sarmıştır. Hamâilin bu teşbihi, boyna takılması ve koruyucu özelliğe sahip olması sebebiyledir. Öte yandan beyit, “okı du'aları” ifadesiyle, muskanın içine dua yazılması âdetini akla getirmektedir:

Okı du'aları Yahyâ o şeh hamâil-vâr

Kolını boynuna sen dil-figârın ardınca (Kavruk 2001: G. 370/5)

b. Meftûl: Kelime anlamı “fitil hâline getirilmiş, bükülmüş, kıvrılmış” (Devellioğlu 1998: 601) olan meftûl, beyitlerde, “humma gibi ateşli hastalıklarda ateşi düşürmek için boyna takılan bir muska” anlamında kullanılmıştır. Bunun yanı sıra, sevgilinin boynuna kadar uzanan saçının da aynı vazifeyi gördüğüne işaret edilmiştir. Ahmet Paşa'nın aşağıdaki beytinde, sevgilinin saçının, ondan ayrı kalan âşğın müptela olduğu sıtma hastalığının ateşini giderme amaçlı kullanılan bir muska olduğu ifade edilmektedir:

Harâret-i teb-i hicrânı def eden dilden

Bu boynumuzdaki meftûl-i müşğ-bârındır (Tarlan 1992b: G. 36/4)

c. Heykel: Beyitlerden, “nazardan ve kötülüklerden korunmak amacıyla boyuna takılan muska tarzında bir takı” olduğu anlaşılan *heykel*, genellikle altından yapılmış olması özelliği ile zikredilmiştir. Harun Tolasa da, heykel kelimesini hamayıl ile karşılamaktadır (Tolasa 2001: 279). Heykel denilen

bu muskalar, genellikle ikizkenar üçgen şeklinde olup geniş taban üzerindeki silindirik boşluğa dualar konulmaktadır (Ülgen 1999b: 62) (Resim 3).

Göz değmeğe turrası sagına soluna

Boyunca iki heykel-i anber-feşân asar (Tarlan 1992a: G. 70/3)

Sevgilinin saçlarının iki tarafından sarkan kıvrıkcık lüleler, güzel koku saçan heykele benzetilmiştir. Bu beyitte heykelin göz değmesine karşı koruyucu bir unsur olmasına atıfta bulunulmuştur. Ahmet Paşa'nın aşağıdaki beytinde ise şairin kolu, sevgiliye nazar değmemesi için boynuna takılan altın heykel durumundadır:

Ger yavuz göz degmesin dersen salın ey serv-i nâz

Boynuna Ahmed kolundan heykel-i zerrîn salıp (Tarlan 1992b: G. 12/9)

d. Bâzûbend: Erkekler kadar kadınların da kullandığı takılar arasında yer alan *bâzûbend* (Ülgen 1999a: 244), “kolun omuz ile dirsek arasındaki bâzû denilen kısmına takılan, içinde muska, kimlik nişanı veya altın, mücevher bulunan mahfaza”dır (Onay 1992: 70). Altından yapılmış olanı kadınlar tarafından boyna takılırken gümüşünü pehlivanlar kola bağlarlardı. Bu takılar, nazardan ve hastalıklardan korunmanın yanında süslenme amacıyla da kullanılmıştır (Resim 4). Bâzûbendlerin içine genellikle hastalıklara, nazara karşı dualar yazılı kâğıtlar, bazen de seyahate giden kimsenin gideceği yerde kısa süre geçimini sağlaması için altın ya da kıymetli taşlar konurdu (Kuşoğlu 1994: 137-140). Beyitlerde bir süs objesi olmasının yanında nazar ve hastalıkla ilgili yönü de vurgulanmaktadır.

Bâkî'nin aşağıdaki beytinde zambağın goncası gümüş bir bâzûbende benzetilmiştir. Bâzûbendin hem güzellik unsuru oluşuna hem de kola kuvvet verme özelliğine imada bulunulan beyitte, içindeki muskanın yazılarının, safran denilen sarı renkli çiçekten elde edilen mürekkeple yazıldığı ifade edilmiştir. Bu durum, muskanın içine misk, gül suyu, zâferân gibi koku verici maddelerin konulması âdetini akla getirmektedir (Ceylan 2005: 147-162):

Zanbakun goncasıdur bâga gümüş bâzû-bend

Za'ferân ile yazılmış ana hatt-ı tûmâr (Küçük 1994: K. 18/20)

e. Hırz: Kelime anlamı “sığınak; tılsım” olan *hırz* kelimesi; “nazar değmemesi için kullanılan muska; nazar boncuğu” manasına da gelmektedir (Devellioğlu 1998: 363). Mihr kelimesini tevriyeli bir şekilde kullanan Fuzûlî, güneşe benzettiği sevgilinin, âşığı diğer ay yüzlü güzellerden vazgeçirdiğini söylerken, aşkının da kendisini belalardan koruyan bir muska olduğunu ifade etmektedir:

Fârîğ etti mihrin özge meh-likâlardan beni

Hırz imiş aşkın senin saklar belâlardan beni (Akyüz vd. 1997: G. 292/1)

C. Bele Takılanlar

1. Kemer

Bir şerit şeklinde yapılan ve giyilen kıyafeti belden sıkmak için ya da sadece süs olarak kullanılan, bele yalnız bir defa dolanarak önden bir toka ile tutturulan takıdır (Koçu 1969: 152). Hem erkeklerin hem de kadınların kullandığı mücevherli eşyalardandır. Kuşaklar gibi her gün kullanılmayıp özel günlerde elbiselerin üzerine takılmaktadır. Özellikle tokaları yoğun biçimde bezemeli olmaktadır (Ülgen 1999a: 242-243). Altın ve gümüşün yanı sıra sedef, fildişi ve değerli taşlar, kemerde kullanılan malzemelerdir. Eskiden yaygın olarak kullanılan kemer, âşığın en büyük rakiplerindendir. Zira âşık sevgilinin belini sarma arzusu ile yanarken, kemer bunu her gün yapmaktadır. Bu durumda âşığın kemere karşı kıskançlık duyması kaçınılmazdır. Sevgilisini dolunaya benzeten Mihrî Hatun, belindeki gümüş kemeri de parlaklığı itibarıyla hâle olarak tahayyül etmiştir:

Kaplamışdur dil-berin gûyâ miyânın kemer

Hâledür kim devr idüpdür mâh-ı tâbânı düriüst (Maştakova 1967: G. 8/8)

Aşağıdaki beyitte ise, sevgilinin ince belini kuşatan zarif kemer, uzunluğu ve şekli bakımından yılan olarak düşünülmüş ve tılsımlı hazineleri yılanların beklediği inanişine (Pala 1995: 202) telmihte bulunulmuştur (örnek beyit için bk. Tarlan 1992a: G. 548/3). Böylece sevgilinin ne derece kıymetli olduğuna da işaret edilmiştir:

Mûmiyânunda nedür sordum zarîfâne kemer

Genc olan yerde didi ol şûh mâr olmaz mı hiç (Çetin 2006: G. 30/7)

Âşığın kolunun sevgilinin beline altın kemer olarak sarılması da ayrı bir tasavvurdur (Kol-altın kemer münasebeti için bk. Tarlan 1992b: G. 2/11). Nedîm'in aşağıdaki beytinde bu hayale yer verilmiştir:

Çeksem kenâra yâri bakanlar gümân eder

Bâzû-yı zer midir görünen zer kemer midir (Macit 1997: G. 35/2)

D. Bileğe Takılanlar

Bileğe takılan takılar, el ve ayak bileğine takılanlar olmak üzere iki kısımda değerlendirilmiştir. El bileğine takılan bilezik ile ayak bileğine takılan halhal, kıymetli taşlarla süslü olduğu için bu başlık altında ele alınması uygun görülmüştür.

1. Bilezik

Bilezik kelimesinin aslı bilek bezeği (bilek süsü) olup zamanla kısalmıştır. Kadınların eskiden beri kollarına altın, gümüş, altın ve gümüş üzerine elmas, zümrüt, yakut ve diğer kıymetli taşlarla süslü bilezikler taktığı bilinmektedir (Koçu 1969: 38).

a. Sivâr: Arapça *sivâr* “bilezik” anlamına gelmektedir (Mütercim Âsım Efendi 2000: 905). Ahmet Paşa, sevgilinin gümüş gibi parlak koluna altın bilezik takıldığını söylerken, bu hâlin su üzerine ateşten daire çekmek gibi göründüğünü ifade etmektedir. Şair renk bakımından gümüş kol ile su, altın bilezik ile ateş arasında bir münasebet kurmuştur. Bileziğin biçimini “devâir” sözcüğü ile anlatırken “su yüzünde peyda olan kabarcıklar” manasına gelen Farsça *suvârân-i âb* (Şükûn 1984: 1230) terkiibini de hatırlatıyor olsa gerektir:

Sâ'id-i sîmînine zerrîn sivâr oldu süvâr

Sanki âteşden devâ'ir çektiler âb üstüne (Tarlan 1992b: Müf. 13)

b. Burma: “Tellerin bükülmesi ile yapılan bilezik” (Ögel 1991: 257) anlamına gelen kelime, burma bilezik tamlamasında ya da tek başına bilezik yerine de kullanılmaktadır. Gökyüzünü tasvir ettiği beyitte Necâtî Bey, mücevher ve takı teşbihlerinden yararlanmıştır. Felek şekli itibariyle yüzüğe, güneş altın yüzük kaşına; ay ise parlaklığı ve biçimi bakımından gümüş bileziğe teşbih edilmiştir:

Güneş altınlı yüzük kaşı gümüş burma hilâl

Devletin parmagına çarh mücevher hâtem (Tarlan 1992a: K. 19/9)

2. Halhal

“Ayak bileziği” anlamına gelen *halhal*, beyitlerde şekli ve rengi itibariyle farklı çağrışımlarla ele alınmıştır (Tarlan 1992b: G. 148/1, Tarlan 1992a: G. 294/2, Küçük 1994: K. 23/35, Akyüz vd. 1997: Muh. 1/4). Bâkî'nin bir içki meclisini tasvir ettiği beytinde yer alan “rez duhteri” terkiibi, öncelikle halhalın bir kadın takısı olduğunu akla getirmektedir. Ayağın kadeh anlamına geldiği düşünüldüğünde sâkînin kadehi tutan parmağı, şekli ve parlaklığı itibariyle gümüş halhala (aynı teşbih için bk. Kavruk 2001: G. 225/2) teşbih edilmiştir:

Sâkî rez duhterinün ol engüş

Sîm halhâlidür ayagında (Küçük 1994: G. 424/6)

Bâkî'nin bir başka beytinde yıldızlarla dolu gökyüzü, ayağına kıymetli taşlarla süslü, hilâl şeklinde halhal takmış bir güzel olarak teşhis edilmiştir. Hilâl biçimindeki halhalın (aynı tasavvur için bk. Tarlan 1992b: G. 22/23) etrafındaki yıldızlar da, ucuna takılan zil şeklindeki küçük pulları gözümüzde canlandırmaktadır:

Ne hoş yaraşdı sipihre kevâkib içre hilâl

Takındı pâyine gûyâ ki cevher-i halhâl (Küçük 1994: K. 20/1)

Nedîm'in şu beyti ise bize, âdetâ bu pulların dans eden rakkase ve çengile-
rin ayağında çıkardığı sesleri duyurmaktadır:

Pür etdi küçeyi sıyt-ı feşâfeş-i dâmân
Erişdi zirve-i nâhîde çın çın-ı halhâl (Macit 1997: K. 8/28)

Beyitlerde halhalın kuşlarla ilgili bir takı olarak da kullanıldığı görülmek-
tedir. Hışış da denilen bu takı, kuşun ayağına takılan küçük zil şeklindeki
çingiraklardır. Gönlnü güvercine benzeten Necâtî Bey, sevgilinin kıvrımlı
saçlarını da güvercinin ayağına takılan halhala teşbih etmektedir:

Bir kebûterdir havâyî bu dil-i ser-geşte kim
Halka-i zülfünden ayagına halhâl eyledin (Tarlan 1992a: G. 297/2)

E. Parmağa Takılanlar:

Hem erkekler hem de kadınlar tarafından sıkça kullanılan bir takı olan
yüzük, bilhassa kadınların parmaklarını kıymetli taşları ve gösterişli motif-
leri ile süslemiştir. Erkeklerde ise, ok atmakta kullanılan zehir ve mühür
yüzüklerin yanı sıra, süs yüzüklerine de rastlanır. Osmanlılar döneminde
birçok farklı yüzük, elin değişik parmaklarına aynı zamanda takılabildi
(İrepoğlu 2000: 109).

1. Yüzük

Yüzük, beyitlerde, Arapça hâtem; Farsça engüşter kelimelerinin yanında
Türkçe yüzük kelimesi ile de karşılanmıştır.

a. Hâtem: Beyitlerde şekli ve yapılışında kullanılan kıymetli taşlar vesilesiyle
farklı teşbihlere konu olmuştur (hâtemin mühür anlamındaki kullanımları
için bk. Akkuş 1993: K. 6/17, Tarlan 1992a: G. 256/7, Kavruk 2001: G.
382/4). Hâtemle ilgili en yaygın kullanım şekli, Hz. Süleyman'a ait, üzerin-
de ism-i a'zam yazılı; onunla dünyaya, bütün yaratıklara, hatta rüzgâra bile
hükmettiği yüzüğüne yapılan atıflar dolayısıyladır (Yüzük-Süleyman münâ-
sebeti için bk. Tarlan 1992a: G. 403/4, G. 531/3).

Yaraşır ana Süleymân-ı hakikat dersem
Halka-i çarh benân-ı dilinin hâtemidir (Akkuş 1993: K. 2/10)

Bir kasideden alınan yukarıdaki beyitte şair, övdüğü kişinin değerini ve
yüceliğini anlatmak için felek halkasının, sevgilinin gönül parmaklarına
yüzük olarak takıldığını söylemektedir. Hz. Süleyman'ın yüzüğüyle tüm
mahlûkatı idare etmesine de göndermede bulunmuştur.

Hâtemle ilgili bir başka teşbih unsuru da, hem rengi hem de biçimi dolay-
ısıyla sevgilinin dudağıdır. Kelime oyunlarının yapıldığı aşağıdaki beyitte;
saç ele, dudak da bu ele nişan alâmeti olarak takılan yüzüğe benzetilmiştir:

Ger Necâtî gönlüm al gel demedinse dostum

Dest-i zülfe hatem-i lâ'lin nişân vermek neden (Tarlan 1992a: G. 388/8)

Farklı bir söyleyişle Şeyhülislâm Yahyâ, aşk derdi ile sararmış yüzü ve bükülmüş boyu ile kendisini sevgilinin eline takılmaya lâyık altın bir yüzük olarak tavsif etmiştir. Yüzüğün parmağa takılan bir takı olması hasebiyle beyit, âşğın her dem sevgilinin elini öpme arzusunu da dile getirmektedir:

Ruhsârımı zerd itdi gamı kâmetümi ham

Hâtem gibi bârî hele her bâr elin öpsem (Kavruk 2001: G. 237/2)

b. Engüşterin: Farsça'da *engüşter*, *engüşter-ârâ*, *engüşterin* kelimeleri "parmağa süs için takılan yüzük" manasında kullanılır. Kendisini gözyaşı denizinde inci arayan bir dalgıç olarak tasavvur eden Ahmet Paşa, sevgilinin yakut renkli dudağının hayalini yüzüğe benzeterek hem şekil hem de kullanılan malzeme açısından bir ilgi kurmuştur:

Buldu gönül bahr-i eşkimde hayâl-i lâ'lini

Hoş müyesser oldu ol gavvâsa bu engüşterin (Tarlan 1992b: K. 23/15)

Aşağıdaki beyitte ise, yüzük yapımında kullanılan kıymetli taşlardan yakut ve akik söz konusu edilmiştir:

Efendüm nâm-ı nîkûn safha-zîb olsun da âlemde

Eger engüşterün yâkut olmazsa 'akik olsun (Çetin 2006: G. 155/2)

c. Yüzük: *Yüzük*, güneşe benzetildiği gibi (Necâtî, K. 19/9) sevgilinin ağzına da teşbih edilmekte ve yüzük oyunu ile bağlantılı olarak ele alınmaktadır. Necâtî Bey, sevgilinin ağzının küçüklüğünü ifade etmek için yüzük ve gizlemek kelimelerini kullanmıştır. Bu bağlamda Hz. Süleyman'ın yüzüğünün kaybolması olayı da, beyitte vurgulanan diğer bir husustur:

Kanı dehân-ı dost yüzük gizledikleri

Avcumda idi Mühr-i Süleymân geçen gece (Tarlan 1992a: G. 460/5)

F. Giysi İle İlgili Takılar ve Aksesuarlar:

Şimdiye kadar bahsi geçen takıların yanında giysilerin şıklığını tamamlayan aksesuar unsurlarına da yer vermek yerinde olur. Zira kıyafetleri güzelleştiren kumaşın cinsi, deseni, modeli gibi unsurların yanında estetik açıdan onu tamamlayan aksesuarlar da önemlidir. Bu bağlamda düğme ve ilikler, çaprast denilen sıra şeritler, bele bağlanan kuşak, yakaları ve göğsü tezyin eden broşlar ve yelpaze değerlendirebilir.

1. Düğme

Düğmelerin nazarlık, uğur ve süs olma özelliği de söz konusudur. Bu bağlamda düğme ile bezenmiş pek çok giyim, takı, ev bulunmaktadır. Altın

veya gümüşten yapılmış, kıymetli taşlarla süslenmiş, sırmalı ya da ipek örgülü düğmeler kıyafetin zenginliğini artırmıştır (Tansuğ 1991: 298). Nitekim Osmanlı kadın giyimlerinde yer alan düğmelerin değerli maden ve taşlardan yapıldığı, Saray Hazinesinden günümüze kalan örneklerden anlaşılmaktadır (Ülgen 1999a: 243). Beyitlerde düğme, tüğme, tükme şeklinde farklı söyleyişleri görülmektedir. Bir bahçe eğlencesinin anlatıldığı beyitte Necâtî Bey goncanın açılarak gül olmasını, hava almak üzere düğmesini çözmüş kimseye; beyaz yasemini de oynamak için gömlekçek bahçeye çıkmış bir güzele benzetmiştir. Gömlek çıplak tene giyilen bir giysi olup (Koçu 1969: 125) beyaz rengi sebebiyle yaseminle birlikte kullanılmıştır:

Goncalar kesb-i havâ etmege çözmüş tükmesin

Oynamaga bagda gömlekçek olmuş yâsemin (Tarlan 1992a: K. 20/13)

Halkın giydiği cepkenleri, yelekleri, elbiseleri süsleyen, oya gibi örülerek yapılmış düğmeler de mevcuttur. Sırma saçlı sevgilinin boyunu tasvir eden Râşid, ayağına kadar sarkan elbisesindeki iplik düğmelere işaret ederken, sevgilinin iplik gibi ince oluşuna da göndermede bulunmaktadır. Sırma ise, güzelin tel tel saçlarını anlatmanın yanında “iplik düğmede kullanılan altın yaldızlı ince gümüş tel” anlamını da akla getirmektedir:

Ser-tâ-kadem endâmı iplik tüğmeye benzer

Bak sırma gibi tel tel o gîsûlar efendi (Çetin 2006: G. 196/5)

Güneşin doğması ile bağlantılı olarak *tüğme-i zer*’in (altın düğme), kâfur renkli gerdan üzerine ne çok yakıştığı Nedîm tarafından şöyle ifade edilmiştir:

Dogdı hurşîdi yine subh-ı bahâr-ı hüsnün

Tüğme-i zer değil ol gerdan-i kâfur üzre (Macit 1997: G. 116/3)

2. Çaprast

“Kavuşturma şeyler” manasına gelen *çep ü rast*’ın bozulmuş şekli olan *çaprast*, “kaftan ve elbiselerin yaka ile bel arasındaki kısmına karşılıklı gelecek şekilde, sıra sıra dikilen, bazen üzerleri değerli taşlarla süslü bant şeklinde ya da gümüşten yapılmış takılar”dır (Pakalın 1993: I, 325, Ülgen 1999b: 62). XV. ve XVII. yüzyıllar arasında genellikle sırma ve ibrişimden yapılan çaprastlar, Sultan I. Mahmut döneminden itibaren değerli taşlarla süslenmiş ve yaygın olarak kullanılmıştır. (Apak vd. 1997: 86)

Sîm çep-râstlar ol sine-i pür-nûr üzre

Bir lûgaz bağlamış âyîne-i billûr üzre (Macit 1997: G. 116/1)

Beyitte sevgilinin parlak sinesi ile billur ayna arasında, gümüş çaprast ifadesiyle de lugaz arasında münasebet kuran şair, rengi esas alan bir hayal dünyası kurmuştur. Çaprast kelimesi Türkçede kullanılan çapraz, çapraşık

şekli ile düşünüldüğünde, karışık bilmece manasındaki lugazla arasındaki ilişki akla gelmektedir.

3. Kuşak

Bele sarılan kumaş kuşaklar, geçmiş dönemde kıyafeti tamamlayıcı aksesuarlar olarak kullanılmıştır. Kibar erkek ve hanımlarının bel kuşakları, her çeşit cinsten şaldan yapılmakla birlikte en makbul olanları Hint, Şam, Halep şallarından ve Gelibolu'dan getirilen, keten üzerine sarı ipekle işli abanîden olurdu (Abdülaziz Bey 2002: 227). Bir gece manzarasını verdiği beytinde şair, sevgili için ay tabirini kullanırken kuşak ile ay arasında şekil bakımından bir benzerlik kurmakta ve sarhoş olmasına rağmen sevgilinin kuşağını nazikçe çözdüğünden dem vurmaktadır. Beyit gece yatmadan önce günlük kıyafeti çıkarıp gecelik giyme âdetini de tedai ettirmektedir:

Mestâne soydı o mehi Bâki geçen gice

Nâzûkluk ile çözdü mukaddem kuşağını (Küçük 1994: G. 487/8)

4. Yaka İğnesi

Kadınların kullandıkları aksesuarlardan birisi de, yakalarına taktıkları iğneli süstür. Bu tür iğneler broş adıyla yaygındır. “Kadınların yakalarına veya başlarına taktıkları mücevherli büyük iğne” demek olan broş kelimesinin aslı Fransızca’dır (Koçu 1969: 46). Broşların özellikle dal olarak nitelendirilen ya da dikdörtgen formlu büyük boyutlu olanlarında ay, yıldız, çiçek buketleri, kelebek, kuş, arı, gül, menekşe, lâle gibi bitki ve hayvan motiflerine çok sık rastlanmaktadır (Ülgen 1999a: 244). Ahmet Paşa’nın bir kasidesinde yer alan şu beyit, bizlere gül motifli bir yaka iğnesini hatırlatmaktadır:

Taktı gonca yakasına düğme

Hârdan edineli süzen gül (Tarlan 1992b: K. 38-2/6)

Beyit, goncanın yakasına broş takması şeklinde anlaşılabilir gibi, gül güzelliğinde ve tazeliğinde olan sevgilinin yakasına gonca motifli yaka iğnesi takması şeklinde de anlaşılabilir. Gül desenli yaka süsünün iğnesi de elbette dikenden olacaktır.

5. Yelpaze

Yelpaze, takılarla oluşan şıklığı tamamlayan bir aksesuar olarak değerlendirilebilir. XVIII. yüzyıl Türkiye’si’nin örf ve âdetleri hakkındaki kitabında D’ohsson, yelpazelerle ilgili olarak “Müslüman kadınlar da yelpaze kullanırlar, ama sadece yazın ve o da evlerinde olmak şartıyla. Nadiren de dışarıda kullanırlar. Türk yelpazeleri yuvarlak biçimlidir. Umumiyetle tavus tüyünden yahut parşömen dediğimiz deriden yapılır; altın çiçeklerle süslenir. Tutulacak yeri de abanoz yahut fildişi olur.” şeklinde bilgi vermektedir.

(D'ohsson: 98) Beyitlerde yelpaze kelimesinin yanı sıra Arapça mukabili olan mirvaha ve Farsça karşılığı olan mekes-rân şekline de rastlanmaktadır.

a. **Yelpaze:** İbrahim Râşid'in bir beytinde yelpaze, “hava vermek, tervih etmek”, mecazen “körüklemek” manasındaki yelpazelemek fiili ile kullanılmıştır. Şairin eski dertlerinden bahis açan gönlü teşhis edilmiş ve aşk ateşini âh çekerek körükleyen biri olarak düşünülmüştür. Ateş, duman, yelpazelemek, açmak, tazelemek kelimeleri tenasüplü kullanılmıştır:

Eski derdümden açup bahs a gönül tâzeledün

Âteş-i 'ışkumu sen âh ile yelpâzeledün (Çetin 2006: G. 114/1)

b. **Mirvaha:** Yelpaze karşılığı kullanılan bir başka kelime de Arapça kökenli *mirvaha* sözcüğüdür. Kendisi ile yelpaze arasında bir alâka kuran İbrahim Râşid, kendisinin halk nazarında kırık kanatlı olduğunu söylerken kanatları kırılmış bir yelpazeye de işaret etmektedir. “Tüy ve kanat” manasına gelen “rîş ü per” terkiibi, bilhassa deve kuşu tüylerinden yapılan kuş tüyü yelpazeleri de hatırlatmaktadır (Koçu 1969: 245):

Çün mirvaha rîş ü perümüz râhat-ı cândur

Gerçi nazar-ı halkta işkeste-cenâhuz (Çetin 2006: G. 83/4)

Necâtî Bey'in bir beytinde ise mirvaha, adalet ve hukukla bağlantılı olarak ele alınmıştır. Beyitteki tasavvura göre, şahın adalet eli, hükümler yelpazesini emniyet içindeki imparatorluğa yaydığı andan itibaren bir rahatlama olmuş, düşmanlık ve bozgun sineği kanat açamamıştır. Beyitte âdeta, elinde kıymetli bir yelpaze tutan sultan imajı yer almaktadır:

Salâhı adlin eli mirveha-i ahkâmı

Hân-ı emn üzre te'addî mekesi açmadı bâl (Tarlan 1992a: K. 16/24)

c. **Mekes-rân:** Beyitlerde yelpaze anlamıyla, Farsça *mekes-rân* sözcüğü de kullanılmıştır. Aşk derdiyle inleyen şair, sevgilinin beni üzerindeki saçını kımıldatan âhını, serinlemek amacıyla kullanılan yelpazeye benzetmiştir. Mübalağa sanatından yararlanarak âh yelpazesini Cebraîl'in kanadı olarak tahayyül etmiştir. Beyitte geçen güzellik kelimesinden yola çıkarak yelpazenin serinleme amacı dışında, şıklığı tamamlayan bir aksesuar olduğu sonucuna da varılabilir:

Hâlin üzre zülfünü depretse âhım der gören

Oldı hüsnüne mekes-rân şeh-per-i Rûhü'l-Emin (Tarlan 1992b: K. 23/16)

6. Dest-mâl:

Farsça'dan dilimize geçen *dest-mâl*, “el silinecek şey, elbezi, peşkir”, günümüzdeki kullanımıyla mendil anlamındadır. Eski toplum hayatında sevgililere hediye olarak sunulan dest-mâller üzerine âşıkâne, rindâne beyitler, mısralar,

farklı motiflerde nakışlar (Resim 5) işlenirdi (Koçu 1969: 88-89). Nedîm'in beytinde söz konusu edilen dest-mâl de bu bağlamda değerlendirilebilir:

Bûy-ı gül taktir olunmuş nâzın işlenmiş ucu

Biri olmuş hoy birisi dest-mâl olmuş sana (Macit 1997: G. 2/2)

Tahayyüle göre, gül imbikten geçirilmiş hâliyle sevgiliye ter olmuş ve mis gibi koku saçmaktadır. Nâzın ucu işlenerek sevgilinin gül yüzündeki gül kokulu teri silmeye mendil olmuştur. Beyitte geçen hoy kelimesi, “kişinin tabiatı, huy” anlamının yanında “ter” (Şükûn 1984: 830) anlamına da gelmektedir.

Sonuç

Klâsik Türk şiirinde kadına ait güzellik unsurlarının yanında, güzelliği ve şıklığı tamamlayan takı ve aksesuarlardan da yararlanılmıştır. Divanlarda, küpe, kolye, bilezik, halhal, yüzük gibi takıların yanında kemer, kuşak, broş, yelpaze gibi aksesuarlar söz konusu edilmiştir. Bununla birlikte, takı ve aksesuarların yapımında kullanılan altın, gümüş, inci, yakut, firûze, akik, elmas gibi kıymetli taşlar da dile getirilmektedir. Osmanlı kadınının süslenme ya da başka amaçlarla kullandığı takı ve aksesuarların ne derece kıymetli madenler ve taşlardan yapılmış olanlarını tercih ettiği, edebî eserlerle de gün yüzüne çıkmıştır. Elbette divanlar öncelikle birer edebiyat metnidir ve bu noktada değerlendirilmelidir. Fakat medeniyet tarihimize ait başka konulara ışık tutması açısından da incelenebilir.

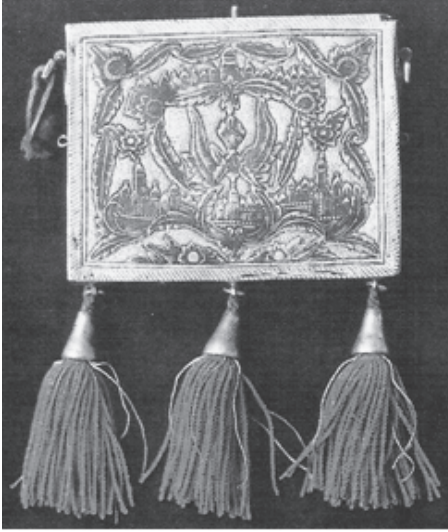
Beyitlerde söz konusu edilen kadın takıları hem yapımında kullanılan malzemeler hem de rengi ve şekli bakımından, teşbih başta olmak üzere farklı sanatlara, tasavvurlara konu olmuş ve şairlerde değişik hayal, duygu ve imgelerin oluşmasına sebep olmuştur. Takıların süslenme amacının yanı sıra bazen içlerine çeşitli dualar ve âyetler yazıldığı, tılsım, büyü ve muska gibi işlevler için de kullanıldığı görülmektedir. Yine beyitlerden anlaşıldığına göre bir kısım takılardan humma, sıtma gibi çeşitli hastalıklara tedavi etmek amacıyla da yararlanılmıştır.

Açıklamalar

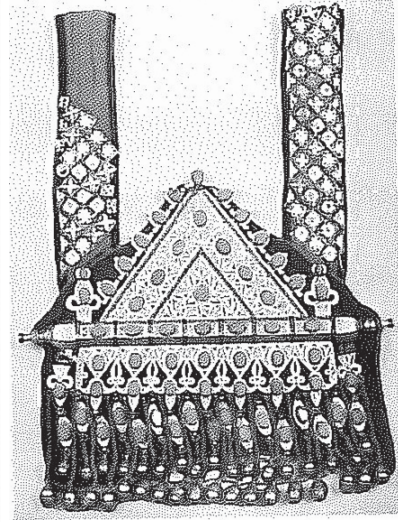
- ¹ Ölünün kalan eşyası hakkında tutulan defterin adı olup “Terike defteri” adı da verilir. Muhallefat defteri, ölünün küçük çocuk bırakmış olması yahut öldüğü yerde kimsenin bulunmaması hâlinde tutulurdu (Pakalın 1983: 564).
- ² Seçilen beyitler farklı kaynaklardan alındığı için hem çeviriyazı hem de Eski Anadolu Türkçesi'nin kurallarına uygunluk açısından birlik olması ve makalede tutarlılık sağlanması için beyitlerde birtakım düzeltmeler yapılmıştır.

Resim 1: Yeşil Giysili Kadın, TSM. H. 2164, 15b. (İrepağlı 1999: 196).

Resim 2: Tombak ve Savat Teknikler Bir Arada Kullanılmış Çok Değişik Bir Kadın Hamaylısı (Kuşoğlu 1994: 48).

Resim 3: Heykel (Mushka). 19.Yy. İkinci Yansı Teke Türkmenleri, Gümüş, Altın Yıldız, Akik Heykel. (Ülgen 1999: 60).

Resim 4: İki Ayrı Gümüş Kakma Bâzûbend (Kuşoğlu 1994: 138).

Resim 5: Bir delikanlıya hediye edilmiş hançer motifli ve âşıkâne beyitli dest-mâl.
Tuhfe-i aşkım ben efendim / Nâzik eline lâıyk olam / Abdest alurken şehlevendim /
Bûs-i pâyine fırsat bulam (Koçu 1969: 88).

Kaynaklar

- Abdülaziz Bey (2002). *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri*. Yay. Haz. Kâzım Arısan-Duygu Arısan Günay. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay.
- Akkuş, Metin (1993). *Nef'i Divanı*. Ankara: Akçağ Yay.
- Akyüz, Kenan vedîger. (1997). *Fuzuli Divanı*. Ankara: Akçağ Yay.
- Altınay, Ahmet Refik (1973). *Lâle Devri*. Haz. Haydar Ali Dirioz. Ankara: Milli Eğitim Basımevi.
- Anadol, Cemal (1997). *Tarihten Günümüze Kadar Doğu ve Batı Kültürlerinde Halk İnanışları Büyü*. İstanbul: Kamer Yay.
- Arslan, Mehmet (2002a). *Şeref Hanım Divanı*. İstanbul: Kitabevi Yay.
- _____, (2002b). *Leylâ Hanım Divanı*. İstanbul: Kitabevi Yay.
- Apak, Melek Seviştekin vedîger. (1997). *Osmanlı Dönemi Kadın Giyimleri*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yay.
- Atasoy, Nurhan (2005). *Derviş Çeyizi: Türkiye'de Tarikat Giyim Kuşam Tarihi*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.
- Ceylan, Ömür (2005). "Taşranın Altın Çiçeği Safran". *Osmanlı Tarihi Araştırmaları* XXVI (II): 147-162.
- Çetin, Kamile (2006). Râşid (?-1310?-1892) ve Divânı İnceleme-Tenkidli Metin. Yüksek Lisans Tezi. Isparta: SDÜ.
- Devellioglu, Ferit (1998). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi.
- D'ohsson, M. (ty), 18. *Yüzyıl Türkiye'sinde Örf ve Âdetler*. Çev. Zerhan Yüksel. (Yyy): Tercüman 1001 Temel Eser.
- Emiroğlu, Kudret (2002). *Gündelik Hayatımızın Tarihi*. Ankara: Dost Kitabevi.
- Gündüz, Filiz ve Birsan Çileroğlu (2000). "Osmanlı Sarayı Kadın Giyimine Genel Bir Bakış (16.-19. Yüzyıl)". Uluslar Arası Kuruluşunun 700. Yıl Dönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi (International Congress On Ottoman Empire With All Aspects In 700th Anniversary Of Its Establishment 7-8 Nisan 1999). Konya: Selçuk Üniversitesi Basımevi 153-156.
- İbn Manzûr (1997). *Lisânü'l-Arab. Beyrut: Dâr Sâdır*. I-VII.
- _____, (1999). *Levni, Nakış, Şiir, Renk*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- İrepoğlu, Gül (2000). "Bir İmparatorluğun Görkemi Osmanlı Mücevheri". *P Dergisi Sanat Kültür Antika* (17): 100-111.
- Kalkışım, Muhsin (1994). *Şeyh Gâlib Divânı*. Ankara: Akçağ Yay.
- Kavruk Hasan (2001). *Şeyhülislâm Yahyâ Divânı*. Ankara: MEB Yay.
- Koçu, Reşat Ekrem (1969). *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*. Ankara: Sümerbank Kültür Yay.
- Köroğlu, Gülgün (2000). "Bizans Kuyumculuğu". *P Dergisi Sanat Kültür Antika* (17): 26-41.

- Kuşoğlu, Mehmet Zeki (1994). *Dünyâ Sanatımız, Kültürümüz*. İstanbul: Ötüken Yay.
- Küçük, Sabahattin (1994). *Bâkî Divânı*. Ankara: TDK Yay.
- Macit, Muhsin (1997). *Nedim Divanı*. Ankara: Akçağ Yay.
- Maşakova, E. İ. (1967). *Mihri Hatun Divanı, Metin ve Kritik Yayın*. Moskova: Asya Halklar Enstitüsü.
- Meriçboyu Akyay, Yıldız (2000). “Anadolu Eski Çağında Takıların Dili”. *P Dergisi Sanat Kültür Antika* (17): 16-25.
- Mütercim Âsım Efendi (2000). *Burhân-ı Katı*. Haz. Mürsel Öztürk ve Derya Örs. Ankara: TDK Yay.
- Onay, Ahmet Talât (1992). *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı*. Ankara: TDV Yay.
- Ögel, Bahaeddin (1991). *Türk Kültür Tarihine Giriş (Türklerde Giyecek ve Süslenme)*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Özbaşı, Tevhide (2002). “Geleneksel Türk Takıları”. *Türkler Ansiklopedisi*. C. VII. Ankara: Yeni Türkiye Yay. 785-799.
- Pala, İskender (1995). *Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yay.
- Serdaroğlu, Vildan (2006). *Sosyal Hayat Işığında Zâtî Divanı*. İstanbul: İSAM Yay.
- Şemseddin Sami (1992). *Kâmûs-ı Türkî*. İstanbul: Çağrı Yay.
- Şükûn, Ziya (1984). *Farsça-Türkçe Lûgat, Gencineî Güftâr Ferhengi Ziya*. İstanbul: MEB Yay.
- Pakalın, Mehmet Zeki (1983). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: MEB Yay.
- Tansuğ, Sabiha (1991). “Karacaoğlan ve Türk Giyiminde Düğmeler”. II. Uluslararası Karacaoğlan Ve Çukurova Halk Kültürü Sempozyumu. 20-24 Kasım. Adana.
- Tarlan, Ali Nihat (1992a). *Necati Beg Divanı*. Ankara: Akçağ Yay.
- _____, (1992b). *Ahmet Paşa Divanı*. Ankara: Akçağ Yay.
- “Taşlar ve Simgeleri” (2000). *P Dergisi Sanat Kültür Antika* (17): 130-135.
- Tolasa, Harun (2001). *Ahmet Paşa'nın Şiir Dünyası*. Ankara: Akçağ Yay.
- Türkoğlu, Sabahattin (2002). *Tarih Boyunca Anadolu'da-Giyim Kuşam I (Tarih Öncesi Çağlardan Osmanlı Devletine Kadar)*. İstanbul: Atılım Kâğıt Ürünleri ve Basım San. A.Ş.
- Ülgen, Aygün (1999a). “Osmanlı Kuyumculuğu”. *Osmanlı Ansiklopedisi*. C. XI. Ankara: Yeni Türkiye Yay. 235-250.
- _____, (1999b). “Sade, Soylu, Zarif...”. *Tarih Ve Düşünce* 2: 58-63.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi (1972). *Hak Dini Kur'an Dili*. İstanbul: Eser Kitabevi.

Women's Jewelries and Accessories in Classical Turkish Poetry

Melek Dikmen*

Kamile Çetin**

Abstract

Jewelries and accessories used to complement clothing are regarded as essential signifiers of beauty. It is not possible to think of Classical Turkish Poetry without considering its interest in woman and beauty enhancement tools. This paper focuses on women's jewelries and accessories described in the Diwans. The study consults the work of two poets, who lived between the 16th and 19th centuries and who were representatives of the literary traditions of those centuries, and the work of women poets whose Diwans were accessible. The material acquired through this study has been classified according to where the items of jewelry were used and what they expressed. Among the items examined are head jewelries (earrings, bends, crowns), neck jewelries (necklaces, amulets), waist jewelries (belts), wrist jewelries (bracelets, anklets), finger jewelries (rings), and jewelries and accessories connected with dress (knobs, ribbons, waistbands, fans, brooches). The study deals with the kinds of similes and associations suggested through the use of jewelry names and comments on the references made to the traditions, social life and religious structure of the said periods.

Keywords

Classical Turkish Poetry, jewelries, accessories, woman in literature.

* Assist. Prof. Dr., Süleyman Demirel University Faculty of Divinity, Division of Turkish-Islamic Literature – Isparta / Turkey
kahraman_melek@hotmail.com.

** Res. Assist., Süleyman Demirel University Faculty of Science and Letters, Department of Turkish Language and Literature – Isparta / Turkey
kamilecetin@sdu.edu.tr

Женские украшения и аксессуары в классической турецкой поэзии

Мелек Дикмен*

Камиле Четин**

Аннотация

Женские украшения и аксессуары, используемые для завершения элегантности одежды, являются завершающими факторами красоты. Классическая турецкая поэзия немыслима без описания женщины и присущих ей факторов красоты. В данной работе рассматриваются женские украшения и аксессуары, упоминающиеся в диванах. Исследованы труды двух поэтов, являющихся представителями литературной традиции своей эпохи: XV и XIX вв. и поэтессы-авторы диванов. Полученный материал классифицировался с учетом различных форм выражения и области использования. Украшения были исследованы как головные украшения (серьги, корона), шейные украшения (ожерелья, амулеты), украшения талии (пояса), наручные украшения (браслеты), украшения пальцев (кольца), украшения одежды и аксессуары к ней (пуговицы, кресты, повязки, веер, брошь). Рассмотрено отражение сходств и коннотаций украшений в двустийях, сделаны также ссылки на традиции, социальную жизнь и религиозные структуры эпохи.

Ключевые Слова

классическая турецкая поэзия, украшения, аксессуары, женщина в литературе.

* и.о.доц., док. университет Сулеймана Демиреля, факультет религиоведения, кафедра тюркской исламской литературы – Спарта / Турция
kahraman_melek@hotmail.com

** Науч. сотр., университет Сулеймана Демиреля, факультет литературы и естественных наук, кафедра турецкого языка и литературы – Спарта / Турция
kamilecetin@sdu.edu.tr

tarı- Fiili ve Türevleri Üzerine

Bülent Gül*

Özet

Bu makalede Türk tarım terminolojisinin iki temel teriminden biri olan *tarı-* fiili ve metinlerde tanıkladığımız bu fiilin türevleri olan *tarın-* “(toprak) işlemek”, *tarıl-* “ekilmek”, *tarıt-* “tohum saçmak; tarlayı ekip biçmek, ektirmek; dağıtmak”, *tarıtdur-* “ektirtmek” ve *tarımsın-* “ekin eker görünmek” fiilleri üzerinde durulmuştur. Fiilin, runik harfli Türkçe metinler, Budist ve Maniheizt çevre Türkçe metinler ile İslami çevre Türkçe metinlerdeki kullanım alanının belirlenmesi için çok geniş bir korpus taraması yapılmıştır. Fiilin modern Türk dili alanındaki durumlarına da değinilmiştir. Makaledeki amaç, hem Türk tarımının temel fiillerinden biri olarak karşımıza çıkan *tarı-* fiilinin kullanım alanlarını; hem de Türk tarım araştırmalarında dil malzemesinin ne kadar önemli olduğunu okuyucuya göstermektir.

Anahtar Kelimeler

tarı- fiili, tarım, Türk tarımı, Eski Türkçe, Uygurca.

Giriş

Türk runik harfli metinler, Budist ve Maniheizt çevrelerin Türkçe eserleri ile İslami çevrelerde yazılan Türkçe eserlerde, Türk tarım terminolojisine ait çok geniş bir malzeme bulunmaktadır. Türk tarım terminolojisinin temel fiilleri, *tarı-* ve *äk-* fiilleridir. Özellikle Eski Türkçe metinlerde *tarı-* fiili yaygın olarak kullanılmışken, daha sonraki tarihi Türk lehçelerinde yerini *äk-* fiiline bırakmıştır. Bugün Türkiye Türkçesinde de, *tarı-* fiilinden türemiş olan *tarım*, *tarla* ve *darı* kelimelerinin yaşadığını ve fiilin asıl anlamı olan “tarım yapmak, ekin ekmek” anlamındaki işlevini ve kullanım alanını *äk-* fiiline bıraktığını belirtmeliyiz (Gül 2009: 291-316).

* Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, TDE Bölümü – Ankara / Türkiye
bulentg@hacettepe.edu.tr

Bu çalışmada Eski Türkçe metinlerde tarımın temel fiili olan *tarı-* fiili ve metinlerde tanıkladığımız bu fiilin türevleri olan *tarın-* “(toprak) işlemek”, *tarıl-* “ekilmek”, *tarıt-* “tohum saçmak; tarlayı ekip biçmek, ektirmek; dağıtmak”, *tarıtdur-* “ektirtmek” ve *tarımsın-* “ekin eker görünmek” fiilleri üzerinde durulacaktır. Makale konusunun çok geniş olmasından dolayı, *tarı-* fiilinden türetilmiş bulunan ve metinlerde çok yaygın kullanım alanı tespit edilen *tarıy* “1. tahıl, hububat 2. ekin ekilmiş arazi, tarla”; *tarıyçı* / *tarıyçu* “tarımcı, ekinci”; *tarıyla* / *tarlay* “tarla”; *tarılyı* “anbar, ekin bulunan yer”; *tarıysız* (yer) “ziraat yapılmaya uygun olmayan yer”; *tarıy tarıy* yer “tarım yapmak için kullanılan yer”; *yür tarıy* yer “darı ekme yeri, tarla”; *kepez tarıy* yer “pamuk ekmek için gerekli yer”; *ekindi tarıy* “ekilen tohum”; *baldır tarıy* “ilkbahar başında ekilen ekin”; *bül tarıy* “eskimiş; nemden bozulmuş tahıl”; *tubunlu* *tarıy* “kesmikli buğday” gibi isimlere ve terimlere bu makalede yer vermeyi uygun bulmadık. Ancak, konumuzla ilgili bölümlerde, bunlara yer yer değindik. Ayrıca yazının sınırlarını aşmamak için *tarı-* fiilinin kullanım alanlarını gösteren örneklerin hepsine de yer veremedik.¹

Tarihî ve Modern Türk Lehçelerinde *tarı-*

tarı- fiili runik harfli Türkçe metinlerde geçmez; ancak, bu fiilden türetilmiş bulunan *tarlay* “tarla” [Aldı Bel I ve II Yazıtı (Y 12, Y 72)] adına rastlamaktayız. Bu durum, *tarı-* fiilinin varlığını gösterir. Fiil, Budist-Maniheist Türk çevresi metinlerinde sıkça geçer (ED 532b). Aynı şekilde, 13.-14. yy. Sivil Uygur Belgelerinde de fiil sıkça karşımıza çıkar (bk. Yamada 1993). Fiil, İslami Türk çevresi yazı dili Karahanlı dönemi eserlerinden *Divanü Lugat’it-Türk*’te (MK) *tarı-* (Dankoff ve Kelly II. 559), *Kutadgu Bilig*’de (KB) *tarı-* “ekmek” (Arat 1979²: 426), *Atabet’ül-Hakayık*’ta (AH) *tarı-* “ekmek” (Arat 1992: LX; 55) ve Kur’an tercümesi *tarı-* “ekin ekmek, ziraat yapmak” (Kök 177r/9=012/047) şeklinde tanıklanmaktadır. Harezmi çevresi metinlerinde *tarı-* (Borovkov 2002: 252) şeklinde tanıklanırken, dönemin diğer eserlerinde yer almamaktadır. Kıpçakça eserlerden CC’de *tarı-* “ackern, bebauen” (Grønbech 1942: 236) şeklinde tanıklanır. Ayrıca yine bu dönem eserlerinde bu fiilden türetilmiş *tarla* “tarla” (Toparlı 2000: 142) kelimesi ile karşılaşılır. Çağatay Türkçesi’nde de fiil, *tarı-* “sâçmaq, sepmâq, ekmâq”, “*Köksini kildi Navâiy çu şiyer / Tuxm mexringni bu mazra’da târib*” (Nevai III: 246) anlamları ile tanıklanır. Batı Türkçesine baktığımızda fiilin kullanılmadığı; ancak, bu fiilden türetilmiş kelimelerin kullanıldığı görülür: *tarıça* “darı kadar” (KDK 125-10), *taru* “darı”, *taruca* “darı kadar” (TS 204).

tarı- fiilinin Modern Türk dili alanındaki durumunu da şu şekilde gösterebiliriz. Fiil, Yakut ve Halaç Türkçelerinde tanıklanamamıştır.² Çuvaş Türkçesinde de fiil tanıklanamamaktadır; ancak, bu fiilden türetilen *tırı* “mısır, tahıl taneleri, buğday” sözcüğü görülmektedir (Fedetov 1996: II, 268). Yegorov da *tırı* “1. xleba v zerne” 2. xleva na kornyu; posevı” anlamını verir ve *tarry* ile bağlantı kurar (1964: 268). Kuzey-doğu (Sibirya) dil alanında Tuva Türkçesinde *tarur* “1. seyat’ 2. paxat’ 3. sajat’ 4. delat’ privivku 5. osemenyat” (Tenişev 1968: 482), şeklinde tanıklanmaktadır. Altay Türkçesinde “dikmek” anlamı ile *tarı-* “dikmek”, *tarıgan ağaç* “sık dikilmiş ağaç” (Naskali vd. 1999: 169b) yaşamaktadır. Şor Türkçesinde de bu fiilden türetilmiş *taraa* “darı, mısır” (Akalin vd. 1995: 110) adı tanıklanmaktadır. Kuzey-batı (Kıpçak) dil alanı içinde Kazak Türkçesinde *tarı* “1. darı, akdarı 2. darı tanesi” (Koç vd. 2003: 524) adı tanıklanırken; fiil, Başkurt Türkçesinde *tarı-* (Agişiv vd. 1993: II. 324a) ve Sibirya Tatar ağızlarında *taru-* /*tarı-* “suçivatisya” (Tumaşeva 1992: 204a) anlamıyla karşımıza çıkar. Karay Türkçesinde de fiilden türetilmiş *tarlav* “tarla” adı tanıklanmaktadır: *tarlav* Kar.L., Kar.T., Kar.K. *tarlav* “paşnya, polye, niva” (Baskakov vd. 1974: 515). Fiil, Kumuk Türkçesinde *tari* “próso // prosyanóy” (Bammatova 1969: 305); *tarlav* “1. jniv’ö 2. póle, niva” *buday tarlav* “pşeniçnaya niva” (Bammatova 1969: 305) örnekleri ile karşımıza çıkar. Karaçay-Malkar Türkçesinde de fiil tanıklanmıştır: *tarı-*, *cer tarı-* (Tavkul 2000: 379).

“Güney-Doğu Türk dili alanı lehçelerinden Yeni Uygur Türkçesi ve ağızlarında, Türkiye Türkçesindeki *der-* “toplamak; ekin toplamak; yağmak” fiili ile bağlantılı olan *ter-* fiili karşımızdadır:” *ter-* “1. ekmek, ekim yapmak, ekin işi 2. toplamak, bir araya getirmek” (Necip 1995: 403). Ağızlarda ise *teri-* /*teji-* “to cultivate, to grow, to plant, to sow” (Jarring 1964: 306); *tırı-* “to sow, to cultivate, to plant” (Jarring 1964: 307) fiilleri görülmektedir. *tarı-* fiili ve türevleri, Özbek Türkçesinde ve Salar Türkçesinde de tanıklanmaktadır: Özb. *tarik* “darı” (Yusuf 1994: 257); Salar: *ter-*, *teri-* *tere-* (Xu 2000: 36; 93, 270), Doğu Türkistan Salarcası *dere-*, Çinghai Salarcası *dere-* (Xu 2000: 36, 93, 270).

Güney-Batı (Oğuz) dil alanından Türkmen Türkçesi sözlüğünde fiil geçmez; ancak, *darı* “şalı yösümlüğüne menzeş yösümlük ve onuñ ovnucak sarı daneli hasılı; *serçeden gorkan darı ekmez*” (Hamzayev 1962: 239b) kullanımının tanıklanması ve örnek verilen deyimden de görüleceği üzere, fiil, yerini *ek-* fiiline bırakmıştır. Aynı şekilde Türkiye Türkçesinde de *tarı-* fiili yerini *ek-* fiiline bırakmıştır. Ancak, *tarı-* fiilinden türetilmiş *tarım* ve *tarla* adları yaşamaktadır: *tarım* “Gerekli, yararlı bitkileri yetiştirmek amacıyla

toprak üzerinde yapılan çalışmaların bütünü, ziraat” (TüSl. 1998: 2139), *tarla* “1. tarıma elverişli olan, sınırlı ve belirli toprak parçası 2. deniz hayvanlarının çoklukla bulunduğu yer: *Midye tarlası, İstiridyeye tarlası*” (TüSl. 1998: 2140). Horasan ve Azerbaycan Türkçelerinde ise fiil, tanıklanamamıştır.

Türkçe *tarı-* fiili, Ana Altay söz varlığının bir unsuru olarak EDAL yazarları tarafından **tiora-* “(toprağı) ekmek” şeklinde tasarlanmıştır (EDAL 2003: 1438). Ancak, Altay dillerinin soy akrabalığı tezini reddeden Doerfer’e göre, Moğol Yazı Dilinde tanıklanan ve ortak Ana Altay söz varlığına kanıt olarak getirilen *tari-* fiili Türkçeden Moğolcaya geçmiş ödünç bir sözcüktür (Doerfer 1963-1975: I. 244-245; II. 480-482). Fiilin türevlerinin Macarcaya geçtiği de bilinmektedir. G. Kara, Moğolca makalesinde Türkçe *tarlay* “tariyanı gazar/tarım yeri” sözcüğünün Macarcaya *tarló* “hadsan tariyanı gazar/tarım yapılan yer” şeklinde geçtiğini; “kalın un, darı” anlamında da *dara* sözcüğünün yaşadığını belirtmiştir (Kara 2001: 58).

Fiilin Moğolcadaki çeşitli biçimlerdeki kullanımını da kısaca ele almayı uygun görüyoruz. Fiil, modern Moğolcada yaşamaktadır: *tarixu* “säen, anbauen; kultivieren, pflügen; bestelen (den Acker) (WMS 1941: 92); *tarihya* “ackerbau, Feldbestellung”; (WMS 1941: 92); *tariyan* (tar’ân) “Saat; Getreide, Korn” (WMS 1941: 92); *tariyalang* (tar’alang) “Feld, Ackerfeld” (WMS 1941: 92) gibi. Memluk-Kıpçak sahası Moğolca sözlükleri *tarı-* fiilinin kullanımını verirken Türk terminolojisi yönünden de önemli bilgiler sunar. *İbni Mühenna Lûgati*’nin Moğolca kısmında fiilin geçmiş zamanlı çekimi *tariba* (KR 197b) şeklinde verilmiştir. *Mukaddimet’ül-Edeb*’in Moğolca kısmında *tari’ân* = *ekin* (Poppe 1938: 341); *qaduba tari’âni* = *ordı ekini* (Poppe 1938: 286); *tari’ân ora* = *aşlık³ orası* (Poppe 1938: 341); *tari’ânu yacar* = *ekin yeri* (Poppe 1938: 341) gibi kullanımlar göze çarpar. Burada ilginç olan şudur: Moğolcaya Türkçeden geçtiği bilinen *tarı-* fiilinin yine Türkçe karşılığı bu sözlükte *ekin* ve *aşlık* gibi Türkçe kelimeler ile verilmiştir. Demek ki, özellikle 11. yüzyıldan sonra Türkçe metinlerde yaygınlıkla görülmeye başlanan *äk-* fiili yerini sağlamlaştırmış ve *tarı-* fiilinin yerine kullanılmaya başlanmıştır: *äkiş-* “birlikte ekmek” (Yüce 1993: 118); *äk-* “ekmek” (Eckmann 1995: 435-1); CC - ; *ek-* “ekmek” (Toparlı 1999: 108); *ek-* “ekmek, ekin ekmek” (Toparlı 2000: 104), *ekmek* “ekin ekmek” (Battal 1934: 28); *äk-* “ekmek” (Özyetgin 2001: 457); *ek-* “ekmek” (Atalay 1945: 167).

tarı- fiili ile ilgili köken bilimsel görüşler de şu şekildedir: Doerfer, *tarry* sözcüğünün *tar-* “verstreuen” (dağıtmak, saçmak, serpmek) fiilinden geldiğini iddia eder. Doerfer’in sözcüğün kökeni olarak *tar-* fiilini tasarlamasında, Maniheist Türk çevresi metinlerinden M III 13,6’da geçen (t’r’γ) *taray* biçimi etkili olmuştur. Doerfer, bu çerçevede tarihî Türk dili metinlerinde

tarrı yanında *tarı* şeklinin var olmasını dikkate alarak ve ikinci hece ünlüsünü bağlantı ünlüsü kabul ederek sözcüğü *tar-* fiiline temellendirmektedir (1982: 114). Doerfer'in yukarıdaki görüşlerini değerlendiren M. Erdal, onun bu görüşüne katılmaz. Zira Erdal'a göre "dağıtmak" anlamlı *tar-* fiili, "taşımak, dağıtmak, zarar vermek" gibi olumsuz bir anlam içerir ve *tarrı* sözcüğü ile aynı kökene sahip olamaz. M. Erdal bu anlamda *tar-* fiilinin öznesinin ETŞ 11, 22'de *nizvanı* ve KB 2268'de ise *yazgı* sözcükleri olduğunu ifade ederek *tar-* fiilinin olumsuz anlamına dikkat çekmiştir. Buna göre *tar-* fiilinden *tarik-*, *taral-* ve *tarkar-* fiillerinin türediğini; buna karşılık *tarrı*, *tarrıçı*, *tarrılay*, *tarıt-* ve *tarıtdur-* sözcüklerinin tarım ile ilgili olduğunu ifade eder (1991: 206). Dolayısıyla M. Erdal, *tar-* ve *tarı-* fiillerinin farklı fiiller olduğunu iddia eder.

Hamilton da Budist çevrenin erken tarihli eserlerinden "tarım yapmak" çekirdek anlamı ile geçen *tarı-* fiilini "dağıtmak, ekmek, (bir tarlayı) işlemek" olarak anlamlandırarak *tarı-* fiili ile *tara-* "taramak, saçlar vb. dağıtmak, tırmıklamak" eylemi arasında bir bağ kurmuş ve her iki fiili de MK'ye gönderme yaparak *tar-* fiili ile ilişkilendirmiştir. Hamilton, iki biçimin de *tar-* "dağıtmak" eyleminin pekiştirmeli türevleri olabileceğini belirtir (Hamilton 1998: 219). Hamilton, T. Tekin'e dayanarak sözcüğün son hece ünlüsünün *tarı-* olarak uzun olabileceğine de dikkat çeker. *tar-* "dağıtmak" fiilinin en erken tanıkları, erken İslami çevre Karahanlı eserlerinden MK'de *bäg süsin tardı* "Bey ordusunu dağıttı, firkalara böldü, ayırdı"; *ärdim süsin tarıp* "yakaladım ve ordusunu dağıtıp"; KB 2268'de *yağısın tarar* "düşmanını dağıtır" (Arat 1979²: 241) örneklerindedir. Hamilton'un işaret ettiği *tara-* fiili de en erken 11. yüzyıldan, MK ve KB'de tanıklanmıştır. MK'de *tara-* için verilen birinci anlam "taramak (saç vb.)"dir. Kâşgarlı Mahmut, *tara-* maddesi altında, orijinalinin *tar-* olduğunu belirterek *ol anıñ süsin taradı* "O onun ordusunu dağıttı" örneğini vererek *tardı* yerine *taradı* olarak da söylendiğine dikkat çekmiştir. *tar-*'ın bu kullanımının diyalektal bir tasarruf olduğunu ileri sürebiliriz, zira *tara-* sözcüğü "dağıtmak" anlamı ile KB (4829, (Arat 1979²: 483) ve MK dışında tarihsel Türk dilinde tanıklanmamıştır. Ancak, Kaya 1994'te geçen *ülüñ tarıtıp övkäçi ärsär* (594-8/10) "pay/hisse dağıtıp öfkeli ise" cümlesinden yola çıkarak, *tarı-* fiilinin "dağıtmak" anlamının olduğunu da düşünebiliriz.

M. Räsänen, etimolojik sözlüğünde MK'deki, tarihsel ve modern Türk dilindeki "kämnen, eggen, harken" olarak tanımladığı *tara-* biçiminin proto-tipini **tarıya-* olarak kurar ve Moğolca Kalmuk diyalektinden *tar* "Haar, Haarsorte", *tara-* "sich ausbreiten", *taraga* "ausbreiten" ile karşılaştırır (Räsänen 1969: 464).

Tekin, Türkçedeki kök hece ünlü uzunluklarıyla ilgili eserinde hem *tar-* fiilinin MK'daki yazımına hem de Türkmen Türkçesi *dāra-* “kaçıp gitmek, uzaklaşmak” biçimine dayanarak Proto-Türkçe biçimine “dağıtmak, yaymak” anlamı verir ve bu fiili, **tār-* şeklinde tasarlayıp kurar (1995: 174). Bu doğru olmalıdır. *dāra-* fiili Türkmen Türkçesinde “1. yakın aralığa çapıp geçmek (at hakda) 2. Hücüm etmek, okdurulup toplanmak, çözmek” anlamlarına sahiptir (Hamzayev 1962: 239a).

tara- sözcüğü Orta dönem İslami çevrenin hem Batı hem de Doğu Türkçesi eserlerinde “taramak (saç vb.)” anlamı ile tanıklanmıştır (bk. sırası ile TS -, fakat *tarakçı* “tarayıcı”; *tarandı* “saçı ve sakalı tararken dökülen kıllar” (TS 204); NevayîL *tara-* “taramak (saçını)” “*Gar nixân sâçing tarar maşşâta kelsunkim, erür / Kirpigimdin şâna, aşkimdin suv, küz xilvatsarây*” (NevayîL III: 183). Türkiye Türkçesinde de *taramak* “1. bir şeyin tellerini birbirinden ayırıp karışıklığını gidermek” anlamı ile kullanılmaktadır (TüSL. 1998: 2137).

Tarihsel Türkçe Metinlerde Kullanımı

Burada *tarı-* fiilinin tarihsel Türkçe metinlerdeki kullanımına dönersek, muhtemelen en eski Türklerin tarımda toprağın dağıtılma ve sürülme süreçlerinin ifadesinde kullandıkları çekirdek fiilin *tarı-* olduğunu görürüz. Sözcük Türk runik harfli metinlerde henüz tanıklanmamış olmakla birlikte, bundan türev *tarrylay/tarlay* “tarım yapılan yer, tarım toprağı, tarım arazisi, tarla” sözcüğünün Ötüken Uygur Kağanlığı dönemi kağanlık yazıtlarından 753 tarihli Terx (Taryat) yazıtında *ötügen eli tägräs eli äkin ara ıbyam tarrylayım...* (Tekin 1983: 806) “Ötüken yurdu ile Tegres yurdu arasındaki vadilerim ve tarlalarım...” şeklinde, Yenisey bölgesi yazıtlarından Aldı Bel I ve II (Y 12, Y 72) yazıtlarında⁴ daha ileri ve geç bir biçimle, *tarlay* olarak tanıklanmış olması *tarı-* fiilinin varlığını Kök Türk ve daha öncesi dönemler için de destekler niteliktedir.

Kök Türk ve takip eden Ötüken merkezli Türk kağanlıkları döneminden kalma runik harfli metinlerde *tarı-* fiili tanıklanmamış olsa da, müştağı *tarrylay-tarlay*’ın bulunması, bu fiilin eski Türk tarım terminolojisi içinde kesin olarak kullanımda olduğunu düşündürmektedir. Bu türev isim, içinde bir başka türev ismi de barındırmaktadır: *tarry* “harf. tarım yapma işinden elde edilen şey”, yani “hububat”. *tarry* sözcüğü de Kök Türk devresinden ve Ötüken Uygur Kağanlığının taş yazıtlarından henüz tanıklanmamıştır. Ancak, Ötüken Uygur Kağanlığı döneminde düzenlendiği düşünülen Türk runik harfli *İrk Bitig*’in sonucu “iyi” olan 53. ırkında bu sözcük geçer. Bu ırkta yağmurun yağmasının iyi sonuçlarından biri olarak *tarry* “ekin”in olgunlaşması verilir (Tekin 1993: 22). *tarı-* fiili, tek başına

“tarım yapmak” olarak olmasa bile, bu *tarıy* sözcüğüyle bir etimolojik figür (iştikaklı cinas) oluşturarak *tarıy tarı-* şeklinde Budist çevrenin erken tarihli eserlerinden Kalyanamkara ve Papamkara Hikâyesinde, kazanç yollarının sayıldığı bir söylem parçası içinde *qazıyānā nāy tarıy tarımaqda ädgü yoq kim bir tarısar miñ tümān bulur* “Kazanç konusunda ekin ekmekten daha iyisi yok, nitekim kim bir ekse, binlerce onbinlerce bulur” (Hamilton 1998: 33) içinde tanıklanmıştır. Müller 1910’da (77, 27) da bağcılık, meyvecilik ve tarımcılığın art arda sıralandığı *bay borluq ı tarıy tarımaq ıyırında* cümlesinde de geçer. Tarımcılığın bir meslek, tarım yapmanın da kazancı bol bir iş olarak gösterildiği Budist Kalyanamkara ve Papamkara sutrasını dinleyen Türk soylu kitleye tarımcılık ve tarım yapmanın getirisi yüksek bir iş olduğu bilgisi hiç de yabancı gelmemiş olsa gerektir.⁵ Nitekim aynı çevreden geç tarihli 13.-14. yüzyıllardan kalma Doğu Türkistan Uygur sivil belgelerinin büyük bir bölümü arazi sahipleri ile kiralayıcılar arasında akdedilen tarım arazisi sözleşmelerine aittir ve bu senetlerde, hem *tarıy tarı-*, hem de tek başına *tarı-* fiili “tarım yapmak” sıkça geçmiştir:

taşıqqa utmışqa bu yirlärimni tarıy yizün tip (Yamada 1993: Mi28-9)
 “Taşık’a, Utmuş’a bu yerlerimi ekip yesin diye”; *näçä urıy batsar ikägü täy ündürüp tarır biz* (Yamada 1993: RH07-5/6). “Ne kadar tohum ekilse ikimiz eşit yetiştirip ekeriz”

Erken tarihli çeviri bir eser olan *Maitrisimit*’in Hami nüshasında geçen aşağıdaki parçalarda *tarı-* fiili ile anlatılan tarım yapma işinin süreçleri sırayla anlatılmaktadır.⁶ Aşağıda *Maitrisimit*’ten verilen ilk örnek metin pamuk tarımı ile ilgilidir ve “Ekip biçmek, tarım yapmak” şeklinde anlamlandırabileceğimiz *tarı-* fiili *käbüz tarı-* “pamuk tarımı yapmak” şeklinde özelleştirilmiş pamuk ekiminden bez dokumasına uzanan süreçler sıralanmıştır. Çeviri bir eser bile olsa, metinde tarım süreçlerinin adlarının Türkçe olması, Budist Türklerin tarıma, daha ileri olarak pamuk tarımına yabancı olmadıklarını göstermektedir. Nitekim, bu durumu, daha geç tarihli sivil metinler de gösterecektir:

patini qız inçä tip tidi ... käbüz tarısaıyūq ödtä gautami qatun kntü iligin urıy saçı... otayı ödtä kntü iligin otadı suwayı oyurda suwtın suwap açıntı öz iligin äwdidi kntü özi arıtıp qanlap öz iligin tıdıp özi äñirip özi böz toqudı (MaitrH V.: 2232/2238 -s. 172) “Patini kız şöyle diye söyledi... pamuk ekmek istenecek zamanda Gautami Kadın kendi eliyle tohum saçı ... ot biçilecek zamanda kendi eliyle ot biçti... sulanacak zamanda sudan su yolu açtı kendi eliyle döndürdü kendisi temizletip yapıp kendi eliyle engelleyip kendisi eğirip kendisi bez tokudu”

tarryçı todunlarry oqıp inçä tep yarlıqadı qayı kăbăzkă ya[ra]sı säkiz türlüğ adruqın tükällig yer ärsär anı sizlär suwap sıp sapanlap anuq uruqlar kim män täñri täñrısı burxan üçün kăbăz tarryur män (MaitrH V.: 2412/2416 s. 184) “Ekinci brahmanları çağırıp şöyle dedi: Hangi pamuğa uygun sekiz türlü mükemmel yer varsa onu sizler sulayıp, kesip sabanlayıp hazırlayınız ki ben yüce Burhan için pamuk ekiyorum”

Hem Budist içerikli eserlerde hem de sivil metinlerde *tarı-* fiilinin *tarry* ile birlikte *tarry tarı-* “ekin ekmek” şeklinde kullanılması, Türkistan Türklüğünün hububat tarımını pek iyi bildiklerini, hatta bu alanda tarım çeşitlerinin olduğunu göstermektedir. *kăpăz tarryu yer* “pamuk ekilecek yer, pamuk tarlası”; *yür tarryu yer* “darı ekilecek yer, darı tarlası” gibi tarım arazisi tanımlamalarında görülen özelleşme buna açıkça işaret etmektedir. Böyle kullanımlara bakarak, işi bildiren *tarry tarı-* fiili ile işin yapıldığı yeri bildiren *tarry tarryu yer* tamlamasının, daha çok hububat tarımının anlatılmasında kullanıldığı anlaşılmaktadır. Sivil metinlerden seçilen aşağıdaki söylem parçaları bunu destekler niteliktedir:

tarıq tarıgu yer kărgăk bolup (Yamada 1993: RH05-3) “hububat (darı) ekmek için yer gerekli olup ...”; *maña elçikă tarıq tarıgu yer kărgăk bolup* (Yamada 1993: RH07-2/3) “bana; Elçi’ye hububat (darı) ekmek için yer gerekli olup”

tarı- fiili Budist ve Maniheizt Türk çevresine ait eserlerde hem asıl hem de yüklendiği dinî metaforlu anlamlarıyla beraber sıklıkla tanıklanmıştır. Budist çevrenin hem dinî hem de sivil belgelerinde fiilin kullanım alanı, onun, bu dönemde genel bir teknik terim gibi kullanıldığını belirlemede yardımcı olmaktadır. *tarı-* fiili dinî metinlerde hem tek başına hem de *äk-* “ekmek, saçmak”, *saç-* “saçmak” ve *tik-* “dikmek” fiilleriyle birlikte geçmiştir. *tarı-* fiili geçişlidir. Fiil bu çevre metinlerinde tek başına veya *äk-* ile *qılınç* “iş, amel”, *tik-* ile beraber (*töz*) *yıltız* “kök”, *saç-* ile *uruç* *tarry*, tek başına olarak *yıltız*, *uruç*, *tarry*, *uruç tarry*, *ı tarry tüş yemiş*, *bay borluq ı tarry* nesnelerini aldığı tanıklanmıştır. Fiilin hem “tane”, “habbe” gibi saçılarak ekimi yapılan *uruç*, *tarry* gibi tohum veya hububat adlarıyla, hem de *ı tarry tüş yemiş*, *bay borluq ı tarry* gibi bağcılık ve meyvecilikle ilgili terimlerle kullanılmış olması, *tarı-* teriminin “tarla tarımı yapmak” yanında, “üzüm ve meyve tarımı yapmak” şeklinde genelleşen bir “tarım yapmak” değerinde de olduğunu gösterebilir. Ayrıca “tarım yapma, ekin ekme” işinin *tarı-* fiiliyle yapıldığı ve bu işin de, *ı tarry tarımak*, *tarry tarımak* şeklinde anlatıldığını görüyoruz.

äksär tarısar (Zieme 1991: 242) “(ekin, tohum) ekse²”

tarıy tarır yerin bodun tarınıp yer başına qalan tutup (TT I. 208) “darı ekilecek yeri halk ekip biçip, yer başına (da) kalan (vergisini) verip”

arasında ät'özin birlä yoqlıy asrılyr qılıy üçün baxşıqa kärgäklig taş al'maq ı tarıy tarımaq : satıy yulıy qılmaq suv kötürmäk (Kara ve Zieme 1977: 35) “arasında vücuduyla faydalı olmak için Bahşıya gerekli taş almak, ekin ekmek (tarım yapmak), satış-ticaret yapmak, su götürmek”

bu kábüz üzäki mu bözüg ayur sän ötrü patini qız inçä tip tidi bu özi tarımış kábäzi üzä yip äñirip böz toqımış ärür (MaitrH V.: 2422/2424- s. 184) “bu pamuktan bezi mi söylüyorsun? Sonra Patini kız şöyle dedi: Bu, kendisinin ektiği pamuk ile ip eğirip bez dokumuş olduğu bezdir”

bax borluq ı tarıy tarımaq ıyırında (Müller 1910: 77, 27) “bağ₂ ekin₂ ekmek uğrunda”

bodistv bor bəgn'i içgüci ı tarıy tarıyıcı ävlig barqlıy toyın közünmiş tæg (Kara ve Zieme 1977: A 95-96) “Boddhisattva şarap₂ içen, ekin eken, evli barklı öğrenci görünmüş gibi”

tarı- fiilinin eserlerde “yapılan işler”i de göstermesi bakımından metaforik kullanımları ilginçtir. Budist Türk çevresi metinlerinde *tarı-* fiili, *edgü yiltızlıg urugug tarı-* “iyi kök tohumunu ekmek”, *[edgü] yiltızlıg urug tarıg saç-t[arı]-* “iyi kök tohumunu saçmak, ekmek”, *edgülig töz yiltız tik- tarı-* “iyi kök dikmek ekmek”, *üç ärdinilig tarıylay ädgü qılınç içintä saç- tarı-* “üç mücevher tarlası içinde iyi amel saçmak, ekmek” örneklerindeki gibi metaforlu olarak kullanılmıştır. Daha sonraki dönemlerde ise, *tarı-* fiilinin yerini, hem asıl ve hem de metaforlu anlamlarıyla, *äk-* fiili alacaktır (bk. Gül 2008).

burqanlarqa yaqın tapınmaduq erserler azu yme nomluş şasınta [edgü] yiltızlıy uruq tarıy saçmaduq t[arı]maduq bütürmeyük bısurmayuq erserler (Kaya 1994: 337-8/11) “Buddhalara yakın olarak tapınmamış iseler veyahut da Dharma kanununda (şāsana) [iyi] kök tohumunu₂ saçmamış₂ ve olgunlaştırmamış iseler”

bo ärür alqu tınlırlarınñ tözlärinçä nom nomlap tarımaduq ädgü yiltızlıy uruqların tarıtıp tarımış ädgü yiltızlıy uruqların bütürüp bısurup ädgükä mänikä yaratmaqqa tayanıp küç küsün p(a)ramıtıg tükäl bütürmäk (Kaya 1994: 301-22/24+302-1/6) “Budur, bütün canlıların köklerine göre dharma va'zedip ekilmemiş iyi kök tohumlarını ektirip, ektiği iyi kök tohumlarını bitirip olgunlaştırıp, iyilik ve sevinç için yaratmaya dayanıp güç₂ erdemini eksiksiz bitirmek/tamamlamak”

quşalamul tigme edgülig töz yiltız tikser tarısarlar (Kaya 1994: 168-2/3)
“kuşalamula denen iyi kökü₂ dikseler ekseler”

*bökünki künke tegi üç erdinilig tarırlay içinte saçmış tarımış neçe buyan
edgü kılınçlarım erser* (Kaya 1994: 168-20/22) “bugünkü güne kadar üç
mücevher tarlası içinde saçılmış ekilmiş ne kadar iyi amellerim₂ varsa”

[öñrä ajuntaqı] qılınçnıñ tarımış äkmiş t(a)varnıñ tüşin utlısın bilmädin
(Warnke 757) [UWb. 362] “önce dünyadaki amelin ekmiş² malın kar-
şılığını² bilmeden/tanımadan”

İslami çevre Türkçe eserlerinde de *tarı-* fiilinin metaforlu kullanımlarına tanık oluyoruz. Bu eserlerde geçen örneklere göre dünya ile *tarırlay* “tarla”; dünyada yapılan işler ile de tarınan/ekilen tahıl ürünleri arasında ilişki kurulmuştur:

tarırlay erür dünya ilig qutı / tarısa orar er tirilgü otı “Ey devletli hü-
kümdar, dünya bir tarladır; insan bu tarlayı ekerse, hayat ekinini biçer”
KB 1393 (Arat 1994: 109); *tarırlıq tep aymış ajunnı rasul tarırlıqta qat-
lan tarı ädgülik* “Resûl, dünya için, tarladır demiş; tarlada çalış çabala
ve iyilik ek” AH 191/192 (Arat 1992: 89)

tarı- fiili, 13.-14. yüzyıl ile tarihlendirilen sivil Uygur metinlerinde de sıkça geçmiştir:

taşıqqa utmışqa bu yerlärimni tarıp yezün tep (Yamada 1993: Mi28-9)
“Taşık’a ve Utmuş’a bu yerlerimi ekip yesin diye”

näçä uruñ batsar ekägü täñ ündürüp tarır biz (Yamada 1993: RH07-
5/6) “ne kadar tohum ekilse ikimiz eşit yetiştirip ekeriz”

özi tarızun taplamasar adın kişikü ötgürü satzun (Yamada 1993: Sa02-
14) “kendisi eksin. Uygun görmezse başkalarına geçirerek satsın.”

s(a)ñigik yerni tarıp säkin bermädin “manastıra ait yeri ekip säkin (vergi-
si) vermeden” (Radloff 1928: 77-13, Özyetgin 2004).

Sivil Uygur Belgelerinden Radloff 1928’de *bor* “şarap” imâl edilişi *tarı-* ile ifade edilmiştir. Bilindiği üzere *tarı-* fiili genellikle “tarla tarımı yapmak; hububat ekmek” için kullanılmaktadır. Bu nedenle de *tarı-* fiilinin *bor*’la birlikte kullanılması ilginçtir. Burada bahsedilen şarap yapımı değil, “şarap yapmak için üzüm bağında üzüm dikmek” olmalıdır:

*korumçı oyulnuñ qoyın yıl bir yegirminç ay bir otuzqa borçı sahyarqa bor
tarırlay balıqta müngü bir at ulay baçaya tarı yosınta bolmış t(ä)rs berip
bir yarım baqır kümiş kupçıñı tutzun* “Korumçı Oğul’un koyun yılı

on birinci ay(ın) yirmi birinde şarapçı Salgar'a şarap üretmek için şehirde binilecek bir ulak atı Başaga-tag nizamına aykırı olarak verip bir buçuk bakır gümüş kupçırı yerine geçsin". (Özyetgin 2004: XVIII: 1/10; Radloff 1928: 53)

Budist çevre metinlerinde *tarı-* fiilinin *tarıg* kelimesi ile birlikte *tarıy tarı-* "ekin ekmek" şeklinde kullanılması, Uygur sahasında hububat tarımının yapıldığını veya en azından tarım çeşitlerinin olduğunu göstermektedir. Metinler bunu *käpäs tarıyru yer*, *yür tarıyru yer* ifadeleri ile tanıklamaktadır. *tarıy tarı-* ve *tarıy tarıyru yer* ibarelerinin daha çok hububat tarımının anlatılmasında kullanıldığı anlaşılmaktadır. Aşağıdaki örnekler bakıldığında *tarıy tarı-* bir ürünü değil de, genel olarak "toprağı ekmek" şeklinde anlamlandırılır. *tarıy* kelimesi için Hamilton, "tohum, tohum ekilmiş yer (Tarla)" (1998:219) anlamını vermektedir. Dolayısıyla da *tarıy tarı-* birleşimini "toprağı ekmek; tarlaları ekip biçmek" şeklinde yorumlamaktadır:

balıq taştın tarıyçılara körir erti qurıy yerig suvayı öl yerig tarıyru quş quzyun sukar yulıyur sansız tümän özlüg ölüür tarıy tarıyru "Kentin dışında çiftçiler görüyordu. Onlar kuru toprağı sulayıp, nemli toprağı ekerlerken, kuzgun (gibi) kuşlar gelip pek çok sayıda yarattığı gagalayıp öldürüyorlar. Bir taraftan toprak ekilirken ..." (Hamilton 1998: 27).

qazyanç näñ tarıy tarımaqda ädgü yoq kim bir tarısar miñ tümän bulur "Kazanç konusunda tarlaları ekip biçmekten daha iyi bir yol yoktur, bir tane (tohum) ekince, binlercesi, onbinlercesi elde edilir" (Hamilton 1998: 33).

Uygur Sivil belgelerinde geçen *tarıy tarıyru yer* tamlamasını "tarım yapmak için yer" veya "darı ekmek için yer" şeklinde anlamlandırmak mümkündür. Diğer belgelerde *käpäs tarıyru yer* veya *yür tarıyru yer* gibi tamlamalar da geçmekte, bu belgelerde *käpäs* ve *yür* ihtiyacı nedeniyle tarla kiralanmakta ve kira bedeli de yine bu ürünlerle ödenmektedir. Hangi ürünün tarımı yapılacağı belli olmaktadır. Ayrıca Sivil belgelerde geçen *yür tarıyru yer* de "darı ekilecek yer" anlamını taşımaktadır. *Yür tarıyru yer* ile ilgili şu örnekte darı ihtiyacından dolayı tarla kiralanmaktadır:

maña mısırqqa yür tarıyru yer kärgäk bolup qayımtunung sıqaptaqı yarım äñiz yerin anuqqa tu(t)dum bu yerkä neçä urıy batza ekigü täñ alır biz bu yerkä berim alım kälsä ekirär yarım bişip//// berür biz (Yamada 1993: RH08-2/9) "... bana Mısır'a darı ekmek için yer gerekli olup Kayımtu'nun Sıkap'taki yarım boş yerini hazırlamak için kiraladım. Bu yerde ne kadar tohum bitse ikimiz eşit alırız. Bu yere verim alım (vergi-si) gelse ikimiz yarım (eşit) veririz..."

Fiillerin Arapçadaki anlamlarına ve özellikle de MK'deki kullanışlarına göre, *zar'a* fiilinin “tohum saçmak” ve *hars* fiilinin de “tarla, çift sürmek; toprağı işlemek, tarım yapmak” anlamlarında *tarry tarı-* fiilinin karşılığı olarak kullanıldığını söyleyebiliriz. *ol tarry tarıdı* “He tilled the field” (Dankoff ve Kelly II. 559) cümlesini MK, Arapça *harasa'l-hars* (bk. ED 532b) ile karşılamıştır. *tarı-* karşılığının Arapça *harasa*, *tarig*'ın da Arapça *hars* olarak çevrildiği bu cümlede *tarig tarı-*’ın doğrudan “toprağı işlemek, tarım yapmak” anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır. Arapça *harasa* “(toprağı) sürmek, (yeri) ekip biçmek, işlemek” anlamını taşımaktadır (Mutçalı 1995: 158). MK'nin verdiği *tarry tarı-* fiilinin türevlerinde ise *tarig tarı-* esas olarak iki Arapça fiille, *hars* ve *zar'a* fiilleri ile karşılanmıştır. [“The field (or other) was sown” MK (Dankoff ve Kelly II. 331); “the seed was sown (*zuri'a*)” (ED 547a)] şeklinde Dankoff ve Kelly ile Clauson tarafından anlamlandırılan *tarry tarıdı* cümlesi için MK'de verilen karşılık *zar'a* fiilinin türevi *zuri'a*’dır. Buradaki *tarry tarı-* kullanımı “tohum ekmek, tohum saçmak” anlamını taşımaktadır. Aynı şekilde *bu är ol tälim tarry tarıtyän* “This is a man who often dries grapes” MK (Dankoff ve Kelly I. 256) cümlesindeki *tarry tarıtyän* ifadesi için MK'de Arapça karşılık olarak *al-zirâ'a* kelimesi verilmiştir (bk. ED 536a). Ancak aynı *tarry tarıtyän* ifadesi için MK'de verilen ikinci örnekte *ol tarry tarıtyän ol* “He always orders tilling” MK (Dankoff ve Kelly II. 424), Arapça karşılık olarak da *al-hars* ifadesi kullanılmıştır. Fiillerin Arapçadaki anlamlarından yola çıkarak *tarry tarıtyän* ifadesinin birinci örnekte “tohum saçmak”, ikinci örnekte ise “ekin ekmek, çift sürmek, tarım yapmak” anlamlarını taşıdığını söyleyebiliriz.

Karahanlılar döneminde çevrildiği sanılan ilk Türkçe Kuran çevirisine en yakın nüsha olan Türkçe Kuran Çevirisi'nde, bir yerde *tarı-* fiili tanıklanmaktadır. Arapça *tazra'una*'nın çevirisi olan *tarı-* fiili “ekin ekmek, ziraat yapmak” anlamıyla metinde geçmektedir:

aydı tarryay silär yeti yıllar tutaşı. nä kim ursa silär goçunlar anı başı içindä mägär az anıydın kim yegäylär kim “Dedi ki sizler yedi yıl eskisi gibi ekeceksiniz, yiyeceğinizden başka biçtiklerinizi başakta bırakınız” (Kök 2004: 177r/9=012/047).

Anonim Kuran Tercümesi'nde de *tarı-* fiili “toprağı, tarlayı ekmek, işlemek” için kullanılmıştır.

sän öz urıyuy birlä tarryıl “sen tarlayı kendi tohumlarınla işle” (Borovkov 2002: 252); *tar(ı)sa otasa suwarsa ol waqıya tägi kim tarry yetilmiş waqtı ärdi* “işlesin, otlarını ayıklasın, sulasın o vakte değin ki tarla yetişmiş olsun” (Borovkov 2002: 240); *ol yerni ... öz urıyı birlä tar(ı)sa*

otasa suwarsa ol waqıya tägi kim tarıy yetilmiş waqtı ärdi “ekin yetişene değin o toprağa... kendi tohumunu eksin, otlarını ayıkласın, sulasın” (Borovkov 2002: 252).

İslami çevre Türkçe eserlerinden MK’de tek başına geçmeyen *tarı-* fiili, yine bu fiilden türetilmiş olan *tarıy* kelimesiyle birlikte bir etimolojik figür olarak sivil Uygur metinlerinde kullanıldığı gibi, *tarıy tarı-* şeklinde geçmektedir. MK’nin *tarıy tarı-*’dan türetmiş olduğu eylem ve isimler, geniş bir yayılım gösterir. MK’de *tarı-* fiili yanında *äk-* fiili de yer alır. MK’de, Uygur metinlerinde geçen *tarıy tarı-* kullanımı yanında, *tarıy äk-* kullanımı da dikkati çeker. MK’dan sonraki eserlerde tarımla ilgili olarak *äk-* fiili ve onun türevleri kullanılmaya başlanmıştır. *tarı-* fiilinin yerini orta Türkçe döneminde almaya başlayan *äk-* fiilinin kullanım alanı da bu dönemle birlikte genişlemiştir. Bu dönemde bütün tahılların yetiştirilmesini anlatmak amacıyla, *äk-* fiili kullanılmıştır. Bugün de Türkiye Türkçesinde tarım yapmak işini karşılayan tek fiil, *ek-*’tir.

tar- Fiilinin Fiil Türevleri

tarın- : *tarı-* fiilinin dönüşlü çatısı olan *tarın-* fiiline “(toprak) işlenmek; ekilmek” (< *tarı-n-*) (ED 552a) Sivil Uygur metinlerinde, İslami çevre eserlerinden MK ve Borovkov 2002’de rastlanmaktadır. Hem T II Nr. 4 nolu sivil Uygur belgesinde geçen *yerin bodun tarınıp* “yerini halk ekip” cümlesine, hem de erken İslami çevre eserlerinden MK’de geçen *er tarıy tarındı* cümlesine karşılık olarak, Arapça *yahrusu’l-hars* ifadesinin kullanılmış olmasına bakarak, *tarın-* fiilinin “(toprak) işlenmek, tarım yapmak” anlamlarını taşıdığını söyleyebiliriz.

T II Nr. 4 nolu metinde halkın tarlaları ektiği ve yer başına da kalan vergisi ödedikleri ve yoksul olmalarından dolayı *kalan* vergisiyle ilgili istekleri anlatılmaktadır:

çrıyay qalançı bodunlarqa ozatın bärü çirtinniñ tarıg[-ka] tägi yerin bodun tarınıp yer başınqa qalan tutup bodun kiñäşip qalansız quv(r)aylarqa qalanlıy yertä kuv(r)ayqa bersä bermiş yerkä qalan qodup s(a)ñ(i)gik yerni qalanın tutmadın säkin berip quv(r)ayqa yaqasız berip yorır atı matı ärsär biz bı bitigtäki atlıçqa çrıyay bodunlarınñ küçümüz joq üçün qalanlıy yerni m-ä bizkä äksitmädin s(a)ñigik yerni tarıp säkin bermädin küçämiz yolınta biz bitigkä uda kirmişçä bodunlar qalansız kuv(r)ay birlä qayu bägkä eşikä barıp sözläsär birlä bolup sözleşirbiz “yoksul kalancı halklara eskiden beri Çirtin’in ekinli arazisine kadar yerini halk ekip yer başına kalan (vergisi) ödeyip halk müşavere edip, kalan vergisi olmayan cemaatlara kalanlı yerden cemaate verse, verdiği yere kaln (vergisi) koyup manastıra ait yerin

kalanını ödemedi sekin (vergi) verip cemaate kirasız verip geçerli adı madı her ne ise (?) biz bu senetteki adları geçen kadar yoksul halkların, gücümüz olmadığı için kalan vergisine tâbi yeri de bize küçültmeden manastıra ait yeri ekip säkin (vergi) vermeden zorladığımız hakkında biz senede uyarak girmiş kadar halklar kalansız cemaat ile hangi (sorumlu amir) beye, hanıma varıp söylesek beraber olup sözleşiriz.” [T II Nr. 4 (Özyetgin 2004: XXV. 5/16; Radloff 1928: 77)].

MK’de geçen *tarıy tarın-* ifadesi dönüşlülük ve istek bildirmektedir. MK’de iki yerde geçen *tarıy tarın-* fiili “tohum ekmeye niyet etmek” ve “tohum ekmek” anlamıyla kullanılmıştır:

ol tarıy tarındı “o kendi kendine tohum ekti” “The man tilled for himself, independently” MK (Dankoff ve Kelly II. 346); *är tarıy tarındı* “er tarlayı ekip biçmeye niyet etti” “The man pretended to till the field” MK [Dankoff ve Kelly II. 340 (DLT II. 145, 159)].

Borovkov 2002’de geçen aşağıdaki cümlede *tarın-* fiili tam olarak işin bittiğini göstermektedir. Bir parça tarlanın ekilmiş olduğu anlatılan aşağıdaki örnekte *tarıy* adının “tarla” anlamıyla kullanılması önemlidir. Ancak, burada bir parça tahıl? anlamı olabileceği de göz ardı edilmemelidir:

mänim bir käsäk tarıym ärdi tarınmış yetilmiş ärdi “benim bir parça tarlam vardı, ekilmiş, ekini yetilmiş idi” (Borovkov 2002: 253).

tarıl- : *tarı-* fiilinin edilgen çatılı şekli olan *tarıl-* fiili “ekilmek” [(*< tarı-l-*) “to be cultivated” (ED 547a)] sadece erken İslami çevre eserlerinden MK’de tanıklanmaktadır. MK’de verilen bu örneğin özelliği *tarıy tarıl-*’ın farklı anlamlarda yorumlanmış olmasıdır. *tarıg tarı-* Budist ve Maniheizt çevre Türkçe metinleri, sivil Uygur belgeleri ve MK de dâhil erken İslami çevre metinlerinde “darı ekmek, tarım yapmak” anlamlarında kullanılmıştır. MK’deki bu *tarıg tarıldı* cümlesi ise, Dankoff ve Kelly tarafından “tarla ekildi / The field (or other) was sown” [Dankoff ve Kelly II. 331], Clauson tarafından ise, “the seed was sown (zuri’a)” (ED 547a) olarak yorumlanmıştır. MK, bu cümlemin Arapça karşılığını *zuri’a* olarak vermektedir. *Zuri’a*, *zar’a* “ekin, tohum saçmak, bitirmek” (Ahterî Kebir s. 224) fiilinin edilgeni olmasından dolayı, Clauson’un verdiği anlam daha doğru olmalıdır.

tarıt- : *tarı-* fiilinin ettirgen şekli olan fiil (*< tarı-t-*) (ED 536a) “ektirmek, ekme işini düzenlemek” anlamını taşımaktadır. *tarı-* fiilinin ettirgen şekline Budist Türk çevresi metinlerinde *Altun Yaruk* ve İslami çevre Türk yazı dili eserlerinden KB ile MK’de rastlanmaktadır.

Altun Yaruk'ta geçen örneklerde *tarı-* fiilinde olduğu gibi, *tarıt-* fiilinin de, “iyi kök ekmek” şeklinde metaforlu kullanımlarının olduğunu görüyoruz:

bışinç tınl(ı)glar tözinçe nom nomlap tarımaduk edgü yıltızlıg urugların tarıtıp tarımış edgü yıltızlıg urugların bışurup edgüke mengike yaratmak-ka tayanıp (Kaya 1994: 294-21/23+295-1/2) “beşinci canlılar köklerine göre dharma va'zedip ekilmemiş iyi kök tohumlarını ektirip, ektiği iyikök tohumlarını bitirip, olgunlaştırıp, iyilik ve sevinç için yaratmaya dayanıp ...”.

İslami çevrenin ilk eserlerinden MK ve KB'de ise, *tarıt-* fiili “ektirmek” anlamıyla geçmektedir. *bu är ol tälim tarıy tarıtıyân* “This is a man who often dries grapes” (Dankoff ve Kelly I. 256) cümlesindeki *tarıy tarıt-* ifadesi için MK'de Arapça karşılık olarak *al-zirâ'a* kelimesi verilmiştir (bk. ED 536a). *ol tarıy tarıtıyân ol* “He always orders tilling” (Dankoff ve Kelly II. 424) cümlesi için ise, Arapça karşılık olarak *al-hars* ifadesi kullanılmıştır. *Hars* ile *zar'a* fiillerinin Arapçadaki anlamlarından yola çıkarak, *tarıy tarıt-* ifadesini ilk cümlede “tohum saçmak”; ikinci cümlede ise, “ekin ekmek, çift sürmek, tarım yapmak” şeklinde anlamlandırmak mümkündür.

Aşağıdaki örnekte geçen *tarıt-* fiilinin anlamı ise, “ektirmek” değil; “dağıtmak”tır. *ülüş tarıt-* şeklindeki kullanım, “pay, hisse dağıtmak” anlamı ile cümlede geçmekte olup tarımla bir ilgisi yoktur. Ancak, *tarıt-* fiilinin “dağıtmak” anlamını göstermesi açısından önemlidir:

kiçig yigit yaşında ... saçı başı yürünärsär ... ülüş tarıtıp övkäçi ärsär (Kaya 1994: 594-8/10) “küçük yiğit yaşında ... saçı başı ağarsa pay/hisse dağıtıp öfkeli ise”.

tarıtdur- : Budist Uygur Metinlerinden *Altun Yaruk*'ta geçen *tarıtdur-* fiili “ektirmek” (< *tarı-t-tur-*) tarımsal işlevin dışında metaforlu bir kullanımla karşımıza çıkmaktadır. *ädgüliüg yıltızların tarıtdur-* şeklindeki metaforlu kullanımın anlamını da “iyi köklerini ektirmek” şeklinde verebiliriz:

tınlıy oylanlarıning tarımaduq ädgüliüg yıltızların tarıtdurıyaylar tarımış ädgü yıltızların üklitdürüp asturup bışrunturıyaylar ... (Kaya 1994: 88-3/7) “canlı oğullarının ekilmeyen iyi kökünü ektirecekler; ektiği iyi köklerini çoğaltırıp artırıp olgunlaştıracaklar”.

tarımsın- : Clauson, *tarı-* fiilinin türevi olarak belirttiği *tarımsın-* fiili “ekin eker görünmek” (< *tarı-m+sı-n-*) için Divan'da geçen *ol tarıy tarımsındı* cümlesini örnek vermekte ve “he pretended to sow the sees (yazra'u'l-zar’), but did not actually sow it” anlamını vermektedir (ED 551a). Fiilin MK'de verilen Arapça karşılığı olan *yazra'u'l-zar'* ifadesi “tohum ekıyor” şeklinde

anlamlandırılabilir. Dankoff ve Kelly ile Atalay da cümlelerin anlamlarını şu şekilde verirler: “o ekin ekmeye niyet etti”; “He pretended to sow the seed but did not really do so” (Atalay II. 259; Dankoff ve Kelly II. 395).

Sonuç

Tarihî ve modern Türk dili alanında geçirmiş olduğu evreleri göstermeye çalıştığımız bu çalışmada, *tarı-* fiilinin Türk tarımında “tarım yapmak” işlevini karşıladığı ve özellikle de tarihî Türk dili alanında tarım faaliyetlerini göstermesi açısından önemli bir fiil olduğu görülmektedir. Her ne kadar runik harfli Türkçe metinlerde fiil tanıklanmamış olsa da, fiilden türetilen *tarlay/tarılay* adlarının mevcut bulunması, Türkçedeki *tarı-* “tarım yapmak” fiilinin var olduğunu göstermektedir. Tarihî Türk dili alanlarında yukarıda gösterdiğimiz metinlerde geçen fiil, Türklerde tarım faaliyetlerinin olduğunun da göstergesidir. Yukarıda vermiş olduğumuz bazı Budist ve Maniheizt çevre tercüme eserlerinde de fiilin tanıklanması ve yabancı kelimeye karşılık Türkçe *tarı-* fiilinin verilmiş olması da Türklerde Türkçe tarım terminolojisinin var olduğunu göstermektedir. Ayrıca, fiilin metaforlu kullanımlarının olması, Türk sosyal yaşamında tarımın ne denli önemli olduğunu gösterir.

Açıklamalar

- ¹ Terimler ile ilgili metinlerde geçen bütün örnekleri görmek isteyenler, kaynakçada belirttiğimiz çalışmamıza bakabilirler (Gül 2004).
- ² Yakutçada “toplamak” anlamı ile yaşayan *tary-* fiili, genelde ot kelimesi ile birlikte kullanılmaktadır (Sleptsov 1972).
- ³ *Aşlıq* da bilindiği üzere MK’da Oğuz kelimesi olarak ve “buğday” anlamı ile verilmiştir (DLT I. 373).
- ⁴ Bu yazıtların metni şu şekildedir: *çuçuq böri s(a)ñun ... –un qatun tarlayım ... m tarlay y...* (Y 12 Aldı Bel I, Vasil’ev 1983: 20).; *çuçuş q(a)tun t(a)rl(a)γ(ı)m qırıy yor(ı)t(ı)m* (Y 72 Aldı Bel II, Vasil’ev 1983: 20)
- ⁵ Maniheizt ve Budist Türk çevresi metinlerini dil özelliklerine ve dış görünüşlerine göre tasnif eden ve tarihlendiren Ağca (2006: 29), Sekiz Yükmek Sutra ve Maitrisimit’in yanı sıra KP’nin de klasik öncesi / erken tarihli Budist Türkçe metinler arasında değerlendirilmesi gerektiğine işaret etmiştir. Bu çerçevede *tarı-* fiilinin ve türevlerinin erken tarihli Maniheizt ve Budist Türk çevresi metinlerinden itibaren tanıklandığını söyleyebiliriz.
- ⁶ Uygurlardaki tarımı ve tarımın süreçlerini en iyi gösteren iki metin Zieme (1975: 109-143) ve Molnar-Zieme (1989: 140-152) tarafından yayımlanmıştır. Her iki metinde de tarım süreçleri çok iyi bir şekilde anlatılmaktadır.

Kısaltmalar

Ar. = Arapça

Kar. K. = Karayim Kırım ağ.

Kar. L. = Karayim Haliç-Lutsk ağ.

Kar-Malk. = Karaçay-Malkar Türkçesi.

Kar. T. = Karayim Troki ağ.

KB = Kutadgu Bilig.

Kaynaklar

- Ağışiv, İ. M. vd. (1993). *Başkört Tilinin Hüzüliği*. C. I-II. Moskva: Russkiy Yazık.
- Ağca, Ferruh (2006). “Maniheizt ve Budist Türkçe Metinlerin Tarihlendirilmesinde Kullanılan Ölçütler”. *Türkbilig* 12: 3-37.
- Ahterî Kebir/Arapça-Türkçe Büyük Lûgat* (ty). İstanbul: Meral Yay.
- Akalın, Şükrü Haluk, N. Kurpeşvo ve N. Tannagaşeva (1995). *Şor Türkçesi Sözlüğü*. Adana: Türkoloji Araştırmaları.
- Arat, Resid Rahmeti (1947). *Kutadgu Bilig I: Metin*. İstanbul: TDK Yay.
- _____, (1979). *Kutadgu Bilig III-İndeks*. Haz. Kemal Eraslan vd. İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay.
- _____, (1992). *Edib Ahmed b. Mahmud Yükeki Atebetü'l-Hakayık*. Ankara: TTK Yay.
- _____, (1994). *Kutadgu Bilig II-Tercüme*. 6. baskı. Ankara: TTK Yay.
- Ata, Aysu (1998). *Nehcü'l-Ferâdis, Uştmahlarning Açuk yolu. III Dizin-Sözlük*. Ankara: TDK Yay.
- Atalay, Besim (1940-1943). *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*. I-II-III-IV. Ankara: TDK Yay.
- _____, (1945). *Ettuhfet-üz-zekiyye fil-lûgat-it-Türkiyye*. İstanbul: TDK Yay.
- Bammatova, Z. Z. (1969). *Kumısko-Russkiy Slovar'*. Moskva: Sovetskaya Entsiklopediya izdatelstvosu.
- Baskakov, N., A. vd. (1974). *Karaimsko Russko Pol'skiy Slovar'*. Moskva: İzdatel'stvo Russkiy Yazık.
- Borovkov, A. K. (2002). *Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı (XII-XIII. Yüzyıllar)*. Çev. Halil İbrahim Usta ve Ebülfez Amanoğlu. Ankara: TDK Yay.
- CC = Grønbech, Kaare (1942). *Komanisches Wörterbuch, Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*. Kopenhagen: Einer Munksgaard.
- Dankoff, Robert, and James Kelly (1982-1985). *Mahmūd al-Kāşgarî. Compendium of the Turkic dialects (Diwān lûğāt at-turk)*. Ed. and transl. with introduction and indices. P. 1-3. Harvard University.
- Devellioglu, Ferit. (1990). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. 9. baskı, Ankara: Aydın Kitabevi.

- Doerfer, Gerhard (1963-75). *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*. I-IV. Wiesbaden.
- , (1982). “Zum Vokalismus nichtester Silben im Alttürkischen”. *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes (WZKM)* 74: 103-128.
- Eckmann, Janos (1995). *Nebcü'l- Ferâdis. Cennetlerin Açık Yolu I – II. (Metin)*. Haz. S. Tezcan, H. Zülfikar, Ankara: TDK Yay.
- ED = Clauson, Sir G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-Century Turkish*. Oxford.
- EDAL = Starostin, Sergei, Anna Dybo ve Oleg Mudrak (2003). *Etymological Dictionary of the Altaic Languages*. Handbook of Oriental Studies, Section Eight, edited by Denis Sinor and Nicola Di Cosmo. London-Boston: Brill Publications.
- Erdal, Marcel (1991). *Old Turkic word formation. A functional approach to the lexicon*. Bd. 1-2. (Turcologica 7). Wiesbaden.
- Fedotov, M. P. (1996). *Étimologičeskiy Slovar' Çuvaşskogo Yazıkı, Tom I-II*. Çeboksarı: Çuvaşskiy Gosudarstvennıy İnstitut Gumanitarnıh Nauk.
- Gül, Bülent (2004). *Eski Türk Tarım Terimleri*. Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
- , (2008). “Eski Türk Tarım Terimlerinin Metaforlu Kullanımları Üzerine”. *Uluslararası 2. Türkiyat Araştırmaları Bilgi Şöleni Bildirileri, Kaşgarlı Mahmud ve Dönemi*. Ankara: TDK Yay. 291-308.
- , (2009). “äk- “ekmek” ve Türevleri Üzerine”. *International Journal of Central Asian Studies* 13: 291-316.
- Hamilton, James. (1998). *Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prens Masalının Uyгурcası*. Ankara: Simurg Yay.
- Hamzayev, M. vd. (1962). *Türkmen Dilinin Sözlüğü*. Aşgabat: Türkmenistan SSR İlimlar Akademiyasının Neşriyatı.
- Jarring, Gunnar (1964). *An Eastern Turki-English Dialect Dictionary*. Lund: C.W.K. Gleerup.
- Kamus-ı Türkî*. (1317). İstanbul: İkdâm Matbaası.
- Kara, Georg (2001). “Majar xel dex Mongoltoi töşöotei ügşin uçır.” *Mongolica* 11 (32): 54-61.
- Kara, Georg und Peter Zieme (1977). *Die uigurischen Übersetzungen des Guruyogas “Tiefer Weg” von Sa-skya Pandita und der Mañjuśināmasaṃgīti*. (Berliner Turfan-Texte VIII). Berlin: Akademie Verlag.
- Kaya, Ceval (1994). *Uyğurca Altun Yaruk. Giriş, Metin ve Dizin*. Ankara: TDK Yay.
- KR = İbni Mühenna, Cemalüddin (1340). *Kitabu Hilyeti'l-İnsan ve Hilbeti'l-Lisan*. Haz. Kilisli Rifat. İstanbul: Matbaa-i Amire.
- Koç, Kenan vd. (2003). *Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yay.
- Kök, Abdullah (2004). *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TİEM 73, 1v-235v 2)*. Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi.

- MaitrH V. = *Das Zusammentreffen mit Maitreya. Die ersten fünf Kapitel der Hami-Version der Maitrisimit.* (1988). In Zusammenarbeit mit Helmut Eimer und Jens Peter Laut herausgegeben, übersetzt und kommentiert, Geng Shimin und Hans-Joachim Klimkeit. Bd.1-2. Wiesbaden: Harrassowitz.
- MaitrH X. = Geng Shimin, H. J. Klimkeit und J. P. Laut (1987). “Der Herabstieg des Bodhisattve Maitreya vom Tusita-Götterland zur Erde”. *Das 10. Kapitel der Hami-Handschrift der Maitrisimit*. *Altorientalische Forschungen* 14: 350-376.
- Molnar Adam and Peter Zieme (1989). “Ein weiterer uigurischer Erntesege.”, *Altorientalische Forschungen* 16: 140-152.
- Mutçalı, Serdar (1995). *Arapça-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Dağarcık Yay.
- Müller, Friedrich Wilhelm Karl (1910). *Uigurica II*. Berlin: AKPAW.
- Naskali, Emine Gürsoy ve Muvaffak Duranlı (Haz.) (1999). *Altayca-Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK Yay.
- Necip, Emir Necipoviç (1995). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Çev. İklil Kurban. Ankara: TDK Yay.
- Nevayil. = *Alişer Navâiy Asarlari Tilining İzâhli Lugati.* (1983). I, II, III, IV. Tâşkent: Yy.
- Özyetgin, Melek (2001). *Ebû Hayyân Kitâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk, Fiil: Tarihi-Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi*. Köksav Tengrim Türklük Bilgisi Araştırmaları Dizisi. Ankara: Köksav.
- _____, (2004). *Eski Türk Vergi Terimleri*. Köksav Tengrim Türklük Bilgisi Araştırmaları Dizisi. Ankara: Köksav.
- Poppe, N. N. (1938). *Mongolskiy Slovar' Mukaddimat Al-Adab*. Çast I-II. Moskva-Leningrad: İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.
- Radloff, Wilhelm (1928). *Uigurische Sprachdenkmäler*. Materialien, nach dem Tode des Verfassers mit Ergänzungen von S. Malov herausgegeben, Leningrad.
- Räsänen, Martti (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkischen Sprachen*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Sleptsov, P. A. (1972). *Yakutsko-Russkiy Slovar'*. Moskva: Sovetskaya Entsiklopediya.
- Taymas, Abdullah Battal (1988). *İbni Mühenna Sözlüğü*. Ankara: TDK Yay.
- Tavkul, Ufuk (2000). *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yay.
- Tekin, Talat (1983). “Kuzey Moğolistan'da Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi”. *TTK Belleten* XLVI (184): 795-838.
- _____, (1993). *Irk Bitig (the book of Omens)*. Turcologica Bd. 18. Wiesbaden: Harrassowitz.
- _____, (1995). *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*. Ankara: Simurg Yay.
- Tenişev, Ethem Rahimoviç (1968). *Tuvinsko-Russkiy Slovar'*. Moskva: İzdatel'stvo Sovetskaya Entsiklopediya.

- Toparlı, Recep vd. (1999). *El-Kavânînü'l-Küllîye Li-Zabti'l-Lügati't-Türkiyye*. Ankara: TDK Yay.
- , (2000). *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî*. Ankara: TDK Yay.
- TS = *Tarama Sözlüğü*. (1963-1972). C. 6. Ankara: TDK Yay.
- Tumaşeva, G. (1992). *Slovar' dialektov Sibirskix Tatar*. Kazan: İzdatel'stvo Kazanskogo Universiteta.
- TüSl = *Türkçe Sözlük*. (1998). 9. Baskı. Ankara: TDK Yay.
- UWb. = Röhrborn, Klaus (1977-1998). *Uigurische Wörterbuch*. 1-4. Wiesbaden.
- Vasil'ev, Dmitri D. (1983). *Korpus tyurkskix runičeskix pamyatnikov basseyna Yeni-seya*. Leningrad: "Nauka" Leningradskoye Otdeleniye.
- Yamada, Nobuo (1993). *Sammlung Uigurischer Kontrakte*. I-II-III, Herausgegeben von Juten Oda, Peter Zieme, Hiroshi Umemura, Takao Moriyasu. Osaka University Press.
- Yegorov, V. G. (1964). *Étimologičeskij Slovar' Çuvaşskogo Yazıka*. Çeboksarı: Çuvaşskoe Knijnoe İzdatel'stvo.
- Yusufl, Berdak ve Mehmet Mâhur Tulum (1994). *Sözlük. Özbekistan Türkçesi-Türkiye Türkçesi, Türkiye Türkçesi- Özbekistan Türkçesi*. İstanbul: TDAV.
- Yüce, Nuri (1993). *Mukaddimetü'l-Edeb, Hvârizm Türkçesi ile Tercümeli Şuŧter Nüshası, Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks*. Ankara: TDK Yay.
- Zieme, Peter. (1975). "Ein uigurischer Erntesege". *Altorientalische Forschungen* III: 109-143.
- , (1981). "Uigurische Steuerbefreiungsurkunden für buddhistische Klöster". *Altorientalische Forschungen* 8: 237-263.
- Warnke, Ingrid (1983). "Fragmente des 25. und 26. Kapitels des Kşanti qılğuluq nom bitig". *Altorientalische Forschungen* 10: 243-268.
- WMS. = *Wörterbuch der heutigen mongolischen Sprache*. (1941) Unter Mitwirkung von W. A. Unkrig, zusammengestellt von R. Bleichsteiner und W. Heissig. Wien-Peking: Siebenberg Verlag.
- Xu Yinan (2000). *Xinjiang-Çinghai Sa-la-yü Wei-wu-er-yü Ci-hui Bi-jiao*, Wulumuqi: Xinjiang Daxue Chubanshe.

On the Verb *tarı-* and its Derivations

Bülent Gül*

Abstract

This article focuses on the verb *tarı-*, which is one of the two fundamental terms of Turkish agricultural terminology, and explores its derivations, which are *tarm-* “to cultivate (the land)”, *tarıl-* “to be sown”, *tarıt-* “to scatter seeds; to sow the field, to have the field sown; to scatter”, *tarıtdur-* “to make the field sown” and *tarımsın-* “to appear to be sowing seeds”. A comprehensive corpus review has been conducted to identify the usage of the verb in Turkish texts using runic letters as well as in Turkish texts found within Buddhist, Manicheist and Islamic contexts. The study also discusses the verb within the context of modern Turkish. In this way, the article aims to demonstrate the usage areas of the *tarı-* verb on the one hand and the significance of linguistic material in Turkish agricultural research on the other.

Keywords

The verb *tarı-*, agriculture, Turkish agriculture, Old Turkish, Uyghur.

* Assoc. Prof. Dr., Hacettepe University, Faculty of Letters, Department of Turkish Language and Literature – Ankara / Turkey
bulentg@hacettepe.edu.tr

О глаголе *тары-* и его производных

Бюлент Гюль*

Аннотация

В данной статье рассматривается глагол *тары-*, являющийся одним из двух основных терминов сельскохозяйственной терминологии, а также такие производные этого глагола, как *тарын-* «обрабатывать (землю)», *тарыл-* «быть посаженным», *тарыт-* «сеять семена, возделывать поле, посадить, распространять», *тарытдур-* «заставить (повелевать) посадить» и *тарымсын-* «делать вид что садишь». С целью определения области использования глагола было проведено широкоспектральное исследование рунических тюркских текстов, тюркских текстов буддистского и манихейского толков и исламских тюркских текстов. Также затронуты области употребления этого глагола в современном турецком языке. Целью данной статьи является выявление областей применения турецкого глагола *тары-*, являющегося одним из основных терминов турецкого сельского хозяйства, а также показать читателю важность языкового материала в турецких сельскохозяйственных исследованиях.

Ключевые Слова

глагол *тары-*, сельское хозяйство, турецкое сельское хозяйство, древнетюркский язык, уйгурский язык.

* доц.док., университет Хаджеттепе, факультет литературы, кафедра турецкого языка и литературы – Анкара / Турция
bulentg@hacettepe.edu.tr

Osmanlı'nın Son Döneminde Ahıska Türklerinin Anadolu'ya Göç ve İskânı

Nejla Günay*

Özet

Kurulduğundan beri Kafkasya'da hâkimiyet kurmak isteyen Rusya, XIX. yüzyılda, Osmanlı Devleti'nin zayıflamış olmasından faydalanarak bu politikasına hız verdi. Osmanlı Devleti, Rusya'nın saldırılarıyla daha da güçsüzleşti ve topraklarının önemli bir kısmı Rusya'nın eline geçti. Rusya, Kafkasya'da siyasi hâkimiyet tesis ettikten sonra kültürel ve ekonomik olarak da etkin olmak istedi. Bu amaçla Kafkasya'da yaşayan yerli halkın ya Hristiyan olmasını ya da bölgeyi terk etmesini temin etmek amacıyla baskıcı politikalar izledi. Bunun üzerine Kafkasya'da yaşayan binlerce insan 1860'lardan itibaren Anadolu'ya göç etti. Bu sırada göç eden halklardan biri de Ahıska Türkleridir.

Bu çalışmada Ahıska Türklerinin kendi öz yurtlarını bırakıp Anadolu'ya göç etme nedenleri, göç ve iskân süreçleri, Anadolu'daki yeni hayatlarına uyum sağlamada ne gibi güçlüklerle karşılaştıkları ve yerli halk ve devletle ilişkilerinin ortaya çıkarılması amaçlanmaktadır. Çalışmada; Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan konuyla ilgili belgelerden yararlanılmıştır. Ayrıca göçmenlerin Anadolu'daki hayatlarına uyumlarını tespit etmek amacıyla Anadolu'da iskân edilen Ahıska Türklerinin çocukları ya da torunlarıyla mülakat yapılarak elde edilen sözlü tarih verilerine de yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Rusya, Osmanlı Devleti, Kafkasya, Göç, Ahıska Türkleri.

* Doç. Dr., Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Tarih Eğitimi Bölümü – Ankara / Türkiye
ngunay@gazi.edu.tr

Giriş

Rusya, Kafkaslara ve Balkanlara hâkim olduktan sonra Osmanlı topraklarından güneye yani açık denizlere inmeyi amaçlaması sebebiyle Osmanlı Devleti'nin en büyük siyasi rakibi oldu. Hâlbuki Osmanlı Devleti XVII. yüzyılın ortalarından itibaren Kafkasya'ya sadece siyaseten değil aynı zamanda kültürel ve ekonomik açıdan da hâkimdi (Kırzioğlu 1976; Ababay 1987; Kırzioğlu 1992; Svanidze 1999; Türk-Rus İlişkilerinde 1999).

Rusya, bir taraftan Osmanlı topraklarındaki hâkimiyetini genişletirken bir taraftan da İran topraklarında yayılmaya çalıştı. Rusya, Gülistan (1813) ve Türkmençayı (1828) Antlaşmalarıyla Erivan da dâhil olmak üzere Aras Nehri'nin kuzeyindeki bütün toprakları İran'dan aldı. Sonra da 1828–1829'da savaştığı Osmanlı Devletini yenerek 1829'da imzalanan Edirne Antlaşması ile Ahıska, Poti, Anapa, Ahılkelek ve Gürcistan'ı ele geçirdi (Saydam 1990: 249).¹

XIX. yüzyılın ortalarında Rusya'nın hem Balkanlarda hem Kafkasya'da güçlenmeye başlaması İngiltere, Fransa ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nu rahatsız etti. 1854 yılında başlayan Kırım Savaşı'nda Osmanlı Devleti'ne destek olan bu devletler, savaşın sonunda 1856'da imzalanan Paris Antlaşması'na koydukları “Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü Avrupalı devletlerin garantisi altındadır” maddesiyle Rusya'nın Osmanlı topraklarında yayılmasına engel oldular (Kurat 1990: 74). Ancak Kafkasya'da Rusya'nın karşısına herhangi bir büyük devlet çıkmadı. Rusya, Kafkasya'daki egemenliğini devam ettirmek için bazı tedbirler aldı. İlk olarak 1801 yılında ilhak ettiği ve nüfusu Hristiyan olan Gürcistan'da, müstakil Gürcü Kilisesi'ni Rus Ortodoks Kilisesi'ne bağlayıp eğitimi Ruslaştırmak ve toprağa bağlı kölelik rejimi uygulamak suretiyle mutlak hâkimiyetini tesis etti (İpek 2006: 28).

Gürcistan'ı Osmanlı ve İran üzerine yapacağı saldırılarda üs olarak kullanan Rusya, başka bir üs daha temin edip Kafkasya'nın güneyinde kontrolü tamamen eline almak istedi. Bu amaçla bölgede bir Ermenistan oluşturulması çalışmaları başlattı. Aslında Rusya'nın hem İran'la hem de Osmanlı Devleti ile daha önce yaptığı barış antlaşmalarında yer alan hususların en önemli amacı ele geçirdiği topraklarda Ermenilerin çoğunluk olmasına zemin hazırlayıp buralarda bir Ermenistan teşkil etmektir. Nitekim Rusya, bu amaç doğrultusunda 1828'de Revan ve Nahçıvan hanlıklarını birleştirerek Ermeni Vilayeti'ni kurdu. Buraya Rusya'nın teşvikiyle hem Osmanlı topraklarından hem de İran'dan yoğun bir Ermeni göçü başladı. Özellikle Erzurum ve Ardahan'dan gelen Ermeni göçmenler Ahıska ve Ahılkelek çevresine yerleştirildi. Rus hükûmeti, Müslümanların ellerinde bulunan

arazileri mahkeme kararıyla alarak önce devlet hazinesine devretti ardından yeni göç eden Ermenilere verdi (Beydilli 1988: 369-392).²

Rusya'nın aldığı ikinci önemli tedbir Çerkes, Nogay, Tatar, Türk gibi farklı etnik ve dinî unsurların yaşadığı toprakları hızla işgal altına almak oldu. 1837-1839 yılları arasında Karadeniz kıyı hattının Sohum-Anapa arasında kalan bölümünde 17 istihkâm inşa etti ve yerli ahaliye karşı şiddet her gün biraz daha artan askerî saldırılarda bulundu (Kumuk 2004: 24). Rusya; askerî tedbirlerin yanı sıra işgal ettiği topraklarda yaşayan ve Ortodoks olmayan ahaliyi propaganda, şiddet ve baskıyla dininden döndürmek, buralara yerleştirdiği Rus ve Ermenileri yerli ahaliye hâkim kılıp bunları stratejik mevkilere yerleştirmek, yerli ahalinin ziraî imkânlarını ve hatta kendilerini Rus muhacirlere yardıma mecbur etmek, verimli toprakları yerli halkın elinden alıp Rus ve Ermeni muhacirlere verip çorak arazileri yerli halka bırakma politikası izledi. Üstelik bu politikayı şiddet yoluyla uyguladı (İpek 1990: 98, Beydilli 1988: 393). Rusya'nın kendi otoritesini mahalli yönetimlere kabul ettirebilmek için baskı ve zalimane hareketlerle halkı yıldırma ve bölüp parçalama siyaseti izlemesi XIX. yüzyılın başlarından itibaren Kafkaslarda Ruslara karşı bir direniş hareketi başlatılmasına sebep oldu. Ancak 1860'lı yıllarda bu direnişin başarısızlıkla sonuçlanmasıyla bölgedeki Rus hâkimiyeti gittikçe daha da hissedildi ve buradan Osmanlı topraklarına çok yoğun bir göç dalgası başladı. (Saydam 1997: 41-62).

Rusya'nın kendi otoritesini mahalli yönetimlere kabul ettirebilmek için baskı, yıldırma ve bölüp parçalama siyaseti izlemesi ve 1860 yılında dağlık bölgelerde yaşayan yerli halkı düzlüklere indirip onlardan boşalacak yerlere de Kazak köylülerini iskân etme kararı aldı. Rusya bu kararıyla yerli halkı kendi otoritesini kabul etmeye zorlamaktaydı. Öte yandan bunu kabul etmeyenler için de bir plan hazırlanmıştı ve onların zorla Osmanlı topraklarına göç ettirilmesi öngörülmekteydi (Pronşteyn-Patrakova 2004: 35-42). Hatta bu plan dâhilinde göçleri hızlandırmak amacıyla 10 Mayıs 1862'de bir komisyon kuruldu. Komisyon, göç eden ailelere 10'ar Ruble ödeyip gemicilerle göçmenlerin taşınması için görüşmeler yaparak aracılık etti. Ayrıca göçmenlerin gönderilmesi için Anapa, Konstantinovski ve Taman'da üç komisyon daha kuruldu. Göçün yoğun olduğu yerlere göçmenlerin gönderilmesini kontrol etmekle görevli komiserler tayin edildi. Rus hükûmeti göç etmek isteyenlere her türlü kolaylığı sağladı. Bu durum Kafkaslarda Ruslara karşı bir direniş hareketi başlatılmasına sebep oldu. Kendilerine gösterilen bataklık araziye yerleşip silahlarını teslim etmek istemeyen yerli halk direniş gösterdiyse de 1861-1865 yılları arasında kendi arazileri üzerinde 81 Kazak köyünün kurulmasına engel olamadı. Yerli halkın Ruslara karşı direnişi dört yıl kadar sürdü ve başarısızlıkla

sonuçlandı. Kafkas-Rus Savaşı'nın sona erdiği 21 Mayıs 1864'ten itibaren bölgedeki Rus hâkimiyeti gittikçe daha da hissedilir oldu ve Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına çok yoğun bir göç dalgası başladı (Kumuk 2004: 25–29. Krş. Gökçe 1972?: 64–66; Saydam 1990: 250, 254–255). 1855–1864 yılları arasında yaklaşık 600 bin göçmen Kafkasya'dan Anadolu'ya göç etti (Habiçoğlu 1993: 71–73). Bu yoğun göç dalgası 1865'ten sonra kitlesel olmaktan çıktıysa da münferit olarak devam etti (İpek 2006: 40).

Rusya'nın Osmanlı topraklarında yayılma arzusu nedeniyle yapılan savaşta Rusya'ya bir kez daha yenildi. Rusya ile Osmanlı Devleti arasında 1878 yılında Ayestefanos Antlaşması yapıldıysa da bu antlaşma daha sonra geçersiz sayılarak yerine Berlin Antlaşması imzalandı. Ayestefanos Antlaşması'nda Ruslara bırakılan Eleşkirt ve Bayezid Berlin Antlaşmasıyla Türkiye'ye iade edilse de Kars, Ardahan, Batum Rusya'ya verildi (İpek 1990: 104). Böylece Osmanlı-Rus sınırının yeniden çizilmesi nedeniyle antlaşmaya, Rusya'ya bırakılan topraklarda yaşayan ahalinin durumuyla ilgili olarak *“Rusya'ya bırakılan yerlerin halkı başka yere gidip oturmak istedikleri takdirde serbest olacaklardır. Bu hususta kendilerine bu sözleşmenin tasdiki tarihinden itibaren üç sene mühlet verilmiştir. Söz konusu mühletin bitiminde, mülklerini satıp memleketten çıkmamış olanlar, Rus tabiiyetinde kalacaklardır.”* şeklinde bir madde kondu (Erkan 1996: 23). Bu durum Kafkasya'dan Anadolu'ya yapılan göçleri hızlandırdı. Osmanlı ordusunun bölgeden ayrılmasıyla aralarında Ahıska Türklerinin de bulunduğu bazı Müslümanlar bölgeyi terk edip Anadolu'ya geldiler. Rus savaşları Kafkaslardan Anadolu'ya yapılan göçün sürekli ve toplu bir hareket hâline gelmesinde etkili oldu (Karpaz 2003: 16; Buntürk 2007: 110; Alpargu 2007).

Bu çalışmada XIX. yüzyılın sonlarından itibaren Kafkasya'daki yurtlarından ayrılmak zorunda kalan Ahıska Türklerinin Anadolu'ya göç ve iskânlarıyla yaşadıkları sıkıntılar ve yerleştirildikleri bölgelerde yeni hayatlarına intibak süreçleri ele alınacaktır. Ahıska Türklerinin geçmişleriyle ilgili belgelerin Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin yanı sıra Rusya, İran, Gürcistan ve Ermenistan arşivlerinde de olabileceği tahmin edilmektedir. Ancak bu çalışmada Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan konuyla ilgili belgeler değerlendirilecektir. Çalışmada ayrıca belgelerde geçen ve Anadolu'da iskân edilen Ahıskalı Türklerle yapılan görüşmelerde elde edilen veriler kullanılacaktır. Bu görüşmelerde öncelikle bizzat göç edenlerin çocuklarının verdiği bilgiler ele alınmış ve ayrıca onlardan sonraki kuşaklardan elde edilen bilgiler de konuyla ilgisi oranında kullanılmıştır.

Ahıska'nın Coğrafi Konumu ve Göçlerin Sebepleri

Günümüzde Gürcistan sınırları içerisinde yer alan Ahıska, bugünkü Türkiye-Ermenistan sınırının birleştiği yerin kuzeyinde, Acara Özerk Cumhuriyeti'nin doğusunda, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuzeydoğusunda, Ardahan iliyle sınır teşkil eden ve Tiflis'in güneybatısında kalan bir merkezdir. Abastuban, Adıgön, Aspinza, Ahılkelek, Azgur ve Hırtız gibi önemli yerleşim birimleriyle iki yüzden fazla köyün merkezi olan Ahıska, Türkiye sınırına 15 km mesafededir. Posof Çayı'nın iki yakasında yer alan şehir, karayoluyla Tiflis, Batum ve Türkiye'ye bağlanmaktadır. Ayrıca Türk sınırının çok yakınındaki Vale Kasabası'na kadar uzanan bir demiryolu, Ahıska'yı Tiflis'e bağlar. Kür Irmağı, Posof ve Adıgön çaylarıyla bu çaylara karışan derelerin suladığı verimli topraklar tarıma çok elverişlidir (Taşdemir 2005: 15).

Rusya, hâkimiyeti altında kalan yerli halkı, çeşitli baskılar uygulayarak göçe zorlama politikası izledi. Rusya'nın en çok kullandığı baskı unsuru "Hristiyanlaştırmak" ve "Ruslaştırmak" şeklinde oldu. Başta eğitim çağındaki çocuklar olmak üzere Müslüman ahaliye Hristiyanlık propagandası yapıldı. Okullarda çocuklara Müslümanlık karalanırken Hristiyanlığın faziletleri anlatıldı. Bir taraftan da Müslümanların din ve inançlarıyla ilgili kısıtlamalar getirilip ibadetleri engellenerek Müslüman kızlarının Hristiyanlarla evlenmeleri teşvik ve temin edildi. Hristiyanlığa karşı kendi dinini savunanlar ya katledildi ya da Sibirya'ya sürgüne gönderildi. Müslümanlar, Hristiyanların muaf tutuldukları birçok vergiyi ödemek zorunda bırakıldı. Buna göre; Rusya, Müslümanları; topraklarına el koyup yoksullaştırmak, sürüp katletmek, yetkilerini ellerinden alıp dini baskılar yapmak suretiyle göçe teşvik etti (İpek 2006: 31-39). Öte yandan Rusya, Müslüman ahaliyi sistemli olarak yoksullaştırma politikası güderek onların vakıflarına el koyup arazilerini ya müsadere etti ya da Çarlık aristokrasisinin mülkiyetine vererek bu topraklara Rus göçmenlerini yerleştirdi. Rusya, ilk etapta savaş sırasında Osmanlı Devleti'nin yanında yer alan bölgelerin ahalisini cezalandırmıştı. 1887'de, Rusların bu politikadan vazgeçmemesi üzerine Rus ordusunda askerlik yapmak istemeyen binden fazla Müslüman, Artvin ve Batum üzerinden göç başlattı ve bunlardan 500'ü Rize'ye ulaştı (Erkan 1996: 26-33, Saray 1998: 165).

Bölgeden yapılan göçlerin diğer bir sebebi de Ermenilerin Revan ve Nahçıvan bölgesinde çoğunluk olmaya çalışmaları sonucunda bu bölgelere göç etmeleri ve sistemli olarak Müslümanların boşalttıkları yerlere Rusya tarafından yerleştirilmeleridir (Beydilli 1988: 368). Rusya, yapılan bu göçler sonucunda bir taraftan kendisine itaat etmeyeceğini düşündüğü Müslümanlardan kurtuldu bir taraftan da Müslümanların boşalttığı arazilere Hristiyanları yerleştirerek Kafkasya'yı Hristiyanlaştırdı. Rusya, ayrıca yok-

sul kitlelerin akınına uğrayan Osmanlı ekonomisinin daha zor duruma düşeceğini öngörmekte ve bu durumdan yeni çıkarlar elde etme planları yapmaktaydı (McCarthy 1998a: 37).

Osmanlı Hükûmeti ve Göçler

Osmanlı Devleti Kırım Savaşı'ndan sonra çok büyük bir ekonomik krize girmişti ve bundan kurtulmak için tarım alanlarını işleyecek insan gücüne ihtiyaç duymaktaydı. Aynı zamanda azalan nüfusun artırılması da gerekliydi. Osmanlı hükûmeti, nüfus açığını kapatmak amacıyla 9 Mart 1857'de, göçmenler için cazip vaatlerde bulunan bir kararname ilan etti. Padişah tarafından da onaylanan bu kararnameye göre; Padişaha bağlılık ve Osmanlı kanunlarına saygılı olmak koşuluyla herkese Osmanlı topraklarının açık olduğu vurgulanıyor, göçmenlerin dini serbestliklerinin olacağı, ihtiyaç duyacakları mabetlerin yapımının temin edileceği, kendilerine hazineye ait verimli arazilerin herhangi bir bedel talep edilmeksizin verileceği, göçmenlerin belli sürelerde askerlik ve vergiden muaf tutulacağı vaat edilmekteydi (ayrıntılı bilgi ve kararnamenin Avrupa'daki yankıları için bk. Karpas 2003: 104).

Göç ve göçmenlerle ilgili konular 1860'a kadar İstanbul Belediyesi tarafından yürütüldü. Ancak göçmen miktarının tahmin edilenden fazla olması üzerine bu işle ilgilenen özel bir birim oluşturulmasına karar verilerek "Muhacirin Komisyonu" kurulup Osmanlı Devleti'nin göç ve iskânla ilgili politikası daha sistemli hâle getirildi (Habiçoğlu 1993: 107, Taş 2005: 468). 1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Anadolu'nun nüfusunda azalma olsa da Rusya'nın baskısına maruz kalan Müslümanların hem Balkanlardan hem de Kafkasya'dan Anadolu'ya göç etmesiyle Anadolu'nun Müslüman nüfusunda ciddi bir artış oldu. Öte yandan Osmanlı hükûmeti, kendi dindaşlarının Rusya'nın baskısı altında ezilmesine müsaade etmeyerek Kafkasya'dan Anadolu'ya yapılan göçlere destek verdi (Saydam 1997: 132). Bunun yanı sıra Osmanlı Devleti'nin Rus baskısından kaçarak Anadolu'ya gelen ve Rusya'ya öfke ve kin duyan kitleleri, olası Rus saldırılarına karşı koyacak bir güç olarak gördüğü düşünülebilir. Zira aynı savaştan sonra Doğu Anadolu'dan Rus topraklarına Ermeni göçü olması bilhassa Doğu Anadolu'daki Osmanlı toprakları için Rus tehdidini daha da artırmıştı (McCarthy 1998b: 62).

Osmanlı Devleti, göçe belli bir düzen dâhilinde müsaade etmekteydi. Buna göre göç etmek isteyenler öncelikle Osmanlı hükûmetine müracaat ediyorlardı. Bu talepleri kabul edildiği takdirde nerede iskân olunacakları belirlenerek kendilerine haber veriliyordu. İzin almadan yapılan göçlere rastlansa da bunların sayısı oldukça sınırlıdır (Erkan 1996: 56). Ancak Anadolu'ya girmek isteyen bazı Ermeniler kıyafet değiştirerek göç eden

Müslümanların arasına karışıyordu. Bunun önüne geçmek isteyen Osmanlı hükûmeti, Ermenilerin Türk topraklarına girmemesi için her türlü tedbirin alınması ve sadece Müslümanların göç etmesine izin verilmesi hakkında padişah iradesi çıkardı (İpek 1990: 108). Göçler genellikle deniz yoluyla Trabzon, Samsun, Sinop limanları üzerinden yapılmışsa da Kars, Ardahan, Oltu ve Kağızman'dan Anadolu'ya geçenlerin genellikle beraberlerinde sürülerini de getirdikleri gözlenmekteydi (İpek 2006: 53).

Ahıska Türklerinin Anadolu'ya Göçü

Ahıska Türklerinin Osmanlı topraklarına gelip yerleşme arzularına farklı dönemlerde rastlansa da bu isteğin XIX. yüzyılın ikinci yarısında daha da arttığı görülmektedir. Rusların bölge halkını Ruslaştırma ya da göçe zorlama politikasına boyun eğmek istemeyen Kafkas halklarının bilhassa 1859'da Şeyh Şamil'in ve ardından Çerkeslerin Ruslara karşı verdikleri direniş mücadelesini kaybetmeleri üzerine Kafkaslardan muhtelif halkın Anadolu'ya kitleler hâlinde göç hareketi başlatmasına sebep oldu. Öyle ki 1861 yılında Erzurum Valisi, Ahıska'dan 2500 ailenin Osmanlı tabiiyetine geçmek için izin istemesi talebini Sadaret makamına bildirdi (A.MKT.UM: 490/48). Kitlelerin Anadolu'ya göçü 1865 yılına kadar sürdü. Bu tarihten sonra göçün münferit olarak devam ettiği görülmektedir. Ancak Osmanlı Devleti ile Rusya arasında yapılan 1877–1878 savaşının Osmanlılarca kaybedilmesinden sonra yeni bir göç dalgası başladı. 1878'den sonra da Kafkasya'nın değişik bölgelerinden ahali Anadolu'ya yoğun bir göç hareketi başlattı. Göç edenler arasında Ahıska Türkleri de vardı.

Rusların din ve kimlik değiştirmeleri konusunda ağır baskılarına maruz kalan Ahıska Türkleri için kendi vatanlarını terk edip bilmedikleri yerlere göç etme kararını almak kolay olmadı. Bu yüzden Türkiye'ye göç etmek isteyen Ahıskalıların bu kararı almadan önce aralarından bazı kişileri Anadolu'ya gönderip duruma baktıkları tahmin edilebilir. Çünkü 1878 yılından sonra bazı Ahıskalıların Osmanlı ülkesini belli bir süre için ziyaret etme arzularını beyan eden dilekçeler vererek kısa süreliğine Anadolu'ya geldikleri, ardından da iltica talepleri olduğu anlaşıyor (DH.MKT: 1577/103). Bu taleplerin artması ve özellikle 1886 yılında Tiflis, Ardahan, Ahıska, Kars, Çıldır ve Batum gibi yerlerden 5000'nin üzerinde kişinin Osmanlı Devleti'ne sığınma talebinde bulunması (DH. MKT: 1382/100) üzerine Osmanlı Hükümeti bu konuyla ilgili bazı düzenlemeler yaptı ve 1888 yılında Tiflis, Ahıska, Çıldır, Ardahan, Kars ve Oltu bölgesinden Anadolu'ya gelmek isteyenlere izin verilmesi hususunda Rusya Devleti nezdinde girişimde bulunma kararı aldı. Hükûmet, ayrıca Batum'a bağlı Derunka, Ağızman?, Çamuşlı, Bardiz ve Livane ahalisinin sığınma talebini ihtiva eden dilekçelerini Trabzon Valiliği'ne takdim etmelerini tavsiye

ederek gerekli cevabın kendilerine bilahare bildirileceğini ifade etti ve müracaatların yoğunluğundan bunalan Osmanlı hükûmeti, bu konuyla ilgili taleplerin valiliklere bildirilmesini ele alan bir irade çıkarttı. Ancak bu iradeye rağmen çok büyük maruzatı olanlar doğrudan Babıâli'ye müracaat edip durumlarını anlatabiliyorlardı. Mesela Batum'a bağlı Perta ahalisinden Hacı Ahmet ve arkadaşları maruzatlarını ve sığınma taleplerini arz eden bir dilekçeyi doğrudan Babıâli'ye gönderdiler (DH. MKT: 1376/83).

Göç İçin İzlenen Yol ve Güzergâhlar

Anadolu'ya göç etmek isteyenler bu isteklerini hem Rus hem de Osmanlı makamlarına bildirerek resmi yollarla başvuru yapıp göç edebiliyorlardı. Göçmenlerin genellikle deniz yoluyla Samsun ve Trabzon Limanlarına geldikleri görülüyor. 1892 yılında Batum'dan yola çıkan 40 hane ve 282 nüfustan oluşan Ahıska muhacirinin Samsun'a çıkacakları Batum Şehbenderliği tarafından ilgili makamlara bildirildi (DH. MKT: 1911/90). 1893 yılının sonlarında 270 kişilik bir grup Ahıska Türkü Rusya bandıralı bir gemiyle Batum'dan Samsun Limanı'na geldi (Y.PRK.ASK: 96/27). Bahriye Nazırı Hasan Paşa'nın bildirdiğine göre 1894 yılında, Ahıska ahalisinden 200 kişilik bir grup kadın Danimarka bandıralı bir gemiyle Samsun Limanı'na geldi (Y.MTV: 87/186). Zaman zaman izin almayan bazı kişilerin izin verilenlerin arasına karışarak kaçak olarak Anadolu'ya girmeye çalışmalarına rastlanmaktaydı. Osmanlı hükûmeti bu gibi durumlarda göçmenleri geri göndermektense ellerinden Rus tabiiyetini bırakacaklarına ve tekrar dönmeyeceklerine dair bir senet alarak Anadolu'ya giriş yapmalarına izin veriyordu.³ Mesele buna benzer bir olay 1903 yılının başlarında yaşandı. Rusya tebaası Ahıska Müslümanlarından 13 hane halkı Samsun'a, üç hane halkı da Bursa'ya gitmek üzere pasaport aldıkları hâlde 25 kişiden oluşan yedi aile Ahıska Türkü'nün pasaportsuz ve izinsiz olarak Anadolu'ya girdikleri tespit edilince kendilerinden Rus tabiiyetini bırakacaklarına dair senet alındıktan sonra Bursa'ya gitmelerine izin verildi (A.MKT.MHM: 521/17).

1903 yılında Batum, Dağıstan ve Ahıska'dan İstanbul'a gelerek Maltepe vapurunda toplanan ve Muhacirin Komisyonu'nun ifadesiyle mevsimin kış olmasından dolayı bir hayli sefalet çeken göçmenlerin Bursa'ya bağlı Yenişehir ve İnegöl'de iskânları kararlaştırılmıştı (İ.DH.1321 L 13/5). Yine Batum'dan bir Alman vapuruyla gelen Batum göçmenleriye İsmail Bayraktar adlı bir kişi tarafından İnegöl'de iskân ettirilmek üzere sevk edilmişlerdi (İ.DH.1321 L 29/35). Başka bir Alman vapuru da bir miktar Batum göçmenini İstanbul'a getirmişti (Y.A.RES: 124/32). Ancak yolculuklarda işler her zaman yolunda gitmeyebiliyordu. Göçmen taşıyan gemilerden biri, İstanbul'a gitmek isterken muhtemelen yolcular arasında salgın hasta-

lık baş göstermesiyle Sinop Limanı'nda karantinaya alındı (Y.PRK.ASK: 96/29, Ayrıca bk. (Vatanından Uzaklara 2004: 51–52, 70–72, vd). Hükümet bunun önüne geçmek için salgın hastalık olan yerlerden göç edecekleri muayene ettirip hasta olanların gemilere bindirilmemesini istedi ve muhacirlerin çiçek ve tifüs⁴ salgınından etkilenmemesi için de iki tane doktor görevlendirdi (Akyüz 2008: 44).

Osmanlı topraklarına göç edenlerin çok büyük kısmının Müslüman olmasından dolayı Osmanlı hükûmeti göç ve iskânla ilgili yeni düzenlemeler yapma ihtiyacı duydu. Bu nedenle ilk olarak 22 Aralık 1905'te “Muhacirin-i İslâmiye Komisyonu” adı ile bir komisyon teşkil edilerek göç ve iskân konusunda yeni düzenlemeler yapıldı: Buna göre, bu komisyon öncelikle Osmanlı topraklarına göç eden Müslümanların iskânı ve onların geçimlerini temin edecekleri arazinin tahsisi ile görevliydi (md.4). Komisyonun ayrıca muhacirlere bir defaya mahsus olmak üzere yardım etme (md.5), nereden ne kadar nüfus geldiğinin ve bu insanların nerelerde iskân edildiğinin kaydını tutma (md.7) vb. görevi de vardı (Düstur 1943: 309–313).

Merkezde kurulan “Muhacirin-i İslâmiye Komisyonu” nun vilayet ve livalarda da teşkilatlanması temin edilerek komisyonun çalışmalarına işlerlik kazandırılması hedeflendi. Bu amaçla muhacir sevk olunan vilayet merkezlerine “muhacirin memuru” adıyla bir memur ve yanında da bir kâtip tayin edildi. Bu memurlar gittikleri vilayetler ve ilgili birimlerde muhacir sevk ve iskânıyla görevli bir komisyon oluşturup (md. 2, 3, 4) muhacirlerin yerleşecekleri ev ve işlerini tanzim etmekle görevlendirildiler (Düstur 1943: 313–322). Yine 22 Aralık 1905'te arazinin verimliliğine göre her aileye miri araziden 70 ila 130 dönüm arasındaki arazinin belli şartlar dâhilinde verilmesi hakkında talimatname yayımlandı (Düstur 1943: 322). 22 Ocak 1906'da muhacirlerin iskânından sonraki düzenlemeleri içeren bir başka talimatname daha yayınlandı (Düstur 1943: 333–337).

Göçmenlerin İskânı ve Karşılaşılan Güçlükler

Göçmenler Anadolu'daki nüfus yapısını değiştirdiklerinden bunların iskânında asayişin korunması (Saydam 1997: 165–166) ve tarım alanlarının işlenerek üretimin artırılması ana amaçlar oldu (Deringil 1991: 435). Bu durum dikkate alınarak Anadolu'nun muhtelif bölgelerinde göçmenler için çoğunlukla yeni yerleşim birimleri oluşturuldu. Bursa'da Ahıska göçmenlerinin yerleştirildiği yerlerden biri olan Ertuğrul Kazası'nın Bahçekaya bölgesinde Ahıska Türkleri için kurulan köye Mesruriye adı verilmişti (İ.DH: 1312 Ca. 4/9, Erkan 1996: 139). 1894 yılında Ahıska Türklerinden 32 aile, Ankara'ya bağlı Çorum Kazası'nın Hacı Nasrullah Mahallesi'nde iskân edilerek buraya Mahmudiye adı verildi (DH.MKT: 352/72). 1896 yılında

Çorum'da iskân edilen Ahıska Türkleri için iskân bölgeleri oluşturuldu. Buna göre Hamamözü'nde Dutludere mevkiinde yerleştirilen Ahıska Türkleri için kurulan köye Mâmüretü'l Hamid (İ.DH: 1314 M 12/21), Hüseyinâbâd Nahiyesi'nde kurulan köye Şarkıye adı verildi (İ.DH: 1314 Ra13/12). 10 Nisan 1900 tarihinde Kars ve Ahıska'dan gelen 80 hane göçmen Cebel-i Bereket'teki Çardak Yaylası civarına yerleştirildi. Buna göre söz konusu göçmenlerin Payas Kazası'na bağlı Çokmerzimen (Hatay iline bağlı Dörtöl ilçesi) yakınlarında bulunan Çokek, Sivayık?, Topaktaş ve Bunlu bölgelerine yerleştirilen göçmenlere uygun yerlerdeki ormanlık arazilerden tarla açılması, kendilerine yapacakları inşaatlar ve zirai araç gereçler için yardım edilip öküz temin edilmesi Dâhiliye Nezareti tarafından Adana Valiliği'ne emredildi (DH.MKT: 2390/77). 1901 yılında Anadolu'ya gelen 12 hane Ahıska muhaciri Amasya'nın Mecidözü Kazası'nın Kuyucak bölgesine yerleştirildi. Bu kişilerin ahaliden sağlanan levazımat yardımıyla oturacakları evleri kendilerinin yapmaları kararlaştırıldı (A.MKT.MHM: 513/12). 1903 yılında bir miktar Ahıska ve Batum göçmeni Adana'da iskân edilmek üzere İskenderun Limanı'na gönderildi (Erkan 1996: 154).

Anadolu'ya göçen Türklerin bazıları Kafkasya'daki gayrimenkullerini satmaya muvaffak olabiliyordu. Malını satarak gelenler Anadolu'daki yoksul akrabalarına yardım ediyorlardı. Mesela Ahıska'daki mallarını sattıktan sonra Anadolu'ya gelen Hacı Yusuf Efendi, yanında getirdiği paralarla satın aldığı araziye kendisi gibi Ahıska'dan göç eden soydaşlarına dağıtarak hem onların dağılmasına engel olup Ümraniye Köyü'nün kurulmasına hem de göçmenlerin iş imkânına kavuşmasına vesile olmuştu (Günay 2009, Erhan 2009, Karahisar-ı Sahip Sancağı'na yerleştirilen Ahıska Türkleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Günay 2010). Gürcü Şerif Efendizade Hacı Yusuf Efendi'nin satın alıp muhacirlere ferağ ettiği arazi Çobanlar Köyü civarında Kumrallı denen mevkideydi. Ancak satın alınan arazi Karahisarlı Eşliyan ve Tersisyan üzerinde görüldüğünden anlaşmazlık çıktı ve bir süre mahkeme devam etti. Hatta araziye sattığı hâlde hak iddia eden kişiler icra çıkarttılsa da bu engellendi (DH.MKT: 2087/11).⁵ Kumrallı'daki arazi-nin mahkemesi bittikten sonra Karahisar-ı Sahip sancağına yerleştirilen Ahıska muhacirlerinin teşkil ettikleri köyün adı 2 Ocak 1904'te "Ümraniye" olarak belirlendi (A.MKT.MHM: 524/7). Ümraniye Köyü, Çobanlar Köyü'ne çok yakındı. Ahıska ve Cuma muhacirlerinin iskân edildiği köye 38 Ahıskalı Türk aile yerleştirildi (DH.MKT: 815/12, Günay 2010).

Muhacirlere Yapılan Yardımlar, Tanınan Muafiyetler ve Anlaşmazlıklar

Anadolu'da muhtelif yerlere yerleştirilen bu göçmenlerin iâşe masrafları yerli ahalî tarafından karşılanıyordu. Bunun mümkün olmadığı durumlarda, göç-

menler ilk hasadı alıncaya kadar yaklaşık iki yıl süreyle mirîden ödenek ayrılacak ve bu ödenek muhtar ve ihtiyar meclisleri aracılığıyla ihtiyaç sahiplerine ulaştırılacaktı. 1864 yılına kadar gelen göçmenlerin yarısı fakir kabul olunarak kendilerine bulundukları kaza emvalinden günlük yarımşar kıyye ekmek aynı veya bedeli nispetinde nakit olarak ödenecekti (İpek 2006: 66). Ancak göçlerin artmasıyla göçmenlerin ianesi hükûmeti en çok uğraştıran konulardan biri hâline geldi. Çünkü devletin ekonomik gücü bu masrafları karşılamak için çok yetersizdi. Bu yüzden devlet, 29 Haziran 1899'da çıkardığı kanunla; nüfus tezkiresi, mürur, pasaport, tapu, vs. gibi işlemlerde muhacirlerin masraflarını karşılamak amacıyla çeşitli bedeller mukabilinde pul alınması zorunluluğu getirdi (Düstur 1941: 259–262). Muhacirlerin iskânında kullanılmak üzere Ziraat Bankası tarafından piyango biletleri satılması yoluyla gelir temin edilmeye çalışıldı.⁶ Bunun yanı sıra muhacirlere yardım amacıyla ülke çapında çeşitli yardım kampanyaları yapıldı. Hatta muhacirlerin yoksulluğu bazı Avrupa ülkelerinde de yankı buldu ve oralarda da kampanyalar düzenlendi (Saydam 1990: 256). Hükümet, bunu teşvik etmek amacıyla muhacirlere yardım da bulunanları Ceride-i Havadis'te yayınlamak suretiyle onları onurlandırdı. Hatta hayır sahiplerinin isimlerinin Takvim-i Vekâyi'de yayımlandığı da oluyordu (Akyüz 2008: 46). Bununla birlikte Osmanlı hükûmeti de yardım temin etme konusunda elinden geleni yapmaktaydı. Nitekim 1893 yılının başlarında Konya'ya ikâmet ettirilen 600'den fazla Rumeli ve Ahıska göçmeninin fakirlikten bitap düştüğü ve ahalinin bunlara yardım etmesinin de çok zor olduğu vurgulanarak göçmenlerin ihtiyaç duydukları 3500 kile buğdayın 1888 yılı hâsılatından bedeli daha sonra alınmak üzere verilmesi hususu Konya vilayeti tarafından Maliye Bakanlığı'na bildirildi (DH.MKT: 2048/141).

Osmanlı topraklarına hem doğudan hem de batıdan yapılan göçlerin yoğunluğu bir takım aksaklıklara sebep olabiliyor, bu da göçmenleri zor durumda bırakabiliyordu. Göçmenleri zor durumda bırakan hususlardan biri de yardımların kesilmesiydi. 1893 yılında 36 kişiden oluşan dokuz ailelik Ahıska Türkü iskân yerlerine dağıtılmak üzere geldikleri İstanbul'da kendilerine devlet tarafından yapılan yardımın kesilmesi üzerine çok zor durumda kalmış, durumlarını Umum Muhacirin Komisyonu Reisliğine arz etmişlerdi. Bunun üzerine Komisyon Reisi imzasıyla muhacirlerin iskânlarına kadar yapılan eklemek yardımının kesilmemesi yönünde bir genelge yayınlandı (DH.MKT: 216/64, benzer başka bir karar için bk. (DH. MKT: 145/94).

Göçmenlerin ulaşım, iskân ve iâşe masraflarının yanı sıra cenaze masrafları da hazine ve mahalli idareler tarafından karşılanmaktaydı (İpek 2006: 67). İlane sıkıntısı zaman zaman hükûmet tarafından göçlerin yavaşlatılmasına ya da göçe şartlı olarak izin verilmesine sebep oldu. Buna göre Osmanlı Devleti'nden Samsun'a yerleşmek üzere sığınma talebinde bulunan ve Rusya va-

tandaşı olan 40 Ahıskalı aileye, yetkili memurlara, devletten herhangi bir yardım talebinde bulunmayacaklarına dair garanti vermelerinden sonra Türkiye'ye giriş izni verildi (DH.MKT: 75/48). Aslında bu genel bir kuraldı. Nitekim göçmenlere yapılan maddi ve ayni yardımlar, devlete büyük külfetler yüklüyordu. Devlet, bu gibi külfetlerden kurtulmak için 1894 yılından sonra Anadolu'ya göç etmek isteyenlerin kendilerine gösterilecek araziye itiraz etmeksizin yerleşeceklerini, yol masrafı, tayinât, iskân sonrası çift hayvanı, tohumluk, mesken inşası talep etmeyeceklerini ve tüm vergileri kabul edeceklerini taahhüt eden bir senet almaya başladı (İpek 1990: 124).

Muhacirler bu şartlara uyacaklarını taahhüt etseler de çeşitli vergilerden muaf tutulma istekleriyle yardım taleplerine her zaman rastlanmaktaydı. Nitekim 1894 yılında Bulgurlu Köyü'ndeki Yalnız Servi adlı mahalde 50 dönüm arazi alan 15 aileden oluşan Ahıska Türkleri, belediyeye müracaat edip arazinin paylaşımının yapılarak haritasının çıkarılması ve bunun için gerekli olan 2000 kuruşun da affedilmesi talebinde bulundu (DH. MKT: 132/15). Öte yandan muhacirler iskân edildikten sonra bile ekonomik faaliyetlerinde başarılı olamayarak yardıma ihtiyaç duyabiliyorlardı. Mesela 1905 yılında, Ankara'ya bağlı Keskin Kazası'nın Karaağıl Köyü'ne üç yıl önce yerleştirilen 22 aile Ahıska muhaciri geçimlerini temin edemedikleri için kendilerine Muhacirin Tahsisatı'ndan 220 kilogram buğdayın karşılığı olarak 2640 kuruş ödenek ayrıldı (A.MKT.MHM: 526/35).

Göçmenlerle Osmanlı hükûmeti arasında anlaşmazlığa sebep olan en önemli konu, göçmenlerin iskân edilecekleri mahalli beğenmemeleri ya da kendilerinden önce gelerek iskân edilen akrabalarıyla aynı bölgelere yerleştirilme arzusuuydu. Devlet iskânı genellikle göçmenlerin arzusu doğrultusunda gerçekleştirilmeye çalıştıysa da bazen buna muvaffak olamamıştır. Çünkü Osmanlı topraklarına hem Balkanlardan hem de Kafkasya'dan yapılan göçlerin artmasıyla göçmenlerin yerleştirileceği boş arazi bulma hususu zamanla ciddi sıkıntılara sebep olmuş ve çoğunlukla orman arazileri açılarak göçmenlere tahsis edilmeye başlanmıştı.

Göçmenlerin iskânlarıyla ilgili hoşnutsuzluklarını gösteren birçok belge vardır: Buna göre Karahisar-ı Sahip'te (bugün Afyokarahisar) iskân edilen Ahıska göçmenlerinden 214 kişi 28 Mayıs 1894'te kendilerine yerleşmeleri için gösterilen Aziziye Kazası'na bağlı Şuhut Nahiyesi'ni istemeyerek "Mandıra" denilen yer ile "Küpeciler Çiftliği"nde iskân edilmek istediklerini bildirdiler. Söz konusu çiftlik ve yerin "Arazi-i Hakani" olmasından dolayı Nurettin Paşa ne yapılması gerektiği hakkında Meclis-i İdare-i Liva ve Defter-i Hakanî Nezareti'ne müracaat etti. Gerekli işlemlerin yapılmasına kadar ise muhacirlerden 63'üne mal sandığından, 151'ine de çevre köylerdeki ahali

tarafından yardım edilerek işleri temin edilse de işlemlerin uzaması muhacirlerin zor günler geçirmesine sebep oldu. Hatta salgın hastalık tehlikesi baş gösterdi. Paşa, muhacirleri durum belli olana kadar küçük gruplar hâlinde köylere dağıtmak istedi, ancak göçmenler buna karşı çıktı (DH.MKT: 244/28, Günay 2010). Zor durumda kalan Nurettin Paşa'nın (belgede Nuri Paşa) Durfelli Çiftliği'ne yerleşmiş Ahıska muhacirlerine, müdahalede bulunması, muhacirlerin de konuyu şikâyet etmeleri üzerine Hüdavendigâr Vilayeti'ne 25 Temmuz 1895'te konuyla ilgili soruşturma başlatılması (DH.MKT: 402/28) ve boşaltılarak muhacirlerin yerleştirildiği çiftlikteki odalara herhangi bir müdahale olmaması için gerekli tedbirlerin alınması emri ilgililere verildi (DH.MKT: 307/59). Öte yandan arazi ile ilgili davanın bir süre daha devam ettiği anlaşıyor. Buna göre davanın sonucuna göre muhacirlere ev ve ziraat için senet karşılığında yardım edilmesiyle teşkil edilecek köyün "Kuzu Pınarı" adıyla anılmasına dair tahrirat 9 Kasım 1895'te hazırlanarak 2 Aralık 1895'te ilgili makama arz edilmişti. Ancak dava devam ettiği için iskân izni daha önce çıkmış olmasına rağmen arazi tahsisi yapılamamıştı. Davanın yaklaşık sekiz yıl sonra sonuçlanmasının ardından Ahıska muhacirlerine senet karşılığında ziraî yardım yapılması Dâhiliye Nezareti tarafından 19 Şubat 1903 tarihinde Hüdavendigâr Valiliği'ne emredildi (DH.MKT: 689/42, Günay 2010).

Karahisar-ı Sahip'e iskân edilen Ahıska Türklerinden bir başka grubun iskânında da bazı sıkıntılar yaşandı. Buna göre 1894 yılında Ahıska'dan gelen 19 hane göçmen, Bursa'nın İnegöl Kazası'nın Yakacık, Pazaralanı, Tuzla ve Kozpınar denilen bölgelerinde Batum'dan gelen 13 hane Gürcü ve Tırnova'dan gelen 25 hane göçmenle birlikte iskân edildi. Ancak Ahıska'dan gelen göçmenler burada ormanlık araziye zarar verince yerel makamlar durumdan şikâyetçi olarak söz konusu göçmenlerin başka mahallere gönderilmesini istedi. Bunun sonucunda 19 hane Ahıska ve Batum muhacirinin Karahisar-ı Sahip'e sevk edilmeleri kararlaştırıldı. Göçmenler bulundukları yerden ayrılmak istemediklerinden Karahisar-ı Sahip'teki iskân yerlerine nakledildikleri sırada görevlilere karşı geldiler. Ayrıca göçmenlerin lideri durumundaki Ferhat, toplam sekiz hane olan Ahıska ve sekiz hane Gürcü göçmeniyle beraber yerel makamlara müracaat edip yaptıkları meskenlere ve kendilerine zarar verildiğini ifade ederek hâla vatandaşı oldukları Rusya'ya geri dönmek istediklerini bildiren bir dilekçe verdi. Bunun üzerine yetkililer, kendilerinin Osmanlı topraklarına kabul edilirken bağlı bulundukları devletin tabiiyetinden çıkmayı ve neresi gösterilirse orada ikamet edeceklerini taahhüt ettiklerini hatırlatarak bu dilekçeyi işleme koymadılar. Bursa Valiliği, göçmenlerin Karahisar-ı Sahip'e nakledilmesi için jandarma tayin etmek zorunda kaldı. Buna rağmen göçmenlerin bir kısmı yoldan geri dönerek Yakacık'a döndü. Karahisar-ı Sa-

hip'e götürülenlerden bir kısmı da yoldaşlarından bazılarının gelmediğini anlayınca onlar da geri döndü. Kaçanlar arasında bu sevke karşı çıkarak elebaşı durumunda olan Ferhat ve birkaç arkadaşı İnegöl'e geldiklerinde tutuklanarak cezaevine kondu (Y.A.RES: 72/26, Y.A.HUS: 310/105, Erkan 1996: 186). Göçmenlerin İnegöl'den kaldırılmasının istenmesi İnegöl'deki yerel makamları sıkıntıya düşürünce konuyla ilgili soruşturma başlatıldı. Mirliva Sadi ve Hasan Rıza Paşalar konuyu soruşturmakla görevlendirildi (Y.MTV: 107/13, 108/19). Yapılan soruşturmada; göçmenlerin üç yıldan fazladır burada bulundukları, ormanı tahrip ederek kanunsuz işler yapmalarına rağmen cami, mektep gibi yerler inşa ederek masraf yaptıkları ve ayrıca buradan çıkarılmaları hâlinde çoluk çocuğunun perişan olmasına sebep olunacağı gerekçesiyle yerlerinde kalmalarına karar verildi (Y.MTV: 110/22). Bu kararın alınmasında muhacirlerin Korucu Osman ile İnegöl Emlâk memuru Ali Rıza Bey'e 30 Lira rüşvet vermeleri etkili oldu (Y.MTV: 110/84, Günay 2010).

1904 yılının Ocak ayında Rusya'dan Balor ve Dimalpete? vapurlarıyla Osmanlı topraklarına geldikten sonra bir süre Malta Vapuru'nda ikamet ettirilen (A.MKT.MHM: 524/6) ve 52 nüfustan oluşan 13 hane Batum ve Ahıska göçmeni, daha önce aile büyüklerinin İnegöl ve Eskişehir'de iskân edildiği ve kendilerinin de oralara gitmek istediklerini ifade eden dilekçeleri doğrultusunda Eskişehir ve İnegöl'e yerleştirildi. Aynı şekilde bir Alman vapuruyla gelen Batum muhacirlerinin de istekleri doğrultusunda İnegöl'e yerleştirilmesine karar verildi. Ancak bazen bu isteklerin yerine getirilmesi biraz zaman alıyor ya da mümkün olmuyordu. Mesela Mangalya muhacirlerinden olup Köstence'den bir İtalyan vapuruyla İstanbul'a gelen Nebki? Ağa ve beraberindekiler, iki sene evvel Haymana'ya yerleştirilen yakınlarının kendileri için ev ve iş temin ettiğini ifade ederek Haymana'da iskân edilme istediklerini bildirdiler. Ancak istekleri hemen yerine getirilemeyince İstanbul'da başka bir vapurda bekletildiler. Bekleme süreleri iki ayı geçince sıkıntıları iyice artan göçmenler durumlarını anlatan bir dilekçe yazarak Padişaha gönderdiler. (A.MKT.MHM: 524/17).

1894 yılında Samsun yoluyla Anadolu'ya gelen ve Çorum'a sevk edilen 700 kadar Ahıska göçmeni burada boş arazi kalmamasından dolayı Yozgat ve çevresine gönderildiler. Göçmenler kendilerine gösterilen arazileri beğenmeyip yerli halkın arazisine yerleşmeye çalışınca bölgede sıkıntı yaşandı. Ayrıca göçmenler, toplu olarak iskân edilmeleri mümkün olmadığından gruplar halinde yerleştirilmeleri önerisine de karşı çıkıyorlardı. Mesela, Kütahya ve Eskişehir'den iskân edilmek üzere Ankara'ya gönderilen 200 kadar göçmen Haymana'ya yerleştirilmişse de birtakım sıkıntılar yaşandı. Ankara Valisi Memduh Bey, iskân edilmesi istenen muhacirlerin vilayete haber vermeden gönderilmeleri nedeniyle gerek muhacirlerin gösterilen

yerleri beğenmeyerek hükümeti işgal etmesi gerek muhacirlere yetecek kadar arazinin temin edilmesinde zorluk yaşanması sebebiyle muhacirlerin bekletilmek zorunda kalınmasının yaşanan sıkıntıların en önemli sebebi olduğunu belirterek göçmen sevkîyatının haber verilmeden yapılmasına tepki gösterdi ve yetkili mercilere, nereye, ne kadar göçmen gönderileceğinin bildirilmesi durumunda gerekli tedbirlerin alınacağı ve herhangi bir kargaşa yaşanmayacağı uyarısında bulundu (DH.MKT: 247/47).

Göçmenlerle hükûmet arasındaki diğer bir anlaşmazlık konusu tabiiyet ve askerlik meselesiydi. Birkaç yıl önce Ahıska'dan gelen ve Bursa'daki Selimiye Köyü'ne yerleştirilen kişiler, hükûmet tarafından askerlik yoklamasına tabi tutulup askere alınmak istenince köyün ileri gelenlerinden üç kişi; henüz yeni hayatlarına uyum sağlayamadıklarını, geçimlerini temin ettikleri ziraatçılıktan yeteri kadar ürün alamadıkları için perişan olduklarını, askere gitmeleri durumunda bu perişanlığın daha da artacağını ifade eden bir dilekçe vererek Kafkasya muhacirlerinin askerlikten 21 sene, miri vergilerden yedi sene ve aşar vergisinden de dört sene muaf tutulmasını talep ettiler (DH.MKT: 1624/9). Hükûmet Muhacirin Komisyonu Başkanlığı'nın bu konuyla ilgili ve görüş ve önerilerini dikkate alarak durumu padişaha arz etti. Bunun üzerine 27 Şubat 1889'da çıkarılan iradeyle göçmenlerin zor durumda olduğu kanaatinin oluşmasıyla göç tarihlerinden itibaren altı yıl süreyle askerlikten muaf olmalarına dair irade çıkarıldı (DH.MKT: 1631/55).

Çorum'a yerleştirilen Ahıska muhacirlerinden Molla Asker ve oğulları Tevfik, Ahmet ve Mehmet ile kızı Gülizar daha önce taahhüt ettikleri gibi Rusya tabiiyetini bırakarak 1907 yılında Osmanlı tabiiyetine geçtiler (DH.MKT: 1161/19). Ancak göçlerinin ardından on yıl geçmesine rağmen Rusya tabiiyetini bırakmayan Ahıska göçmenleri de vardı. Bu nedenle bu durumdaki kişilerin Osmanlı ordusunda askere alınamadıkları, Rus tabiiyetini terk etmeye yanaşmayıp nüfusa kaydedilmek için başvuru yapmadıkları için de nüfus kayıtlarının tutulmadığı anlaşıldı. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti İdare-i Umumiye Müdüriyeti 27 Şubat 1916'da konuyla ilgili olarak Harbiye Nezareti'ne, ne yapılması gerektiği yönünde görüş sordu. Harbiye Nezareti, göçmenlerin Rusya tabiiyetini muhafaza ettikçe askerlik hizmetine alınmalarının uygun olmamasına rağmen yerel makamların ifadesine göre bunların Anadolu'ya yerleşmek amacıyla geldiklerinin belirlenmesinden dolayı Dışişleri'nin de görüşü alınarak Ahıska göçmenlerinin nüfusa kaydedilip askere alınmalarında bir sakınca olmadığını ifade etti (DH.EUM.ECB: 7/13). Dolayısıyla 1916'dan itibaren göçmenlerin tabiiyetlerine bakılmaksızın Anadolu'ya ne zaman ve ne niyetle geldiklerine bakılarak askerlik hizmetiyle mükellef tutulması söz konusu oldu.

Hükûmet tarafından farklı köylere iskân edilmiş olan muhacirlerle yerli halk arasında arazi anlaşmazlıkları yaşanabildiği gibi muhacirler birbirleriyle de anlaşmazlığa düşebiliyorlardı. Böyle bir olaya 1908 yılında Karahisar-ı Sahip'te rastlandı. Buna göre Latif Köyü'ne iskân edilmiş olan Ahıska muhacirleriyle bu köye sınır olan Göynük Köyü ahalisi arasında arazi anlaşmazlığı çıktı. Latif köylüleri temsilci olarak seçtikleri Coşkun oğlu Osman aracılığıyla kendilerine verilen arazinin Göynük köylülerince işgal edildiğini öne sürerek daha önce imzaladıkları arazilerle ilgili senetlerin iptal edilmesi talebinde bulundular (DH.MKT: 689/42, Günay 2010).

Ahıska Türklerinin Uyum Süreci ve Anadolu'daki Sosyal Hayatı

Ahıska Türkleri Anadolu'ya yerleştikten sonra kısa sürede uyum sağlayarak ekonomik, askeri ve kültürel hizmetlerde bulundular. Hatta bunlardan bazıları hizmetlerinden dolayı mükâfatlandırıldılar. Ahıska eşrafından ve Mülkiye Kalemî memurlarından Sıtkı Said Efendi, hizmetlerindeki başarısı nedeniyle 600 kuruş maaş bağlanarak ödüllendirildi (DH.TMIK: 43/16).

Anadolu'da ekonomik hayata kısa sürede uyum sağlayan Ahıska Türkleri yerli halkla ilişkilerini geliştiremedi. Köyde kendi kültürlerini kapalı olarak devam ettirdiler. Evlilikler ya köy içerisinde ya da çevre köy ve vilayetlere yerleştirilen diğer Ahıska Türkleriyle yapılmaktaydı. Ahıska Türklerinin düğünleri kadın-erkek ayrı yapıldı. Düğünlerde Kafkas halklarına özgü cirit, bıçak oyunu gibi eğlenceler tertip edilirdi (Günay2). Ahıska Türkleri genellikle eğitimli insanlardı ve çoğu dini bilimler okumuştı. Bunlardan en meşhuru Müderris Ahmet Efendi'dir. Ahmet Efendi, kul hakkı yememek için devletin cüzi paralar karşılığında muhacirlere tahsis ettiği araziye kabul etmeyip geçimini çocuklara dini bilimler öğretmekle temin etti (Uysal). Ahıska Türklerinin yemekleri tamamen kendilerine özgüdür. En önemli yemekleri hinkel, hıngel denen hamur ve kıymayla yapılan yemeklerdir. Bugün Afyon'a yerleşenler bu yemeği sucukla yapmaktadır. Diğer yemekleri ise şunlardır: Kete, cızmana, siron, cadı, kercoş, bişi, papa, hasıl ve döğmeçtir. En önemli yemekleri ise hinkel (hıngel) denen hamur ve kıymayla yapılan yemeklerdir (Günay 2010).

Sonuç

Rusya ve Osmanlı Devleti arasında meydana gelen 1828-1829, 1853-1856 ve 1877-1878 savaşları Kafkaslardan Anadolu'ya yapılan göçün sürekli ve toplu bir hareket hâlen gelmesinde etkili oldu. Bu göçlerin başlıca unsuru Çerkez, Nogay, Dağıstanlılar olsa da Ahıska Türklerinin⁷ de Rus baskılarından bunalarak daha XIX. yüzyıl ortalarından itibaren Anadolu'ya göç etmeye başladıkları görülüyor. Ancak Ahıska Türklerinin

Anadolu'ya, kitlesel olarak göçmek yerine peyderpey geldikleri, hatta bir kısmının önden gelerek Anadolu'daki hayat şartlarına bakıp burada bir düzen kurduktan sonra yakınlarını çağırdıkları anlaşıyor. Ahıska Türkleri Anadolu'da başta Erzurum, Eskişehir, Bursa, Afyonkarahisar, Çorum, Yozgat, Amasya olmak üzere çeşitli vilayetlere yerleştirildiler.

Göçmenlerin kendi tercih ettikleri bölgelerde iskân edilme arzuları, yerli halka ya da devlete ait arazileri izinsiz olarak kullanmaya çalışması Osmanlı Devleti ile aralarında anlaşmazlığa sebep oldu. XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başlarında Osmanlı topraklarına hem Kafkasya'dan hem de Balkanlardan gelen göçmenlerin sayısının fazla olmasına rağmen devlet onların barınma ve beslenme ihtiyaçlarını karşılamak için her türlü tedbiri aldı. Devletin ekonomik gücünün yetersiz kaldığı durumlarda göçmenlerin iâşesi yerli ahali tarafından karşılandı. Ayrıca devlet, göçmenlere yardım edilmesini özendirici tedbirler aldı. Bu tedbirler arasında nüfus tezkiresi, pasaport, tapu gibi işlemlerde pul alınması zorunluluğu getirilmesi, Ziraat Bankası'nın piyango biletleri satması, göçmenlere yardım edenlerin isminin Ceride-i Havadis'te yayımlanması vardı.

Ahıska Türkleri Anadolu'da genellikle toplu olarak iskân edildiler. Hatta genellikle yeni köyler tesis edilerek yerleştirildiler. Bu durum onların yerli halkla kaynaşmasını geciktirirken kendi örf ve adetlerini devam ettirmelerine imkân verdi.

Anadolu'ya Kafkasya'dan gelen Ahıska Türkleri beraberlerinde kendi örf ve adetlerini de getirdiler. Bu adetler zamanla köyden kente göç edilmesiyle zayıflayıp yerli ahalinin örf ve adetleriyle kaynaşsa da Ahıska Türklerinin hala devam ettirdikleri kendilerine has özellikleri de vardır. Kendilerine özgü kullandıkları bazı kelimeler genç nesiller tarafından kullanılmadığı için zamanla kaybolmuştur (krş Eren 1962).

Açıklamalar

¹ Bu bölgelerde asırlardır bağımsız olarak yaşayan Türk ve Müslümanlar bölgenin Rus hâkimiyetine girmesinden sonra üzüntülerini dile getiren birçok ağıt yaktılar. Bunlardan en meşhuru;

Ahıska, gül idi gitti;
Bir ehli dil idi, gitti;
Söyleyin Sultan Mahmut'a:
"İstanbul kilidi "gitti"

şeklinde olanıdır. Diğer ağıt örnekleri için bkz. (Kayabalı-Arslanoğlu (1973): 416–423; Aşar-Tunçalp 1995; Zeyrek 2001: 260–271).

² Bölgenin Hristiyanlaştırılmasını isteyen Rusya, buraya Rum ve Ortodoksların ayinlerini kabul etmeyen bir Hristiyan tarikatı olan Dukhoborları yerleştirdi. XIX. Yüzyılın sonla-

rında Ahıska'nın köylerinde tamamı Dukhobor olan 6323 Rus kolonisi bulunmaktaydı (Buntürk 2007: 39–41).

- ³ Göçmenlerin Osmanlı uyuşuna geçmesini Osmanlı Devleti kadar Rusya'da arzuluyordu. Çünkü Rusya'ya göre Kafkasya'nın Müslümanlardan temizlenmesinin en kesin yolu buydu. Bu yüzden de Osmanlı topraklarına gittiği hâlde geri dönenlerin kesinlikle eski yurtlarına gönderilmeyerek Sibirya'ya sürgün edilmeleri konusunda yetkili komutanlara bir talimatname gönderilmişti. Karargâh Komutanı Tuğgeneral Zatov tarafından Natuhay bölgesi komutanına gönderilen 9 Ocak 1861 tarihli talimatname hakkında bk. (Vatanından Uzaklara 2004: 137–138). Ayrıca Rusya, ilk kitlesel göçlerin yaşandığı 1864'te, Osmanlı Devleti'nin bu konudaki niyetini öğrenebilmek için girişimlerde bulunmuştu. Times gazetesinin İstanbul muhabirinin 28 Nisan 1864'te Kafkas göçleriyle ilgili olarak geçtiği haber için bk. (Vatanından Uzaklara 2004: 52).
- ⁴ Bu hastalıkların o dönemde tedavisi dünyanın hiçbir yerinde bilinmiyordu. O yüzden tek çare hastalığın yayılmasını engellemektir. Alınan tüm tedbirlere rağmen göçmenlerin indiği Trabzon ve Samsun'da hastalık baş gösterdi. Bu gelişme üzerine yerli ahali şehri terk etmiş, bu da ekonomik faaliyetlerin aksamasına sebep olmuştur. Öyle ki hastalık korkusuyla fırıncıların şehri terk etmesi yüzünden Samsun'da ekmek sıkıntısı baş göstermişti (bk. McCarthy 1998a: 39, 42, vd).
- ⁵ Orhan Uysal, bu arazinin miktarının 60 dönüm olduğunu dedesinden duyduğunu ve Hacı Yusuf Efendi'nin soyundan gelenlerin onun bu hareketine atfen "Yurtkuran" soyadını aldıklarını ifade etmektedir (Günay 2010).
- ⁶ 26 Ocak 1906 tarihinde kabul edilen nizamname ile 175 000 adet bilet basılarak tam biletler 1, yarım biletler yarım Mecidiye'ye satılmış, büyük ikramiye olarak bir adet 500000 kuruş belirlenmiştir bk. (Düstur 1943: 345–349).
- ⁷ Ahıska Türkleri daha çok İkinci Dünya Savaşı sırasında Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nin Sibirya bölgesine tehirc ettiği halk olarak bilinir. Bu konu hakkında bk. (Alpargu 1998: 269–278).

Kısaltmalar ve Kaynaklar

1- Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri (BOA)

Bâb-ı Âli Evrak Odası Sadaret Mektubî Mühimme Kalemî (A.MKT. MHM.), 513/12; 521/17; 524/6; 524/7; 524/17; 526/35.

Bâb-ı Âli Evrak Odası Umum Vilayet Tahriratı (A.MKT. UM.), 490/48.

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umum Müdürlüğü Ecnebler (DH. EUM. ECB.), 7/13.

Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemî (DH. MKT.), 75/48; 132/15; 145/94; 216/64; 244/28; 247/47; 307/59; 352/72; 402/28; 689/42; 815/12; 1161/19; 1376/83; 1382/100; 11577/103; 624/9; 1631/55; 1911/90; 2048/141; 2087/11; 2390/77.

Dâhiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve İslahat Komisyonu (DH.TMIK.S.), 43/16.

İrade Dâhiliye (İ.DH.), 1312 Ca. 4/9; 1314 M. 12/2; 1314 Ra. 13/12; 1321 L. 13/5; 1321 L. 29/35.

Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat (Y.PRK.ASK.), 96/27; 96/29.

Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y.MTV.), 87/186; 107/13; 108/19; 110/22; 110/84.

Yıldız Arşivi Sadaret Hususî Maruzat (Y.A.HUS.), 310/105.

Yıldız Arşivi Sadaret Resmi Maruzat (Y.A.RES.), 72/26; 124/32.

2- Kaynak Eserler

Düstur (1943). Birinci Tertib. 8. Ankara: Matbaa-i Amire.

Düstur (1941). Birinci Tertib. 7. Ankara: Matbaa-i Amire.

3- Araştırma ve Tetkik Eserler

Ababay, Feridun (1987). *Çıldır Tarihi*. Ankara: Yy.

Akyüz, Jülide (2008). “Göç Yollarında: Kafkaslardan Anadolu'ya Göç Hareketleri”. *Bilig* 46: 37-56.

Alpargu, Mehmet (1998). “İkinci Dünya Savaşı'nda Sovyetler'in Kafkasya'daki Tehcir (Sürgün) Uygulamaları”. Altıncı Askerî Tarih Semineri Bildirileri I, İkinci Dünya Harbi ve Türkiye. 20-22 Ekim 1997.

_____, (2007). *Nogaylar*. İstanbul. Değişim Yay.

Avşar, B. Zakir ve Zafer S. Tunçalp (1995). *Sürgünde 50. Yıl Ahıska Türkleri*. Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Yay.

Beydilli, Kemal (1988). “1828–1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler”. *Belgeler* XIII (17): 365-434.

Buntürk, Seyfeddin (2007). *Rus Türk Mücadelesi'nde Ahıska Türkleri*. Ankara: Berikan Yay.

Deringil, Selim (1991). *19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'na Göç Olgusu Üzerine Bazı Düşünceler*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi Yay. 435-442.

Eren, Hasan (1962). “Anadolu'da Kafkasya Türkleri”. *Belleten* 1961'den ayrı basım. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.

Erkan, Süleyman (1996). *Kırım ve Kafkasya Göçleri (1878–1908)*. Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Kafkasya ve Orta Asya Ülkeleri Uygulama ve Araştırma Merkezi Yay.

Gökçe, Cemal (1972). “1787–1806 Yılları Arasında Kafkasya'da Cereyan Eden Siyasi Olaylar”. *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* sayı 26'dan ayrı basım.

Günay, Nejla (2010). “Karahisar-ı Sahip Sancağı'na Yerleştirilen Ahıska Türkleri”. Ed. Hasan Babacan *Milli Mücadele ve Büyük Taarruzda Afyonkarahisar*. Afyon: Afyonkarahisar Kocatepe Üniversitesi Yay. 49-65.

Habiçoğlu, Bedri (1993). *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler ve İskanları*. İstanbul. Nart Yay.

İpek, Nedim (1991). “Kafkaslar'dan Anadolu'ya Göçler (1877–1900)”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 6: 97-134.

_____, (2006). *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*. Trabzon: Serander Yay.

Karpat, Kemal H. (2003). *Osmanlı Nüfusu (1830–1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*. Çev. Bahar Tırnakçı. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay.

Kayabalı, İ. Arslanoğlu, C.(1973). “Moskofların Yakıp Yıkarak Ele Geçirdiği Ahıska Üzerine Halk Değişlerimizden”. *Türk Kültürü* XI/126: 416–423.

- Kırzioğlu, M. Fahrettin (1976). *Osmanlılar'ın Kafkas Elleri Fethi* (1461-1590). Ankara: Sevinç Matbaası.
- _____, (1992). *Yukarı- Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Kumuk (Kumikov), Tuğan (2004). “Çerkeslerin Türkiye'ye Sürgünü”. Çev. Murat Papşu. *Vatanından Uzaklara Çerkesler*. Ed. Murat Papşu. İstanbul: Çiviyazıları Yay. 17-34.
- Kurat, Akdes Nimet (1990). *Türkiye ve Rusya*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- M. H. Svanidze (1999). “Ahıska (Çıldır) Eyaleti'nde “Defter-i Caba-i” (1694-1732). *Verilerine Göre Timarların Yıllık Gelirleri*. XII. Türk Tarih Kongresi Ayır Basım. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay. 861-867.
- McCarthy, Justin (1998a). *Ölüm ve Sürgün*. Çev. Bilge Umar. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- _____, (1998b). *Müslümanlar ve Azınlıklar*. Çev. Bilge Umar. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Pronşteyn, A.P.- Patrakova, V.F. (1990). “Sovyet Tarih Bilimi ve 19. Yüzyıl Kafkas Muhaceretinin Araştırılmasında Sorunlar” (Nalçık Konferansı, 24-26 Ekim 1990). Çev. Murat Papşu. *Vatanından Uzaklara Çerkesler*. Ed. Murat Papşu. İstanbul. Çiviyazıları Yay. 35-44.
- Saray, Mehmet (1998). *Rus-Türk Münasebetlerinin Bir Analizi*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yay.
- Saydam, Abdullah (1990). “Rusya'nın Kafkasya'yı İşgali”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 5: 239-257.
- _____, (1997). *Kırım ve Kafkas Göçleri* (1856-1876). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Taş, Kenan Ziya (2005). “Kafkasya'dan Maraş ve Civarına Göçler”. *I. Kahramanmaraş Sempozyumu*. I. Maraşder-Kahramanmaraş Belediyesi. 465-471.
- Taşdemir, Tekin (2005). *Türkiye'nin Kafkasya Politikasında Ahıska ve Sürgün Halk Ahıskalıları*. İstanbul: IQ Yay.
- Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992* (1999). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Vatanından Uzaklara Çerkesler* (2004). Ed. Murat Papşu. İstanbul. Çiviyazıları Yay.
- Zeyrek, Yunus (2001). *Ahıska Bölgesi ve Ahıska Türkleri*. Ankara: Yy.

4- Sözlü Kaynaklar

- Erhan, Sabiye. 78 yaşında, ev hanımı. (Göçmen çocuğu, söyleşi tarihi ve yeri, Ekim 2009, Afyonkarahisar).
- Günay, Mürüvvet (Günay1). 82 yaşında, ev hanımı. (Edigön'den İnegöl'e, İnegöl'den de Afyon'a gelen Haydar Muharrem Efendi'nin kızı, söyleşi tarihi ve yeri, Ekim 2009, Afyonkarahisar).
- Günay, Mehmet (Günay2). , 43 yaşında, akademisyen. (Haydar Muharrem Efendi'nin torunu, söyleşi tarihi ve yeri, Ocak 2010, Ankara).
- Uysal, Orhan . 70 yaşında, akademisyen. (Göçmen çocuğu, söyleşi tarihi ve yeri, Aralık 2009, Ankara).

The Migration and Settling of the Ahiska Turks in the Late Period of the Ottoman Empire

Nejla Günay*

Abstract

Russia, which followed an imperialist policy from its foundation onwards, accelerated this policy in the 19th century. The weakening of the Ottoman Empire made Russia's actions easier. The Ottoman Empire got even weaker due to Russian attacks and Russia conquered an important part of Ottoman land. The Russians followed oppressive policies forcing the natives to convert to Christianity or abandon their settlements. Therefore, thousands living in Caucasia migrated to Anatolia in the 1860s. One of these migrating tribes was the Ahiska Turks.

This study aims at revealing the reasons why Ahiska Turks abandoned their countries and migrated to Anatolia and focuses on their migration and settlement processes, the difficulties they faced in adapting to their new lives in Anatolia and their relations with the locals and the government. The study uses the archival documents of the Turkish Prime Ministry's Ottoman Archive. Moreover, the study includes oral historical data collected through interviews conducted with the children or grandchildren of Ahiska Turks who settled in Anatolia in order to understand how well they adapted to their new lives.

Keywords

Russia, Ottoman Empire, Caucasia, Migration, Ahiska Turks.

* Assoc. Prof. Dr., Gazi University Gazi Faculty of Education, Department of History Education – Ankara / Turkey
ngunay@gazi.edu.tr

Переселение и проживание турков-месхетинцев в Анатолии в последний период Османской империи

Нежла Гюнай*

Аннотация

С момента своего основания пытавшаяся завоевать Кавказ Россия, воспользовавшись ослаблением Османской империи в XIX в. придала новый импульс этой политике. С атаками России Османская империя еще больше ослабилась и важная часть ее территории отошла к России. После установления политического господства на Кавказе Россия стремится к проведению эффективной культурной и экономической политики. С этой целью она проводит репрессивную политику по отношению к коренным народам Кавказа, вынуждавшую их принять христианство или покинуть историческую родину. Ввиду этого с начала 1860-х годов тысячи людей, проживающих на Кавказе, мигрировали в Анатолию. Одним из мигрировавших народов были турки-месхетинцы.

В этой работе исследованы причины, вынудившие турков-месхетинцев покинуть свою родину и переселиться в Анатолию, процессы их переселения и проживания, проблемы приспособления к новой жизни в Анатолии и их отношения с коренным населением и государством. В этой работе использовались материалы османского архива при аппарате Премьер-министра. Кроме того, в работе приведены исторические материалы устных бесед с детьми или внуками турков-месхетинцев, переселившихся в Анатолию, проведенных с целью определения уровня приспособления мигрантов к Анатолии.

Ключевые Слова

Россия, Османское государство, Кавказ, миграция, турки-месхетинцы.

* Доц. док. университет Гази, педагогический факультет Гази, кафедра истории – Анкара / Турция
ngunay@gazi.edu.tr

Nefî'nin "Sözüm" Redifli Kasidesinin İstiare Zemini

Osman Horata*

Özet

Şiirini methiye ve fahriyeye adayan Nefî, mağrur edası, yüksek düzeyde zekâsı ve hayal gücüyle klasik şiirin kendine özgü üslup sahibi olmayı başarmış birkaç şairinden biridir. Kendini övme ve mağrur bir eda, onun şiirlerinde taviz vermediği yönlerinin başında gelir. Bu, dinî şiirleri için de geçerlidir. Nefî'nin türünün en güzel örneklerinden biri olan "sözüm" redifli na'ti de, klasik na'tlerden farklı, üslubu ve muhtevasıyla onun kişilik özelliklerini bütünüyle aksettiren bir kasidedir. Kasidede şair, kendi şiirini "Huda'nın ilhamı" (ilham-ı Huda) olarak niteler ve genellikle Peygamber ağzından seslenir; şiir evrenini de ilahî gerçekleri açıklama imgesi etrafında örер. Makale, bu kasideyi temel istiare zemini açısından analiz etmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler

Klasik Türk şiiri, 17. yüzyıl, Nefî, kaside, na't, istiare zemini, ilahî gerçekleri açıklama.

Giriş

Övgü ve yerginin sınırları arasında gidip gelen bir şair olan Nefî, mağrur edası, yüksek düzeyde zekâsı ve hayal gücüyle, klasik şiirin üslup sahibi birkaç şairinden biridir. Şiirlerinde, dinî veya din-dışı olsun mağrur edasından genellikle taviz vermez. Mehmed Çavuşoğlu, Nefî'nin başka bir ortamda çok önemli bir görevi ifa eden, ülkeye ülkeler katan bir komutan olabileceksen, kaderin onu şair olarak dünyaya getirip mana ülkelerini fethettirdiğini söyler:

* Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü – Ankara / Türkiye
horata@hacettepe.edu.tr

"Engin ilhamının müdhiş fırtınalarıyla bocalayan cihangir rûhu onu övgünün bazen hududsuz medlerinde, bâzan ölçüsüz cezirlerinde dolaştırdı. Dostlarını överken de, düşmanlarını yererken de alışılmamış bir üslubda, duyulmamış perdelerde haykırıyordu; edâsı dâimâ bir kahraman edâsı idi." (1991a: V).

Nefî'nin türünün en güzel örneklerinden biri olan "sözüm" redifli na'ti de klasik na'tlerden farklı, üslubu ve muhtevasıyla onun kişilik özelliklerini bütünüyle aksettiren bir kasidedir. Bu na'ti dışında eserleri arasında dinî şiire yer vermeyen Nefî, kasidesinde Hz. Muhammed'i övme amacını unutmuş gibidir. Bir na'tte olması gereken lirizm de, kasidede yerini şairin mağrur edasına bırakmıştır.

Çavuşoğlu, Nefî'nin fahriyeye yönelmesini "Devlet-i Âliye"nin içinde bulunduğu duruma ve yönetim kademesindeki kişilerin övgüye değer olmamasına bağlar (1991b: 89). Fakat bu tespit, Hz. Peygamber için yazılan na't için geçerliliğini yitirir. Bu sebeple onun fahriyeye yönelmesinin sebeplerini kişiliğinde aramak gerekir.

Yukarıdaki tespitler, fahriyenin Nefî'nin sanatının asli gayelerinden biri hâline geldiğini göstermektedir. Memduhunu övme, şairin ruhundaki gelgitlerin ve mağrur edasının baskısı altında geri plana düşer. "Sözüm" redifli na'tin yapısı da bunu göstermektedir. Kaside, Ünver'in (1991: 62) belirttiği gibi başarılı bir na'tten ziyade başarılı bir fahriye olarak öne çıkar.

Orta uzunluktaki 45 beyitlik bu kaside fahriye ile başlar. Kasidenin ilk 30 beyti, yaklaşık 2/3'ü, fahriyedir. Kasidenin 31. beyti girizgâh, 32.-42. beyitler arası ise methiyedir. Kasidede, fahriyeye 30 beyit ayrılırken methiye için sadece 10 beyit ayrılmıştır. Nesip ve tegazzül kısmına yer verilmeyen kasidede, 43.-45. beyitler arası ise duadır.

Nefî'nin Şiir Evreninin İstiare Zeminini

"Sözüm" redifli na'tte, Nefî'nin şiir evreninin istiare zeminini hangi temel kavrama dayanmaktadır? Bilindiği üzere şiir benzeme üzerine kurulur. İstiare ise benzetmenin daha ileri bir aşamasıdır. Bu sebeple istiare, hem mecaz hem de teşbihtir (bk. Saraç 2006: 117-119). İstiare zeminini, beytin/şiirin benzetme ve mecaz evreninin arkasındaki temel kavramı/kavramları ifade eder.

Tanpınar, divan şiirinin "saray istiaresi" etrafında şekillendiğini belirterek; şairlerin hayal dünyasında "bütün bir sarayın yaşama tarzını buluruz" der (1976: 6,7). Aynı şekilde Walter Andrews de âşıkane şiirlerde şairin dünyayı otorite yani saray/hükümdar örüntüsü etrafında yorumladığını söyler (2000: 115). Tanpınar'a haklı eleştiriler getiren Tunca Kortantamer, klasik şiirin

düşünce ve duygu zemininin kaynağıyla ilgili bu yaklaşımın, parlıtısına ve birçok kişi tarafından kabul görmesine karşılık; divan şiirinin duygu, düşünce ve hayal dünyasını şekillendiren asıl kaynağın "saray" ve hatta ondan daha önemli olarak "Allah" düşüncesi olduğunu söyler:

"Klasik şiirimizin gerçek duygu ve düşünce zemini şairin evrenidir; bu evrende saray olabilir de olmayabilir de, olduğu zaman önemli bir yere sahip olması da mümkündür, olmaması da; ancak en dünyevî ve saraya dönük yazan klasik şairimizde bile temel fikir olarak Allah, padişahın büyüktür; ruhların arındığı yer, saraydan önemlidir; duygu ve düşünce zeminini belirleyen en önemli istiare alanı da bunlara dayanır. Yine de şurası muhakkak ki rolü abartılmış ve ön plana çıkarılmış olsa dahi Tanpınar'ın "saray istiaresi" adını verdiği benzetme zemini klasik şiirimizin sık başvurduğu anlatım araçları arasında bulunur." (Kortantamer 1993 : 413-414)

Şüphesiz her şairin duygu ve hayal dünyası şairin evreni etrafında şekillenir. Fakat asıl önemlisi ise şiir evrenini şekillendiren temel kavramdır. Divan şairinin şiir evrenini şekillendiren zemin, geleneğin yanında inanç dünyasından dış dünyaya, toplum hayatından saray hayatına kadar geniş bir alanı kapsar. Bu sebeple, klasik şiirin istiare zeminini tek bir kaynağa dayandırmak güçtür.

Nefî'nin "sözüm" redifli kasidesinde de, her ne kadar fahriye ön plana çıksa da, dinî alan dünyevî alanın önüne geçer ve şiirin benzetme/istiare zemini dinî alan etrafında şekillenir. Nefî, kasidesinde bazı beyitlerde "manevi âlemin peygamberi", bazı beyitlerde "şiir ülkesinin hükümdarı" ağzından seslenir. Bazı beyitlerde de, "ilahî gerçekleri açıklayan bir şair" olarak, kendini vahyin kaynağıyla özdeşleştirir. Fahriyenin ölçsüz medlerinde dolaşan kasidenin bu beyitleri, mutasavvıf şairlerin cezbe hâlindeki sözlerini hatırlatır. Bu sebeple kasidenin istiare zemini, hem "saray" hem de "Peygamber" ve "Allah"tır.

Kendini şiir ülkesinin "cihan-şümul" bir hükümdarı olarak niteleyen Nefî, ilahî sırların "elçi"si ve "bekçi"si olduğu imgesine diğer şiirlerinde de sık sık yer verir. Ona göre şairliği, bu mazhariyetinin sonucu olarak ortaya çıkmıştır:

*Sühan bir genc-i bî-pâyân-ı esrâr-ı ilahî'dür
Ki tab'-ı nükte-dânumdur o gencüñ şimdi gencûru*

*Eyledi sun'-ı meded-kârî-i Feyyâz-ı ezel
Hâmemi kufl-ı der-i genc-i ma'ânîye kilîd*

*Bu nazm-ı dil-âvîze dahl eyleyemez hâsid
Eş'âr degül zîrâ ilhâm-ı Hudâ'dur bu (Divân-ı Nefî; Ünver 1991: 64'ten)*

"Söz, ilahî sırların sınırsız bir hazinesidir. Şimdi o hazinenin bekçisi ise nüktedan şairliğimdir."

"Ezeli feyz bahşeden (Allah)'ın yardım eli, kalemimi mana hazinesinin kapısının anahtarı yaptı."

"Hasetler, gönül çekici bu şiire söz edemezler; çünkü bu, şiir değil Hu-da'dan bir ilhamdır."

Nefî'nin şiir evrenini oluşturan temel faktörlerden biri olan şiirinin Allah'ın ilhamı (ilhâm-ı Hudâ) olması, "sözüm" redifli naatin de temel istiare zemininden birini oluşturur. Kasidede asıl amaç memduhunu övmek değil bu zemin etrafında kendini övmektir.

"Sözüm" Redifli Na'tin İstiare Zeminini

Nefî, kasidesinde "söz"ünü "gizlilik sırlarının mecmuası" (mecmu'a-i râz-ı nihânî), kendini de bu sırların şarihi (açıklayıcısı) olarak niteler ve ilahî sırları açıklamayan bir manayı nazma çekmeyeceğini söyler. Bu sebeple, kendisini ilahî sırların elçisi Hz. Muhammed'le özdeşleştirir. Bu kısımlarda Nefî'nin şiir evreninin istiare zeminini Hz. Peygamber'dir.

*Binde bir ma'nâyı nazm itmey yine bir lafz ise
Yoklasan mecmû'a-ı râz-ı nihânîdür sözüm (23)¹*

"Sözlerim sadece basit bir sözden ibaret olsaydı, mananın binde birini bile nazm etmezdim. Dikkatlice bakarsan, benim sözüm gizlilik (ilahî) sırlarının toplandığı bir mecmua gibidir."

Kasidede, ilahî gerçekleri açıklama imgesi etrafında bir bütünlük vardır. Nefî, mana bütünlüğü konusunda diğer kasidelerinde de hassas bir şairdir. Tulga Ocak, onun "mana birliğini" koruma çabasının bütün kasidelerinde hissedildiğini söyler (1991: 17). Bu düşünce, doğrudan ve dolaylı olarak ifade edilmekte, çok az sayıdaki beyitte ise farklı imgelere başvurulmaktadır. Methiye kısmında da bu temel imgenin sağladığı bütünlük devam etmekte, yani methiyeden ziyade yine şairin sözü ve sözünün de bu yönü öne çıkmaktadır.

Kasidenin birçok beytinde (1, 2, 3, 21, 22 ve 23. beyitler), şairin hayal dünyası ilahî âlemin sırlarını açıklama düşüncesi etrafında şekillenir. Bu imge, ilk iki beyitte yoğun bir şekilde ifade edilmeye çalışılmıştır.

Şairin sözü, ilk mısra da "gizlilik sırlarının düğümü"ne benzetilir. Bu düğüm de tespihteki "imame"dir. İkinci mısra da ise Fatiha suresinin ayetleri bir inciye, şairin sözü ise bu incilerin (ayetlerin) dizildiği ipe benzetilir. Gizlilik sırları, görünmeyen, ilahî âleme ait hakikatlerdir. Şair, bu sırları öğrenmenin, Nefî'nin sözünü yani na'tini anlamakla mümkün olacağını söylemek-

tedir. İkinci mısradaki, ilahî sırların yani Kur'an'ın bütün sırlarının Fatiha suresinde gizli olduğuna telmih yapılmakta, sözlerinin de bütün ilahî sırları ihtiva ettiği söylenmektedir. İlk beyit, kasidenin "imamesi" gibidir.

Ukde-i ser-rişte-i râz-ı nihânîdür sözüm
Silk-i tesbih-i dür-i seb'a'l-mesânîdür sözüm (1)

"Benim sözüm, gizlilik sırlarının ipucunun düğümüdür. Sözüm ise Fatiha suresinin incilerinin dizildiği tespihin ipidir."

İkinci beyitte de, şair sözünü gayp âleminden yani Allah'tan armağan olan, benzeri görülmemiş bir inciye benzetir. Şaire göre, ilahî sırlara vâkıf olmak isteyenler, şairin bu kasidesini okumak ve anlamak zorundadır. Nefî'nin na'tini farklı kılan da budur:

Bir güherdür kim nazîrin görmemişdür rûzgâr
Rûzgâra âlem-i gayb armağanıdır sözüm (2)

"Benim sözüm âlemin bir benzerini daha görmediği bir cevherdir. Sözüm, bu zamana gayp âleminden getirdiğim bir armağandır."

20-24 arasındaki beyitlerde de şiirin istiare zeminini, ilahî gerçekleri açıklama düşüncesine dayanır. Şaire göre, nükteli, güzel söz söylemede kimse kendisiyle yarışamaz. Sözü, Hz. Musa'ya Tur Dağı'nda Allah tarafından söylenen "Len terânî" ("Sen beni göremezsin.", A'râf suresi 7. ayet) cevabı gibidir. Şair, ne söylerse "kaza" gibi mutlaka gerçekleşir; onun sözü ilahî sırların toplandığı bir mecmuadır:

Nüktede âlem harîf olmaz baña gûyâ benüm
Her ne söylersem cevâb-ı "len terânî"dür sözüm

Her ne söylersem kazâ mazmûnını isbât eder
Anı bilmez ki hitâb-ı imtihanîdür sözüm

Ben ne Keşşâf'ım ne sahib-keşf ammâ ma'nâda
Mû-şikâf-ı nüktehâ-yı âsmânîdür sözüm

Binde bir ma'nâyı nazm itmeyi yine bir lafz ise
Yoklasan mecmû'a-ı râz-ı nihânîdür sözüm

Hâsid-i keç-rev hayâle râst gelmezse n'ola
Ehl-i dil yârâne her dem yâr-ı cânîdür sözüm (20-24)

"İnce, güzel söz söylemede kimse bana eş olamaz. Konuşan, şiir söyleyen sadece benim. Ben ne söylersem hepsi "len-terânî" ("Sen beni göremezsin.", A'râf Suresi 7. Ayet) cevabıdır."

"Kaza, ben ne söylersem onun içindeki anlamı gerçekleştirir. Onlar, sözlerimin imtihan sözü olduğunu bilmezler."

"Ben, manada ne Keşşâf, ne de keşif sahibiyim. Sözüm, semavî (ilahî) nükteleri kılı kırk yararcasına, dikkatlice açıklar."

"Sözlerim sadece basit bir sözden ibaret olsaydı, mananın binde birini bile nazm etmezdim. Dikkatlice bakarsan, benim sözüm gizlilik (ilahî) sırlarının toplandığı bir mecmua gibidir."

"Yanlış yoldaki, kıskanç insanlar benim hayallerimi anlayamasalar şaşılır mı? Benim sözüm, şiirden anlayan, ehil insanlara candan bir dosttur."

Yukarıdaki beyitler, şiirini tasavvufa açan divan şairleri ve mutasavvıf şairler için belki yadırganmayacak söyleyişlerdir. Divanında dinî şiir olarak sadece bu na' te yer veren, tasavvuftan da bir istiare ve telmih unsuru olarak yararlanan, rint meşrep bir şair olan Nefî içinse yadırgatıcıdır. Nefî de bunun farkındadır; "Her ne kadar herkese gönül veren kararsız bir âşık, ayık bir rint isem de, gönlüm aşk meyhanesi sözüm ise vahdet nişanıdır." diyerek, buna açıklık getirir:

*Rind-i huşyâram harâbât-ı muhabbetdür dilüm
Âşık-ı hercâyîyem vahdet nişânıdır sözüm (30)*

Şairin, istiare/benzetme zeminini doğrudan ilahî sırları açıklama düşüncesinin oluşturduğu beyitleri şöyle gösterebiliriz. beyitlerde, "istiare" ve "benzetme" karışık olarak kullanıldığı için, "istiare/benzetme zeminini" ifadesi tercih edilmiştir.

beyit numarası	şiiirî/sözü	istiare/benzetme zeminini
1	Söz söz	gizlilik sırlarının düğümü Fatıha Suresinin incilerinin dizildiği tespihin ipi
2	söz	gayp âleminin bir armağanı olan cevher
3	söz	ebedî hayatın feyzi
21	söz	her söylediği gerçekleşen bir imtihan hitabı
22	söz	ilahî nüktelerin açıklayıcısı
23	söz	ilahî sırların toplandığı bir mecmua

Nefî, bu düşüncesini bazı beyitlerde de dolaylı benzetmeler ve imgelerle anlatmaya çalışır. Şair, ilk üç beyitteki ilahî gerçekleri açıklama düşüncesini, sonraki dört beyitte de "cevher" imgesiyle dolaylı olarak devam ettirir. Nefî'nin sözü, ilahî gerçekler gibi bir "cevher" yani asıl, özdür, "araz" (varlığı için bir cevhere muhtaç olan şey) değildir. Sözü, bütün denizler ve maden ocaklarının kaynağını, aslını oluşturur. Tıpkı bütün şairlerin kendi

şairlerinin tercümanı olması gibi... Şair, bu sözleriyle, sözünün ilahî sırların kendisi olduğunu söyleyecek kadar ileri gitmektedir:

*Bî-araz bir cevher-i sâfidür ammâ muttasıl
Ehl-i tab'ın zîver-i tig ü sinânıdur sözüm* (5)

“Benim sözüm saf, arazsız (varlığı için başka bir cevhere muhtaç olmayan) bir cevherdir. Fakat her zaman şairlerin kılıç ve mızraklarının süsüdür.”

Nefî'nin sözleri, arazsız, saf bir cevherdir. Şair, şiirini kılıca benzeterek onun saf, katıksız çelikten yapıldığını söyler. Diğer şairler ise, şiirlerini ondan aldıklarıyla güzelleştirir. Onun sözü, sürekli olarak şairlerin “kılıç ve mızraklarını” süsler. Şairlerin kalemiyle yazdıkları ve ağızlarındaki sözlerinin de özü Nefî'ye aittir. Bu hayalin ardında da şairin sözünün bütünüyle ilahî gerçekleri anlatması fikri yatmaktadır.

Nefî, bu sözleriyle sıra dışı bir şair tablosu çizmektedir. Kendisi de bunun farkındadır ve âdeti meydan okurcasına, bir adım daha öteye gider. Şair, kendisi gibi cesaretli bir şairin olmayacağını söyleyerek şiirini “ilahî sözler”le özdeşleştirir ve sözlerini “kaza” (kaderin gerçekleşmesi) ile eş tutar. Onun sözü “kaza kılıcı” yani takdir-i ilahîdir. Şair, burada doğrudan sözünü Hak sözüyle bir tutmaktadır. Bu kısımda şiirin istiare zemini “Allah” kavramı etrafında şekillenmektedir. Şair, birkaç beyitte de bu düşüncesini, “muska” imgesi etrafında sürdürerek, sözünü, talihli, bahtı açık kişilerin kem gözlerden korunmak için taktıkları kol muskasına benzetir. Bu beyitte de ilahî sözlerle aynileşme devam etmektedir.

Gönlünü bir “Mushaf”a benzeten şair, sözlerinin ise “nun ve'l-kalem” (Kur'an, 68. sure) ayeti olduğunu söyler. Onun düşüncesinin değerini, mahiyetini kimse inkâr edemez. Onun sözü, şairlerin dilini bağlayan bir muskadır. Mana ülkesinin padişahı olan Nefî'nin sözleri, hatibin hutbesine, dili ise ülkeye güven ve korkusuzluk vermenin sembolü, hatibin elindeki kılıçtır.

Şiirin istiare/benzetme zemini, dolaylı olarak ilahî gerekçeleri açıklama düşüncesinin oluşturduğu beyitler ise şunlardır:

beyit numarası	şii/sözü	İstiare/benzetme zemini
4	[Nefî] söz	ehil olanların kıymetini bildiği bir cevher âlemin denizleri ve maden ocaklarının sermayesi
5	[söz] söz	arazsız saf bir cevher şairlerin kılıç ve mızraklarının süsü
6	söz [söz]	şairlerin kalemlerinin cızırtısı [şairlerin] sürekli tekrarladıkları vird (söz)
7	söz	ansızın gelen kaza kılıcının cevheri
11	söz	gönül Mushafındaki "Nun ve'l Kalem" ayeti
15	söz	kıskanç insanların dillerini bağlayan bir muska
16	söz	manalar yaratıcı (Kemaleddin-i İsfehânî)'nin gözünün açtığı yarası def edici (muska)
20	söz	"len-terânî" (beni göremezsiniz) cevabı
26	dil kılıcı söz	hatibin kılıcı nazm ülkesinin güven veren hutbesi
30	söz	vahdet nişanı
31	söz	ahir zaman ümmetinin yüzü suyu

Şairin, Hz. Peygamberi övdüğü methiye kısmı da dolaylı olarak şairin duygu ve hayal dünyasının bu temel zemin etrafında şekillendiği beyitlerden oluşmaktadır (32-44). Sadece bir beyit (40) bunun dışındadır.

Methiye kısmında da şair, sözünün değerini na't olmasına bağlar. Kıyame-te kadar, Onun na'ti insanların övücü olacak, kendisi "na't-hân" olarak kalacaktır. O, Peygamberin huzuruna uzak olsa da şiirleriyle onun mekânına yüz sürmektedir. Onun Hz. Peygamber'i övmeye başlamasından sonra söylediği şiirleri, şiir dükkânının en güzel süsü olmuştur. Şairin gön-lü, hidayet sabahının doğduğu yer, sözü ise onun yıldızlar saçan, kutsal bir güneş; sözü sadece insanların değil, meleklerin bile elindeki tespih ve ağız-larındaki zikir olmuştur:

*Nefîyem endîşe-i nâ't ile oldum kâm-yâb
Nâ-murâdân-ı cihâna müjdegânîdür sözüm*

*Hâk-i pâ-y-ı na't-güyânâ ki arş-ı a'zâmın
Zikr-i tesbih-i lisân-ı kudsiyânîdür sözüm* (41-42)

"Ben Nefîyim; onun na'tının düşüncesiyle bahtiyar oldum. Sözüm, ci-handa muradına ermemiş insanlara bir müjdedir."

"Ben na't yazarların ayağının toprağıyım. Sözüm, büyük, ilahî arştaki meleklerin bile zikir ve tesbihi olmuştur."

Methiye kısmındaki, istiare/benzetme zemini dolaylı olarak ilahî gerçekleri anlatma düşüncesine dayanan beyitler ise şunlardır:

beyit numarası	şiiri/sözü	İstiare/benzetme zemini
32	söz	Peygamber'in na'tinin feyziyle gönül cihanının canı
33	söz	kıyamete kadar âlemin canı (varlık sebebi), insanlığın övücü peygamberin naat-hanı
34	söz	(peygamberin övgü deryasına dağlıç olalı) şairlik cevherinin dükkânının süsü
35	söz	(Peygamber'in) vasıflarının feyziyle sanki Hüsrev hazinesinin anahtarı
36	söz	(Hidayet sabahının doğduğu yerin) kutsal güneşi, yıldızlar saçan ışığı
37	söz	(Hidayet sabahının doğduğu) yerin ipi kopmuş ülker yıldızı gerdanlığı
38	söz	Miracı anlatırken Ümmühanî'nin kulağındaki büyük inci
39	söz	mucizeleri sınırsız olsa da mucizelerini söyleyen bir ravi
41	söz	cihanın bahtsızlarına bir müjde
42	söz	meleklerin bile dilinin zikri ve tespahi

Görüldüğü gibi ilk gruptaki 6 beyit, kasidedeki temel düşünceyi ifade etmekte; ikinci gruptaki 11 ve methiyedeki 10 beyit de aynı düşünceyi dolaylı olarak anlatmaktadır. Bu 27 beyit, 45 beyitlik kasidenin yarısından fazlasını oluşturmaktadır.

Şair, dua kısmında da (43-45), na't yazmanın şiirine etkisi üzerinde durur. Bu kısımlar da söz konusu edilen temel zeminle dolaylı olarak ilgilidir.

Onun şiiri, tertemiz na't yazmakla mutluluk duası hâline gelmiştir. Latif manası ve renkli üslubuyla dünyanın gönlünü süsleyen bir destan, Peygamberin ruhuna her an yüz binlerce selam ulaştıran bir elçidir:

Beyit numarası	şiiri/sözü	İstiare/benzetme zemini
43	söz	mutluluk duası
44	söz	gönülleri süsleyen bir destan
45	söz	her an (Peygamber'in) ruhuna yüz bin selam ulaştıran bir haberci

Bunun dışındaki az sayıdaki beyitte ise, istiare/benzetme zemini, yukarıdaki temel düşünceden farklı, tamamıyla din dışı düşüncelere dayanmaktadır. Bunlarda da şair sözünü över fakat daha çok sevgiliye ait imajları kullanır. Tasvir edilen sevgilinin ardında da "saray" yani "hükümdar" istiaresi vardır. Şairin sözü, işveli, âşıkları öldüren, gönül delici bir gamzeye, bir oka benzer. Sözü, hayal bahçesinin latif suyu ve gönülleri fetheden bir gelin gibidir. Şairler onun gibi söyleyebilmek için tuzak kurarlar; fakat

kurdukları tuzaktaki yemin yani söyledikleri şiirin de aslı Nefî'ye aittir. Onun şiiri "cevher" (asıl, öz) diğer şairlerin şiiri ise "araz"dır.

Şairin düşüncesinin değerini, mahiyetini kimse inkâr edemez. Onun sözü, şairlerin dilini bağlayan bir muskadır. O, gerçek Hallak-ı Ma'anî (manalar yaratıcısı) olarak nitelenen Fars şairi Kemâleddîn-i İsfahânî'dir (ö.635/1237). Kemal-i İsfahânî'nin ruhunun unsuru, yani onun sözlerinin aslı da kendi sözleridir. Gerçek manalar yaratıcısı âleme şimdi gelmiştir. Onun sözü, Kemal-i İsfahânî'den sonra kuruyan "hayal kalıbı"na ikinci bir ruhtur:

İşte Hallâk-ı Ma'anî şimdi geldi âleme

Gûş edin âsârını kim tercâmânıdır sözüm

Sonra gelsem dehre Hallâk-ı Ma'anîden n'ola

Kâleb-i huşk-ı hayâle rûh-ı sâni'dür sözüm (18-19)

"İşte gerçek manalar yaratıcısı dünyaya şimdi geldi. Onun izlerine, etkilerine kulak verin. Hepsi benim sözümün tercümanıdır."

"Dünyaya manalar yaratıcısı (Kemaleddin-i İsfahânî)ndan sonra gelsem ne zararı var? Çünkü benim sözüm, hayalin kuru kalıbına ikinci bir ruhtur."

Şairin şiiri, şiirden anlayan ehil insanlara can dostu, bir rehberdir. Nefî, mana ülkesinin padişahı, sözleri de sözlerin padişahıdır. Kalemi, gönül hazinesini bekleyen bir ejder, sözü ise hazinenin bekçisinin elindeki ışık; aşk meclisinde kıyamete kadar binlerce âşığı sarhoş edecek, aşk meclisinin büyük kadehidir.

Şiirin istiare/benzetme zemini, din dışı düşünceye dayanan beyitler ise şunlardır:

beyit numarası	şiiri/sözü	benzetme/istiare zemini
9	söz	düşünce bakîresinin acımasız, yiğitleri öldüren gamzesi
10	söz	şuh bir güzelin gönülleri delici, kaşlarının misk kokulu yayının oku (bakışı)
11	söz	düşünce Rüstem'inin oku ve yayı
12	hayal dil söz	gül bahçesi şakıyan bülbül hayal bahçesinin latif akan suyu
13	hayal hâme söz	gelin odası [gelin odasının] zenci hizmetçisi gelin odasının gönül alıcı gelini
14	söz	(diğer şairlerin kurdukları) tuzağın minnet borçlu oldukları tanesi
15	söz	kıskanç insanların dillerini bağlayan bir muska

16	söz	manalar yaratıcı (Kemaleddin-i İsfahanî)'nin gözünün açtığı yarayı def edici
17	söz	Kemal-i İsfahanî'nin ruhunun unsuru
18	söz	(şairlerin) eserleri onun tercümanı
19	söz	Hayalin kuru kalıbına (Hallak-ı Ma'anî'den) sonra ikinci bir ruh
24	söz	şiiirden anlayan ehil insanların can dostu
25	söz	sözlerin bahtiyar sultanı
27	kalem söz	şairliğinin taze dilli tercümanı kalemimin nüktedan bir dildaşı
28	kalem söz	gönül hazinesini bekleyen bir ejder hazine bekçisinin elindeki ışık
29	söz	aşk meclisinin büyük kadehi

Sonuç

Yukarıdaki çözümleme, Nefî'nin fahriye ve methiyenin sınırlarında dolaşan şiir evreninin dayandığı temel istiare zeminini ortaya koymaktadır. Bu, şiir ülkesi söz konusu olduğunda padişah, manevi âlem söz konusu olduğunda Hz. Peygamber veya Allah, bunların dışındaki yerlerde ise dış dünyaya ait gül bahçesi, bülbül, kadeh vb. olabilmektedir. Bu kasidede ise na't olması sebebiyle dinî zemin ön plana çıkmaktadır. Şairin şiir evrenini şekillendiren, inanç dünyasından dış dünyaya, toplum hayatından saray hayatına kadar geniş bir alanı kapsayan zemindir. Bu, divan şiirinin genel yapısı için de geçerlidir. Bu sebeple, divan şiirinin istiare zeminine ilgili tekçi yaklaşımlar, bu şiiri açıklamak için yetersiz kalmaktadır.

Nefî'yi farklı kılan asıl husus ise, şiir evreninin dayandığı istiare zeminini değil, onun kendine özgü, ses ve anlamı özgün bir terkipte bütünleştiren üslubudur. Kendine uygun, yeni bir ses arayışında olan Nefî, aradığı sesi Sebki Hindî şairlerinde ve özellikle de dilinin sertliği ve mağrur edasıyla tanınan Fars şairi Örfî'de (ö.1595) bulur.

Nefî'nin şiirinde yükselen ses veya bir başka ifadeyle söz ve mananın oluşturduğu varlık bütünlüğü, kasidenin bir na't olmasının da etkisiyle sarayın veya dış dünyanın şaşaasından ziyade, vakur edası, yerli yerinde kullanılan edebî sanatları, kendinden emin edasıyla dinî mimarideki derinlik ve ölçülü görkemi hatırlatmaktadır.

Şair, duygu ve düşüncesini ifade ederken genellikle basit isim cümlelerini tercih eder. Kasidenin yarıya yakını, her mısrası birer isim cümlesinden oluşan beyitlerden meydana gelir. Fakat bunlar, girift anlamlar ve zincirleme tamlamalarla yüklü ağır anlatıma hareket kazandırmaya yetmez, üs-

lup genellikle meddin sınırlarında dolaşır. Şiirde, bu sebeple soyutu somutlaştıran zincirleme tamlamalar ve sübjektif hayallerle yüklü tavsifi, ağır bir anlatım hâkimdir.

"Sözüm" redifli bu kasideye, şu anki bilgilerimize göre nazire yazan bir şair çıkmamıştır. Nefî'nin "sözüm" redifli gazeli ise Fehim tarafından tanzir edilmiştir. Çünkü bu tür bir na't yazabilmek için, Nefî gibi mana ülkesini fethetmek isteyen cihangir bir ruh ve bu ruha uygun bir sese sahip olmak gerekir. O da sadece Nefî'de vardır. Nefî'nin na'ti, bu sebeple şairin kendine özgü kişiliği ve üslubuyla edebiyatımızda ulaşılması güç bir zirveyi temsil eder.

Açıklamalar

¹ Beyitler, Nefî'nin matbu Divanından alınmıştır. Numaralar, matbu nüshadaki beyit numaralarını göstermektedir. bk. *Divân-ı Nefî*, Bulak 1252, s.2-3. Nefî Divanının bas-kısı için ayrıca bk. Akkuş 1993.

Kaynaklar

- Akkuş, Metin (1993). *Nefî Divânı*. Ankara: Akçağ Yay.
- Andrews, Walter G. (2000), *Şiirin Sesi Toplumun Şarkısı, Osmanlı Gazelinde Anlam ve Gelenek*. İstanbul: İletişim Yay.
- Çavuşoğlu, Mehmed (1991a). "Sunuş". *Ölümünün Üçyüzellinci Yılında Nefî*. Ankara: AKM Yay. V.
- _____, (1991b). "Kaside Şairi Nefî", *Ölümünün Üçyüzellinci Yılında Nefî*. Ankara: AKM Yay. 79-89.
- Kortantamer, Tunca (1993). "Gül Kasidesi", *Eski Türk Edebiyatı Makaleler*. Ankara: Akçağ Yay. 413-435.
- Nefî (1252). *Divân-ı Nefî*. Bulak.
- Ocak, Tulga (1991). "Nefî ve Türk Edebiyatındaki Yeri". *Ölümünün Üçyüzellinci Yılında Nefî*. Ankara: AKM Yay. 1-44.
- Saraç, M. A. Yekta (2006). *Klasik Edebiyat Bilgisi, Belâgat*. 4. Baskı. İstanbul: Gökkuşbu Yay.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi (1976). *19 uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Çağlayan Kitabevi.
- Ünver, İsmail (1991). "Övgü ve Yergi Şairi Nefî", *Ölümünün Üçyüzellinci Yılında Nefî*. Ankara: AKM Yay. 45-78.

The Metaphorical Ground of Nef'i's Kaside with "My Word" Redif

Osman Horata*

Abstract

Devoting his poem to eulogy and self-praise, Nef'i, who has achieved to have a having self-specific style with a proud manner, high-level intelligence and imagination, is one of the few such poets of classical poetri. Self-praise and proud manner are the most important aspects of his poems, to which he has not made any concessions. This is also the same for his religious poems. Nef'i's "na't" (poems for Prophet) with "my word" "redif" (one who rides behind another on the same beast), which is one of the most beautiful examples of its type, different from other classical "na'ts", is a "kaside" (ode) that reflects entirely his personality traits with its style and content. In this "kaside", the poet qualifies his poem as "the inspiration of God" and addresses from the Prophet's mouth; he also knits his poem around explaining the divine truths. The article aims to analyze the "kaside" in terms of its basic metaphorical ground.

Keywords

Classical Turkish Poetry, Seventeenth Century, Nef'i, kaside (ode), naat (poems for Prophet), metaphorical ground, explaining the divine truths.

* Prof. Dr., Hacettepe University, Faculty of Letters, Department of Turkish Language and Literature – Ankara / Turkey
horata@hacettepe.edu.tr

Основа метафор касиде Нефи с редифом созюм

Осман Хората*

Аннотация

Нефи, поэзия которого посвящена литературным жанрам метхие и фахрие (поэзия восхваления), благодаря своему высокомерному отношению, высокому уровню интеллекта и силе воображения, стал одним из нескольких поэтов, сумевших создать своеобразный стиль в классической поэзии. Самовосхваления и высокомерное отношение являются неотъемлемой частью его поэзии. Это также наблюдается и в его религиозной поэзии. Нат (произведение, восхваляющее пророка Мухаммеда) с редифом «созюм», который является одним из самых прекрасных произведений Нефи отличается от классических нат и стилем и содержанием полностью отражает его личностные особенности. В этой касиде поэт характеризует свои стихи как «Вдохновение Бога» и в общем говорит устами пророка; поэт свое поэтическое творчество формирует вокруг воображаемого изобразительного объяснения божественных истин. Статья призвана проанализировать эту касиду с точки зрения основы общих метафор.

Ключевые Слова

классическая турецкая поэзия, 17 век, Нефи, касиде, нат, основа метафор, объяснение божественных истин.

* Проф. док., университет Хаджеттепе, факультет литературы, кафедра турецкого языка и литературы – Анкара / Турция
horata@hacettepe.edu.tr

Türk Dünyasından Gelen Öğrencilerin Yaşadıkları Sorunların Akademik Başarılarına Etkisi: Turizm Öğrencileri Örneği

Arzu Kılıçlar*

Yaşar Sarı**

Cihan Seçilmiş***

Özet

Bu çalışmada Türk Dünyasından Türkiye'ye gelen öğrencilerin Türkiye'de yerleştirildikleri üniversitelerin turizm bölümlerinde yaşadıkları uyum sorunlarının akademik başarılarına etkisi araştırılmıştır. Uyum sorunlarıyla ilgili olarak *Michigan Yabancı Öğrenci Problem Envanteri*'nden yararlanarak geliştirilmiş ölçek, akademik başarı ölçütü olarak da öğrencilerin genel not ortalaması kullanılmıştır. Bu kapsamda 85 adet veri formundan elden edilen verilere araştırmanın amacına uygun olarak çeşitli istatistiksel testler uygulanmıştır. Yapılan korelasyon analizinde *dil ile ilgili uyum sorunlarıyla* akademik başarı arasında *düşük düzeyde ters yönlü bir ilişki* tespit edilmiştir. Bununla birlikte *mali sorunlar, sosyo-kültürel sorunlar, oryantasyon sorunları ve kişisel sorunlar* gibi uyum sorunları ile akademik başarı arasında bir ilişkinin olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Türk dünyası, turizm, uyum sorunları, akademik başarı.

* Yrd. Doç. Dr., Gazi Üniversitesi, Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi – Ankara / Türkiye
karzu@gazi.edu.tr

** Doç. Dr., Osmangazi Üniversitesi, Turizm ve Otel İşletmeciliği Yüksekokulu – Eskişehir / Türkiye
ysari@ogu.edu.tr

*** Yrd. Doç. Dr., Osmangazi Üniversitesi, Turizm ve Otel İşletmeciliği Yüksekokulu – Eskişehir / Türkiye
csecilmis@ogu.edu.tr

1. Giriş

Sovyetler Birliğinin 1990'lı yılların başında dağılmasıyla yeni bir değişim ve gelişim süreci içerisine giren Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile Türkiye Cumhuriyeti arasında siyasi, kültürel ve ekonomik bakımdan ilişkilerinde yeni boyutlar gelişmeye başlamıştır. *Yeniden yapılanma* olarak adlandırılan bu yeni dönemde Türkiye Cumhuriyeti ile Orta Asya Türk Cumhuriyetleri arasında her alanda işbirliği anlaşmaları imzalanmış ve hayata geçirilmeye başlanmıştır (Çelik 2008: 126). Bu anlaşmalardan birisi de 1992 yılında uygulamaya konulan *Büyük Öğrenci Projesi*'dir. Bu proje Türk Cumhuriyetleri ile Türk ve Akraba Topluluklarının yetişmiş insan gücü ihtiyaçlarını karşılamaya yardımcı olmak, Türkiye dostu genç bir nesil yetiştirmek ve Türk Dünyası ile kalıcı bir kardeşlik ve dostluk köprüsü kurmak, Türkçeyi öğretmek ve Türk kültürünü tanıtmak, Türk Dünyası'nda yer alan ülkeleri, bu ülkelerin kendi aralarındaki ilişkileri geliştirerek büyük bir şemsiye oluşturmak amacıyla uygulamaya konulmuştur. Başlangıçta 5 Türk Cumhuriyetini kapsayan, giderek Türk Cumhuriyetleri ile birlikte Asya ve Balkanlar'daki ülke ve toplulukları da içine alan söz konusu Proje kapsamında ülkelerinden gelen öğrenciler, Türkiye'de öğrenimlerini sürdürmektedirler.

Büyük Öğrenci Projesi kapsamında Türk Dünyasından (Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile Türk akraba ve topluluklarından) Türkiye'ye yüksek öğrenim için gelen öğrencilerin Türkiye'deki şartlara kısa sürede uyum sağlayabilmeleri ve kendilerine tanınan eğitim-öğretim olanaklarından çevreyle uyum içerisinde ve en üst düzeyde yararlanabilmeleri ve dolayısıyla akademik anlamda başarılı olmaları; yaşadıkları sosyo-kültürel ortama alışmalarını zorlaştıran olumsuz şartların kısa sürede ve etkili bir biçimde ortadan kaldırılması gayret ve çalışmalara bağlıdır. Çünkü Türk Dünyasından gelen bu öğrenciler her ne kadar Türk kültür, gelenek ve göreneklerine aşina olsalar da bu öğrenciler için farklı bir eğitim sistemi, farklı kültürel yaşam, Türkçeyi yeterli konuşamama, ekonomik problemler onların üniversiteye ve çevreye uyumlarını zorlaştırmakta ve akademik başarılarını etkilemektedir. Nitekim Çelik (2008:126) yaptığı çalışmada söz konusu bu öğrencilerin Türkiye'de yerleştirildikleri üniversite ve eğitim programlarında uyum sorunları yaşadıklarından, yaşanan bu sorunların öğrencilerde stres oluşturduğundan bunun da akademik başarılarına olumsuz yansıdığından söz etmektedir.

Buradan hareketle bu çalışmada yüksek öğrenim için Türk Dünyasından Türkiye'ye gelen öğrencilerin Türkiye'de yerleştirildikleri üniversitelerde yaşadıkları sorunların akademik başarılarına etkisi turizm alanında yüksek öğrenim gören öğrenciler bağlamında araştırılmıştır.

2. Yaşanan Uyum Sorunları ve Akademik Başarı

Uyum kavramı, çeşitli psikolojik yaklaşım ve disiplinlere göre farklı biçimde anlaşılmakla birlikte, genel anlamda bireyin hem kendisi, hem de çevresi ile ilişkiler kurabilmesi ve bu ilişkileri sürdürebilme derecesi biçiminde tanımlanabilir. Bireyin kendine güvenmesi, kendi yeteneklerinin farkında olması, duygusal yönü, insanlarla iyi etkileşim kurabilmesi gibi özelliklerine kişisel uyum, ailesel ilişkilerinin sağlıklı olması, sosyal becerilerinin yüksek olması, kendi istek ve ihtiyaçlarını toplumla uzlaştırması gibi özelliklerine sosyal uyum, çevrenin taleplerine birey veya grup olarak kişinin kendisini uyarlatabilme yeteneğine ise psikolojik uyum denilmektedir.

Tinto'nun çalışmaları (1975, 1987, 1988, 1993) üniversitelerde birey-örgüt uyumu konusunda yükseköğretimde teorik bir temel ve önemli bir araştırma-uygulama alanı açmıştır. Buna göre, öğrencilerin üniversiteye başlaması, öğrencinin hayatında bir geçiş aşaması olarak vurgulanmaktadır. Çünkü öğrenci ana-baba, aile ve arkadaşlarından ayrılarak yeni bir arkadaş grubunun içine katılmakta ve yeni davranışlar ve değerler kazanmaktadır. Eğer öğrenci akademik ve sosyal olarak ortama uyum sağlarsa (ya da üniversite öğrenciye kolay uyum sağlayabileceği ve onu geliştirebileceği bir ortam sunarsa) öğrenci hem üniversite yaşamına daha kolay uyum sağlayacak hem de akademik olarak başarılı olma olasılığı artacaktır. Bu durum aynı zamanda üniversitelere olan bağlılığı da artıracaktır.

Aksu vd. (1986) araştırmalarında üniversite öğrencilerinin aile ortamından kopup çok farklı olan yurt ve çevre yaşamına ayak uydurabilme, yeni arkadaş çevresinin değerleriyle çatışma, farklı kültürel değerlerle yüz yüze kalma gibi sorunların en büyük stres kaynağı olduğundan söz etmektedirler. Özbay (1996) ise araştırmasında okudukları üniversiteyi iyi tanıyamama, üniversitelerdeki oryantasyon çalışmalarının yetersiz oluşu gibi sorunların üniversite öğrencilerin uyumlarında olumsuz etki yapabilecek durumlara vurgu yapmaktadır. Güçlü (1996) çalışmasında Pittsburgh Üniversitesi'nde lisansüstü eğitim yapan yabancı öğrencilerin uyum problemleri ve bunları çözebilmek için geliştirdikleri stratejiler ve başvurdukları yardım kaynaklarını incelemiştir. Ercan (1998) çalışmasında yabancı ülkelerde yükseköğrenim gören öğrenciler üzerinde yapılan araştırmaların çoğunda, bu öğrencilerin sorunlarının akranlarınıninkine benzediğini, ancak buna ilaveten yeni bir kültürle karşılaşmaktan dolayı oluşan stressin yol açtığı sorunlarla da karşı karşıya olduklarını vurgulamaktadır. Li vd. çalışmalarında (2005) iki modelli bir tahmin metodu kullanarak uluslararası Asya öğrencilerinin sosyo-kültürel uyumlarını araştırmışlardır. Jing vd. (2011) çalışmalarında Amerika'da öğrenim gören yabancı öğrencilerin psikolojik uyumlarıyla ilgili tahminler

geliştirmeye çalışmışlardır. Yukarıda bazılarına yer verilmiş öğrencilerin uyumları ile ilgili uluslararası ve ulusal birçok araştırma mevcuttur.

Türk Dünyasından Türkiye'ye gelen öğrencilerin uyum sorunlarıyla ilgili sınırlı sayıda da olsa yapılmış bazı çalışmalar mevcuttur. Bunlardan birisinde Asmaz (1995), Orta Asya Dünyasından gelen Uludağ Üniversitesinde öğrenim gören öğrencilerin uyum düzeylerini etkileyen bazı etmenleri araştırmış bu araştırmasında anne baba eğitim durumlarının, çocuklar üzerinde etkili olduğu, eğitim durumu yükseldikçe, kişisel, sosyal ve genel uyum düzeylerinin yükseldiğini bulmuştur. Konuyla ilgili başka bir çalışmada Türkiye'de eğitim gören Türk Cumhuriyetleri ve Türk Üniversite öğrencilerinin psikolojik yardım arama tutumları ve psikolojik ihtiyaçları ve psikolojik uyumlarının bazı değişkenler açısından incelemesi yapılmıştır (Annaberdiev 2006). Allaberdiev (2007) tarafından hazırlanan yüksek lisans tezinde ise Türk Dünyasından Türkiye'ye yükseköğrenim görmeye gelen öğrencilerin uyum düzeyleri incelenmiştir. Söz konusu çalışmada Türk Dünyasından gelen öğrencilerin karşılaştıkları farklı eğitim sistemi, farklı kültürel yaşam, Türkçeyi yeterli konuşamama ve ekonomik problemler gibi çeşitli sorunların bu öğrencilerin üniversiteye ve çevreye uyumlarını zorlaştırdığından söz edilmekte bu durumun da akademik başarılarını etkilediği vurgulanmaktadır.

Yukarıda söz edilen uluslararası ve ulusal araştırmalarda ağırlıklı olarak öğrencilerin uyum sorunlarına ve bu sorunlara çözüm önerilerine yer verilmektedir. Araştırmalarda ele alınan söz konusu uyum sorunları; dil ile ilgili sorunlar, kayıt-kabul sorunları, ekonomik sorunlar, sosyo-kültürel sorunlar, oryantasyon sorunları, dini ihtiyaçları giderme sorunları ve kişisel sorunlar olarak özetlenebilir. Türk Dünyasından gelen öğrenciler bağlamında bazı sorunların daha öne çıktığı düşüncesinden hareketle bu çalışmada aşağıdaki hipotezler geliştirilmiştir.

H₁: Türk Dünyasından gelen öğrencilerin dil ile ilgili sorun yaşamaları akademik başarılarını olumsuz yönde etkilemektedir.

H₂: Türk Dünyasından gelen öğrencilerin ekonomik sorun yaşamaları akademik başarılarını olumsuz yönde etkilemektedir.

H₃: Türk Dünyasından gelen öğrencilerin yaşadığı sosyo-kültürel uyum sorunları akademik başarılarını olumsuz yönde etkilemektedir.

H₄: Türk Dünyasından gelen öğrencilerin uyumu ile ilgili düzenlenen oryantasyon etkinliklerinin yetersizliği akademik başarılarını olumsuz yönde etkilemektedir.

H₅: Türk Dünyasından gelen öğrencilerin kişisel uyum sorunları akademik başarılarını olumsuz yönde etkilemektedir.

Yukarıdaki araştırmaların bazılarında öğrencilerin uyum sorunlarının akademik başarılarında etkili olduğundan söz edilmekle birlikte bu etkinin istatistiksel olarak test edildiğine herhangi bir araştırmada rastlanamamıştır. Dolayısıyla tarafımızdan yapılan bu araştırma bu anlamda alanında önemli ve öncü bir çalışma olduğu düşünülmektedir.

3. Yöntem

Araştırmanın bu bölümünde, çalışma grubu araştırmada kullanılan veri toplama araçları, verilerin toplanmasında izlenen yöntem ve verilerin istatistiksel analizlerine yer verilmiştir.

3.1. Araştırma Evreni ve Örneklem

Araştırmanın evrenini Türk Dünyasından gelip Türkiye'nin çeşitli üniversitelerine yerleştirilen ve turizm öğrenimi gören 112 yükseköğrenim öğrencisi oluşturmaktadır. Veri formları ilgili üniversitede okuyan Türk Dünyasından gelen öğrencilerin tamamına dağıtılmış ve tamamı tarafından doldurulmasının sağlanmasına çalışılmıştır. Dolayısıyla veri toplamada tam sayım yöntemi kullanılmıştır. Bununla birlikte toplam 85 adet veri formu doldurulmuş olarak elde edilmiştir. Dolayısıyla araştırmada kullanılan veri formu sayısı yani N 85'dir.

3.2. Veri Toplama Aracı

Veri toplama aracı iki kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısım, cinsiyet, yaş, geldiği ülke, genel not ortalaması gibi demografik bilgileri ve kişisel değişkenleri kapsamaktadır. Aracın ikinci kısmını, bu araştırmada yer alan yabancı öğrencilerin karşılaştığı uyum problemlerini belirlemek amacıyla kullanılan *Michigan Yabancı Öğrenci Problem Envanteri*'nden yararlanarak geliştirilmiş ve uyarlanmış ölçek oluşturmaktadır. Bu envanter, Porter tarafından Amerika'daki yabancı öğrencilerin uyum problemlerini belirlemek için 1962 yılında geliştirilmiş ve 1977'de gözden geçirilerek yeniden düzenlenmiştir (Porter 1962, 1977). Porter bu envanterin özellikle yabancı öğrencilere yönelik olarak geliştirildiğini, bu nedenle kültürel yönden bağımsız olduğunu varsaymaktadır. Birçok araştırmacı (Breuder 1972, Hart 1974, Arubayi 1980, Salim 1984, Xia 1991, Güçlü 1996, Galloway vd. 2005, Wang 2009) ölçeğin özgünlüğünü korumak suretiyle yaptığı araştırmanın amacına uygun bir şekilde düzenleyerek araştırmalarında kullanmışlardır.

3.3. Verilerin Toplanması

Veri toplama aracı formunun hazırlık ve kontrol işlemlerinin bitmesinin ardından 112 adet veri formu turizm eğitimi veren üniversitelere elden ve posta yoluyla ulaştırılmıştır. Gönderilen veri formu sayısının toplam 112 adet olmasının nedeni Türk Dünyasından gelerek Türkiye’de turizm alanında yükseköğrenim gören öğrenci sayısının 112 adet olmasıdır. Gönderilen veri formu sayısının ilgili üniversitelerin Türk Dünyasından gelen ve turizm eğitimi alan öğrencileri tarafından doldurulan formlar elden ya da posta yoluyla ilgili üniversitede görevli bir öğretim elamanı ya da idari personel tarafından geri gönderilmiştir.

4. Bulgular

Elde edilen veriler önce SPSS (Statistical Packages for Social Sciences) paket programında oluşturulan veri dosyasına aktarılmıştır. Bu dosyada yer alan veriler araştırmada elde edilmek istenen amaçlara uygun olarak yeniden kodlanmış ve istatistiksel analizler yapmaya elverişli hale getirilmiştir. Araştırma bulgularından ilk olarak kişisel özelliklere ilişkin tanımlayıcı istatistiklerin sonuçları yer almaktadır. Daha sonra güvenilirlik ve geçerlilik analizleri ve hipotezlerin test sonuçlarına yer verilmiştir.

Tablo 1’de araştırmaya katılanların öğrencilerin kişisel değişkenlere göre dağılımı görülmektedir. Buna göre ankete katılanların %69,4’ü erkek %30,6’sı ise kız öğrencilerden oluşmaktadır. Yaş gruplarına göre dağılıma bakıldığında %67,1 ile 21-25 yaş grubu en yüksek orana sahiptir. Geline ülkelerle bakıldığında Ahıska, Kırgızistan ve Kazakistan’dan gelenlerin toplam sayısı araştırmaya katılanların yarısından fazlasını oluşturmaktadır. En az öğrenci ise Özbekistan’dan gelmiştir. Araştırmaya katılan öğrencilerin yaklaşık %70’i 1. ve 2.sınıfta okumaktadırlar.

Tablo 1: Araştırmaya Katılanların Kişisel Değişkenlere Göre Dağılımı

Cinsiyet	N	%
Erkek	59	69,4
Kız	26	30,6
Toplam	85	100,00
Yaş		
15-20	23	27,1
21-25	57	67,1
26-30	4	4,7
31 üstü	1	1,1
Toplam	85	100,0

Geldiği Bölge / Ülke		
Ahıska	18	21,2
Kazakistan	17	20,0
Kırgızistan	13	15,3
Azerbaycan	12	14,1
Moğolistan	6	7,1
Kırım	5	5,9
Tataristan	4	4,7
Türkmenistan	4	4,7
Moldova	3	3,5
Buryat	2	2,4
Özbekistan	1	1,2
Toplam	85	100,00
Okuduğu Sınıf		
1.Sınıf	34	40,0
2.Sınıf	26	30,6
3.Sınıf	14	16,5
4.Sınıf	11	12,9
Toplam	85	100,00

4.1. Güvenirlilik ve Geçerlilik

Öncelikle veri formları ile elde edilen veriler SPSS paket programına aktarılarak Cronbach-Alpha yöntemi kullanılarak güvenirlik testine tabi tutulmuş ve güvenirlik değeri 0,879 bulunmuştur. Bu değer, araştırmada kullanılan ölçeğin istatistik literatüründe belirtilen en yüksek güvenirlik aralığında yer aldığını göstermektedir. Ardından araştırma ölçeğinin yapı geçerliğini belirlemek amacıyla faktör analizi yapılmıştır. Araştırmada faktör analizi için gerekli olan; KMO (*Kaiser-Meyer-Olkin*) örneklem yeterlilik katsayısı 0,767 ve evren korelasyon matrisinin birim matris olmadığını gösteren Barlett testinin p değeri (0,000) belirlenmiştir. Faktör analizinin geçerliliğini daha baştan gösteren KMO (*Kaiser-Meyer-Olkin*) testi, örneklem yeterliliğini ölçmeye yarayan bir test olup örnek büyüklüğü ile ilgilenir. Yavuz'a göre (2007) bu testin sonucu bir oran olup % 60,0'ın üstünde olması arzulanır. Araştırmada ise bu oran %70,8 olarak belirlenmiş ve istenilen düzeyde olduğu görülmüştür.

Tablo 2: Uyum Sorunları Faktör Analizi sonuçları

Değişkenler	Faktörler				
Faktör 1: Dil Sorunları	1	2	3	4	5
Türkçe okumam yetersiz.	,922				
Türkçe yazmam yetersiz.	,897				
Türkçe anlamam yetersiz.	,860				
Türkçe konuşmam yetersiz.	,850				
Türkçe kelime bilgim yetersiz.	,694				
Faktör 2: Sosyo-Kültürel Uyum Sorunları					
Türkiye’de yabancılara karşı toplumsal hoşgörü eksikliği var.		,768			
Türkiye’de erkek ve kadın arasındaki ilişkiler geldiğim ülkedekinden farklı.		,740			
Türk öğrenciler yabancı öğrencilere karşı olumsuz tavır içindeler.		,722			
Türkiye’de öğrenciler arasındaki ilişkiler geldiğim ülkedekinden farklı.		,712			
Faktör 3: Mali Sorunlar					
Genelde mal ve hizmet (yiyecek-içecek, giyecek, kalacak yer, ulaşım gibi) fiyatları yüksek.			,861		
Masraflarımı karşılayacak yeterli para bulamıyorum.			,787		
Giyim için para bulamıyorum.			,742		
Sosyal etkinlikler için para ayıramıyorum.			,660		
Faktör 4: Oryantasyon Sorunları					
Dinlenmeye vakit bulamıyorum.				,784	
Üniversitem tarafından düzenlenen tanıtım toplantıları yetersiz.				,752	
Üniversitemde uluslararası öğrenciler için düzenlenen etkinlikler yetersiz.				,711	
Üniversitemde ders ve uygulamalar için kullanılan laboratuvarlar yetersiz.				,682	
Faktör 5: Kişisel Sorunlar					
Dil pratiği yapacak arkadaş bulamıyorum.					,880
Yalnızlık çekiyorum.					,731
Arkadaş edinmede güçlük çekiyorum.					,490

Açıklanan Varyans= 70,898 KMO = ,767 Barlett testi $p<.05$

Jacobsen'e göre (2002) analiz esnasında yapılan communalities değerlendirilmesiyle ölçek unsurlarından küçük katsayılı olanların ölçekten çıkarılması gerekmektedir. Bu noktadan hareketle küçük katsayılara sahip olan 5, 11, 17, 18 sıra numaralı ifadeler analizden çıkarılmıştır. Çıkarılan bu ifadeler: *Derslere devam zorunluluğu uyum sürecimi kolaylaştırıyor*, *Geldiğim ülkeyle ilgili ön yargılar var*, *Bir anda ortaya çıkan parasal ihtiyaçlarımı karşılayamıyorum*, *Kaldığım yerin olanakları istediğim düzeyde değil* şeklindeki ifadelerdir. Burada faktör çözümlemesine uygun düşen değişkenlerin analize dahil edilmesi amaçlanmaktadır. Açıklayıcı faktör analizi sonucunda ölçeğin faktörler arası korelasyon değerinin 0,000 ile 0,074 arasında olduğu, bu sonuçlar ölçeğin ayırt edici (*discriminant*) ve yakınsak (*convergent*) geçerliliğinin bulunduğu bir göstergesidir. Ortaya çıkan bu beş faktör, toplam varyansın %70, 898'ini açıklamaktadır.

4.2. Hipotez Testleri

Araştırmamızın bu bölümüne kadar Türk Dünyasından gelen öğrencilerin uyum sorunlarının kaç boyutta ortaya çıktığı belirlenmeye çalışılmıştır. Bu bölümde ise, araştırmanın temel amacına yönelik olarak söz konusu öğrencilerin uyum sorunlarıyla akademik başarıları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkinin olup olmadığı ilişki analizi (korelasyon testi) ile belirlenmeye çalışılmıştır. Öğrencilerin akademik başarı ölçütü olarak genel not ortalamaları kullanılmıştır. Araştırmamızın amacına yönelik olarak ileri sürülen hipotezler korelasyon analizi ile test edilmiş olup sonuçlar Tablo 3'de verilmiştir. Söz konusu tablodaki değerler *dil sorunları* faktör boyutu ile genel not ortalaması arasında bir ilişkinin var olduğunu göstermektedir ($p=0,022<0,05$). Dolayısıyla H_1 hipotezi kabul edilir. Söz konusu faktör ile ilgili korelasyon katsayısı negatif olduğundan (-,248) ilgili faktör ile genel not ortalaması arasındaki ilişki *düşük düzeyli ve ters yönlüdür*. Yani dil ile ilgili uyum sorunları arttıkça genel not ortalaması düşmekte, dil ile ilgili uyum sorunları azaldıkça genel not ortalaması yükselmektedir. Turizm alanı sosyal bir alan olması nedeniyle sözel ağırlıklı olduğundan dilin kullanımı son derece önemlidir. Türkiye'de turizm alanında derslerin hemen hemen tamamı Türkçe olarak okutulmaktadır. Derslerin çoğunun sözel olduğu da düşünülecek olursa, okuma, yazma, dinleme, konuşma gibi alanlarda Türkçe ile ilgili yaşanan sorunların akademik başarıyı olumsuz etkilemesinin beklenen bir sonuç olduğu düşünülmektedir.

Tablo 3: Uyum Sorunu Faktörleri İle Genel Not Ortalaması Korelasyon Analizi sonuçları

		Dil Sorunları	Mali Sorunlar	Sosyo-kültürel uyum sorunları	Düzenlenen Oryantasyon yetersizlikleri	Kişisel uyum sorunları	Genel not ortalaması
Dil Sorunları	Pearson Korelasyon	1					
	p						
	N	85					
Mali Sorunlar	Pearson Korelasyon	0,199	1				
	p	0,068					
	N	85	85				
Sosyo-kültürel uyum sorunları	Pearson Korelasyon	,363(**)	,377(**)	1			
	p	0,001	0				
	N	85	85	85			
Düzenlenen Oryantasyon yetersizlikleri	Pearson Korelasyon	,279(*)	,384(**)	,494(**)	1		
	p	0,01	0	0			
	N	84	84	84	84		
Kişisel uyum sorunları	Pearson Korelasyon	,430(**)	,276(*)	,370(**)	0,212	1	
	p	0	0,01	0	0,053		
	N	85	85	85	84	85	
Genel not ortalaması	Pearson Korelasyon	-,248(*)	0,055	-0,082	-0,006	-0,032	1
	p	0,022	0,616	0,457	0,954	0,769	
	N	85	85	85	84	85	85

* $p < 0.05$

Tablo 3'deki diğer faktör boyutlarıyla ilgili p değerleri bu faktörler ile genel not ortalaması arasında bir ilişkinin olmadığını göstermektedir. Dolayısıyla H₂, H₃, H₄ ve H₅ hipotezleri kabul edilememiştir. Söz konusu bu değerler öğrencilerin yaşadıkları mali sorunların, sosyo-kültürel uyum sorunlarının, oryantasyon sorunlarının ve kişisel uyum sorunlarının akademik başarılarını etkilemediğini göstermektedir.

5. Sonuç ve Öneriler

Bu çalışmada Türk Dünyasından gelen öğrencilerin Türkiye'de yerleştirildikleri üniversitelerde yaşadıkları uyum sorunlarının turizm öğrencileri bağlamında akademik başarılarına etkisi araştırılmıştır. Araştırmaya katılanların çoğunluğunu Ahıska, Kazakistan ve Kırgızistan'dan gelen 21-25 yaş arasındaki erkek öğrenciler oluşturmaktadır.

Araştırma ölçeği olarak Amerika'daki yabancı öğrencilerin uyum problemlerini belirlemek için Porter tarafından 1962 yılında geliştirilmiş 1977 yılında tekrar gözden geçirilerek düzenlenmiş *Michigan Yabancı Öğrenci Problem Envanterinden* yararlanarak geliştirilmiş ve uyarlanmış ölçek kullanılmıştır. Hem ölçeğin güvenirlik ve geçerliliğini belirlemek hem de uyum sorunlarıyla ilgili faktörleri tespit etmek amacıyla uyarlanan ölçekle ilgili yapılan faktör analizi sonucu öğrencilerin uyum sorunlarıyla ilgili 5 adet faktör boyutuna ulaşılmıştır. Elde edilen bu faktörlerin daha önce yapılan araştırmalarda (Hantley 1993; Güçlü 1996; Kashima vd. 2006; Brisset vd. 2010) elde edilen faktörlerle de uyumlu olduğu tespit edilmiştir. Bu faktörler; dil sorunları, mali sorunlar, sosyo-kültürel uyum sorunları, oryantasyon sorunları ve kişisel uyum sorunlarıdır. Bu faktörlerin öğrencilerin akademik başarılarında etkili olup olmadığı tespit edilmeye çalışılmıştır. İstatistiksel testlerde akademik başarı ölçütü olarak öğrencilerin genel not ortalamaları kullanılmıştır. Söz konusu faktörlerle öğrencilerin genel not ortalamaları arasında bir ilişkinin olup olmadığını test etmek amacıyla korelasyon analizi yapılmıştır. Yapılan bu analizde dil sorunları faktörü ile öğrencilerin akademik başarıları arasında düşük düzeyde ters yönlü ve bir ilişkinin olduğu tespit edilmiştir. Yani öğrencilerin dille ilgili yaşadıkları uyum sorunlarının artması akademik başarılarını düşürürken, dil konusunda yaşadıkları uyum sorunlarının azalması akademik başarılarını artırmaktadır. Bu bağlamda söz konusu bu öğrencilerin öğrenim gördükleri üniversiteleri tarafından ya dönem içinde ek Türkçe dersleri ile ya da yaz dönemlerinde Türkçe kursları ile desteklenmeleri akademik başarılarını artıracaktır. Söz konusu bu öğrencilerin Türkçe konusundaki uyumlarını kolaylaştıracak bir başka uygulama da bu öğrencilerin zorunlu stajlarının Türk müşterilerin ağırlıklı olduğu turizm işletmelerinde yapmalarının sağlanmasıdır. Bu sayede hem Türkçeyi daha çok kullanacaklar hem de kültürel anlamda Türk insanını yakından tanıma fırsatı bulacaklardır. Yapılan korelasyon analizi uyum sorunlarıyla ilgili diğer faktörlerle öğrencilerin akademik başarıları arasında bir ilişkinin olmadığını ortaya koymuştur.

Konuyla ilgili yapılan önceki araştırmaların bazılarında (Özbay 1996, Allaberdiyev 2007) yabancı öğrencilerin yaşadığı uyum sorunlarının akademik başarılarını etkilediğinden söz edilmekle birlikte söz konusu araştırmalarda hangi uyum sorunun akademik başarıyı hangi yönde etkilediği ile ilgili bir bilgiye rastlanamamıştır. Bu anlamda bu araştırmanın yabancı öğrencilerin yaşadıkları uyum sorunları ile akademik başarıları arasındaki ilişkiyi tespit etmeye yönelik olarak yapılmış önemli ve öncü bir çalışma olduğu düşünülmektedir.

Ekonomide yaşanan olumlu gelişmelerle giderek bir cazibe merkezi haline gelen ve yakın her batı ve doğu ülke öğrencisinin dikkatini çeken Türkiye için araştırma biraz daha genişletilerek diğer ülkelerden gelen öğrenciler de araştırmaya dâhil edilebilir. Bu durumda araştırmaya dâhil edilecek öğrenci sayısının artması ile birlikte hem geliştirilecek veri formundaki soru sayısı artmış olacak hem de elde edilecek ilave faktör boyutları ile akademik başarı arasında ilişkiler de test edilmiş olacaktır.

Kaynaklar

- Aksu, Meral ve Fersun Paykoç (1986). *ODTÜ Kampusunda Gençlik Sorunları*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Allaberdiyev, Perman (2007). Türk Cumhuriyetlerinden Türkiye'ye Yüksek Öğrenim Görmeye Gelen Öğrencilerin Uyum Düzeylerinin İncelenmesi. Yüksek lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi.
- Annaberdiyev, Didar (2006). Türkiye'de Eğitim Gören Türk Cumhuriyetleri ve Türk Üniversite Öğrencilerinin Psikolojik Yardım Arama Tutumları ve Psikolojik İhtiyaçları ve Psikolojik Uyumlarının Bazı Değişkenler Açısından İncelenmesi. Yüksek Lisans Tezi. İzmir: Ege Üniversitesi.
- Arubayi, Eric (1980). "Identification of Problems Experienced by Nigerian Students Enrolled in Kansas State Universities". *ERIC Document Reproduction Service Number ED*. 198- 424.
- Asmaz, Sibel (1995). Orta Asya Cumhuriyetlerinden Gelen Uludağ Üniversitesinde Öğrenim Gören Öğrencilerin Uyum Düzeylerini Etkileyen Bazı Etmenler. Yüksek Lisans Tezi. Bursa: Uludağ Üniversitesi.
- Bean, John P. (1983). "The Application of A Model of Turnover in Work Organizations to The Student Attrition Process". *The Review of Higher Education* 6 (2): 129-148.
- Berry, John W. (1997). "Immigration, Acculturation and Adaptation". *Applied Psychology: An International Review* 46 (1): 5-34.
- Berry, John W. et al. (2002). *Cross-Cultural Psychology: Research and applications*. (2. Edition). Cambridge-UK: Cambridge University Pres.
- Breuder, Robert L. (1972). "A Statewide Study: Identified Problems of International Students Enrolled in Public Community/Junior Colleges in Florida". *ERIC Document Reproduction Service Number ED*. 062 977.
- Brisset, Camille et al. (2010). "Psychological And Sociocultural Adaptation of University Students in France: The Case of Vietnamese International Students". *International Journal of Intercultural Relations* 34: 413-426.
- Çelik Balcı, Seher (2008). "Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinden Gelen Öğrenciler ile Türkiye Cumhuriyeti Öğrencilerinin Stresle Başa Çıkma Stratejilerinin Karşılaştırılması". *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi (KEFAD)* 9 (3): 125-132.

- Ercan, Leyla (1998). *Yabancı Uyruklu ve Türk Üniversite Öğrencilerine Ait Sorunların Bazı Değişkenler Açısından İncelenmesi*. Doktora Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi.
- Galloway, Fred J. and John R. Jenkins (2005). "The Adjustment Problems Faced by International Students in the United States: A Comparison of International Students and Administrative Perceptions at Two Private, Religiously Affiliated Universities". *NASPA Journal* 42 (2): 175-187.
- Güçlü, Nezahat (1996). "Yabancı Öğrencilerin Uyum Problemleri". *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi* 29: 101-110.
- Hantley, Helen S. (1993). "Adult International Students: Problems of Adjustment". *Information Analyses (070). Guides - Non-Classroom (055)*. 1-15.
- Hart, Roy H. (1974). "Problems of International Students Enrolled in Texas Community Colleges As Perceived By International Students And International Student Advisers". *Dissertation Abstracts International*. 35/05, 2683A. 1-36.
- Jacobsen, Jens K. Steen (2002). "Southern Comfort: A Study of Holiday Style Patterns of Northerners in Coastal Mallorca". *Scandinavian Journal of Hospitality and Tourism* 2 (1): 49-78.
- Jing, Zhang and Patricia Goodson (2011). "Predictors of International Students' Psychosocial Adjustment To Life in The United States: A Systematic Review". *International Journal of Intercultural Relations* 35 (2): 139-162.
- Kashima, Emiko S. and Evelyn Loh (2006). "International Students' Acculturation: Effects of International, Conational, And Local Ties And Need For Closure". *International Journal of Intercultural Relations* 30: 471-485.
- Kuh, George D. et al. (2006). "What matters to student success: A review of the literature". *Commissioned Report for the National Symposium on Postsecondary Student Success: Spearheading a Dialog on Student Success*. 1-151.
- Li, Andrew and Michael B. Gasser (2005). "Predicting Asian International Students' Socio cultural Adjustment: A Test of Two Mediation Models". *International Journal of Intercultural Relations* 29 (5): 561-576.
- Özbay, Yaşar (1996). "Üniversite Öğrencilerinin Problemlerini Taramaya Yönelik Bir Araç Geliştirme Ön Çalışması". *III Ulusal Psikolojik Danışma ve Rehberlik Kongresi*. Adana: Çukurova Üniversitesi. 226-236.
- Pascarella, Ernest T. And Patrick T. Terenzini (2005). *How college affects students: A third decade of research*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Porter, John W. (1962). "The Development of An Inventory To Determine The Problems Of Foreign Students". *Dissertation Abstracts International* 23/10, 3783.
- _____, (1977). *The Michigan International Student Problem Inventory*. The Manual.
- Salim, Suradi B. (1984). "Adjustment Problems of Malaysian Students at Western Michigan University". *Dissertation Abstracts International* 43/03, 644A.

- Şahin, Tahir E. vd. (1993a). *Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri ve Türk Toplulukları arasında yapılan anlaşmalar, ilişkiler ve faaliyetler*. T.C. Milli Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı Türk Cumhuriyetleri ve Türk Toplulukları Dairesi Yay.
- , (1993b). *Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri ve Türk Toplulukları arasında yapılan anlaşmalar, ilişkiler ve faaliyetler*. T.C. Milli Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı Türk Cumhuriyetleri ve Türk Toplulukları Dairesi Yay.
- , (1993c). *Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri ve Türk Toplulukları arasında yapılan anlaşmalar, ilişkiler ve faaliyetler*. T.C. Milli Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı Türk Cumhuriyetleri ve Türk Toplulukları Dairesi Yay.
- Tinto, Vincent (1975). “Dropout From Higher Education: A Theoretical Synthesis of Recent Research”. *Review of Educational Research* 45 (1): 89-125.
- , (1987). *Leaving College: Rethinking The Causes And Cures of Student Attrition*. Chicago: The University of Chicago Pres.
- , (1988). “Stages of Student Departure: Reflections on The Longitudinal Character of Student Leaving”. *Journal of Higher Education* 59 (4): 438-455.
- , (1993). *Leaving College: Rethinking The Causes And Cures of student Attrition*. Chicago: The University of Chicago Pres.
- Wang, Jing (2009). “A Study of Resiliency Characteristics in the Adjustment of International Graduate Students at American Universities”. *Journal of Studies in International Education* 13(1): 22-45.
- Ward, Colleen and Antony Kennedy (1993a). “Acculturation and Cross-Cultural Adaptation Of British Residents In Hong Kong”. *Journal of Social Psychology* 133: 395-397.
- , (1993b). “Psychological and Socio-Cultural Adjustment during Cross-Cultural Transitions: A Comparison of Secondary Students Overseas and at Home”. *International Journal of Psychology* 28 (2): 129-147.
- Xia, Zhi-Hua (1991). “Asian Students' Adjustment Problems at the University of Wisconsin-Madison”. *Dissertation Abstracts International* 52 (11). 3832A.
- Yavuz, Mehmet Cihan (2007). *Uluslararası Destinasyon Markası Oluşturulmasında Kimlik Geliştirme Süreci: Adana Örneği*. Doktora Tezi. Adana: Çukurova Üniversitesi.

The Effects of the Problems Faced by Students from the Turkish World on Their Academic Success: The Case of Tourism Students

Arzu Kılıçlar*

Yaşar Sarı**

Cihan Seçilmiş***

Abstract

This study focuses on the effects on academic success of the adaptation problems faced by students from the Turkish World studying at the tourism departments of Turkish Universities. Students' grade point average was used as the criterion of success, and a scale was developed based on *The Michigan Foreign Student Problem Inventory*. The analysis was made through statistical tests applied to 85 data forms that students were asked to complete. A *low level negative correlation* was found between language problems and academic success. In addition, it was concluded that there was no correlation between academic success and other factors such as financial problems, socio-cultural adaptation problems, orientation problems, personal adaptation problems.

Keywords

Turkish World, tourism, adaptation problems, academic success.

* Assist. Prof. Dr., Gazi University, Commerce and Tourism Education Faculty – Ankara / Turkey
karzu@gazi.edu.tr

** Assoc. Prof. Dr., Osmangazi University, School of Tourism and Hotel Management - Eskişehir / Turkey
ysari@ogu.edu.tr

*** Assist. Prof. Dr., Osmangazi University, School of Tourism and Hotel Management - Eskişehir / Turkey
csecilmis@ogu.edu.tr

Влияние проблем студентов-представителей тюркского мира на их академическую успеваемость: на примере студентов туризма

Арзу Кылычлар*

Яшар Сары**

Джихан Сечилмиш***

Аннотация

В этой работе исследуется влияние проблем адаптации студентов туризма высших учебных заведений, прибывших из стран тюркского мира на обучение в Турцию, на их академическую успеваемость. При измерении проблем адаптации использована мера, разработанная на основе Инвентаря проблем иностранных студентов Мичигана, в качестве меры академической успеваемости принят средний балл успеваемости студента. В связи с этим, согласно цели исследования были проведены различные статистические тесты данных, полученных из 85 заполненных форм. При корреляционном анализе обнаружено, что между проблемами, связанными с языком и академической успеваемостью на низком уровне существует обратная связь. Наряду с этим, сделан вывод о том, что между финансовыми проблемами, социально-культурными проблемами, проблемами ориентации и личными проблемами и академической успеваемости не существует никакой связи.

Ключевые Слова

Тюркский мир, туризм, вопросы адаптации, академическая успеваемость.

* и.о.доц., док., факультета Торговли и туризма, университета Гази – Анкара / Турция
karzu@gazi.edu.tr

** Доц. док., университета Османгази, Высшей школы Туризма и гостиничного менеджмента – Эскишехир / Турция
ysari@ogu.edu.tr

*** и.о.доц., док., университета Османгази, Высшей школы Туризма и гостиничного менеджмента – Эскишехир / Турция
csecilmis@ogu.edu.tr

Haçlılar ve İpek Yolu

Güray Kırpık*

Özet

Tarihin en eski ve büyük ticaret yollarından biri olan İpek Yolu, Çin'den Avrupa'ya kadar uzanan bir güzergâha sahiptir. Harita üzerinde doğu-batı arasında adeta bir kuşak gibi görünen bu yol, tarihte büyük savaş ve rekabetlerin yaşandığı bir coğrafyayı kat etmektedir. Bu nedenle İpek Yolu üzerinde birçok askerî ve siyasî olaylar olmuş, bu durum da ticaret ve ekonomiyi doğrudan etkilemiştir.

Han hanedanlığı (MÖ 206-MS 220) çağında, 5000 mil uzunluğundaki bu ticaret rotası muhtemelen dünyanın ilk Avrupa-Asya-Afrika yol bağlantısı idi. Günümüzde İpek Yolu'nda seyahat edildiğinde, o dönem insanların seyahatleri, taşıdıkları mallar ve emtia hakkında izler bulunabilmektedir. Bu makalede özellikle Haçlılar zamanında İpek Yolu'nun batı kanadı denilebilecek bölgedeki sosyoekonomik durum ve Haçlıların İpek Yolu'na etkileri ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler

Haçlılar, İpek Yolu, ticaret, Doğu Akdeniz.

Giriş

Haçlı Seferleri ortaçağda, Avrupalıların Akdeniz ticaretinden, dolayısıyla merkezî dünya ticaretinden daha çok pay elde etmek için Akdeniz ticaret yollarını Avrupalılara kapayan İslam devletlerini yararak, Doğu Akdeniz ticaret kavşakları ve limanları aracılığıyla ipek ve baharat ticareti yollarını ele geçirdikleri askerî harekâtın adıdır.

Çin'i Orta Asya'dan batıya bağlayan tarihî kervan yoluna "İpek Yolu" ismini ilk veren Alman Coğrafyacı von Richtofen'dir (1833-1905) (1877). Çin kaynaklarına nispetle, oldukça geç döneme ait kaynaklar olmalarına

* Doç. Dr., Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Tarih Eğitimi Bölümü – Ankara / Türkiye
guray@gazi.edu.tr

rağmen İpek Yolu tabirinin yalnız Avrupalı kaynaklar tarafından kullanılmış olması, Haçlılar ve İpek Yolu kavramlarının arasındaki ilişkiye dikkatleri çekmektedir. Çinliler bu yolu hiçbir zaman bu adla anmamıştır. Richthofen'in öğrencisi Sven Hedin Çin hakkında kaleme aldığı bir yazısında İpek Yolu'ndan ve Makedonyalı ipek tâciri Marinus'un İpek Yolu haritasından söz etmektedir (1974: 226). İpek Yolu'nu ilk geçen kişi, bulunduğu kadarıyla Makedonyalı tâcir Maies Titianus olup, Yunan coğrafyacılarından Tyrus Marinus (MÖ 100 yıllarında) ve sonra Ptolemaeus İpek Yolu'nu Titianus'un tariflerine göre tanıtmışlardır (Ligeti 1997/I: 169). Kısacası, bu yol boyunca en çok taşınan ticaret malı Çin'den getirilen ipek olduğu için yola bu ad verilmiştir (Türk Ansiklopedisi 1946/XX: 180, Kitapçı 1989: 73). Arapça kaynaklarda et-Tarîku'l-Harîr, İngilizce eserlerde Great Silk Road, Moğolca'da Jamb adıyla anılan, üzerinde her milletten tüccârın ve kervanların gelip geçtiği İpek Yolu'nun büyük koluna Kral Yolu (Hedin 1974: 225) denildiği kaynaklarda zikredilmektedir. İpek Yolu, güney ve kuzey yönünde başka isimlerle anılan büyük ticaret yollarına da bağlanarak, yeryüzünde büyük kervanların uzun süre kullandıkları tarihî ana yollardan en büyüğüdür:

İpek, MÖ 206'dan itibaren Çin ekonomisinin temel unsurlarından biri hâline gelmişti. Altın gibi saklanıyor, ticarete para yerine kullanılıyordu (Feyizli 1995: 29). İpeğin anavatanı denilince sadece Çin değil Doğu Türkistan da akla gelmekteydi (Lablache 1932: 45). Çünkü, ipeğin Orta Asya'dan ihraç noktası Doğu Türkistan idi. Çin İmparatoru MÖ 177'de Hun hükümdarının teveccühünü kazanmak için işlemeli, nakışlı, pamuk konmamış bir ipek elbise, ipek entari, ipek bîniş, 10 parça işlemeli ipek kumaş, 10 parça nakışlı ipek kumaş, 40 parça al renkli ipek kumaş, 40 parça yeşil ipekli kumaş hediye olarak göndermişti (Ligeti 1997: 47-48).

Haçlılardan önce de İpek Yolu üzerinde Avrupa'dan gelen büyük seferler olmuştur. MÖ VI. asırdan MÖ I. asra kadar olan dönemde Aryânî kavimlerin İran'ın güneyinden başlayarak Orta Asya'ya yürüdükleri görülmüştür. Bunlardan en mühimi şüphesiz Ahemen Şahları (Hahamenîşiler) zamanında olmuştur. Bu dönemde Makedonyalı Büyük İskender'in (MÖ 330-326) ordularıyla Mâverâünnehir'den geçerek Kâbil Yaylası'ndan Hindistan'a sefer yapması ve bu sırada ordularıyla Orta Asya'ya girmesi, bölgedeki ticaret yollarıyla doğrudan ilişkilidir (Ligeti 1997/I: 68). İskender'in haleflerinin günümüzde Afganistan'ın kuzeyindeki tarihî Belh şehri ve civarına girmeleri ve Batı Türkistan'da Semerkant'ı tahrip ederek, Hindistan'a kadar hâkimiyetlerini yaymaları da yine İpek Yolu ve uzantısındaki Baharat Yolu ile alakadır (Togan 1981: 45). İpek Yolu'ndaki çatışmalar

çoğu zaman ticârî sebepler taşımakla birlikte dini birtakım gerekçelere dayanabilmiştir. Haçlı Seferleri de buna örnek teşkil edebilir.

Haçlılar Zamanına Kadar İpek Yolu Güzergâhı

Orta Asya'nın Kolomb'u olarak nitelendirilen Çin subayı Çang Çien'in keşifleri sâyesinde Çinliler, Çin'nden Orta Asya'ya bir koldan değil üç koldan yol gittiğini öğrenmişlerdi (Heyd 1975: 16). Bu yollardan en alttaki güney kol, Lopnor'dan güneye doğru ilerliyor, Çarklık'tan geçerek Kaşgar'a ulaşıyordu. Ortadaki yol Kurla ve Kuça'dan geçiyor ve sonunda güney kolun geldiği Kaşgar'a bağlanıyordu. Kuzeydeki yol ise Turfan-Urumçi yönünde uzanmaktaydı (Ligeti 1997/I: 60-61). Özetle Büyük Doğu-Batı İpek Yolu Kaşgar'dan en güney yolu takip ederek Hotan'dan geçiyor ve ipeğin hakiki yurdu Çin'e ulaşıyordu (Ligeti 1997/I: 68).

Batı'yı Uzakdoğu'ya, Hindistan'ı Çin'e bağlayan, Orta Asya'yı baştanbaşa kateden bu 2000 yıllık tarihî yol altın çağında kuş uçuşu 7.500 km, normal virajlı gidişle 10.000 km uzunluktaydı (Hedin 1974: 5-6).

Doğu Türkistan yakınlarında Kansu'dan başlayan yolun ilk durağı Kaşgar'dır. Buradan bir kol güneye Hindistan'a yönelir, diğeri Fergana üzerinden İran'ı aşarak Anadolu sınırlarına dayanırdı. Batı tarafındaki Anadolu İpek Yolu hattı, Antakya ve Sûr'dan başlayarak İran ve Afganistan'ın kuzeyinden geçer ve Pamir bölgesine varırdı (Türk Ansiklopedisi 1946/XX: 180). İran tarafında Baktriya'ya Hemedân, Shahrud ve Türkmenistan'a Merv yolu ile devam ederdi (Bekin 1981: 23). Buradan Taşkule -ki Bîrunî'ye göre Taşkule Taşkent'ten başka bir yer değildir- adındaki bir yerde doğudan ve batıdan gelen kervanlar arasında mallar mübadele edilirdi. Yolun bir kolu Baktriya yolundan Hindistan'a gider, başka bir kol da Batı Türkistan'ın güneyinden geçerek Doğu Türkistan'a doğru iki kol hâlinde uzanırdı (Türk Ansiklopedisi 1946/XX: 180). Bu yollar üzerinden giderek Taklamakan Çölü'nün güneyinden veya kuzeyinden, yani Yârkent veya Hotan'dan geçmek mümkündü. Bundan sonra iki yol birleşmiş hâlde Loyanğ bölgesine girerdi (Türk Ansiklopedisi 1946/XX: 180).

Orta Asya yolu herhangi bir sebeple kapandığında, Uzakdoğu'nun ürünleri deniz, nehir ve kervan yollarıyla gelmeye başladılar. Deniz yolu olarak bilinen İpek Yolu hattı ise, Kanton bölgesinden yani Çin'in kuzey kıyılardan başlayarak Hindi-Çini Yarımadası'na, Malacca Boğazı'na oradan da Ganj Nehrinde gemilerin seyrân edebildiği yerlere kadar ulaşırdı. Buralardan alınan başta ipekli olmak üzere başlıca ticaret eşyaları, İranlı, Arap ve daha sonraları bölgeye gelerek, ticaret yapmaya başlayan Avrupalı tâcirlerin toplu hâlde bulunduğu Doğu Akdeniz'e (Levant'a), Haçlıların geldiği

kıyılardaki liman şehirlere taşınırdı. Mîlâdî birinci asrın sonlarından itibaren ipeğin çoğunluğu İran üzerinden geçen karayolu vasıtasıyla değil, deniz yolu ile taşınarak Irak üzerinden ve diğer körfezlerden gelmek sûretiyle Akdeniz ülkelerine ithal edilmeye başlamıştır (Bekin 1981: 21).

Çin'den gelen ipek, Hindistan ve Güneydoğu Asya'dan gelen baharat Akdeniz dünyası için doğudan yapılan iki temel ithalât emtiası idi. Ticaret bu iki emtia üzerinde çok yoğunlaşmıştı. Bunun sayesinde Selçuklular, Roma, Çin ve Hindistan medeniyetleri birbirleriyle münasebetlerde bulunmaktaydı (Lewis 1996: 30). Böylece Ortadoğu, hem Hint ve Çin, hem Batı dünyası mamûlleri için bir pazar hâline gelmiş bulunuyordu (Akdağ 1977/I: 451). Bu yolun üzerinde ticaretin yanısıra kültürel tesirlerin de oluştuğunu görmek mümkündür. İpek Yolu vasıtasıyla felsefeler ve dinler, nakl ve mübâdele olduğu gibi, sanat modelleri ve gelenekler de yayılmaktaydı.

Asya'nın orta kuşağını bir baştan bir başa aşan bu mühim ana kervan yolu, iki uç arasında aşırı bir uzaklık farkı bulunması, yolculuğun çok zaman alması, tabiat yapısının yolcuların önüne yer yer büyük engeller çıkarması gibi bâdireler ile üzerinde yol almayı pek güçleştirmekteydi (Özergin 1985: 15). Yol üzerinde konaklamaların genellikle Büyük Ağıl veya Besici Kışlağı şeklindeki yerlerde yapılmış olduğu görülür. Başlangıçta basit mimari eserlerin inşa edildiği bu yerler, daha sonra ribât ve kervansaraylara dönüşmüştür (Köprülü 1942/II). İpek Yolu'nun bilinen en eski kervansaraylarını ilk kez X. yüzyılda kuzey yolunun batı kesiminde görmek mümkündür (Özergin 1985: 16-17). Ortaçağda soyluların, zengin burjuva sınıfın evlerini süsleyen ince kumaşlar ve halıların kaynağı arandığında, hemen daimâ *doğuya* çıkarılabılırdi. Hammaddenin, çoğunlukla dokuma, işleme ve kumaşın adı oradan gelirdi (Heyd 1975: 4).

Doğudan ipek ithali meselesi, geçtiği bölgelerin politik ve askerî tarihlerinde önemli bir konu olmuştur (Lewis 1996: 139). Nitekim tarih sürecinde Romalılar, Moğollar, Türkler ve Haçlılar bu yol güzergâhı üzerinde karşılaşmışlar ve güzergâhın havzasına hâkim oldukları sürece tarihe yön vermişlerdir. Öyle ki, bunlardan bazıları birbirini tamamlayan hücumlar olmuştur. Örneğin, Moğol istilâsı Haçlılar ve Avrupa nazarında adaletin tecellisini sağlamıştır. Bu bağlamda İpek Yolu'nun müşterek hücum kuşağını Moğollar ve Haçlılar oluşturmuştur. Dünya tarihinin ana hatlarını oluşturan bu önemli tarihî ve coğrafi kuşak İpek Yolu'nun geçtiği şehirler aşağıda güzergâhlar hâlinde verilmektedir.

İpek Yolu hattı, Selçuklu topraklarında doğudan batıya ve kuzeyden güneye olmak üzere dört yönde ilerleyen ticaret güzergâhları şeklinde devam etmekte-

dir. Agacanov'un tarif ettiğine göre, İpek Yolu Çin-Türkistan-Harezm-İran-Azerbaycan-İrak-Sûriye-Anadolu istikametinde ilerler ve Suğdak, Sinop gibi Karadeniz limanlarından Sûr, Akka gibi Doğu Akdeniz limanlarına uzanan kuzey-güney ticaret yoluna bağlanırdı ki, bu yol Karadeniz kuzeyinde kürk yoluna kavuşmaktaydı. Öte yandan İpek Yolu, Doğu Akdeniz'de Baharat Yolu ile birleşerek büyük bir ticaret havzasını çevrelemekte idi (2002: 148-149).

Bazı İpek Yolu Ülkeleri ve Şehirleri

Türkiye: İstanbul, Bursa, İzmit, Beypazarı, Antakya, Konya, Adana, Ayas (Yumurtalık), Tarsus, İskenderun, Samandağ, Antakya, Antep, Maraş, Kayseri, Sivas, Kemah, Erzincan, Erzurum, Trabzon. *Sûriye:* Şam, Halep, Lazkiye. *Irak:* Ramâdî, Fellûce, Ebu Gureyb, Bağdat, Musul, Bakuba. *Doğu Akdeniz Kıyı Şeridi:* Sûr, Beyrut, Trablusşam, Akka, Hayfa, Sayda, İskenderiye. *İran:* Kirmanşah, Hemedan, Rey, Tahran, Tebriz, Şiraz, İsfahan, Herat, Hecatompylos, Sebzevar, Nişabur, Yezd. *Türkmenistan:* Merv, Köhne Ürgenç. *Özbekistan:* Buhârâ, Semerkand, Taşkent, Şehrisabz. *Kazakistan:* Türkistan. *Çin:* Urumçi, Kaşgar, Aksu, Kuça, Korla, Jiaohe, Loulan, Turfan, Gaochang, Kumul/Hami, Hotan, Minfeng, Niya, Dunhuang, Miran, Anxi, Yumen, Zhangye, Wuwei, Lanzhou, Xi'an. *Afganistan:* Herat, Bamyan, Kâbil. *Pakistan:* Peşâver, Taksila, Multan, Debal. *Hindistan:* Ahmedâbâd, Bombay, Kalküta. *Kuzey Kore:* Pyongyang. *Güney Kore:* Seul. *Japonya:* Nara. *Baharat Yolu Kısmı:* Mısır, Babil, Arabistan, İran, Hindistan, Seylan. *İpek Yolu için denizden rota:* Debal, Quanzhou, Kanton, Kolombo, Goa, Bombay, Cochın, Masulipatnam, Lothal, Astrahan, Derbent, Aden, Süveyş, Basra, Ayas (Yumurtalık), Tarsus, Venedik, Roma, İzmir, İstanbul, Sinop, Trabzon, Suğdak. *Güneydoğu Asya kısmı:* Kedah, Langkasuka, Ligor, Chi Tu, Gangga Nagara, Malacca, Pan Pan, Funan, Vijaya of Champa, Chenla, Khmer/Kambuja, Hoi An, Srivijaya, Pasai, Perlak, Sumatra, Kalküta. Bu güzergâhların yanı sıra, Nil, Tuna, Volga, Fırat ve Dicle nehirleri üzerinde ipek ticareti yapan küçük gemi kervanları bulunmakta idi.

Haçlılar ve İpek Yolu ile Özdeş Millet: Türkler

Doğudan batıya ulaşmak için izlenen yol ne olursa olsun, ipeğin yanı sıra Çin'in ve Doğu Asya'nın diğer ürünleri, genellikle Büyük Hun Türk İmparatorluğu sınırları içinden geçirdi (Heyd 1975: 17). Bu nedenle Türklerle komşuları arasında şiddetli rekabetlere sebep olan büyük kazanç vasıtalarının başında meşhur İpek Yolu kervancılığı geliyordu (Kafesoğlu 1995: 313). Pekin'in az kuzeyinden başlayan Türk sınırları İran'a, Horasan'a, Ural Dağlarına, Hazar Denizi'ne kadar uzanıyor, Karadeniz kıyılarına temas ediyordu. Bu sûretle Türkler eski dünyanın başlıca devletleri olan Çin, Sâsânî ve Doğu Roma İmparatorluklarının komşusu idiler (Öztuna 1972: 4).

Hunların MÖ 58 tarihinden itibaren başlayan çöküşlerinin tesirleri Çin’de de görülmeye başlamıştır. Çünkü ata ihtiyacı olan Çinliler, Hunluların zayıflaması nedeniyle bunu sağlayamayınca müşkül durumda kalmışlardır (Eberhard 1947: 89). Hunların MS 47 tarihinde ikiye ayrılmasından sonra, Güney ve Kuzey Hunlarının Çin ile ticârî münasebetleri devam etmiştir (İzgi 1978/IX). Bu yol daha I. Göktürk Devleti kurulduğu zaman İstemi Yabgu-Anuşirvan ittifakı sonucunda Akhun-Eftalit Devleti’nin yıkılmasına ve sonra da İran’a karşı Türk-Bizans anlaşması gibi milletlerarası çapta siyasî münasebetlere sebep olmuştur. Yolun geçit yeri olan İç Asya bölgesi, Hunlardan Uygur Hakanlığı’nın sonuna kadar aşağı yukarı 1000 sene müddetle, Türk ve Çin siyasetinin hâkimi olmak istediği bir ana hedef vasfını taşımıştır (Kafesoğlu 1995: 17).

Akdeniz dünyasında Çin ipeği ve Hint baharatı karşılığında verilebilecek bir şey yoktu. Ancak altın her zaman kabul gördü ve büyük miktarlarda Roma altını Akdeniz havzasına gelen ithalat karşılığında Doğu Asya’ya gönderiliyordu (Lewis 1996: 31). Döneme ait verilere göre, ipek ve silahın batı ülkeleri hükümdarları nezdinde büyük bir değeri vardı (Bekin 1981: 13). Çin ile İran arasındaki ticârî ilişkiler ve özellikle ipeğin İran tarafından satın alınması MÖ 114-105 yılları arasından itibaren başlamıştır (Bekin 1981: 13). Yıl boyunca Çin’de birkaç kez büyük kervanlar hazırlanır, batı pazarları için başta ipek ve dokumalar olmak üzere denklenip, yüklenirdi. Bu arada gezginler, din adamları, elçiler vb. de katılmış olduğu hâlde, batıya doğru yola çıkar, pek çok yerde konaklayarak aylarca yol alır, bu sırada alışverişini, değiş tokuşunu yapar ve sonunda Akdeniz kıyılarına ulaşırdı. Aynı şekilde batı bölgelerinden türlü türlü ticaret malları yüklenmiş kervanlar, doğuya gitmek isteyen gezginler, din adamları, elçiler ile birlikte yine bu yol üzerinden Çin yönünde yola koyulurdu (Özergin 1985: 19).

VII. yüzyıla kadar Türk hakanları güçlü oldukları sıralarda, Çin’i birçok defa hâkimiyetleri altına almışlardı. VII. yüzyıldan itibaren ise büyük oranda Çin’in buyruğuna girmişlerdir (Heyd 1975: 19). Bu durum Amuderya ve Sirderya havzasındaki bazı toplulukların sevinç ile karşılayacağı bir durum oluşturmuştur. Bundan böyle kervanlar Çin’den hiçbir gümrük engeli olmaksızın, doğrudan Mâverâünnehir’e gelebilirdi (Heyd 1975: 19). Ancak İpek Yolu’nun uzunca bir kısmı aradan çok zaman geçmeden Karahanlı Devleti’nin kurulmasıyla yine Türklerin yaşadığı ve hâkim bulunduğu topraklardan geçmek zorunda kalmıştır.

İpekböceği yetiştiriciliği Çin’de yüzyıllarca titizlikle gizlenen bir sır olarak kalmıştı. İpekböceği yetiştirmenin sırrını vermenin ve ipekböceği ihraç etmenin cezası ölümdü. Ancak 552 yılında iki Nastûrî keşişi Çin’den Bi-

zans'a ipekböceği tohumu kaçırmayı başarmışlardır. VI. yüzyıl içinde meydana gelen ipekböceği hırsızlığı olayı ipek üretiminin Anadolu'ya taşınmasına vesile olmuştur. Bu yüzyılın başlarında Anadolu'da ipekböceği yetiştiriciliği her yere ekilen dut ağaçları ile geliştirilmişti. Ligeti ve Bailly ipekböceğini Hintli iki papazın Justinianus'a getirdiğini yazmaktadır (Ligeti 1997/I: 76, Bailly/I: 98). Göktürk elçisi Maniakh Bizans'a geldiğinde, İmparator II. Justinus'un ipekböceği yetiştiriciliğini ve Bizans şehrinin her tarafında dolaşıp duran ipekli kumaşları görünce pek şaşırılmıştı. Bununla birlikte Bizans yeterli ve kaliteli ipek üretimini yapamamaktaydı. Maniakh'a yapılan ise sadece bir göz boyama idi (Bailly/I: 98). Çin ipekleri hâlâ üstün kalitesi ve güzelliği ile tutulmaktaysa da, Çinlilerin dünyadaki tekeli artık son bulmuştu (Ligeti 1997: 37, Bailly/I: 98). Bundan böyle hem ipek kurduna ve hem de işçiye sahip olan Bizans, kendi ipeği ile batı dünyasını besler duruma gelmişti. Bu yeni gelişme Bizans'ın İran ile olan rekabetini artırmıştır. Ayrıca bu sayede Bizans kısa sürede hazinesini doldurmuştur. Fakat ne olduyorsa imparator koza üretimini kendi tekeline almaya karar vermiş, kendi işyerlerinin dışında koza elde etme işlemlerini kısıtlamıştır. Bu yüzden bir müddet sonra Bizans ipek endüstrisi yabancı hammaddeye ihtiyaç duymuştur. Sonunda Bizans ile İran arasında 562 yılında yapılan elli yıllık bir anlaşma ile hammadde ihtiyacı garanti altına alınmıştır (Be-kin 1981: 54).

X. yüzyılda doğu ve batıdaki devletlerin aralarındaki ticarî ve siyasî temasların artmasıyla birlikte, İpek Yolu'nun milletler arasında sağladığı kültür alışverişi de genişlemiştir (Özergin 1985: 9).

İpek Yolu'nda yaptırdığı kervansaraylarla ünlenen Gazneli Devleti'nden sonra 1038-1040 yıllarında Nişâbur merkezli Selçuklu Devleti'nin kurulmasıyla Orhun Kitabeleri'nde geçen "devletin sağlamlığı ve halkın refahı için ticaretin emniyeti" (Kafesoğlu 1995: 313) ilkesi gözardı edilmemiştir.

Türkler Anadolu'ya doğru ilerlerken Batı'da 1095 yılında Klermont'ta Papa II. Urban'ın nutku ile başlayan Haçlı Seferleri 1097'de Anadolu'ya ulaşarak Selçuklu başkenti İznik'in düşmesine sebep olmuş, ardından aynı yıl Konya da işgal edilmiştir. Bölgedeki Selçuklu Sultanı ve beyleri ile bütün halk istilâdan sağ kurtulmak için yerleşim yerlerini boşaltmıştır. Haçlı Seferi 1098 yılında Antakya'nın işgaline kadar Maraş ve Çukurova bölgesinde yağmalar yaparak devam etmiştir. Bu sırada Tarsus ve Samandağ limanlarının tamamen istilâya teslim olduğu görülür (Komnena 1996: 327-336, Runciman 1998/I: 143-147, Demirkent 1997: 29-39). Bu durumda İpek Yolu'nun Anadolu kısmının bir bölümü Haçlılar eline geçmiştir. Böylece de ticaretin yapılış şekli ve şartları değişmiştir.

1101 yılı Haçlılarından bir bölümünün Anadolu'da takip ettikleri güzergâh Beypazarı-Ankara-Kırıkkale hattına kadar uzanan İpek Yolu güzergâhı idi. Bölgedeki ticarî hayatın ne kadar sekteye uğradığı sadece bu dönemdeki savaş sahasını takip etmekle dahi anlaşılabilir. İkinci Haçlı Seferi'nin Anadolu'ya geldiği 1147 yılında Sultan I. Mesud'un müthiş mücadelesi Haçlılara Anadolu'yu mezar etmiştir. Bununla birlikte sağ kalan Haçlıların bir kısmı Denizli-Antalya taraflarında aç bi-ilaç kaldıkları sırada bölgedeki Müslüman halk tarafından merhamet edilerek, beslenmişler ve bu yüzden Müslümanlığı tercih etmişlerdir. Romalılar ise bu Haçlılara saldırarak öldürmeye çalışmışlardır (Turan 1998: 184-186). Bütün bu olaylar sırasında bile İpek Yolu'nun bu kısmında ticaretin Türkler, Haçlılar ve Romalılar arasında gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Ortaçağ Anadolu'sunda ticaret, askerî yol ile alâka şehirler üzerinde yapılmakta idi. 1190 yılında gelen üçüncü Haçlı Seferi de, daha önce ikinci Haçlıların geldiği güzergâhtan ilerleyerek, Alaşehir, Denizli, Uluborlu (Sozopolis) ve Akşehir (Philomelion) üzerinden Konya'da Meram bölgesine gelerek, tahrip-lerde bulunmuştur. Yol boyunca Türkmen uc beyleri ve Selçuklu kuvvetleri ile çarpışmalar olmuştur. Orduyla geçilen yolun çoğu yerde aynı zamanda ticaret yolu güzergâhı olduğu hatırdan çıkarılmamalıdır. Bu şehirlerin hepsi Haçlı Seferi ile savaş mahalli hâline gelmiştir. Dolayısıyla Haçlı askerî harekâtından bu bölgedeki İpek Yolu ticaret şehirlerinin doğrudan olumsuz etkilendiği söylenebilir (Turan 1998: 191-194, 221-223, Kayaoğlu 1972: 24/360). Tarihin ilginç bir tevâfûğu olarak, Tanrı Dağlarından Balkan dağlarına kadar tarih boyunca Türklerin İpek Yolu hattı üzerinde geniş bir coğrafyada askerî, ticarî ve kültürel varlıkları onları İpek Yolu ile özdeş yapmaya yetmektedir.

Haçlıların Anadolu'ya yaptığı seferlerin azaldığı XIII. yüzyılın başından itibaren Anadolu'daki İpek Yolu güzergâhı refaha kavuşmuştur. Alaeddin Keykubat zamanında Selçuklularda iktisâdî hayat kervan yolları sayesinde parlak bir seviyeye erişmişti (Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi 1992/VII: 206). Gazneliler gibi Selçuklular da kervanlara askerî muhafızlar koyarak, kervanların emniyetini sağlamaktaydılar. Hatta kervan kabilelerinin soyulması, Selçuklu sultanlarının askerî seferlerine de sebep olmaktaydı (DGBİT 1992/VII: 206). Haçlılar Doğu Akdeniz'e geldikleri zaman Büyük Selçuklu Devleti'nin bu bölgedeki beyleri ya isyan etmiş veya birbirine düşmüşlerdi. Hille hâkimi Dübeys gibi bazı yerel beyler de Halife'ye ve Büyük Selçuklu Sultanı'na karşı âsi duruma düşmüş ve kaçarak, Haçlılara sığınmıştı. Hatta Dübeys, Haçlılarla ittifak yaparak, Halep şehrini kuşatmıştır. Buna karşılık bölgenin Büyük Selçuklu melikleri de kendi aralarında bir ittifak içinde olamamıştır. Haçlılar bu durumu siyasî ve ticarî bakımdan kendi lehlerine bir gelişme olarak görmüş ve değerlendirmişlerdir. Bunun gibi olaylar Haçlıların bölgede daha rahat icarî ve feodal yapı oluşturmalarına

imkân vermiştir (İbnü'l-Adîm 1989: 140, Köymen1991: 169-170, Kayhan 2001: 103, Oldenbourg 2001: 259). Ayrıca Selçuklu çağının en önemli ticarî bayındırlık eserleri Haçlı Seferlerinin bittiği ve kontlukların oldukça zayıfladığı bir dönemde, özellikle 1204'ten sonra, inşa edilmeye başlanmıştır. Aşağıda daha geniş değinileceği üzere, Haçlı Seferleri içinde en başarılı ve tesirlisi olarak bilinen birinci Haçlı Seferi'nin İpek Yolu ticaretine etkisi ve Selçuklular zamanında İpek Yolu üzerindeki ticarete yaşananlar Haçlılar ve İpek Yolu konusu bağlamında bir karşılaştırma imkânı sunmaktadır.

Haçlı İstilas, Selçuklular ve Ticaret

Anadolu Yarımadası, evvelden beri doğu ve batı ticaret yolları üzerinde bulunduğu için mevkii pek ehemmiyetli idi. Memleketin mahsullerini nakledecek olan tüccâr kervanları güneyden kuzeye ve doğudan batıya ve bunun mukâbili noktalara gidip gelmek sûretiyle her noktadan Küçük Asya'yı katediyordu (Uzunçarşılı 1984: 245). Haçlı kontlukları ve Anadolu Selçuklu Devleti'nin altın çağında (1176-1237) Anadolu'da İpek Yolu bir ağ gibiydi ve ticaret altın çağını yaşıyordu. Tüccârın hakkını korumak için Sivas'ta 15 konsolosluk açılmıştı. O çağda Avrupa'da ticaret kaleden kaleye yapılırken, Anadolu'da yollarda, kervansaraylarda yapılmaktaydı. Bu yollarda 200'e yakın kervansaray vardı. Deve yürüyüşüyle 7-8 saatlik mesafelerde, yani 35-40 km'de bir olmak üzere bir kervansaray kurulmuştu. Bazı yerlerde daha da sık rastlanırdı. Meselâ, sadece Sivas'la Kayseri arasında 24 kervansaray vardı (Acun 2007: 15).

Haçlıların geliş yolları ve Anadolu'da İpek Yolu güzergahı

Malazgirt Zaferi (1071) üzerine, Türkler Marmara ve Ege sahillerine doğru yayılmaya başladıkları zaman, burası iktisâdî bir perişanlık içindeydi. Çünkü Bizans'a rakip olarak çıkan Ceneviz, Venedik ve Piza devletleri Müslümanlarla ticarete girdikten sonra Doğu Roma'ya ait ticaret çok zarar görmüştü (Akdağ 1977/I: 431). II. Kılıçarslan, I. Gıyaseddin Keyhüsrev, I. İzzeddin Keykâvus ve Alâeddin Keykûbâd gibi devrinin büyük ve geniş görüşlü sultanlarının bu genel şartların ehemmiyetini tamamiyle kavrayarak, iktisâdî ve ticârî faaliyetleri artırmak için çeşitli vasıtalarla, birçok koruyucu ve teşvik edici tedbirlere başvurdıklarını biliyoruz (Turan 1946/X: 473). Selçuklu-Haçlı münasebetlerine dâir resmi vesikalar içinde ticaret taahhütnamelerinin önemli bir yeri vardır. Özellikle 1204'ten itibaren bu münasebetlerin artması dikkati çekmektedir. Ticârî taahhütnâmelerin hemen tamamı da bu dönemde aittir (Turan 1988: 139-146). Anadolu Selçuklu Devleti'nin coğrafi vaziyeti itibarıyla çeşitli uluslararası ticaret yolları devletin sınırları içinden geçiyordu. Diyarbakır ve Erzurum gibi doğunun büyük ticaret yolları üzerinde bulunan mühim merkezlerini de elinde bulunduran ve bütün bu yollar üzerinde emniyeti tesis ve her türlü zararlara karşı bir nevi devlet sigortası temin eden devlet, transit ticareti de elinde tutmaya çalışıyordu (Turan 1988: 126-127, Köprülü 1991: 53). Alâeddin Keykûbâd zamanında 1225 yılında Antakya ve Kıbrıs Haçlılarının Akdeniz sahillerindeki Selçuklu ticaretine zarar verme girişimleri ve Halep-Kayseri kervan yolunda baskınlar olması üzerine Sultan, güvenliği sağlamak üzere bölgeye ordu göndermiştir (İbn Bibî 1996/I: 354,418-419, Turan 1998: 358). Doğu Akdeniz'de ticaret güvenliği için savaş yapan, müslüman ve gayri müslim tâcirler için çağına göre oldukça ileri sayılabilecek haklar tanıyan Selçuklu çağındaki bu gelişme, dünya ticaret tarihi için de çok önemlidir. Bununla birlikte ticaret tarihiyle uğraşanlar sigorta müessesesinin ortaya çıkışını ancak XIV. yüzyıla, Ceneviz ve Venediklilere kadar çıkarmaktadırlar (Turan 1946: 473-474). Esasen bundan en az iki yüzyıl öncesinde sigorta müessesesi Selçuklu çağında ortaya çıkmıştır (Turan 1988: 126-128). Sigorta usûlünün Haçlıların Doğu Akdeniz'e gelişinden asırlar sonra batıda görülmesi Selçuklu-Haçlı-İpek Yolu ticareti etkileşimine işaret etmektedir.

Yolcuların ve kervanların sağlık ve selâmetlerini temin için her tarafa emin istikametlerde yollar, gerekli yerlerde köprüler ve ayrıca önemli yollar üzerine kervansaraylar ve hanlar yapılmıştı. Anadolu'nun dört tarafına giden İpek Yolu'nun uzantısı olan yolları bize en güzel tanıtan, yollar üzerinde bulunan kervansaray, han ve köprü kalıntılarıdır. Bu eserlerin mevki ve isimlerini saymak bile Anadolu Türklerinin ticarete verdikleri önemi göstermeye kâfidir (Uzunçarşılı 1984: 245). İpek Yolu üzerinde bulunan Anadolu Selçukluları zamanındaki han ve kervansaraylardan bazıları şun-

lardır: Antalya civarında Kırkgöz Hanı 1136, Antalya'da Evdir hanı 1219, Konya-Aksaray arasında Sultan Hanı 1229, Kayseri-Sivas yolu üzerinde Sultan Hanı 1229, Tokat'ta Pazarköyü yanında Hatun Hanı 1239, Alâiye'de Şerefzâ Hanı 1236-1245, Kayseri yakınında Karatay hanı 1240-1241 (Turan ve Kırpık 2007: 43). Bu 7 hanın dışında 58 han ve kervansaray daha vardır (Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları 2007: 473-528).

Anadolu'ya henüz yeni yerleşmiş olan Türkmenler kasaba ve şehirlere pek çabuk alışmışlar, böylece Doğu Roma devrinin harap hâldeki Anadolu'suna büyük bir canlılık kazandırmaya başlamışlardı. Böyle bir zamanda, XI. asrın sonlarında, başlamış olan Haçlı Seferleri Doğu ile Batı'nın münasebetlerine yeni bir şekil vermiştir. Sûriye ve Antakya çevresini ele geçiren Haçlılar, Batılı tâcirlerin doğu pazarlarından doğrudan doğruya alışveriş yapmalarını kolaylaştırdılar. Haçlılar Doğu Akdeniz'in ticaret bölgelerine yerleşerek, İpek Yolu ticaretinin bu önemli portlarını (limanlarını) tamamen ellerine geçirme amacına yönelmişlerdi (Özergin 1985: 10).

Haçlılar Anadolu'yu istilâ ederek Kudüs yolunu tuttukları sırada gittikleri güzergâh aynı zamanda İpek Yolu güzergâhı idi. İpek Yolu'nun batı ucunu Haçlılara karşı savunan da Selçuklu Türkleri olmuştur. Selçuklu Sultanı Berkıaruk'a bağlı Musul Emiri Kürboğa'nın ordusuna sadece Musul ve Irak'ın güney bölgesinden değil, Horasan ve El-Cezîre'den de kuvvetler iştirak etmişti. Ermeni kaynaklarına göre, Kürboğa'nın asker sayısı 300.000'den aşağı değildir. Ancak İslam kaynakları ve Selçuklu ordusunun mevcut durumu dikkate alınacak olursa başlangıçta Kürboğa'nın asker sayısının 100.000 civarında olması uygun bir rakam olarak görünmektedir. Anlaşılan o ki, Kürboğa'nın asker sayısı Haçlıların gücünün bölgedeki emirler tarafından bir tehdit olarak farkedilmesi ile artmış ve 200 bin civarına ulaşmıştır. Kont Baudouin'in kuvvetleri ise 165.000 süvari ve yaya kuvvetinden oluşmakta idi. Bu rakama 75 bin kişilik Ermeni beyinin kuvveti de eklenecek olursa 240.000 kişiyi aşan bir kuvvete sahip olduğu ortaya çıkmaktadır (Mateos 1987: 196-197, Demirkent 1997: 42). Böylece Haçlı tehdidinin bölgeyi yer yer bir araya getiren bir sebep olduğu anlaşılmaktadır. Musul, Bağdat, Halep ve Dimaşk gibi önemli siyasî ve sosyal merkezlerin güvenliğinin sağlanması amacıyla askerî tedbirler artırılmıştır.

Urfa kontu Baudouin'e Antakya ve Kudüs kontlukları tarafından gerek askerî bakımdan, gerekse gıda ve emtia bakımından ihtiyaç duyulduğu bilinmektedir. Bu durumdan Baudouin'in başlangıçta diğerlerinden daha güçlü olduğu anlaşılır. Bunun yanı sıra Urfa Kontluğu Haçlıların Doğu Akdeniz'deki limanlarının, prensliklerinin güvenliği ve ticaret emtiasının gelip gitmesi bakımından stratejik bir noktada bulunmaktaydı (Demirkent 1990/I: 65).

Haçlılarca Samsat'ın (Sümeysat) Emir Balduk'tan ve Surûc (Seruc)'un Emir Belek'ten alınması Musul'a doğru giden ticaret yolunun güvenliği bakımından önemli tesirler yapmıştır. Haçlılar, Surûc ahâlîsinin kendilerine itaati reddetmeleri üzerine bütün halkı kılıçtan geçirmişler, kız ve erkek çocukları Urfa ve Antakya'ya götürmüşlerdir. Kaynaklar, Urfa ve Antakya'nın her yerinin Müslüman esirlerle doldurulduğunu bildirmektedir (Mateos 1987: 207). Ayrıca Nusaybin ve Ceziret-i İbn Ömer'in (Cizre) Haçlı saldırılarına uğraması ticaret yoluyla ilgilidir. Çünkü bu Haçlı saldırıları Musul yolunu kontrol etmeye dönük girişimlerdir.

Musul ve Nusaybin Selçuklu Emiri Çökermiş (Çökürmüş), 1105 yılı içinde Urfa'yı kuşatmış, bölgenin güvenliğini Müslüman halk lehine sağlayarak, Haçlılara bir darbe indirmek sûretiyle Irak'a dönmüştür. Çökermiş'in bu seferinin amacı da yine Urfa Haçlı Kontluğu'nu ticaret yollarından uzaklaştırmak ve tesirsiz hâle getirmek idi. İbnü'l-Esîr'in verdiği bilgilere göre, Haçlılar Urfa'nın güneyindeki kervan yollarını yer yer ele geçirerek ve bölgedeki şehirleri yağma ederek büyük rahatsızlıklar vermekte idi. Bu durum dikkate alındığında Musul Emiri'nin faaliyet ve savaşları daha iyi anlaşılabilir (1987: 304).

Emir Mevdûd'un ve Emir Çavlı'nın da Haçlı kontu Baudouin de Bourg ile kısa süren bir ittifak yaptığı görülür (1107). Bu duruma kızan Büyük Selçuklu Sultanı Mehmet Tapar Mevdûd'u Musul Atabeyi olarak tayin etmiş ve Haçlılar üzerine göndermiştir. Mevdûd, Haçlılara karşı mücadelede, Haçlıları Fırat'ın doğusundaki tüm topraklardan geri atmakla, başarılı bir isim olarak dikkati çekmiştir. Bütün bunlara rağmen Haşhâşilerin Mevdûd'u öldürmesi, Haçlıları rahatlatan bir gelişme olmuştur. Haçlı kontluklarına karşı mücadelede birlikten uzak hâl, İmâdeddin Zengî'nin çeyrek asır kadar sonra olaylara müdahale etmesine kadar devam etmiştir. Zengî'nin Musul'daki hâkimiyetiyle birlikte kısmi bir birlik sağlandığı söylenebilir (Köymen 1993: 292, Runciman 1992: 93-104). Bu durum, İpek Yolu ticaretinin bölgede tekrar el değiştirmesinde etkili olan olayların gelişmesine imkân vermiştir.

1136 yılında Zengî'nin askerleri Savar komutasında Lazkiye'ye kadar bir sefer yapmış ve böylece Müslüman tâcirlerin ticaret yapabileceği yollar ele geçirilmeye çalışılmıştır (İbnü'l-Kalânîsi 1908: 255). Zengî, 1137-1144 yılları arasındaki faaliyetleriyle Urfa'nın doğusundaki birçok kaleyi doğrudan kendisine bağlamış, Selçuklu Sultanı'nın emriyle Urfa'nın alınması için her türlü tedbiri düşünmüştür. Nihayet 24 Aralık 1144 yılında tarihinde İmâdeddin Zengî, Urfa Kontu Joscelin'in şehirden ayrıldığı anı casusları vasıtasıyla haber alarak, şehri kuşatmıştır. 4 haftalık bir kuşatma-

dan sonra surların tüneller vasıtasıyla çökertilmesi ile Urfa fethedilmiştir. Bu olay Doğu'da ve Batı'da büyük tesirler yapmış, Joscelin şehri tekrar almaya çalışmış, ancak başarılı olamamıştır (Runciman 1992/II: 195-198).

Fırat-Dicle nehirleri ve Basra körfezine kadar bu nehirler boyunca uzanan şehirler İpek Yolu'nun birer parçası idiler. Bundan dolayı bölge tarih boyunca siyasî ve ticarî önemini korumuştur. İbn Cübeyr, Şam ve Süriye şehirleri tüccarının Bağdat, Kûfe ve Musul'a kadar geldiklerine dair bilgiler aktarmaktadır (İbn Cübeyr 2003: 168-170).

Haçlıların XI. yüzyılda Antakya, Trablus, Urfa ve Kudüs'te birer kontluk kurmaları bölgenin iktisâdî ve sosyal hayatını olumsuz yönde etkilemiştir. Haçlıların bölgeyi ele geçirmesinden sonra Venedikliler, Cenevizliler ve Pizalıların bölgedeki liman ve şehir pazarlarını paylaştıkları görülmektedir. Marko Polo, Ayas (Yumurtalık veya Lajazzo)'dan Hürmüz, Tebriz ve Kirman'a kadar gelen Venedik ve Cenova tâcirlerinden bahseder (Marko Polo ty I: 28, Lablache 1932: 33, 35). Venedikliler Sayda, Hayfa, Sûr ve Akka'da emlak ve ticaret imtiyazına sahip olmuşlardı. Cenevizliler Haçlılar sayesinde Süveydiye (Samandağ), Kudüs, Yafa, Akka, Kayseri, Arsûf ve Beyrut'ta mahalleler ve pazarlar kurmuşlardı. Diğer taraftan buradaki tâcirler arasında Yahudiler ve Pizalılar da mahalle, köy ve pazarlara sahip olmuşlardı (Heyd 1975: 162-169, Şeşen 1999: 38). Bu durum Doğu Akdeniz ticaretinin Müslümanların elinden kolonizatör Haçlı deniz güçlerinin eline geçtiğini kanıtlamaktadır. Rubruk seyahatinde Kıbrıs'tan sonra, Akka, Ayas ve Sivas'a kadar İpek Yolu güzergâhını takip etmiştir (Rubruk 2001: 139-140). Böylece batıya İpek Yolu'nu tanıtan bilgiler götüren bir seyyah olmuştur.

Feodal Haçlı beyleri ve şövalyeler Ceneviz, Piza ve Venedik gibi esasen Haçlıların muharip deniz gücünü oluşturan bu tâcir cemâat gruplarından pek hoşlanmıyorlardı. Ancak bu üç cumhuriyetin yaptıkları ticaret sayesinde onların elindeki maddi güçten istifade edilebileceği âşikârdı.

Haçlı kontlukları ele geçirdikleri Doğu Akdeniz topraklarını kendi feodal sistemlerine göre taksim ederek, Batı'dan gelen tâcir ve şövalyelere dağıtmakta idiler. Savaşlarda elde edilen mallar ise seçkinler ve şövalyeler arasında paylaşılmaktaydı (Kırpık 2009: 95-96). Bu durum belli başlı zengin Süriye şehir ve kalelerinin ele geçirilmesinde Haçlıları motive edici bir unsur olmuştur. Haçlıların yağma, yol kesme ve işgal gibi faaliyetleri, ticaret faaliyetlerinin Süriye ve Irak'ta yer yer durmasına ve hatta bitmesine sebep olmuş, buna bağlı olarak İslam ahâlî fakirleşmiştir. Fakirleşen ve mülteci durumuna dahi düşen halk bölgenin ileri gelenlerinden ve yöneti-

cilerinden, Selçuklu sultanı ile Abbasî Halîfesi'nden yardım istemişlerdir. Öte yandan XIII. yüzyılın sonlarına doğru Doğu Akdeniz şehirlerini gezen İbn Batûta bölge şehirlerinin savaş alanı olduğundan bahsederek, o dönemde Haçlıların buralardaki İpek Yolu şehirlerine zarar verdiğinin anlaşılmasını sağlamaktadır (1993: 45).

Haçlıların Ortadoğu'ya gelmesiyle doğu-batı ticaretinin geliştiğini ileri sürmek, olayın batı tarafından değerlendirilme tarzını göstermektedir (Heyd 1975: 178-179). Haçlı devletleri Ortadoğu'dan, Sûriye ve Irak'tan çekildikten sonra ticaretin ve İpek Yolu hattının daha sağlıklı işlediğini düşünmek mümkündür. Zîrâ, Haçlılar bölgede sürekli Müslümanlar aleyhine huzursuzluk kaynağı olurken, tek taraflı olarak tâcir cemaatlerini bölgeye getirmek sûretiyle kendileri doğunun mallarına doğrudan sahip olmak istemişlerdir. Bu durum ticaretin geliştiğini değil, azaldığını ya da batılı tüccarın malları daha ucuza satın alabildiğini göstermektedir. Bu şartlar altındaki doğulu bir tâcirin pek kazançlı olduğu söylenemez. Ancak ticaret cemaatlerinin bölgeye yerleşmesi İpek Yolu'nun batı ucunun Haçlılar adına faaliyet göstermeye başladığını ortaya koymaktadır. Nitekim XIV. ve XV. yüzyılda Avrupa'da ortaya çıkan büyük güçler Cenevizliler ve Venedikliler olmuşlardır. Bununla bağlantılı olarak dünya iktisat tarihinin ilk bankacılık faaliyetlerinin Venedik'te kurulması da dikkati çekmektedir.

Haçlıların istilâlarını Mezopotamya'ya ve Fırat nehri boylarına kadar genişlettikleri bilinmektedir. Bu durum Musul ve Bağdat arasındaki ticârî nehir taşımacılığının da bir süre için bitmesine sebep olmuştur. Musul'dan sonra malların nakledildiği yer Urfa ve Halep idi. Haçlıların gelişile buralardaki yerli tâcirler huzur içerisinde ticaret yapacak bir ortama sahip olamamışlardır. Tâcirler mallarını Halep'ten sonra Lazkiye, Suveydiye ve Sûr limanlarına ulaştırmaktaydı. Ancak Haçlı Kontluklarıyla yapılan barış anlaşmaları dönemlerinde ticaretin yeniden canlandığı söylenebilir. Doğudan gelen malların limanlardaki Ceneviz ve Venedik tâcirleri vasıtasıyla batıya taşındığı bilinmektedir. Kültürel ve ekonomik temas bakımından bu liman şehirleri barış dönemlerinde faal merkezler olmuşlardır.

Kaynaklar Haçlıların baskısıyla yurtlarını terketmek zorunda kalan Müslüman, Ermeni ve Yahudîlerden bahsetmektedir. Buna göre, Haçlılar Sûriye'deki şehirlere girmeye başladığında bölgedeki köylerde ve şehirlerde doğuya doğru göçün başladığı ve çoğu İslam ahâlînin Haçlı zulmünü duyarak kaçtığı bilinmektedir (Kasım 1990: 202-205). Ahâlînin bir kısmı kale ve şehir surları içine sığınırken bir kısmı da daha uzak beldelere göçmekteydi. Bu durum da iktisadî yönden halkın zayıflamasına sebep olmuştur.

Haçlıların gelişiyle Doğu Roma da ekonomik bakımdan zayıflamıştır. Özellikle Basra ve İran yönlerinden Doğu Roma doğrudan ulaşan mallar bu defa Haçlılar tarafından engellenebilmekteydi (Akdağ 1977: 432). Haçlı Seferleri, Batının İpek Yolu'nu yakından tanımasına, Çin ve İslam bilim ve tekniğinin batıya aktarılmasına, Batı'da güçlü krallıklar kurulmasına, kültür ve teknik alanda ileri bir Batı medeniyetinin doğmasına sebep olmuştur. Haçlı Seferlerinden birinde Sicilya kralı II. Roger tarafından Tunus ve Sûriye'ye sefer yapılmış ve Roger geçtiği yerlerdeki bütün ipek işçilerini esir alarak, onları Sicilya'ya yollamıştır. Bir anlamda işçi transferi yapmıştır. Böylece Doğu Roma ipeği Hristiyan âleminin ticaret kalbi Sicilya ve İtalya'daki ipek ile rekabete girmişti. İpekböcekçiliği mesleği Doğu Roma'da I. Justinanus'un yaptığı gibi bir kere daha Haçlı Seferleri gibi askerî bir operasyonla dünyanın yeni bir bölümüne aktarılmıştı (Bekin 1981: 73).

Haçlıların XI. yüzyılda Antakya, Trablus, Urfa ve Kudüs'te birer kontluk kurmaları, bölgenin iktisadî ve sosyal hayatını olumsuz yönde etkilemiştir. Bölgeyi ele geçirdikten sonra Venedikliler, Cenevizliler ve Pisalıların bölgedeki limanlar ve şehirlerde pazarları paylaştıkları görülmektedir. Venedikliler Sayda, Hayfa, Sûr ve Akka'da emlak ve ticaret imtiyazına sahip olmuşlardı. Cenevizliler Haçlılar sayesinde Süveydiye (Samandağ), Kudüs, Trablus, Cebele, Yafa, Akka, Kayseriye (Caesaria), Arsûf ve Beyrut'ta mahalleler ve pazarlar kurmuşlardı (Read 2003: 19-21). Diğer taraftan buradaki tâcirler arasında Yahudiler ve Pisalılar mahalle, köy ve pazarlara sahip olmuşlardı (Tyrensis RHC 1844-1895/III: 1, Fulcherius RHC 1844-1895/III: 280-281, Nâsır-ı Hüsrev 1994: 19-28, Heyd 1975: 162-169, Şeşen 1999: 38). Bu durum Doğu Akdeniz ticaretinin Bizans ve Müslümanların ellerinden kolonizatör deniz güçlerinin eline geçtiğini göstermektedir.

Trablus (Tripoli), Beyrut, Lazkiye, Sûr (Tyre) gibi şehirler Haçlıların emtiasından dolayı göz koyduğu ilk ve en büyük liman şehirleri olmuştu. Bu şehirlerden en çok direneni Sûr (Tyre) ve Trablus şehirleri oldu. Çünkü buraların zenginliği diğerlerinden daha fazla ve savunması daha kolaydı. Bunun yanında Tarsus, Yumurtalık, Süveydiye (Simeon, Samandağ), Cebele, Cübeyl gibi irili ufaklı birçok liman şehri Haçlılar tarafından zenginlikleriyle birlikte ele geçirilmişti (İbnü'l-Kalânîsi 1908: 99-100, İbnü'l-Esir 1989/X: 302,380-381, 384, 390-392). Haçlılar işgal ettikleri bu şehirlerde kendi feodal sistemlerine bağlı olarak yeni bir devlet yapısı oluşturuyorlardı. Buna göre, tâcirler Haçlılara belli bir miktar vergi ödüyorlar, arazi sahipleri de bağlı bulundukları Haçlı kontuna gelirlerinin belli bir oranını veriyorlardı. Müslümanlarla Haçlılar arasındaki savaşlardan birçoğu

ahâlînin Haçlı yönetiminden şikayetçi olması üzerine çıkmaktaydı. Tuğtekin'in Kudüs Latin krallığı ile yaptığı anlaşmaların maddelerine baktığımızda fief (iktâ') veya arazi gelirleri iki hükümdar arasında belli bir süreliğine çözülmekte idi (İbnü'l-Kalânîsi 1908: 113, 147, Mateos 1987: 257-258, Abu'l-Farac 1987/II: 350).

Yukarıda da vurgulandığı üzere Haçlıların yağma, yol kesme ve işgal gibi faaliyetleri özellikle Müslümanların ticarî serbestiyetlerini sekteye uğrattıyordu. Buna bağlı olarak bölgedeki İslam ahâlî fakirleşmiştir. Hububat fiyatları yükselmiş, tarım faaliyetleri sekteye uğramıştır. Bundan böyle batıdan gelen tâcirlerden vergi alanlar Haçlı liderleri olmuştur. Örneğin, Kudüs Haçlı Kralı Foulque batıdan gelen İtalyalı, Marsilyalı ve diğer tâcirlerle anlaşmalar yapmıştı. Müslüman kervanları Haçlılara vergi vermekten çekinmekle birlikte, bir miktar haraç vermek zorunda idiler. Haçlı kaleleri ve yol boylarındaki karakolları Doğu Akdeniz ticaretini kontrol edecek şekilde idi (Runciman 1992/II: 189-191).

Nâsır-ı Hüsrev Mısır yolculuğu sırasında geçtiği Trablus, Beyrut, Sûr, Akka, Hayfa, Kayseriye liman kentlerindeki ticarî hayatın canlılığından ve buraların halkının rahat, zengin halklar olduğundan bahsetmektedir (1046) (Nâsır-ı Hüsrev 1994: 19-30). Belirtmek gerekir ki, Haçlılardan önce Ortadoğu'da ticaret genellikle Yahudîler, Hristiyan ve Müslüman Arapların ellerinde bulunmaktaydı (Heyd 1975: 64, 136). Haçlıların bölgeye gelmesiyle bir mülteciler sorununun ortaya çıktığı görülmektedir. Haçlılar kıyı şehirlerini ve Kudüs'ü işgal etmeden hemen önce, buraların halkından bir kısmı daha içerilerdeki muhkem kale ve şehirlere doğru çekilmiştir. Latin ve İslam kaynakları Haçlıların baskısıyla yurtlarını terk etmek zorunda kalan Müslüman, Ermeni ve Yahudîlerden bahsetmektedir. Buna göre, Haçlılar Sûriye'deki şehirlere girmeye başladığında bölgedeki köylerden ve şehirlerden doğuya doğru göçün başladığı, yerli Müslüman halkın Haçlı zulmünü duyarak yurtlarını boşalttığı anlatılmaktadır (Raymond d'Aquiliers RHC 1844-1895/IV: 257-262, Fulcherius RHC 1844-1895/III: 79-80, İbnü'l-Esir 1989/X: 236, İbn Kesir 1995/XII: 305, Kasım 1990: 202-205).

Hristiyanlar, Doğu Akdeniz'e bir orduyla gelmeden önce doğuyu ticaret vasıtasıyla tanımaktaydılar. Özellikle İtalyan tâcirleri İskenderiye, Akka ve diğer sahil limanlarına gelip gitmekteydiler. Buralardan süs eşyaları satın alarak Cenova, Pisa ve Venedik'e getiriyorlardı. Venedik (Venike)-Amalfi arasında da ticaret seferleri yapılmaktaydı. Bu hattaki ticaret genelde Benedikten keşişlerinin elindeydi. Apulia, Arnavutluk sahili, İstanbul ve Kudüs Hristiyanlar için önemli ticaret merkezleriydi. Buralardaki Hristiyan

tâcirlerin çoğu yine İtalya kökenliydi. Hatta Amalfililer en büyük ticaret yolu üzerinde bulunmaları hasebiyle bir kuşatma sırasında şehirlerini savunmak için taş yerine ekmek atmışlardır. Amalfi'nin Normanlarca ele geçirilmesi (1073) üzerine Ceneviziler, Pisalılar ve Venedikliler ticarete rakipsiz duruma gelmişlerdir (Abulafia 1995: 1-4, Pirenne 2000: 72, Cahen 1974: 3).

Müslümanların barış döneminde bile Haçlıların şerrinden emin olamadıkları anlaşılmaktadır. Bunun sebeplerinden biri savaş durumlarında Müslüman tâcirlerin tutuklanması ve mallarının müsadere olunmasıydı. Bir örnek verilecek olursa, Selahaddin Eyyûbî zamanında, 1186 yılının sonuna doğru, muazzam bir kervan kendisini bedevî hücumlarına karşı korumakla görevli küçük bir Eyyûbî birliğinin muhafazası altında Kâhire'den Di-maşk'a doğru yola çıkmıştı. Kervan yol üzerinde kilit bir noktada bulunan Haçlıların elindeki Kerak kalesi yakınlarından geçerken Haçlı saldırısı ise yağmalandı. Tâcirlerin aileleri ile malları Kerak kalesine götürüldü. Bu olay üzerine Selahaddin Eyyûbî'nin Haçlılara çok kızdığı bilinmektedir. Kerak kalesi Kudüs'ün fethinden bir yıl sonra altı aylık çetin bir kuşatma ile fethedilmiştir. Haçlılarda bu türden faaliyetler bir devlet politikası olarak uygulanıyordu (Runciman 1992/III: 377, 392-393). Bu gelenek batının ortaçağ ticaretinde uygulanan yaygın bir prensiptir. Bazı zamanlarda ticaret tamamen yasaklanıyor ve Müslümanların giyim kuşamlarına varıncaya kadar müdahale edilerek, belli bir disiplin altında Haçlıların elindeki şehirlerde kalmalarına müsaade olunabiliyordu. Hristiyan olmayan kişiler özel vergilere tâbî tutularak, bu vergiyi vermek şartıyla ticaret ve tarım yapmalarına izin verilebiliyordu (İbn Cübeyr 1964: 273-276, Pirenne 1983: 78-79).

Üsâme İbn Münkiz, Antakya'da mülkü olan bir Haçlının ev hayatını tasvir ederken Haçlı'nın kendisine bir yemek ikram ettiğini ve yemesinde ısrar ettiğini belirtmektedir. Üsâme, Şövalye, son derece temiz ve leziz yiyeceklerle dolu olağanüstü bir sofraya kurdu. (Üsâme'nin) yemeği yemekten kaçındığını görünce 'gönül rahatlığıyla yiyebilirsin' ben (Frank olduğum hâlde) Frank yemeklerini yemem. Yemekleri, kendi pişirdiklerinden başka bir şey yemeyen Mısırlı kadınlarımız pişiriyor. Ayrıca evime kesinlikle domuz eti girmez. şeklinde geçen bir hatırasını aktarmaktadır (1992: 189). Burada da görüldüğü gibi Haçlılar zamanla doğunun ipeğine ve baharatlı yemeğine alışkın bir hayat yaşamayı da başarmışlardır.

XI. yüzyılda henüz patatesin bile bulunmadığı soğuk iklimlerden gelen Haçlılar, karşılaştıkları yeni ve leziz meyvelerle beslenmeyi kendileri için bir başka sevinç kaynağı olarak görmekte idiler. Şekerin (sugar, şeker kamı-

şı) yanısıra, incir, nar, zeytin, pirinç, şeftali, hurma, portakal, limon (lemon), ıspanak (spinach) ve muz gibi yiyecekler İpek Yolu'nun üzerinde yaşayan Müslümanların Haçlılara kazandırdığı yeni tarım ürünleri idi. Bundan başka şurup (syrup), amiral (admiral), şah mate (Chek-mate), barok (baroque), sùb (soup) gibi batıda da kullanılan kelimeler kültür etkileşiminin kanıtları olarak gösterilebilir (Runciman 1959: 18-24).

Tarsus'a kadar kara parçası içerisine doğru Tarsus Çayı, Süveydiye'den Antakya'ya kadar Âsi Nehri, Birecik'ten (Bir) itibaren güneye doğru Fırat Nehri ve Batı Karadeniz'de Bartın Çayı'nın birkaç km. içerisine kadar nehirler üzerinde ticaret ve ulaşım yapılabilmekte idi. Ceyhan Nehri üzerinden ilerleyerek Haçlıların Misis kalesini kuşattıklarını bilmekteyiz. Süveydiye'den itibaren nehir yoluyla gelen küçük Pisa gemileri Antakya'daki Haçlılara erzak ve asker getirmişlerdi. Türkiye'yi çıkınca Dicle Nehri Musul'dan itibaren Basra körfezine kadar taşımacılığın yapıldığı bir yerdi. Fırat Türkiye'de Birecik'ten Basra'ya kadar ulaşımın yapılabildiği bir akarsu rejimine sahipti. Âsi Nehri yaz aylarının sonlarına doğru çok azaldığı için bent yaparak, çekdiriler yoluyla üzerinde ulaşım yapılabilecek bir akarsu rejimine sahipti. Akdeniz akarsuları sonbahar aylarında suları çekilmiş olduğundan taşımacılıkta istifade edilemeyecek duruma gelmekteydi. Nil Nehri ise Kâhire'ye ve Habeşistan'a kadar ulaşımın sağlandığı bir nehir olup, Nil sayesinde taşımacılığın daha kolay yapıldığı bilinmektedir. Nil vasıtasıyla Kâhire ve İskenderiye limanlarına gelen baharat, Süriye limanlarında satılan baharattan daha ucuzdu. Çünkü taşıma maliyeti daha azdı. Haçlılar döneminde de kervan taşımacılığında daha güvenli olan Fırat, Dicle ve Nil nehirleri üzerinde küçük gemilerle yapılan ticarî faaliyet halka daha çok hizmet vermiştir. Nehirlerin uygun yerlerinde rıhtımlar ve iskeleler yapılmakta, bazı yerlerde kanallar kazarak Nehirlerin ulaşım engel olan yerleri küçük gemilerin geçeceği hâle getirilebilmekteydi. Haçlılar zamanında Dimyat ve ManSûre savaşları Nil nehri üzerinde yapılmıştır ve savaş sonunda şövalye tarikatlerine mülk ve ticaret gelirleri tahsis edilmiştir. Haçlılar sayesinde İpek Yolu'nun bu kolunda Cenevizliler ve Pizalılara rahat ticaret yapma fırsatı tanınmıştır (Runciman 1992/III: 224-229).

Batıda kolonizatör devletlerin gemicileri çok zenginleşmişler, tek taraflı ticaret Avrupa'ya büyük kârla dönen insanların sayısını artırmıştır. Avrupa pazarlarındaki Müslümanların sayısı azalmış, Selçuklu, Abbasî ve Fatimî ekonomileri çökmüştür. Doğuya gelen Pisalılar buranın sanat ve mimarisinden etkilenmişler, seramik ve çini işlerini birinci elden satın almakla kalmamışlar, çinili tabak yapma usûlünü batıya götürmüşlerdir. Birer ticaret cumhuriyeti olan Ceneviz ve Pisa Papa'yı Haçlı Seferi düzenleme ko-

nusunda desteklemekte idiler. Hatta Roma kilisesini ziyaret ederek Papa VII. Gregoire'dan (Ildebrando) bir Haçlı Seferi düzenlenmesini talep etmişlerdi (1087) (Abulafia 1985: 289-291).

Haçlılarla birlikte ortaçağın feodal kent tipi artık, tamamen Doğu Akdeniz topraklarında idi. Akka şehrinde Frank tâcirler yanı sıra doğu kökenli yerli Hristiyan ve Yahudiler de belli bir ticârî emtiayı kullanmaktaydı. Marko Polo'nun kaydına göre, Muslin (Mosolin) adıyla bilinen ipekli ve sırmalı dîbâ ticareti ve baharat alıp satma işi Haçlı tâcirlerine Musullu Müslüman tâcirlerden geçmiştir (Heyd 1975: 192). Polo, ipeğin merkezine seyahat edip orada kalmış olan bir Hristiyan asilzâdesi olarak en meşhur ipeğin Çin'de Kinsay'da üretildiğini belirtmektedir (ty II: 85).

Haçlılar, Moğollar ve İpek Yolu

XI. yüzyılın sonunda Haçlıların Doğu Akdeniz'e gelişiyle yaklaşık ikiyüz yıl boyunca İpek Yolu'nun Doğu Akdeniz ve Anadolu kanadı Haçlı istilâsında kaldı. Ticaret nedeniyle Doğu ile Batı arasında yakın münasebetler kuruldu. Haçlıların Sûriye ve Filistin'e yerleşmeleri, Akdeniz ticaretinin Haçlıların eline geçmesi, Ceneviz ve Venediklilerin Ege adalarını ve kıyıları zaptetmeleri, Papanın Hristiyanların Selçuklulardan mal almasını yasaklaması, Avrupa'da ticaretle uğraşan batılı bir burjuva sınıfının meydana gelmesi ve nihayet Flander ve İngiltere'de dokuma endüstrisinin gelişmesi, Müslümanların ticaret, ziraat ve sanayi bakımından büyük zararlar ve felâketlere uğramalarına sebep olmuştur.

XIII. yüzyılda Asya'nın orta kuşağında yeni gelişmeler olmuştur. Harizmşahlar ve Naymanlar ittifakıyla 1211 yılında Karahitaylar Devleti yıkılmıştır. Haçlılar ile Moğolları İpek Yolu üzerindeki ticârî akışı değiştiren iki unsur olarak tarih sahnesinde yer aldıkları görülmektedir. Nitekim Haçlıların gelişinin ardından çok geçmeden doğudan, Cengiz Han idaresindeki Moğollar yeni bir istilâ dalgası hâlinde batıya doğru harekete geçtiler. XIII. yüzyılın ilk yarısındaki Moğol fırtınası siyasî düzeni alt üst etmiş ve İpek Yolu ticaretini durdurmuştu. Olanlardan bütün Müslümanlar dehşete düşmüşlerdi (İbnü'l-Esir 1987/XII: 334-337, Turan 1998: 491). Ayrıca Moğollar Horasan'ın kültür ve ticaret şehirlerini de tahrip etmişlerdi (Yakut el-Hamevî 1994: 4/507-509). Bunun olumsuz sonucunu kestirmekte gecikmeyen Cengizogulları, yolun yeniden canlanması için uğraşmışlardı (Özergin 1985: 10). Ardından 1248 yılında Güyük Han, annesinin Hristiyan olduğunu belirten bir mektubu Kıbrıs'ta Saint Louis nezdine göndermişti. Yine aynı tarihli bir başka mektupta Güyük'ün Ermeni saray nâzırı batılı dindaşlarına Güyük Han'ın Hristiyanlığını müjdeliyordu. Bu değişim İpek Yolu üstüne bir istilâcı olarak gelen Moğolların tehlike ve

tehditlerinin Hristiyan ve Haçlı ticaretinden daha çok İslam âlemindeki ticaret ve refaha yönelik bir tehdit olmasına yol açmıştır (Barthold 1981: 615-616). Fakat Güyük'ün ölmesi ile Haçlılar ile Moğolların irtibatı zayıflamıştır. Olcaytu Han'ın İslam'ı kabul etmesi Haçlı-Moğol bağlantısının kopmasına sebep olmuştur. Hatta Moğollar üzerine Haçlı Seferleri düzenleme düşünceleri uygulamaya konulmuştur (Riley-Smith 2005: 123).

Marco Polo, Çin'i ziyaret ettiği sıralarda ipeğin İpek Yolu üzerinden gidiş geliş durmuştu. Marco Polo zamanında kullanılan İpek Yolu'nun karadan giden kısmı batıda Karadeniz'den başlayarak, doğuda Büyük Okyanus'a kadar tamamen Moğol egemenliğindeydi. Bu yol baharat, çay, porselen için kullanılıyordu ve artık bu yola sadece İpek Yolu demek yetersiz kalmaktaydı. Bununla birlikte Moğol İmparatorluğu çabuk parçalanarak, ilk önce büyük devletlere bölünmüş sonra da küçük devletçiklere ayrılarak ticaret güvencesinin sarsılmasına, anarşi ortamının doğmasına neden olmuştur (Lybyer 1987: 141). Haçlı kontlarının Moğollarla işbirliği yapması, Doğu Akdeniz'deki varlıklarının kısa sürede sona ermesinin bir sebebi olarak da gösterilebilir (Kalın 2007: 69). Moğolların Doğu Akdeniz ticaretine balta vurmaları Memlûklularca önlenmiş, ancak Haçlıların Doğu Akdeniz ticaretindeki varlığı 1302'ye kadar devam etmiştir. Moğolların korkulu rüyalarından biri hâline gelen Memlûklular, Haçlılara da korku vermekteydi. Bir defasında, Sultan Baybars El-Bundukdârî'den korkan iki Haçlı din adamı üzerlerinde bulunan Papa'nın mektubunu Marko Polo'ya vererek, geri dönmüşlerdir (Marko Polo ty I: 16). Bu olay, Haçlıların İpek Yolu'nda bulunan Moğolların Memlûklulara karşı başarılı olmalarını istediklerini ortaya koymaktadır.

Haçlıların Doğu Akdeniz istilâları sürmekte iken Moğolların İran'ı istilâ ederek Bağdat'ı zaptetmeleri, Şam'a girmeleri, nihayet Anadolu Selçuklu Sultanlığı'nı tâbiyetlerine girmeye mecbûr etmeleri, Müslümanların ticârî ve siyasî gücünü oldukça zayıflatmıştı. Buna rağmen, Anadolu Selçukluları dönemindeki ticârî inkişâfın İlhanlı hâkimiyeti altında da devam ettirilmeye çalışıldığı gözlenir. Bu çağda Sivas'a Ceneviz tâcirleri yerleşerek, ticaret yapmaktaydılar (Köprülü 1959: 54-55). Çin ile ticaret İlhanlıların Çin hanedanıyla olan husûsî münasebetleri dolayısıyla, husûsî bir mâhiyet taşımaktaydı. Türlü eşyalar ve bilhassa ipek, Çin'den İran'a doğrudan gelirdi (Spuler 1987: 473). 1240 ile 1340 yılları arasında Moğol İmparatorluğu güçlü olduğu sırada, Çin'e kadar giden ticaret yolunu kullanmak pratik ve kolaydı. Bu devirde yabancı tâcirlerin, misyonerlerin ve zenginlerin güvenceleri sağlanıyor ve Moğol kontrolündeki çok geniş bölgelerde özgürce seyahat etmeleri için câzib önlemler alınıyordu (Heyd 1975: 166).

1340 yılından itibaren Çin'e bağlanan kuzey ticaret yolu pratik ve güvenli olma özelliğini yitirmiş, böylece İran'a giden yollarda ulaşım zorlaşarak ticaret yapmak güçleşmiştir (Lybyer 1987: 144). Timur'un gücü belirleyici bir faktör olarak sahaya girmeden önce Orta Asya bir keşmekeş yaşamaktaydı. Bu durum ticaret yollarının çökmesi anlamına geliyordu. Tabii olarak, o sıralarda güçlü bir beylik olarak gelişmekte olan ve ticaret yolları üzerinde etkin bir duruma gelen Osmanlı Türklerinin bu olumsuz durumun ortaya çıkmasında hiçbir rolü olmamıştır (Lybyer 1987: 144).

Haçlılar zamanında Çin tâcirleri de deniz yoluyla sık sık Bağdat'a kadar gelmekte idiler. Aynı zamanda İlhanlı Devleti, Uzakdoğu ile Hindistan arasındaki transit ticaretin mühim bir geçiş merkezi hâline gelmişti (Spuler 1987: 473).

Marco Polo, İpek Yolu hattı üzerinden doğuya giden en büyük seyyahlardan biri olmakla beraber bir ilk değildi. Ondan önce bazı misyonerler doğu kesimlerine gidip, üzerlerine verilen görevleri yerine getirmişler ve gidip neler gördüklerini kaleme almışlardı. Bunlar arasında Giovanni Pindandeli Carpine, Gulielmo Rubruck, Odorico da Pordenone, Salimbene de Adam bulunmaktadır. Bunlar, genellikle Moğol hâkimiyeti altında bulunan yerleri görüp, birtakım siyasî raporlar kaleme aldıkları için, kültür tarihçilerinin ve bu arada Türk tarihi araştırmacılarının dikkatini en azından şimdiye kadar yeterince çekmemişlerdir. Bununla beraber, Moğol dönemi Anadolu ve İran üzerine çalışan araştırmacılar, bu misyoner faaliyetlerinin elde mevcut yayınlarından çok istifade etmişlerdir. Sinica Franciscana adlı eserde toplanan bu kaynakların bazılarının yeni neşirleri de ilim âlemine sunulmuştur. Buna göre, Avrupalıların o çağlarda Moğollardan genel beklentileri şunlardı: Moğolların Türkleri Roma ve Avrupa için tehdit olacak bir durumdan uzaklaştırması, Haçlıların Doğu Akdeniz'deki siyasî ve ticarî menfaatlerini sürdürme gayesine hizmet edecek seferler yapmaları.

Fransiskan tarikatine mensup bu hatıra yazan seyyah misyonerler kadar, hatıraların kaleme alan tâcirleri de zikretmek gerekir. Bunlar arasında en dikkati çeken, Francesco Balducci Pegolotti tarafından hazırlanmış olan bir seridir. Pratica della Mercatura adında bir eser kaleme alan bu Floransalı müellifin, aşağı yukarı 1340 yılında yazmış olduğu eserinin içinde sıraladığı bilgiler, ondan elli yıl önce hazırlanmış notlardan oluşmaktadır. Venedik'te buna benzer bir eser de Zibaldone da Canal adı altında kaleme alınmıştır. Adı geçen eserlerde verilen bilgilerin metodolojisi aynen Marco Polo'nun eserinde de bulunmaktadır. Bu eserlerde genellikle;

- Çizilen yolların muhtelif etaplarının uzaklığı,
- Tüccarın geçeceği yerlerde bilmesi gerekli uygulamalar ve yerel alışkanlıklar,

- c. Her bir etap esnasında kullanılacak malzeme,
- d. Emniyet tedbirleri. Hem kişiler hem de mal için ne gibi önlemler alınması gerektiği,
- e. Yol masrafları ve fiyatlar, Floransa parasına göre bunların tutarı,
- f. Seyahat esnasında kullanılacak eşya,
- g. Yerel paralar ve mühim malların gümüş değeri,
- h. Her bir yörede uygulanan ağırlık ve bunun Cenova şehrinde kullanılan ağırlık ile mukayesesi,

gibi bilgilere yer verilmektedir.

Her ne kadar Marco Polo'nun eserinde bu sıralamalardan bazıları bulunmaz ise de, O da meslektaşî tâcirlerin geleneğini muhtelif satırlarda devam ettirmiştir. Papalığın desteği ile Haçlılarla çağdaş bir zamanda yapılan doğu seyahatleri sırasında Moğollar arasında ve Orta Asya'da Hristiyanlığın yayılması amaçlanmaktaydı. Nitekim Abaka Han'ın elçileri bir dinî konsilin üyeleri huzurunda vaftiz edilmişlerdir (Şakiroğlu 1992: 598). Kastilya Kralı III. Hanrı'nın elçisi Clavijo'nun İpek Yolu üzerinde yolculuk yaparken şahit oldukları da Haçlı-İpek Yolu alakasını gösteren bilgiler taşımaktadır (Clavijo 1993). İpek Yolu hattında misyonerlik faaliyetleri ise Haçlılarla alâkalı bir konu olmakla birlikte ayrıca araştırılabilecek genişlikte olduğu için burada sadece örnek vermekle yetinilmiştir.

Sonuç

İpek Yolu, Haçlıların gelişinden sonraki yüzyıllarda da Osmanlı fetihlerinin istikametini etkileyen sebeplerden biri olarak görülebilir. Osmanlı Devleti daha I. Murat zamanında Çorum Osmancık istikametinde ilerlemişler ve Yıldırım Bayezit devrinde Erzincan'a kadar bu yol üzerinde bütün mühim ticaret merkezlerini ele geçirmişlerdi. Candaroğulları ile mücadelenin mihverini, İpek Yolu üzerindeki merkezlerin Osmanlı kontrolü altına sokulması meselesi teşkil etmekte idi. Türkiye Selçuklularının kuruluş döneminde meydana gelen Haçlı istilâsı ülkedeki ticârî hayatı bir süre sekteye uğratmış ve uzun vadeli zararlara sebebiyet vermiştir. Bununla birlikte Haçlılar doğu-batı ticaretinin şekil değiştirerek devam etmesine, yeni ticârî arayışlara da sebep olmuşlardır.

XIII. yüzyılın sonlarından XVI. yüzyılın başlarına kadar, iki yüz yılı aşkın bir süre içinde Osmanlı Türkleri sürekli artan güçleri sayesinde kontrol altında tuttıkları toprakları kuzeyde Rus steplerine, güneyde Sudan çöllerine kadar genişletmişlerdi. Bu iki kuzey güney hattının tam ortasındaki Doğu Akdeniz bölgesi ise tarih boyunca kendisine hâkim olan ülkeyi zenginleştirmiştir. Burası aynı zamanda İpek Yolu'nun da kalbi olmuştur. Böylece Osmanlı

Türkleri, ilk ve ortaçağlarda doğu-batı arasında doğmuş ve işlemekte olan tüm büyük ticaret yollarının kalbini ellerinde tutuyorlardı.

Avrasya'da doğu ile batı arasını bağlayan ana karayolu niteliğindeki İpek Yolu üzerinde gerçekleşen ticaretin yüklü kârı, yüzyıllardan beri hep İslam ve Türk dünyasının elinde kalmaktaydı. Haçlıların Ortadoğu'dan atılmasından sonra XV. yüzyıla kadar bu ticarete açık veren Batı Avrupalılar, yolun hâkimiyetini ellerine geçirmek amacıyla birkaç teşebbüste bulundular ise de başarılı olamamışlardı. XIV. ve XV. yüzyıllarda doğu ticaretini ellerine alabilme uğrunda, açık denizlerde giriştikleri gezilerle ve bu sayede büyük coğrafya keşifleriyle yeni yollar elde etmeyi başardılar. Bu gelişme, büyük ticaret hareketlerinin istikametini değiştirdi ve yolları karadan daha çok denize çekti. Daha kolay ve ucuz olan deniz ticaret yollarının benimsenmesi İpek Yolu'nun yüzyıllardır süren rolünü ve değerini düşürmüştür.

İpek Yolu güzergâhının önemli bir coğrafi, stratejik çizgi izlediği ve günümüzde de siyasî anlaşmazlıklara konu olan meselelerin bu hat üzerinde olduğu görülmektedir. Bu nedenle pek çok araştırmacı İpek Yolu güzergâhına ve üzerindeki tarihî eserlere dikkat çekmiştir. Ancak şimdiye kadar bu araştırmalardan hiçbirinde İpek Yolu güzergâhının câzibesinin Haçlılar zamanındaki durumuna değinilmemektedir. Yapılan bu araştırma ile Haçlı Seferlerinin İpek Yolu ticaretini geliştiren değil sekteye uğratan bir askerî harekât olduğu ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Kaynaklar

- Abu'l-Farac (1987). *Abu'l-Farac Tarihi I-II*. Süryanice'den İngilizce'ye Çev. Ernest A. Wallis Budge. Türkçe'ye Çev. Ömer Rıza Doğrul. Ankara: TTK Yay.
- Abulafia, David (1985). "The Pisan bacini and the medieval Mediterranean economy: A historian's viewpoint". *Papers in Italian Archaeology* 4. Part 4. Ed. C. Malone and S. Stoddart. Oxford. 287-302.
- , (1995). "Trade and Crusade, 1050-1250". *Cross Cultural Convergences in the Crusader Period*. Ed. Michael Goodich et al. Newyork: Peter Lang Publish. 1-20.
- Acun, Hakkı (2007). "Giriş". *Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları*. Ed. H. Acun. Ankara: Kültür Bakanlığı Sanat Eserleri Dizisi. 13-17.
- Agacanov, Sergey Grigoreviç (2002). *Oğuzlar*. Çev. Ekber N. Nəcəf ve Ahmet Annabardiyev. İstanbul: Selenge Yay.
- Akdağ, Mustafa (1977). *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi I*. İstanbul: Barış Yay.
- Bailly, Auguste (ty). *Bizans Tarihi I-II*. İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser Yay.
- Barthold, W. (1981). *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*. Çev. H. Dursun Yıldız. İstanbul: Kervan Kitabevi Yay.

- Bedirhan, Yaşar (1994). *Ortaçağda İpek Yolu Hâkimiyeti ve Türk Yurtları*. Yüksek Lisans Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi.
- Bekin, Ahmet Rıza (1981). *İpek Yolu*. Ankara: A.Ü.D.T.C. Fakültesi Yay.
- Cahen, Claude (1974). "Un Texte Peu Connu Relatif Au Commerce Oriental D'Amolfi Au Xe Siecle". *Turcobszantine et Oriens Christianus*. London: Middle East-Collections of Essays. 3-8.
- Carnotensis, Fulcherisus (1844-1895). *RHC (Recueil des Historiens des Croisades, Historiens Occidentaux)* 1-5. Paris: Institute des Lingua Oxidentaux.
- Demirkent, Işın (1990). *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi I-II*. Ankara: TTK Yay.
- _____, (1997). *Haçlı Seferleri*. İstanbul: Dünya Yay.
- Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi Ansiklopedisi* (1992). C.VII. Konya: Çağ Yay.
- Eberhard, Wolfram (1947). *Çin Tarihi*. Ankara: TTK Yay.
- Hedin, Sven (1974). *İpek Yolu*. Çev. A. Arpad. İstanbul: Milliyet Yay.
- Heyd, W. (1975). *Yakındoğu Ticaret Tarihi*. Çev. Enver Ziya Karal. Ankara: TTK Yay.
- Housley, Norman (1997). "The Crusading Movement 1274-1700". *The Oxford Illustrated History of the Crusades*. Ed. Jonathan Riley-Smith. Oxford-New York: Oxford University Press.
- İbn Bîbî (1996). *El-Evamirü'l-Ala'îye fî'l-Umuri'l-Alaiye I-II*. Haz. Mürsel Öztürk. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- İbn Cübeyr (2003). *Endülüsten Kutsal Topraklara Seyahatname*. Çev.İsmail Güler. İstanbul: Selenge Yay.
- İbn-i Batuta (1993). *Tuhfetü'n-Nuzzar fî Garaibi'l-Emsar (Seyahatname)*. C.I-II. İstanbul: Çevik Matbaacılık.
- İbnü'l-Adîm (1989). *Buğyetü't-Taleb fî Tarihi Haleb Selçuklular Tarihi*. Çev. A. Sevim. Ankara: TTK Yay.
- İbnü'l-Esir (1987). *İslam Tarihi (El-Kamil fî't-Tarih)*. Çev. A. Ağırakça-A.Özaydın, İstanbul: Bahar Yay.
- İbnü'l-Kalânîsî (1908). *Zeylu Tarih-i Dimaşk (History of Damascus)*. Neşreden: H. F. Amedroz. Leiden: E. J. Brill Publishing.
- İzgi, Özkan (1978). "XI. Yüzyıla Kadar Orta Asya Türk Devletlerinin Çinle Yaptığı Ticârî Münasebetler". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi* IX. İstanbul. Ayrı Basım.
- _____, (1984). "Çin İle Batı Arasındaki İpek Yolları (VIII. Yüzyıla Kadar)". *H.Ü.E.F.Dergisi* II (I): 91-96.
- Kafesoğlu, İbrahim (1995). *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Boğaziçi Yay.
- Kalın, İbrahim (2007). *İslam ve Batı*. İstanbul: İSAM Yay.
- Kasım, Kasım Abduh (1990). *Mahiyetu Hurubu's-Salibiyye*. Kuveyt: el-Meclisü'l-Vatanî li's-sekâfe ve'l-fünûn ve'l-Âdâb.
- Kayaoglu, İsmet (1972). "Anadolu Selçukluları Devrinde Ticârî Hayat". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24: 359-373.

- Kayhan, Hüseyin (2001). *Irak Selçukluları*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Kırpık, Güray (2009). *Doğunun ve Batının Gözünden Haçlılar*. İstanbul: Selenge Yay.
- Kitapçı, Zekeriya (1989). *Orta Asya'da İslamiyet'in Yayılışı ve Türkler*. Konya: Selçuk Üniversitesi Yay.
- Komnena, Anna (1996). *Alexiad Malazgirt'in Sonrası*. Çev. Bilge Umar. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Köprülü, Fuad (1959). *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*. Ankara: TTK Yay.
- _____, (1942). "Ribat". *Vakıflar Dergisi* II: 267-278.
- _____, (1991). *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*. Ankara: TTK Yay.
- Köymen, Mehmet Altay (1991). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi İkinci İmparatorluk Devri I-IV*. Ankara: TTK Yay.
- _____, (1993). *Selçuklu Devri Türk Tarihi*. Ankara: TTK Yay.
- Lablache, Paul Vidal (1932). *Marko Polo'nun Seyahati Avrupa ile Asya'nın Münasebatı*. Çev. Emiroğlu Ziya. İstanbul: Ziya Emiroğlu Matbaacılık ve Neşriyat.
- Lewis, Bernard (1996). *Ortadoğu (Hristiyanlığın Doğuşundan Günümüze Ortadoğu'nun 2000 Yıllık Tarihi)*. İstanbul: Yeni Bin Yıl Yay.
- Ligeti, Lajos (1997). *Bilinmeyen İç Asya I-II*. Çev. Sadrettin Karatay. İstanbul: M.E.B. Yay.
- Lybyer, Albert Howe (1987). "Osmanlı Türkleri ve Doğu Ticaret Yolları". Çev. Necmi Ülker. *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih İnceleme Dergisi* III: 141-157.
- Marko Polo (ty). *Seyahatname*. Haz. Filiz Dokuman. İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser Yay.
- Mateos (1987). *Urfalı Mateos Vekayinamesi ve Papaz Grigor'un Zeyli*. Çev. Hrant D. Andreasyan. Ankara: TTK Yay.
- Muradov, Malik (1997). "İpek Yolu Özbek Halk Bahşıları Sanatı". *İpek Yolu Uluslararası Halk Edebiyatı Sempozyumu Bildirileri*. Ankara: 392-397.
- Oldenbourg, Zoé (2001). *The Crusades*. London: Phoenix press.
- Özergin, M. Kemal (1985). "İpek Yolu". *Boğaziçi Aylık Kültür ve Sanat Dergisi* 39: 7-11.
- Öztuna, Yılmaz (1972). "Eski Türklerde Ticaret Hayatı". *Hayat Tarih Mecmuası* XII: 4-6.
- Pirenne, Henri (1983). *Ortaçağ Avrupasının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*. Çev. U. Kocabaşoğlu. İstanbul: Alan Yay.
- _____, (2000). *Ortaçağ Kentleri*. Çev. Şadan Karadeniz. İstanbul: İletişim Yay.
- Read, Piers Paul (2003). *Tapınak Şövalyeleri*. Çev. S.G. Erdem. Ankara: Dost Yay.
- Richtofen, F. Von (1877). *China*. Berlin: Ergebnisse eigener Reisen und darauf gegründeter Studien.

- Riley-Smith, Jonathan (2005). *Haçlılar Kimlerdi?.* Çev. B. Kılınçer. İstanbul: Bileşik Yay.
- Rubruk, Wilhelm von (2001). *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255.* Çev. Ergin Ayan. İstanbul: Ayışığı Yay.
- Runciman, Steven (1959). “Avrupa Medeniyetinin Gelişmesi Üzerindeki İslami Tesirler”. *Şarkiyat Mecmuası* III: 1-12.
- _____, (1992). *Haçlı Seferleri Tarihi II-III.* Ankara: TTK Yay.
- _____, (1998). *Haçlı Seferleri Tarihi I.* Ankara: TTK Yay.
- Ruy Gonzales De Clavijo (1993). *Anadolu Orta Asya ve Timur.* Çev. Ömer Rıza Doğrul. İstanbul: Ses Yay.
- Spuler, Bertold (1987). *İran Moğolları.* Çev. Cemal Köprülü. Ankara: TTK Yay.
- Şakiroğlu, Mahmut (1992). “Venedikli Seyyah Marco Polo ve Eseri (Hakkında Yapılan En Yeni Neşri Vesilesiyle). *Erdem* 6 (17): 587-601.
- Şerafeddin Ali (2000). *Timur ve Tüzükatı Timur'un Kanunları.* Çev. Kevser Kutay. Ankara: Akademyplus Yay.
- Şeşen, Ramazan (1999). “Haçlı Seferleri Sırasında Güneydoğu Anadolu Bölgesinin Siyasî ve Sosyal Durumu, Haçlılarla Yapılan Mücadeleye Katkısı”. *Uluslararası Haçlı Seferleri Sempozyumu 23-25 Haziran 1997.* İstanbul, Ankara: TTK Yay. 33-45.
- Togan, Z. Velidi (1981). *Umumi Türk Tarihine Giriş.* İstanbul: Enderun Yay.
- Turan, Osman (1946). “Selçuklu Kervansarayları”. *Belleten* X: 471-496.
- _____, (1988). *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar.* Ankara: TTK Yay.
- _____, (1998). *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti.* İstanbul: Boğaziçi Yay.
- _____, (1998). *Selçuklular Zamanında Türkiye.* İstanbul: Boğaziçi Yay.
- Turan, Refik ve Güray Kırpık (2007). “Selçuklu Dönemi Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat”. *Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları.* Ed. Hakkı Acun. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay. 19-47.
- Türk Ansiklopedisi* (1946). “İpek Yolu”. C. XX. İstanbul: MEB Yay.
- Tyrensis, Willermus (1844-1895). *RHC (Recueil des Historiens des Croisades, Historiens Occidentaux) 1-5.* Paris: Institute des Lingua Orientaux.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1984). *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu-Karakoyunlu Devletleri.* Ankara: TTK Yay.
- Üsâme İbn Münkız (1992). *Kitabu'l-İ'tibar (İbretler Kitabı).* Çev. Yusuf Ziya Cömert. İstanbul: Ses Yay.
- Yakut el-Hamevî (1994). *Mu'cemu'l-Buldan 4.* Haz. Fernand Gustenfeld. Frankfurt: Geschichte des Arabischen Schrifttums Edition in Frankfurt Univer-sitate.

The Crusades and the Silk Road

Güray Kırpık*

Abstract

The Silk Road, one of the oldest and biggest trade routes of history, is a road extending from China to Europe. On the map it appears like a band, and it has witnessed many great wars and rivalries throughout history. The military and political events that took place along the silk road had direct effects on commerce and economy. To many merchants, wandering armies, and adventurers of ancient civilizations, the Silk Road served as an important communicative link between cultures and economies.

During the time of the Han Dynasty (206 BCE-220 CE), this 5000-mile long trade route was possibly the world's first network linking Asia, Europe and Africa. Journeying on the Silk Road today, one can find traces of the travelers of earlier times, their ideas, and the goods they carried. This article focuses especially on the social and economic situation in the west bank of the Silk Road, the Levant, during the time of the Crusades and the effects of the Crusades on the Silk Road.

Keywords

Crusades, Silk Road, commerce, Levant.

* Assoc. Prof. Dr., Gazi University, Gazi Faculty of Education, Department of History Education - Ankara / Turkey
guray@gazi.edu.tr

Крестоносцы и Шелковый путь

Гюрай Кырпык*

Аннотация

Маршрут одного из древних и крупнейших торговых путей - Великого Шелкового пути начинается в Китае и простирается до Европы. Этот путь, словно связующий пояс между Востоком и Западом, проходит через территорию, которая на протяжении всей истории была ареной соперничества, великих битв и сражений. На Великом Шелковом пути происходило много важных военных и политических событий, и это напрямую влияло на состояние торговли и экономики.

Во времена династии Хань (206 до н.э.- 220 н.э.) этот путь был единственным в мире связующим звеном Европы, Азии и Африки длиной в 5000 миль. Сегодня, путешествуя по маршруту Шелкового пути, можно увидеть следы людей, путешествий и товаров того времени. В этой статье рассматриваются социально-экономическое положение в западном крыле Шелкового пути в период крестовых походов и влияние крестоносцев на Великий Шелковый путь.

Ключевые Слова

крестоносцы, Великий Шелковый путь, торговля, Восточное Средиземноморье.

* доцент, доктор, университет Гази, педагогический факультет Гази, кафедра истории – Анкара / Турция
guray@gazi.edu.tr

19. Yüzyılda Düzce Kazasına Göçler*

Zeynel Özlü**

Özet

19. yüzyılda Rusya'nın uyguladığı yayılmacı politikaların neticesi olarak Düzce'ye Kafkasya, Balkanlar ve Kırım'dan göçmenler iskân edilmiştir. Bunun nedeni buranın diğer Osmanlı şehirlerine göre daha az nüfus yoğunluğuna ve verimli arazilere sahip olmasıdır. Yapılan göçlerin sonucunda bölge nüfusunun %45'i göçmenlerden meydana gelmiştir. Bölgeye göçmenler genelde toplu olarak yerleştirilmiştir. Toplu iskân, gelen göçmenlerin ilk dönemlerde Osmanlı dil ve kültürüne uyumda sorunlar yaşamasına neden olmuştur. Toplu olarak yerleştirilenler kimliklerini koruyabilmişken, karma olarak yerleştirilenler iskân edildikleri bölgelerin kültürüyle kaynaşmışlardır.

Bölgenin Anadolu ve İstanbul arasında geçiş noktası olması bölgeye Karadeniz bölgesinden iç göçlerin yapılmasına neden olmuştur.

Anahtar Kelimeler

19. yüzyıl, Göç, Osmanlı nüfusu, Düzce, Akçakoca, Kafkasya, iskân.

Giriş

19. yüzyılda Osmanlı genel nüfusu azalırken daralan Osmanlı sınırları içerisindeki Müslüman Türk nüfus kaybedilen topraklardan gelen göçlerle artış kaydetmiştir. 1844'lerde Osmanlı genel nüfusu 35 milyon civarında iken kaybedilen topraklar ve göçler nedeniyle 1914'te toplam nüfus 18 milyon civarına inmiştir (Yediyıldız 1999: 507). Osmanlı Devleti, savaş ve antlaşmalar yoluyla kaybettiği yerlerdeki varlığını sürdürmek gayesiyle insan hakları ve azınlıklar statüsüne dayanarak Türkiye sınırları dışında kalan Müslü-

* Bu makale, Düzce Belediyesi Başkanlığı tarafından desteklenmekte olan İlkçağdan Cumhuriyete Düzce Tarihi (Ahali-yi Sadıka veya Sefine-i Nuh) adlı proje çerçevesinde hazırlanmıştır.

** Doç. Dr., Gaziantep Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü – Gaziantep / Türkiye
zeynelozlu@hotmail.com

manları himaye etmeye çalışmışsa da (İpek 2002: 22) Anadolu ve Balkanlar'a yine de birçok göç yapılmıştır. Evlerini, akrabalarını, yurtlarını terk eden bu insanların göç etmesinin en önemli nedeni Müslüman halka uygulanan dini baskılar ve Ruslaştırma siyasetinden kaynaklanan sıkıntılardır. Nitekim bunlar sadece topraklarından ayrılmakla kalmamış, bir kısmı taşınmaz mallarını değerinin altında elden çıkarmak zorunda kalmış bir kısım taşınmazlara da Rus hükümeti tarafından el konularak mağdur edilmiştir. Göçmenlerin istikamet olarak Osmanlı ülkesine yönelmelerindeki en önemli neden ise hiç kuşkusuz iki toplumun ortak noktası olan İslâm olgusudur (Kılınç Ocaklı 2002: 902, 904). Yapılan göçlerde göçmenler önce Karadeniz'in kuzey limanlarında toplanmış, daha sonra buralardan gemilerle iskân edilecekleri yerlere taşınmışlardır (Alkan 2005: 419).

Anadolu'nun muhtelif bölgelerine yapılan göçlerle ilgili bir takım özel ve genel çalışmalar yapılmışsa da Düzce'ye yapılan göçleri etraflı olarak inceleyen herhangi bir çalışma bulunmaması bu alanda eksikliğe neden olmaktadır. Bu çerçevede bu araştırmanın amacı Düzce'nin göçmen iskânı için niçin tercih edildiğini, *Türkiye Cumhuriyeti'nin temeli kültüredür* ilkesi çerçevesinde nüfus açısından her millettten insanı barındıran ve bu nedenle Sefine-i Nûh olarak tanımlanan Düzce'nin sosyo-kültürel haritasını ve Düzce'de 19. yüzyıl sonlarında meydana gelen sosyal ve kültürel gelişme ve değişmeyi ortaya koymaktır. Böylelikle Düzce'nin ve Anadolu'nun sosyo-kültürel tarihine bir katkı sağlanacak ve kentin 19. yüzyıl ortalarındaki sosyal ve kültürel durumunun yüzyılın sonundaki yeni ve dinamik yapısı ortaya konacaktır. Bu olguyu objektif bir şekilde ortaya koyabilmenin en gerçekçi yolu bölgeye XIX. yüzyılda yapılan göçlerin incelenmesi ile ortaya çıkacaktır.

Düzce'ye İskanın Nedenleri

Osmanlı Devleti muhtelif nedenlerle yer değiştirmek isteyen muhtelif millet, aşiret ve cemaatleri toplu olarak değil dağınık olarak iskân etmeye çalışmıştır. Bunun nedeni bölgelerde meydana gelecek olası *ötekileşmelerin* önüne geçmek ve göçmenleri *Osmanlılık* şemsiyesi altında birleştirmektir.

Devletin göçmenleri Düzce'ye iskân etmesindeki en önemli neden bölgenin fiziki ve demografik yapısıdır. 23 Kasım 1913 tarihli *Anadolu'da Tanın* gazetesinde Düzce bölgesi anlatılırken bölgenin ova tabanına sahip, ulaşımı kolay bir geçiş bölgesinde bulunduğu, arazisinin son derece geniş, ormanlık bir yapıya sahip olduğu vurgulanmıştır (Ahmet Şerif 1999: 389). Buna bölgenin fiziki durumuna göre az bir nüfus içermesi niteliği de eklendiğinde, demografik durumla doğru orantılı olarak bölgeye kesafetli göçlerin yapılmasının nedeni daha iyi anlaşılacaktır. Bu çerçevede Düzce'de birçok göçmen köyü kurulmuştur (Aslan 2005: 162-163). Mesela Akçakoca'da bulu-

nan Armutlu (Hemşin), Çiçek Pınarı (Şipir), Melen Ağzı, Davut Ağa (Acı Elma), Dilaver, Esmâ Hanım, Doğancılar, Döngelli, Edilli, Fakıllı, Göktepe, Hasan Çavuş (Çerkez Köy), Kalkın (Topuz), Karatavuk, Kirazlı, Kuruçöl, Kurukavak, Tahirli, Tepeköy, Uğurlu (Meze), Yenice ve Yeşilköy adlı köyler 19. yüzyılda Kafkasya'dan gelen Çerkez ve Gürcü göçmenlerle Karadeniz'in Artvin, Hopa, Ardeşen, Ordu, Giresun ve Hemşin gibi yerlerinden göçen insanlar tarafından kurulmuştur (Özlü 2008: 248-249).

Düzce'de Yaşayan Halklar

Düzce Kazası'nda yaşayan insanlar belgelerin ifadesiyle *kendi diniyle müte-deyyin lisantıyla mütekellim* bir halktır. Bölgede yaşayan halklardan hiçbirisi örf, adet ve geleneklerini terk etmemiştir. 1844 yılı sayımında bölgede yaşayan insanların tamamına yakını Türk ve İslâm iken Kafkasya vb. yerlerden yapılan göçlerle bölgenin etnik yapısında bazı değişmeler gerçekleşmiş ve Düzce belgelerin ifadesiyle millet çeşidi olarak adeta *Sefîne-i Nûh*'a¹ dönüşmüştür. Göçmenler özellikle ilk geldiklerinde Türklere, Türk Hükümeti'ne hatta Osmanlılığa yabancı kalmıştır. Bunun muhtemel nedeni Çerkez ve Abazaların bölgeye göç ettiklerinde bölgenin yerli halkı olan Türk unsuru arasında iskân ettirilmemesi ve bunlar için ayrı köyler oluşturulmasına izin verilmesidir.² Nitekim Düzce'de Sultan Abdülmecid ve Abdülaziz zamanlarında Kafkasya'dan, Doğu Karadeniz'den, Doğu Anadolu'dan, Rumeli'den gelen göçmenlerle yeni mahalleler kurulmuştur (Konukçu 1984: 19).

Bölgeye yapılan göçlerin bir sonucu olarak nüfus 1894 yılında 31876 kişi iken, 1897 yılında 38406 kişiye,³ 1906-1907 yıllarında 58755 kişiye yükselmiştir.⁴ Nüfus 1341 (1925) yılında ise 52630'a düşmüştür. (Birgören 2008: 362)

Tablo 1: 1324 Tarihli Sâlnâme'ye Göre Düzce'de İslâm Nüfusu (1906-1907)⁵

Millet	Miktarı	Müslüman Nüfusa Oranı	Genel Nüfusa Oranı
Türk	24723	42,08%	35,75%
Çerkez	9813	16,70%	14,19%
Abaza	6914	11,77%	10,00%
Rumeli Muhâciri	4891	8,32%	7,07%
Tatar	1242	2,11%	1,80%
Kürd	747	1,27%	1,08%
Laz ve Gürcü	3225	5,49%	4,66%
Ordulu	6405	10,90%	9,26%
Boşnak	90	0,15%	0,13%
Kıpti Müslüman	705	1,20%	1,02%
Toplam	58755	100,00%	84,96%

Düzce'de Konuşulan Diller ve Dini Durum

Çerkez ve Abazalar, Khabze adı verilen toplumun her alanını düzenleyen gelenekleri, geleneklerine olan sıkı bağılıkları ve *tamim-i maârif hususunda lakayd davranmaları nedeniyle* Türkçe konuşmaya ve Türkçe kitaplara pek alışmamışlardır. Bu nedenle sosyal kurallarında kesinlikle hiçbir değişiklik meydana gelmemiştir.⁶ Buna ek olarak Çerkezlerin acı verici bir yakın geçmişe sahip olması birbirlerine daha sıkı bağlı ve kendi içine dönük bir toplum olarak yaşamasına neden olan önemli bir veridir (Ahmet Şerif 1999: 385). Çerkez ve Abazaların bu durumuna karşın Laz ve Gürcülerin yeni kültürlerle açık birer toplum olmaları nedeniyle, milli adetlerinde önemli değişiklikler meydana gelmiş ve çoğu Türkleşmiş ve Türkçeyi güzel konuşur hale gelmişlerdir. Düzce Kazası'nda konuşulan diller Türkçe, Tatarca, Kürtçe, Ermenice, Rumca, Çerkezçe, Abazca, Gürcüce, Lazca, Ordulu⁷ dili, Boşnakça ve Kiptilerin konuştuğu dildir. Bunlardan Türkçe ve Tatarca Altay, Kürtçe ve Ermenice Hind-Avrupa dil ailesinin İran dilleri bölümünden, Boşnakça Slav dillerinden, Kipti lisanı ise *elsine-i hâmiye*-dendir. Bölgede resmi ve umumi din İslâmdır. Nüfus mevcudunun %98'i İslâm, %2'si ise Hristiyanıdır.⁸

Dış Göçler

a) **Düzce Muhâcirûn Komisyonu:** 18. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti göç ve iskân işleriyle uğraşmak mecburiyetinde kaldığı halde III. Selim ve II. Mahmud zamanlarında göçmenlerin iskânından sorumlu bir ihtisas komisyonu kurulmamıştır. Tanzimat dönemine kadar göçmenler ya doğrudan doğruya Bâb-ı Âli tarafından gönderilen talimatlar çerçevesinde ya da gelenlerin kendileri devletin yetkili organlarına müracaat ederek uygun yerlere yerleştirilmişlerdir. Göçmenlerin eyaletlerdeki iskân meselesi ise Ticaret Nezareti koordinasyonluğunda taşra yöneticileri tarafından çözümlenmiştir. Gelen göçmenlerin sayısının gittikçe artması ve Şehremaneti dairesinin işlerinin yoğunlaşması nedeniyle 5 Ocak 1860 tarihli irade-i seniyye ile Muhâcirûn Komisyonu kurulmuştur. İskân işleri için vilayetlere de iskân memurları tayin edilmiştir. Muhâcirlerin sayısının ve buna bağlı olarak iş yoğunluğunun da artması nedeniyle taşra da bulunan mahalli yöneticiler de kendi içlerinde özel birimler kurabilmişlerdir (Saydam 1997: 101-108).

Düzce muhâcirûn komisyonu bir başkan, iki üye, bir nüfus memuru ve bir kâtipten meydana gelmektedir. 1892-1894 yıllarına ait salnamelerde komisyon görevlileri hakkında bilgi verilmemiştir. Komisyonun başkanı maarif meclisi birinci üyeliğini yapan Hamdi Bey'dir.⁹

Tablo 2: Muhâcirûn Komisyonu Üyeleri¹⁰

Muhâcirûn Komisyonu	
Reis	Hamdi Bey
Üye	Ahmed Efendi
Üye	Ali Osman Efendi
Nüfus Memuru	İbrahim Efendi
Katib	Ferhad efendi

b) Muhâcirlerin Karşılaştığı Sorunlar: 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti'nde büyük çaplı göç hareketleri yaşandıkça (ayrıntılar için bk. Yel vd. 2008: 958, Karpas 2003:113) sevk olundukları vilayetlere hususi tâlimatnâmeler gönderilerek göçmenlerin hangi esaslar çerçevesinde iskân edilecekleri konusunda bilgi verilmiştir. Silistre Valiliği'ne gönderilen ve Kırım göçmenlerinin iskân esaslarını belirleyen tâlimatnâmeye göre göçmenler:

- Din ve mezheplerine bakılmaksızın kabul edilecekler,
- Kesin iskân edilmeye kadar civar köy ve kazalarda geçici olarak barındırılacaklar,
- Masrafları devlet tarafından karşılanacak,
- Kesin iskân sırasında zengin olanları evlerini kendileri yapacak, olmayanların ise devlet tarafından yaptırılacak,
- Ziraat yapacaklara imkan sağlanacak ve tohumluk verilecek,
- Göçmenlerden belli bir süre vergi tahsil edilemeyecek ve askere alınmayacaklar (Tepekaya 2006: 230).

Bu talimatnamede belirtilen hususların hemen hemen aynısı Kastamonu Vilayeti'ne bağlı Düzce kazasında iskân edilen muhâcirler üzerinde de uygulanmıştır.

1. **İzin:** Osmanlı Devletinde göç veya seyahatlerde kişilerin mutlaka izin alması gerekmektedir. Bir kazadan bir diğer kazaya gidebilmek için 2 ay süreli geçerliliği olan mürur tezkiresi alındığı gibi (Özkaya 1996: 215), ülke dışından yapılan göçlerde de ilgili birimlerden izin almak gerekmektedir.

2. **İskân Yeri:** Göçmenler bir bölgeye iskân edileceği zaman ilkönce iskân yapılması düşünülen sancağa merkezden bir yazı gönderilerek sancak dâhilinde muhacir iskân edilecek arazi olup olmadığı konusunda bilgi alınmıştır. Şayet yanıt olumlu olursa iskân edilecek yerlerde keşif çalışmaları yapılmıştır. Bolu Sancağı'nın Karadeniz sahilinde bulunan kazaları dağlık olduğundan buralara (Dirgene, Devrek, Yılanlıca, Hisarönü, Alaplı, Akçaşehir, Ereğli) iskân hususuna pek sıcak bakılmamıştır.¹¹ Göçmenler iskân edecekleri

bölgeye geldiklerinde genelde ilkönce akrabalarının yanına yerleşmiş daha sonra da iskânlarının tescili konusunda mahalli hükümet temsilcilerine müracaatta bulunmuşlardır. Böyle bir durumda resmi görevliler ilkönce kişinin nasıl geldiğini tespit edip tutanak hazırlamışlardır. Kişinin elinden tabiiyetini terk ettiğine ilişkin bir senet ve arzuhal alınarak, pasaportu var ise pasaportu ile beraber bu evrakların Muhâcirin İdare-i Umûmiyesi'ne gönderilmesi hususunda vilayet merkezine talepte bulunmuşlardır.¹²

3. Hane Sorunu: Muhâcirler için yapılacak hane inşaatlarının gelişigüzel yapılmamasına özen gösterilmiştir. Bu amaçla ilkönce hane inşa edilecek yerin haritası çizilmiştir. Muhâcirler için hane inşa edilecek yer mîrî arazi olabildiği gibi şahsa ait araziler de olabilmıştır. Gerek mîrî gerekse satın alma¹³ yoluyla elde edilen araziler üzerine bina inşa edebilmek için merkezden izin almak gerekmektedir. Mîrî arazi üzerine yapılacak hanelerin bedeli zaman zaman öşür vergisinden karşılanmıştır (9 Ağustos 1893).¹⁴

Ahalinin halini teftiş ve bazı kazalarda kötü şartlar altında bulunan muhâcirler için inşa edilen hanelerin tamamlanması için kural gereği 6 ayda bir kontrol yapılmaktadır. (3 Ağustos 1861).¹⁵

4. İaşe Sorunu: Kazaya yerleşen muhâcirlerle başlan belediye tarafından akabinde vilayet ödeneğiyle iaşenin temini sağlanmıştır. İaşenin en önemli unsuru ekmektir, göçmenin yaşına göre günlük yarımşar veya birer kıyye ekmek tahsis edilmiştir. Bu konuda kaza, vilayet merkezi ve Muhâcirin-i İslâmiye Komisyonu âlisi birinci azalığı arasında muhtelif yazışmalar yapılmıştır (26 Ağustos 1900).¹⁶ Mesela müteveffa Adil Giray takımından olan muhâcirler Üskübü kazasına ilk geldiklerinde onlar için evvela haneler kurulması ve 22 günlük yevmiye temin edilmesi istenmiş ve bu konuda Muhâcirin Komisyonu'na talepte bulunulmuştur (23 Şubat 1864).¹⁷

Muhâcirlerin ihtiyaçlarının karşılanması konusunda bölgenin zengin ve varlıklı ailelerinin de duyarlı davrandıkları anlaşılmaktadır. Nitekim Düzce kazasında iskân edilmiş olan 40 hanelik bir muhâcir grubuna bölgenin eşrafı tarafından 12043 kuruş 30 pare nân-ı aziz ve nakliye masrafı yapılmıştır (17 Ekim 1864).¹⁸

5. Muhâcirlerin Uyum Sorunu: Bölgeye göç eden muhâcirlerin farklı kazalarda bulunan akrabaları ile sıkı sıkıya bağlı oldukları ve birbirleriyle haberleştikleri görülmektedir. Bolu etraf-ı şehir köylerinin muâyenesinde 60 haneden meydana gelen İtlâk adlı köyde sakin muhâcir Çerkezlerin ileri gelenlerinin Düzce kazası ve diğer yerlerde bulunan Çerkezlerin muâyenesi yapılmadığı müddetçe Meclis-i Kur'a'ya gelmemekte ısrar etmeleri¹⁹ bunun en bariz örneklerindendir.

Göçmenlerin kendi aralarındaki uyuma karşın diğer göçmenlerle uyum sağlayamadıkları, hatta karma iskânı kabul etmeyerek yöneticilere muhalefet ettikleri de görülmüştür.²⁰

6. Arazi Tahsisi ve Arazilere Müdahale Sorunu: Osmanlı Devleti'nde muhacirlerin her bir hanesi için muhtelif miktarlarda arazi tahsis edilmiştir. Bölgeye yerleştirilen Çerkez muhacirler için 90 dönüm,²¹ Kırım muhâcirleri için 25 dönüm arazi ayrılmıştır, arazilerin uygunluğu konusunda bilirkişinin görüşleri dikkate alınmıştır.²²

6. 1. Yerli Ahalinin Müdahaleleri: Göçmenlerin iskân edildiği arazilere zaman zaman yerli ahali veya mahalli hükümet tarafından müdahale edildiği görülmektedir. Mesela Düzce'nin Uzun Mustafa köyüne iskân edilmiş olan Kafkasya muhacirlerinin ellerinde bulunan bazı arazilere bölgede yaşayan yerli ahali tarafından müdahale edilmiş, Zekeriya adlı kişi vilayete (Kastamonu) bir arzuhal vererek arazilerine yerli ahalinin müdahalesinin önüne geçilmesi ve tapularının verilmesi konusunda gerekenlerin yapılmasını istemiştir (5 Mayıs 1887).²³

6. 2. Mahalli Hükümet Mensuplarının Müdahaleleri: Göçmenlere tahsis edilen araziler mahalli hükümet temsilcileri tarafından da suistimal edilmiştir. Bölgede bulunan mahalli hükümet temsilcilerinin göçmenlerle ilgili yaşanan sorunlarda yerli ahali lehine kararlar aldıkları görülmüştür.

Hamidiye köyüne iskân edilen Kafkasya kökenli göçmenlerin köy civarında kullandıkları meranın mahalli hükümet tarafından satılmaya kalkışılması,²⁴ Batum muhâciri Mehmed Abdullah adlı kişiye tahsis edilen arazinin Tapu Katibi Mustafa Efendi tarafından zapt edilmesi ve Mehmed Abdullah'ın ailesiyle beraber ortada kalmasıyla ilgili dilekçesi²⁵ bu konuda yaşanmış bir örneği gösterir niteliktedir. Yine Kiremid Ocağı ve Uzun Mustafa köyleriyle Düzce Kasabası arasındaki arazi, muhacirlerle yerli ahali arasında sorun olması üzerine mahkemeye taşınmıştır. Ancak mahkeme bu sınır sorunu hakkında herhangi bir karar vermediği halde arazinin Uzun Mustafa Köyü ahalisine tahsisi konusunda mahalli hükümet tarafından bir mazbata hazırlanmıştır. Bunun üzerine durum Kiremid Ocağı Köyü'nden Hüseyin Hüsnü adlı kişi tarafından şikayet edilmiştir (12 Ocak 1895).²⁶

7. Vergi Muafiyeti Sorunu: Muhacirlere devlet tarafından muayyen bir süre vergi muafiyeti tanındığı halde zaman zaman mahalli yöneticilerin göçmen unsurlardan vergi talep ettikleri de görülmüştür. Bu durumlarda da göçmenler her zaman hukuka başvurabilmiş ve haklarının iadesi için ilgili mercilerden talepte bulunabilmiştir.²⁷

c) Düzce'ye Göç Eden Muhacirler

1. **Çerkez Muhâcirler** : Kafkasya'nın yerli halkı Çerkezler de Düzce'ye göçmüşlerdir. Bugün Düzce'de Çerkez ve Abazaların yaşadığı belli başlı 86 adet köy bulunmaktadır, bk. <http://www.dkkkd.org>.

Düzce kazası meclisince hazırlanan 22 Haziran 1864 (17 Muharrem 1281) tarihli mazbataya göre Düzce'ye bu tarihe kadar iskân edilen Çerkezlerin sayısı 4000'i aşkın nüfustan meydana gelen 500 haneye tekabül etmektedir. Bu nedenle Düzce ile mülhâkâtı olan Üskübü ve Gümüşâbâd bölgelerinde geçici olarak bile muhacir iskân edilecek yer kalmamıştır (19 Temmuz 1864).²⁸ Bununla beraber daha sonraki tarihlerde bölgeye kaçak yollarla muhtelif sayıda iç göçün²⁹ veya resmi kanallardan dış göçlerin gerçekleştiği görülmektedir. Nitekim 1907 yılında Düzce'de Çerkezlerin sayısı 9813'e yükselmiştir. Bu haliyle esas unsur Türklerden sonra bölgenin 2. büyük halkı olan (%14,19) Çerkezlere ait gözükmektedir.³⁰

1. 1. **Han ve Besni Kabilelerinin İskanı**: Çerkez Han ve Besni kabileleri evvela Düzce'de iskân edilmişlerse de birtakım sorunlar çıkması üzerine, 63 haneden ibaret olan Besni kabilesinin³¹ Düzce kazasında, 24 haneden ibaret olan Han kabilesinin ise Üskübü kazasında iskân edilmelerine karar verilmiştir. Bu duruma kabile mensupları da rıza göstermiş ve bulundukları yerde hanelerini inşa etmeye başlamışlardır. Ancak daha sonra kabile reisleri duruma kanaat etmeyerek Develi köyü arazisini inceleyerek buranın yerleşimleri için uygun olduğunu, hatta bölgede yaşayan ahali uhdesinde bulunan bazı tarlaların bile kendilerine verilmesi konusunda ısrar etmişlerdir. Kabile mensuplarının çoğu bulundukları yerde *misâfireten sakın olup bulundukları yerde mutasarıfın iskân etmeye* dahi razı iken, reisleri bu tür görüşlere karşı gelerek kabile mensuplarının bu tür çözümlere razı olmaması gerektiğini gündeme taşımışlar, hatta muhacirler tarafından yapılan hanelerin inşasını terk etmeleri konusunda onları yönlendirmişlerdir. Ancak görevliler tarafından yapılan tahkikat neticesinde reislerin bu davranışındaki asıl amacın zaman geçirerek devletten yevmiye almak olduğu anlaşılmıştır. Bu olay üzerine durum Meclis-i Tanzimat'a bildirilmiş ve Meclis-i Tanzimat bölgede iskân edilen muhacirlerin başka yerlere gitmek istemesi durumunda kendilerine *yevmiye ve mekârî* verilmeyeceği hususunu karara bağlamıştır.³²

1.1.1. **Han ve Besni Kabilelerine Hane İnşası**: Düzce ve Üskübü kazalarında iskân edilmesine karar verilen Han ve Besni kabilelerine hane inşa edilerek bölgeye yerleşmelerinin sağlanması için ferman çıkarılmıştır. Bu çerçevede Üskübü kazasında iskân edilen Han kabilesinin hanelerinin inşasına başlanmışsa da Düz-

ce'ye iskân edilen Besni kabilesine hane inşa edilmesi konusunda bazı sıkıntılar yaşanmıştır. Bunun üzerine Besni kabilesi reisi Bışmâf, imamları İshak Efendi ve tercümanları Mirza Bey Der-saadet'e giderek haneler konusunda yaşadıkları bazı hoşnutsuzlukları dile getirmişlerdir. Bu kişiler Düzce'ye döndükten sonra Besni kabilesi için inşa edilecek hanelerin de Han kabilesine inşa edilecek haneler aya-rında olması yönünde adım atılmıştır. Besni kabilesi Düzce kaza sınırları içerisinde-deki Develi Kabri ve Muncurlualtı denen yerlere yerleştirilmiştir.³³

Düzce ve Üskübü kazalarında iskân edilen Çerkez muhâcirler için 1862 yılında hane inşasına devam edilmiş ancak masraflar için gerekli para Bolu kaymakamı tarafından ödenmemiştir. Bunun üzerine konuyla ilgili bir inceleme başlatılmıştır.³⁴

1.2. Şabsığ Kabilesinin Yerleşimi: Şabsığ kabilesi belgelerde Şabsığ adı yanın-da Şebisi olarak da tanımlanmıştır. Kabilenin reisi olarak Adil Giray Bey'in adı geçmektedir. Adil Giray Bey'in vefat etmesi ile beraber ona mensup olan Şebisi kabilesinin Düzce kazasında iskân edilmesi için ne şekilde hareket edileceğine ilişkin Bolu kaymakamlığı ve Muhâcirin Komisyonu riyaseti arasında yazışma-lar yapılmıştır.³⁵ Kabileye mensup 22 kişi Ankara üzerinden Bolu sancağına oradan da Düzce kazasına yerleştirilmiştir. Bu kişilerin Düzce'ye iskân konu-sunda ısrar ettikleri gözlenmektedir. Bunun nedeni olasılıkla Düzce'de akraba veya aynı kabile mensuplarının bulunmuş olmasıdır.³⁶ Akrabalık bağlarının güçlü olması daha sonraki yıllarda da bölgeye göçe neden olmuştur. Mesela asker kökenli Şabsığ İslâm b. Subeşe Düzce'de bulunan akrabaları yanına yerleşmek için bu meyanda dilekçe vermiştir.³⁷ Bölgeye yerleşmiş olan Şabsığ-lar'a da yevmiye ve arazi tahsisi yapılmıştır.³⁸

1.3. Bestân Kabilesinin Düzce'ye Yerleşimi: Çerkez muhacirlerinden Bestan kabilesi mensupları da Düzce kasabasında iskân edilmiştir. Bu mu-hacirler için 30 hane inşa edilmiştir. 20 hane daha inşa edilmesi için gerek-li kireç ve kereste hazır hale getirilmişse de bu haneler hemen inşa edile-memitir. Nitekim 20 hanenin diğer 30 hane gibi değil medrese biçimin-de³⁹ yapılması için resmi mercilerden izin alınmış ancak muhâcirlerin bir kısmı buna rıza göstermemiştir.⁴⁰

1.4. Bataklı Köyüne Çerkez Muhâcir Yerleşimi: Bataklı köyüne Çerkeze-lerin tam olarak ne zaman yerleştirildiği bilinmemektedir. Ancak 1865 yılı-na ait bir belgede Çerkezlerin bölgeye geçici olarak yerleştirildiği belirtil-mektedir. Muhâcirlerin daimi olarak iskânları için Talustan Bey tarafından yönetime bir dilekçe verilmiştir.⁴¹

1. 5. Çerkez Muhacirler için Mescit İnşası: 1871 yılında Düzce kazasında iskân edilen Çerkez muhacirlere bir ibadethane inşası için harekete geçil-

miştir. Yapılacak 1 mescit için ilkönce bir keşif yapılmıştır. Keşif gereğince mescidin toplam 6500 kuruşa mal olacağı belirlenmiştir. Bu miktarın 1000 kuruşu Çerkez muhacirler tarafından *iâne* olarak, geri kalanının ise 86 yılı inşaat tertibinden ödenmesi için çalışma yapılmıştır.⁴²

1.6. Çerkez Muhacirlere Zirai Amaçlı Kredi Verilmesi: Muhacirlerin bir an önce tarımsal işletmeler kurması ve üretime katkıda bulunması amacıyla hükümet tarafından hane başına tohum yardımı yapılmıştır. 1856 yılında muhacirlere ne kadar ve ne çeşit tohumluk yardımı yapılacağına ilişkin karar mahalli yöneticilere bırakılmıştır. Tohumluklar her ne kadar yardım olarak veriliyorsa da bunun hazineye büyük bir yük getireceği düşünülerek yardımların borç tarzında verilmesi uygun görülmüştür (Saydam 1997: 171)

Düzce kazasına yerleşmiş Çerkez muhacirlere de ziraatlarını ikmal etmek üzere *kefalet-i müteselsile* ile mal sandığından 30 bin kuruş borç verilmesi için vilayetten Şûrâ-yı Devlet'e mazbata gönderilmiştir. Bu muhacirlerden 20 hanenin (70 kişi) öküz ve tohumlukları olmakla beraber ziraata elverişli arazileri bulunmamaktadır. 30 hanenin (150 kişi) ise hiçbir şeyi bulunmamakta olduğundan 2 haneye 1 çift öküz ve 10 dönüm arazi verilmesi gerektiği ve bu çerçevede muhacirlerin tamamına 30 bin kuruş borç verilmesinin elzem olduğu belirtilmiştir. Ancak talebe verilen cevapta adı geçen muhacirlere 200 dönümden fazla arazi verildiği gerekçe gösterilerek arazi ihtiyacı talebi reddedilmiş, yapılacak para yardımının ise hazinenin zarara uğrama ihtimalini ortadan kaldıracak şekilde *kavî sened ve müteselsil kefalet*e bağlanması istenmiştir.⁴³

2. Abaza Dahum Muhâcirleri: Düzce'ye 1000 hanelik Dahum muhâciri iskân edilmiştir.⁴⁴ Ancak bu kadar muhacirin iskânları ve ta'yinâtı yeterli düzeyde sağlanamadığı için *telef olmakla* karşı karşıya kalmışlardır. Konu ile ilgili olarak mağduriyetlerinin giderilmesi konusunda Mustafa Bey ve arkadaşı tarafından şikayette bulunulmuştur.⁴⁵ 1907 yılında Düzce'de Abazaların sayısı 6914'tür. Bu haliyle Türk ve Çerkezlerden sonra bölgenin 3. büyük halkı Abazalar olarak gözükmektedir.⁴⁶

3. Gürcü Muhacirler: Düzce'nin Develi Köyü'ne Çerkez ve Gürcü orijinli göçmenler yerleştirilmiştir. Bu göçmenlere de diğerlerine olduğu gibi bir takım araziler tahsis edilmiştir.⁴⁷ Bölgeye 1909'a kadar aralıklarla göç olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁸ 14 Aralık 1913 tarihli Tanin gazetesinde Düzce'deki Gürcü nüfusu Lazlarla beraber 3225 olarak belirlenmiştir (Ahmet Şerif 1999: 383).

Gürcülerin bir kısmının Gümüşova taraflarında bulunan Çam Dağı ormanlarına gelişigüzel yerleştikleri tespit edilmiştir.⁴⁹

Düzce’de Gürcülerin yerleştirildiği diğer bir birim ise Şipir ve Dırardere köyleridir. Dırardere köyü aslen Batum muhacirlerinden olup Giresun’a yerleşmiş 28 hanenin Düzce’de bulunan Dırardere adlı bölgeye yerleşmesiyle kurulmuştur.⁵⁰

İç Göçler

Düzce ve civar bölgelere Orta Anadolu ve Karadeniz’den muhtelif zamanlarda izinli ve izinsiz bazı göçmenler gelmiştir. İzinsiz gelenlerden ilk anda tespit edilenler genelde hemen vatan-ı asliyelerine gönderilmeye çalışılmıştır.⁵¹ Muhacirlerin yol masrafları *orman vâridâtından* veya karşılığı mal sandığından ödenmek üzere kaza belediye sandığından karşılanmıştır.⁵² Muhacir grupların geldikleri yere ulaşınca kadar iâşelerinin karşılanması⁵³ yanında güvenlikleri de sağlanmaya çalışılmıştır.⁵⁴

a) **Kürtler (Şeyh Bezenli Aşireti):** Osmanlı Devleti’nde 17. yüzyıldan itibaren Anadolu’da ve Suriye’de aşiretlerin bulundukları bölgelere verdikleri zararı asgari düzeye indirmek ve konar-göçer gruplardan asker ve vergi alma amacıyla, aşiretlerin iskânı sıkça gündeme gelmiştir. 18. ve 19. yüzyıllarda da benzer sorunlar devam etmiş ve bu çerçevede yeni iskânlar yapılmıştır (Saydam 1993a: 243). Yapılan bu iskân faaliyetlerinden Şeyh Bezenli aşireti de nasibini almıştır. Nitekim aşiret mensuplarının, diğer bazı aşiretlerle beraber Ankara, Yozgat, Kırşehir, Nevşehir, Çorum, Konya, Sivas ve Yozgat taraflarını yaylak ve kışlak olarak kullandıkları görülmektedir (Saydam: 1993: 236). Bu çerçevede Şeyh Bezenli aşiretinin de Osmanlı Devleti tarafından zaman zaman göçe zorlandığı ve aşiret mensuplarının bir kısmının 18. yüzyıl sonlarında Düzce ve Üskübü kazalarına iskâna tabi tutuldukları tahmin edilebilir. Nitekim Haymana kökenli aşiret mensuplarının Düzce ve Üskübü’ye 1790’larda geldiği⁵⁵ belgelerden anlaşılmaktadır. 1844 yılında Düzce kazasında 48 hane,⁵⁶ Üskübü kazasında ise aşiret mensubu belli sayıda hane⁵⁷ yaşamaktadır.

14 Aralık 1913 tarihli Tanin gazetesinde bölgedeki Kürt nüfusu 747 olarak belirlenmiş, gazetenin 21 Kasım 1913 tarihli sayısında yaşam alanları olarak Ma’mûre, Paşakonağı, Bahçeköy, Köprübaşı ve Ballica köylerinin adı verilmiştir (Ahmet Şerif 1999: 384, 388).

Aşiretin yılda 650 kuruş maktû malı olup, bu gelir *ber vecchi mâlikâne* Süleyman Feyzi adlı kişiye tevdi edilmiştir.⁵⁸

b) **Ordulu Muhacirler:** Düzce ve civar kazalara da Karadeniz’in muhtelif bölgelerinden tezkireli ve tezkiresiz olarak muhtelif göçler gerçekleştirilmiştir. 21 Kasım 1913 tarihli *Anadolu’da Tanin* gazetesinde Orduluların Düzce’ye göç etmelerinde etkili olan nedenler olarak geldikleri yerde yaşadıkları *yersizlik, işsizlik, hükümetten kaçaklık gibi sebepler* ileri sürülmüştür.

Ordu Kazası'nda arazi yavaş yavaş sayılı ellerde çiftlik, fındıklık haline dönüştüğünden bunlar arazisiz kalmışlardır (Ahmet Şerif 1999: 385-386).

Ordulu göçmenlerin bölgeye gelmesi, mahalli güçleri bir takım tedbirler almaya itmişse de bunlar yeterli olmamıştır. Bununla beraber yapılan tahkikatlar da göçmenlerin Düzce'ye yerleşmelerinde geldikleri bölge hükümetinin müsamahası yanında Düzce kaymakamlığının müsaadesinin de etkili olduğu anlaşılmıştır. Nihayet Şûrâ-yı Devlet kararıyla Ordulu göçmenlerin en azından mîrî ormanlardan çıkarılarak ormanlara uzak bölgelere yerleştirilmesine karar verilmiştir.⁵⁹ Bu çerçevede Sırtpınarı bölgesi civarında bulunan Örekiçi mîrî ormanlarına 2000'e yakın hane (15.000'i aşkın kişi),⁶⁰ Kavakbıkcısı mîrî ormanlarına ise 1885 yılına kadar 346 hane,⁶¹ yerleştirildiği anlaşılmaktadır.

Düzce kazasına muhtelif tarihlerde Ordu kazasından Rum orijinli insanların da göç ettiği görülmüştür. Düzce'ye Rumların göçü ile ilgili tespit edilen ilk belge 1901 tarihli'dir. Bu vesikaya göre Büyükpınar (Kurdusu) bölgesine 1888-1889 yıllarında⁶² Ordu kazasından 100 hanelik Rum cemaati göç etmiş ve Büyükpınar Köyü kurulmuştur.⁶³

1894 yılında bölgeye 20 hane Rum ailesi daha göç etmiştir.⁶⁴ Bölgeye bir diğer Rum göçü 19 hane ile 1896-1897 yıllarında gerçekleşmiştir.⁶⁵

14 Aralık 1913 tarihli Tanin gazetesine göre Rumlar kazada nicelikçe olduğu gibi keyfiyet bakımından da dikkate değer bir duruma sahip olmamışlardır. Öyle ki bölgedeki toplam Rum nüfusu 788 kişi olup, genelde çiftçilik, kerestecilik ve odunculuk ile uğraşmışlardır (Ahmet Şerif 1999: 383, 387).

Göçlerin Düzce'nin Sosyal Hayatına Tesirleri

1844 yılında yapılan sayımda bölgedeki Türk nüfusu dışındaki unsurlar parmakla gösterilecek kadar azken (Özlü 2009a) yüzyıl sonlarına doğru bölgeye yapılan iskânlar ile bölgenin sosyo-kültürel durumu önemli oranda değişikliğe uğramıştır. Bununla beraber Bolu Vilayeti Salnamesi'nde bölgede bulunan Çerkez ve Abazalar dışındaki milletlerin Türkleştiği, buna karşılık Çerkez ve Abazaların buna direndiği belirtilse de⁶⁶ bölgeye ait kadı sicilleri zamanla Çerkez ve Abazaların da Osmanlılık olgusuna direnemediği ve bu olguyu bir süre sonra içselleştirdiğini göstermektedir. Nitekim Cedidiye Mahallesi ahalisinden Çerkez Hacı İshak Lütfi Bey tarafından bölgede Cedidiye Câmisi ve medresesinin inşa edilmesi,⁶⁷ Çerkez Gazizâde İshak Efendi⁶⁸ ve Tophane-i Amire Meclis Kalemî kâtibi Çerkez Hacı Yusuf Senânî Efendi b. Musa Efendinin gelirini Düzce'deki mekteb-i ibtidâîyelere tahsis ettikleri birer vakıf kurmaları,⁶⁹ Cedidiye mahallesinde sakin Çerkez ve Nakşibendi Tarikatı halifelerinden olan Şeyh Hacı Hasan Hilmi Efendi b. Ali'nin bölgenin iki tekkesinden birisini kurması,⁷⁰ bölgeye atanan eytam müdürlerine varlıklı ve saygın kişilikleri nedeniyle Çerkez Ku-

yumcu Hacı Ali Efendi ve Kiremid Ocağı'ndan Çerkez Hüseyin Bey'in kefaletinin yeterli görülmesi⁷¹ Çerkez ve Abaza muhacirlerin Düzce'de önemli bir güç unsuru haline gelerek 1920'li yıllarda Düzce, Bolu ve Gerede kazalarında Osmanlı hükümetine bağlı mahalli hükümetlerin egemen olmasını sağlamaları gibi olaylar, Çerkez ve Abazalarla ilgili tezimizi destekleyen muhtelif donelerdendir.⁷²

Düzce ve Akçakoca'nın Göç ve İskan Açısından Karşılaştırılması

Düzce ve Akçakoca'nın etnik oluşumunu anlayanın yolu her iki bölgeye 19. yüzyıl sonlarında yapılan göçlerden geçmektedir. Göçmenlerle bölgedeki İslam nüfus yoğunluğu önemli oranda artış kaydetmiştir.

Kafkas göçmenleri açısından Düzce bölgesi Akçakoca'ya göre daha yoğun bir yerleşim alanı olmuştur. Akçakoca bölgesine ise daha çok Karadeniz'in muhtelif yörelerinden gelen aileler iskân edilmiştir. Karadenizli göçmenlerin daha çok Akçakoca bölgesini tercih etmeleri Akçakoca'nın bir kıyı kenti olmasıyla, Kafkas kökenli göçmenlerin de çoğunlukla Düzce'ye iskân edilmesi Düzce'nin iklimiyle ilgili gözükmemektedir. Nitekim 19. yüzyıl sonlarında göçlerin bölgede meydana getirdiği demografik durum günümüze kadar tevarüs etmiştir.

Kafkas kökenli göçmenlerin genelde Düzce'ye iskân edilmeleri bölgenin ova olması, ekilebilir geniş alanlara sahip olmasıyla ilgilidir. Nitekim Düzce'de tütün, tahıl ve pirinç gibi muhtelif zirai sektörler daha gelişmiş, dolayısıyla Kafkas göçmenleri için Düzce daha cazip bir alan olmuştur. Bölge, nüfus azlığı nedeniyle başlangıçta yeterli üretim düzeyine sahip değilken, özellikle Düzce'ye yapılan yoğun göçlerle Düzce'de üretim olağanüstü düzeyde artış kaydetmiştir. Mesela Düzce'de 1844'te yıllık 13335 kıyye tütün üretilmişken (Özlü 2008a: 411-420) bu miktar 1897'de yılda yarım milyon kıyye civarında,⁷³ 1907'lerde yılda 1 milyon kıyye,⁷⁴ 1925 yılındaysa 3 milyon kıyye civarına⁷⁵ yükselmiştir. Buna karşılık, Akçakoca'nın bir sahil kasabası olması, bölgede tarımsal işletmelerden ziyade Karadenizli ailelerin en önemli geçim kaynaklarından olan denizcilik ve kereste sektörünün gelişmesine neden olmuştur.

Düzce ve Akçakoca bölgelerine yerleştirilen göçmenler genelde toplu olarak iskân edilmek istenmişlerdir. Bu durum kısmen gerçekleşmiştir. Toplu yerleşimdeki amaç Çerkez ve Abaza kabile reislerinin ayrıcalıklarını ve Kafkasya'daki yaşam tarzlarını Düzce ve Akçakoca bölgelerinde de devam ettirmek istemesinden kaynaklanmış olmalıdır. Bu duruma zaman zaman Osmanlı Devleti ses çıkarmamıştır. Mesela 1854 yılından beri Kafkasya'dan köle getirilmesini yasakladığı gibi ülke içinde de köleliğin ortadan kaldırılması için çalışmalar yapmış ve göçler sırasında köleliğe karşı bir tutum sergilemiş olmasına rağmen, Çerkez asillerinin sahip oldukları köle-

lere zaman zaman ses çıkarılmamıştır. Ancak olabildiğince kölelerle efendileri ayrı olarak uzak yerlere yerleştirilmeye çalışılmıştır. 1864'te bu konuda bir de talimatname yayınlanmıştır (Habiçoğlu 1993: 170-171),

Göçler hem Düzce hem de Akçakoca'da çarpık bir kentleşmeye neden olmuştur. 19. yüzyıl sonlarında özellikle İzmir, İstanbul gibi bazı kentler kesif bir şekilde Batı'nın sinai mallarının etkisi altında kalmış ve üretim düzeyleri bundan olumsuz etkilenmiş olmasına rağmen, Düzce ve Akçakoca bölgeleri Batı'nın sinai mallarından çok az etkilenmiştir. Nitekim döneme ait tereke belgelerine batı orijinli malzemeler (gözlük vs.) çok az yansımıştır. Fakat bölgeye yapılan kesafetli göç bölgenin üretim düzeyini olağanüstü düzeyde artırmıştır.

Sonuç

1844 yılında Düzce'de yapılan sayıma göre Düzce'de ahalinin esas unsurunu büyük oranda Türkler oluşturmaktadır (Özlü 2009a). Daha sonraki dış göçlerle bölgenin nüfusu önemli ölçüde artmış ve esas unsur olan Türklerin niceliği (%36) azalmıştır.

Düzce'ye 19. yüzyılda Kafkasya'dan Çerkez, Abaza kabileleri ve Gürcüler, Balkanlardan Boşnak, Rumeli muhâciri ve Tatar, Karadeniz bölgesinden de Laz ve Ordulu olarak tanımlanan halklar göç etmiştir.

Bölgeye 1864 yılına kadar Çerkez kabilesi olarak 500 hane (4000 kişi) yerleştirilmiştir. Çerkezler'in bölgedeki sayısı 1907 yılına kadar 9813 kişiye ulaşmış ve bölgenin Türklerden sonra ikinci büyük nüfusunu oluşturmuştur.

14 Aralık 1913 tarihli Tanin gazetesine göre bölgedeki Çerkez nüfusu 9413 kişiye düşmüşse de Çerkezlerin Türklerden sonra bölgenin ikinci hâkim nüfusu olma nitelikleri devam etmiştir (Ahmet Şerif 1999: 383). Çerkezlerin az da olsa nüfuslarında bir azalma meydana gelmesi iç göç veya savaşlardaki kayıplarla açıklanabilir. Çerkezlerin nüfus yoğunluğu, kazanın yakın tarihini de önemli ölçüde etkilemiştir.

Günümüz Düzce kazasında ise şehrin sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasi hayatında bu güç hissedilebilir şekilde göze çarpmaktadır. Nitekim bölgede yapılan Çerkezler'e ait muhtelif törenlerde (düğün, cenaze, sünnet vs.) Çerkez kültürüne ait kıyafet, yemek örf, adet ve geleneklerin yaşatılması, çoğunlukla kültür içi evlilikler gerçekleştirilmesi ve halkın kendi aralarında zaman zaman Çerkezce konuşmaları bunun en bariz örneklerindendir.

Düzce'ye Abaza Dahum muhâciri olarak 1000 hane yerleştirilmiştir. Bölgedeki Abaza nüfusunun 14 Aralık 1913 tarihli Tanin gazetesinde 6914 olarak verilmesi (Ahmet Şerif 1999: 383) Abazaların nüfus yoğunluğunu muhtemelen artırdığını göstermektedir.

Düzce genel nüfusu 1913 yılına kadar sürekli artış kaydetmesine rağmen, 1925 yılına geldiğinde nüfusun 6125 kişi azaldığı görülmüştür. Bunun muhtemel nedeni ülkenin her bölgesinde olduğu gibi Düzce’de de birçok kişinin savaşlarda şehit olmasıdır.

Düzce’ye yerleştirilen muhacirlerden bazılarının iskân yerlerinden veya iskân edildikleri hanelerden memnun olmadıkları görülmüştür. Muhâcirlerin iskân edildikleri yerlerden ayrılmasına izin verilmemiştir. Bunun en önemli gerekçesi devletin Düzce ovasını şenlendirmek istemesidir. Böylelikle bir yandan muhacirlerin talepleri yerine getirilirken bir yandan da yeni üretim alanları oluşturularak devlete yeni vergi kalemleri oluşturulmuştur.

Muhacirlere, haneler inşa edilerek yeni idari birimler kurulmuştur. Muhacirlerin bir kısmına yapılan hanelerin devlet tarafından farklı bir mimaride (medrese biçiminde) yapılması kararlaştırılmasına rağmen muhacirlerin aynı biçim hanelerde ikamet etmek istemesi dikkate alınarak bütün hanelerin aynı modelde yapılması sağlanmıştır. Muhacirlere haneler yanında zaman zaman aksamalar meydana gelse de ekilecek arazi, her türlü tarımsal alet, tohum ve öküz yardımı da yapılmıştır.

Muhâcirlerin sosyo-kültürel ihtiyaçları için bölgede okul ve mescitler inşa edilmiştir. Bölgede kurulan Cedidiye Câmisi ve medresesi göçmenler tarafından inşa edilmiştir. Yine bölgede bulunan bütün sıbyan mekteplerinin sübvansiyonunu göçmenlerin kurduğu iki vakıf sağlamıştır. Bu veriler bölgenin göçlerle sadece tarımsal açıdan değil sosyal ve kültürel açıdan da canlandırıldığını göstermesi açısından önemlidir.

Göçmenlerin masrafları bölgenin ‘aşar geliri, belediye, Dahiliye nezareti inşaat kalemi veya bölgede yaşayan varlıklı kişilerin desteği ile karşılanmıştır.

Düzce’ye yapılan dış göçlerin diğer bölgelere yapılan göçlerden farkı muhacirlerin genelde toplu olarak yerleştirilmesidir. Bu nedenle bölgede birçok yeni idari birim kurulmuş ve göçmenlerin bir kısmı gerek Osmanlı Devleti gerekse yerli halkla bir süre kaynaşmamış ve örf, adet ve gelenekleriyle kendine özgü bir şekilde yaşamıştır. Bununla beraber muhacirlerin uzun vadede bölgede yaşayan yerli halkla kaynaştığı anlaşılmaktadır. Nitekim bölgeye iskân edilen muhacirlere devletin sağladığı imkanlar yanında bölgenin varlıklı aileleri de her türlü yardımı sağlamıştır.

Dış göçlerle doyuma ulaştığı için bölgeye yönelen yeni göç dalgalarına Düzce yerli halkı tepki göstermiş ve mahalli yöneticilere yeni iskânlar yapıldığı takdirde bölgeyi terk edecekleri tehdidinde bulunmuştur. Bununla beraber bölgeye yine de kaçak veya resmi yollarla iç ve dış göç olduğu anla-

şılmaktadır. Nitekim bölgenin İç Anadolu ve başkent İstanbul arasında bir geçiş alanında bulunması Karadeniz'in muhtelif yerlerinden bölgeye çoğu kaçak yollarla iç göçlerin gerçekleştirilmesine neden olmuştur.

Osmanlı başkentinin ihtiyaç duyduğu mahrukatin 50 bin çekisinin Düzce kazası ormanlarından karşılanması bölgeye kaçak yollarla gelip ormanlara yerleşen göçmenlerle, devletin çıkarlarını korumaya çalışan mahalli görevliler arasında sürtüşmelere neden olmuştur. Devlet iç göçlere karşı askeri tedbirlere başvurmuşsa da çözüme ulaşamamış ve en son özellikle Ordulu göçmenlerin (sayıları çok olduğu için) ormanlık alanlardan uzak birimlere iskân edilmesine göz yummuştur. Düzce'ye 1907 yılına kadar Ordu kazasından 2000 hanenin (15000 kişi) iç göç gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Ordulu göçmenlerin sayısı 1907 yılında 6405 kişiye tekabül etmektedir. Aradaki bir yıllık dönemde Ordulu göçmen sayısının bu kadar artması bölge nüfusunun niteliği açısından gerçekten önemli bir olgudur. Bununla beraber 14 Aralık 1913 tarihli Tanin gazetesinde Ordulu nüfusu olarak 5805 rakamının verilmesi (Ahmet Şerif 1999: 383) bölgedeki Ordulu muhacir nüfusun gittikçe azaldığını göstermektedir.

Açıklamalar

¹ Bolu Vilayeti Sâlnâmesi 1324, s. 261.

² Bolu Vilayeti Sâlnâmesi 1324, s. 263.

³ Kastamonu Vilayeti Sâlnâmesi 1314, s. 335-339./ Kastamonu Vilayeti Sâlnâmesi 1311, s. 481.

⁴ Akçakoca'da 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarındaki nüfus artışı hakkında bk. Özlü 2008: 248. Yine 18. yüzyıl başlarında küçük bir merkez olan Üskübü nüfusunun da 19. yüzyıl ortasında olağanüstü düzeyde yükseldiği görülmektedir (Özlü 2009: 429).

⁵ Salnamede Müslümanların toplam nüfusu yanlışlıkla 58.795 olarak hesaplanmıştır. Bolu Vilayeti Sâlnâmesi 1324: 261.

⁶ Bolu Vilayeti Sâlnâmesi 1324: 263.

⁷ 21 Kasım 1913 tarihli *Anadolu'da Tanin* gazetesinde Orduluların Türk, dillerinin de Türkçe olduğu belirtilmiştir (Ahmet Şerif 1999: 385).

⁸ Bolu Vilayeti Sâlnâmesi 1324: 263. Ancak salname üzerinde bizim yaptığımız analiz bölgenin dini dağılımını %85 Müslüman, %15 Hristiyan olarak göstermektedir.

⁹ Kastamonu Vilayeti Sâlnâmesi 1314: 195.

¹⁰ Kastamonu Vilayeti Sâlnâmesi 1314: 195.

¹¹ Bk. 4-5 Safer 1277 tarihli vesika. BOA, A. MKT. NZD, 65/324, Vesika 1, 2, 3.

¹² Bk. 10 Ramazan 1326 tarihli vesika. BOA, DH. MKT., 2623/109, Vesika 1, 2.

¹³ Bk. 2 M 1310 tarihli vesika. BOA, DH. MKT., 106/28.

- ¹⁴ BOA, DH. MKT., 106/28.
- ¹⁵ BOA, A. MKT. UM, 488/69, Vesika 1-2.
- ¹⁶ BOA, DH. MKT., 2395/100.
- ¹⁷ BOA, A. MKT. MHM., 274/76.
- ¹⁸ BOA, A. MKT. MHM., 315/9.
- ¹⁹ Bk. 24 Z 1301 tarihli vesika. BOA, DH. MKT., 1345/88.
- ²⁰ Bk. 12 M 1282 tarihli vesika. BOA, A. MKT. MHM., 334/23.
- ²¹ BOA, Y. MTV., 65/5.
- ²² Bk. 4-5 Safer 1277 (22-23 Ağustos 1860) tarihli vesika. BOA, A. MKT. NZD, 65/324, Vesika 1, 2, 3.
- ²³ BOA, DH. MKT., 1417/114.
- ²⁴ Bk.: 13 B 1304 tarihli vesika. BOA, DH. MKT., 1410/117.
- ²⁵ Bk.: 22 B 1317 tarihli belge. BOA, DH. MKT., 2275/150.
- ²⁶ BOA, DH. MKT., 331/38.
- ²⁷ Bk. 2 S 1306 tarihli vesika. BOA, DH. MKT. 1551/ 109'dan naklen (Özlü 2008: 101).
- ²⁸ BOA, A. MKT. MHM., 306/39, Vesika 1-4.
- ²⁹ BOA, DH. MKT., 2225/97./ BOA, DH. MKT., 2256/26.
- ³⁰ *Bolu Vilayeti Sâlnâmesi* 1324, s. 261.
- ³¹ Bir başka vesikada kabilenin 64 haneden ibaret olduğu belirtilmiştir. Bk. BOA, A. MKT. UM., 435/83, Vesika 1-3.
- ³² BOA, A. MKT. MHM., 193/58.
- ³³ BOA, A. MKT. UM., 435/83, Vesika 1-3.
- ³⁴ BOA, A. MKT. UM, 573/72.
- ³⁵ Bk. 6 S 1280 tarihli belge. BOA, A. MKT. MHM., 270/84.
- ³⁶ BOA, A. MKT. MHM., 301/17.
- ³⁷ BOA, DH. MKT., 1310/36, Vesika 1-2.
- ³⁸ BOA, A. MKT. MHM., 301/17.
- ³⁹ Göçmenler için yapılan evler ilk yıllarda daha büyük ve birkaç odalı olduğu halde, sonraları göçmenlerin miktar ve masraflarının büyük ölçüde artması nedeniyle evleri küçülmüş ve nihayet tek odalı küçük kulübelere dönüşmüştür (Habiçoğlu 1993: 130-131).
- ⁴⁰ BOA, A. MKT. NZD., 362/66, Vesika 1-2.
- ⁴¹ BOA, A. MKT. MHM., 325/89.
- ⁴² BOA, İ. DH., 628/43699.
- ⁴³ BOA, A. MKT. MHM., 431/70, Vesika 1-3.
- ⁴⁴ Muhâcîrlerin ne zaman iskân edildiği konusunda herhangi bir veri bulunamamıştır.

- ⁴⁵ BOA, DH. MKT., 1328/9.
- ⁴⁶ *Bolu Vilayeti Sâlnâmesi* 1324, s. 261.
- ⁴⁷ BOA, DH. MKT., 2275/150.
- ⁴⁸ BOA, DH. MKT., 2623/109, Vesika 1, 2.
- ⁴⁹ BOA, DH. MKT., 1590/119.
- ⁵⁰ BOA, DH. MKT., 2454/75.
- ⁵¹ BOA, DH. MKT., 601/13, Vesika 15-16.
- ⁵² Bk. 6 Zilkade 1325 tarihli belge. BOA, DH. MKT., 1196/14, Vesika 5.
- ⁵³ Bk. 6 Zilkade 1325 tarihli vesika. BOA, DH. MKT., 1196/14, Vesika 5. / Bk. 11 N 1326 tarihli vesika. BOA, DH. MKT., 2624/80.
- ⁵⁴ BOA, DH. MKT., 1196/14, Vesika 5.
- ⁵⁵ Belgede aşiretin, 1246 (1830-31) yılı dikkate alınır, bu tarihten yaklaşık 30-40 yıl önce Düzce'ye geldiği belirtilmektedir.
- ⁵⁶ BOA, ML. VRD. TMT., 3463. Defterde Ekrâd'ın Şeyh Bezenli aşiretine mensubiyeti açıkça belirtilmektedir.
- ⁵⁷ BOA, ML. VRD. TMT., 4958. Temettuat defterlerinde bölgede Ekrâd tâifesine mensup haneler yaşadığı belirtilmiştir. Ancak Ekrâd'dan olan hanelerden sadece 21 tanesinin Ekrâd'a mensup olduğu açıkça belirtilmiştir. Belirtilen haneler de vergi kaçırınlar listesinde yer almaktadır. Ekrâd'ın Şeyh Bezenli aşiretine mensup olduğu açıkça belirtilmese de bölgeye Şeyh Bezenli Aşireti mensuplarının iskân edildiği bilindiğinden (BOA, C. ML., 4435, Vesika 1, 2, 3.) Ekrâd olarak belirtilen tâifenin bir kısmı Şeyh Bezenli aşiretine mensup haneler olarak kabul edilmiştir.
- ⁵⁸ BOA, C. ML., 4435, Vesika 1, 2, 3.
- ⁵⁹ BOA, DH. MKT., 2499/58.
- ⁶⁰ Bk. 22 Ramazan 1325/29 Ekim 1907 tarihli vesika. BOA, DH. MKT., 601/13, Vesika 1-14.
- ⁶¹ BOA, DH. MKT., 2225/97./ BOA, DH. MKT., 2256/26.
- ⁶² Belgede Rumların bölgeye 1319 yılından 13 yıl önce yerleştikleri belirtilmektedir. Bu çerçevede Rumların 1306 yılında göç ettiği tahmin edilecektir.
- ⁶³ BOA, DH. MKT., 2519/91.
- ⁶⁴ BOA, İ. DH., Dosya No:1312, Gömlek No: 1311.L/12, Vesika 1, 2.
- ⁶⁵ BOA, DH. MKT., 2256/26.
- ⁶⁶ *Bolu Vilayeti Sâlnâmesi* 1324, s. 263. Ancak salname üzerinde bizim yaptığımız analiz bölgenin dini dağılımını % 85 Müslüman, %15 Hıristiyan olarak göstermektedir.
- ⁶⁷ VGMA, Vakfiye Defteri, 590, Sıra no: 57, s. 67./ Müstakil Bolu Vilayeti Sâlnâmesi 1324, s. 265.
- ⁶⁸ VGMA, Vakfiye Defteri, 2157, Sıra no: 99, s. 133.
- ⁶⁹ VGMA, Vakfiye Defteri, 2157, Sıra no: 99, s. 133.

⁷⁰ *Düzce Kadı Sicili* (DKS) 1155, s. 23-24, Nu: 92.

⁷¹ *DKS* 1145, s. 17, Nu: 142./ *DKS* 1161, s. 66.

⁷² *BOA, DH..EUM- AYŞ.*, 40/51, Vesika 1-3.

⁷³ *Kastamonu Vilayeti Sâlnâmesi* 1314, s. 439.

⁷⁴ *Müstakil Bolu Livâsı Sâlnâmesi* 1324, s. 266.

⁷⁵ *Bolu Livâsı Sâlnâmesi* 1341, s. 363.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

A. MKT. MHM., 193/58, 270/84, 274/76, 301/17, 306/39, 315/9, 325/89, 334/23, 431/70.

A. MKT. NZD, 65/324, 362/66.

A. MKT. UM., 435/83, 488/69, 520/63, 573/72.

C. ML., 4435.

DH..EUM- AYŞ., 40/51.

DH.MKT., 106/28, 331/38,601/13, 1196/14, 1310/36,1328/9,1345/88, 1410/117,1417/114,1590/119, 2225/97, 2256/26, 2275/150, 2395/100, 2499/58, 2519/91, 2623/109, 2624/80.

İ. DH., 628/43699. 1312/ 1311.L-12

MF. MKT., 61/1.

ML. VRD. TMT., 3463, 4958.

Y. MTV., 65/5.

Salnameler

Kastamonu Vilayeti Sâlnâmesi 1311, 1314.

Müstakil Bolu Vilayeti Sâlnâmesi 1324.

Düzce Kadı Sicilleri

DKS 1145, 1147, 1155,1161.

Vakfiyeler

Vakfiye Defteri, 590, Sıra no: 57 ve 2157, Sıra no: 99.

Diğer Kaynaklar

Ahmet Şerif (1999). *Anadolu'da Tanin*. C. I. Haz. Mehmed Çetin Börekçi. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.

Alkan, Mustafa (2005). "Türkiye'nin Temelleri Ya Da Göç". *Orta Karadeniz Kültürü*. Yay. Haz. Bahaeddin Yediyıldız vd. Ankara: Siyasal Kitabevi. 417-435.

Aslan, Cahit (2005). *Doğu Akdeniz'deki Çerkesler*. Adana: Serdar Yayınevi.

- Birgören, Hamdi (2008). *Bolu Vilayeti Sâlnâmesi 1341-1925*. Bolu: Bolu Belediyesi, Bolu Araştırmaları Merkezi Yay.
- Habiçoğlu, Bedri (1993). *Kafkasyadan Anadolu'ya Göçler*. İstanbul: Nart Yay.
- İpek, Nedim (2002). "1877-1878 Osmanlı- Rus Savaşı". *Türkler*. C. 13. Ankara: Yeni Türkiye Yay. 15-23.
- Karpat, Kemal H. (2003). *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*. Çev. Bahar Tırnakçı. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay.
- Kılınç Ocalı, Arzu (2002). "XIX. Yüzyılda İdil-Ural Bölgesinden Anadolu'ya Göçler". *Türkler*. C. 13. Ankara: Yeni Türkiye Yay. 896-906.
- Konukçu, Enver (1984). "Düzce Tarihi (İlk Devirlerden Cumhuriyete)". *Türkiye İmar Turizm ve Sanayi Mecmuası* 8: 12-23.
- Met Çünatıkho Yusuf İzzet Paşa (2002). *Kafkas Tarihi*. Türkçeleştiren Fahri Huvaj. Ankara: Adige Yay.
- Özkaya, Yücel (1996). "XIX. Yüzyılda Bolu'nun Durumuna Genel Bir Bakış". *Prof. Dr. Şerafettin Turan Armağanı*. Elazığ: Kültür Basım ve Yayımları. 213-219.
- Özlü, Zeynel (2009). *Batı Karadeniz'de Antik Bir Osmanlı Kenti Prusias Ad Hypium Üskübü (Konuralp)*. İstanbul: İtalik Yay.
- (2009a). "19. Yüzyılda Düzce ve Akçakoca Kazalarında Kullanılan Aile ve Kişi Adları". *Erdem Dergisi* 53: 145-184.
- (2008). *18. Ve 19. Yüzyıllarda Karadeniz'de Bir Kıyı Kenti: Akçakoca*. İstanbul: Yeditepe Yay.
- (2008a). "XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Düzce'de Tütün Üretimi". *EKEV Akademi Dergisi* 12 (35): 411-420.
- Saydam, Abdullah (1993). "Orta Anadolu'daki Aşiretlerin İskanı (1839-1853)". *Doğumunun 50. ve Hizmetinin 10. Yılında Prof. Dr. Bayram Kodaman'a Armağan*. Samsun. 227-256.
- Saydam, Abdullah (1993a). "Tanzimat Devrinde Halep Ve Musul Dolaylarında Aşiretlerin Yol Açtıkları Asayiş Problemleri". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 8: 243-255.
- (1997). *Kırım Ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Tepekaya, Muzaffer (2006). "Balkanlardan Anadolu'ya Göç Hareketleri Ve Saruhan (Manisa) Sancağı'na Göçler (1877-1914)". *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi* 8 (2): 213-240.
- Yediyıldız, Bahaeddin (1999). "Osmanlı Toplumu". *Osmanlı Devleti Tarihi*. Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu. C. II. İstanbul: Feza Yay. 441-513.
- Yel, Selma ve Ahmet Gündüz (2008). "XIX. Yüzyılda Çarlık Rusyasının Çerkesleri Sürgün Etmesi ve Uzunyayla'ya Yerleştirilmeleri (1860-1865)". *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. 3 /4: 949-983.

Migrations to Düzce in the 19th Century*

Zeynel Özlü**

Abstract

Owing to the invasion policy pursued by Russia in the 19th century, immigrants from Caucasus, the Balkans and Crimea were settled in Düzce by the Ottoman Empire. The reason for this was that Düzce had less population density than the other Ottoman cities and it had very productive agricultural lands. As a result of these migrations, the immigrants formed 45% of the population of the region. Those who were settled together managed to retain their own identities although they had some difficulties in adapting to Ottoman language and culture at the beginning. Those who were settled in mixed groups, on the other hand, assimilated with the culture of the areas they were settled in.

Due to the fact that this region was the transition point between the capital city Istanbul and Anatolia, the region attracted many immigrants from the Black Sea Region.

Keywords

19th century, emigration, Ottoman population, Düzce, Akçakoca, Caucasia, settlement.

* This article has been written within the framework of the project supported by the Municipality of Düzce titled, "The History of Düzce from Antiquity to the Republic (Ahali-yi Sadıka or Sefine-i Nuh)".

** Assoc. Prof. Dr., Gaziantep University, Faculty of Science and Letters, Department of History – Gaziantep / Turkey
zeynelozlu@hotmail.com

Миграции в Дюздже в 19 веке*

Зейнель Озлю**

Аннотация

В результате экспансионистской политики России в 19 веке в Дюздже были расселены мигранты-выходцы с Кавказа, Балкан и Крыма. Причиной этого является то, что плотность населения в этой области ниже, чем в других городах Османской империи и наличие очень плодородных земель. В результате этих миграций 45% населения Дюздже составили мигранты. Мигранты, как правило, расселялись скомпонованно. Подобное расселение в первоначальный период стало причиной возникновения проблем с адаптацией мигрантов к османскому языку и культуре. Тогда как расселенные скомпонованно мигранты сумели сохранить свою самобытность, расселенные отдельно мигранты смогли гармонично слиться с местной культурой.

Расположение данной области на границе Анатолии и Стамбула стало причиной внутренней миграции населения на данную территорию с Черноморского региона.

Ключевые Слова

19 век, миграция, османское население, Дюздже, Акчакоджа, Кавказ, проживание.

* Эта статья подготовлена в рамках проекта «История Дюздже начиная с древних времен до республики», курируемого управлением муниципалитета Дюздже

** Доц. Док., университет Газиантеп, факультет литературы и естественных наук, кафедра истории – Газиантеп / Турция
zeynelozlu@hotmail.com

The Syntactic Valency of Some Verbs in The Book of Dede Korkut: Diachronic Differences

Vügar Sultanzade*

Abstract

This article examines the verbs in the text of *The Book of Dede Korkut* (*Kitab-ı Dede Korkut*) whose syntactic valency shows differences when compared to Modern Oghuz languages. The verbs that we examine are the following: *as-* 'to hang', *at-* 'to shoot', *buluş-* 'to meet', *doy-* 'to have one's fill of something; to become satiated', *iliş-* 'to be hitched', *incin-* 'to be offended', *ko-* (*koy-*) 'to allow', *kon-* 'to settle; to peach', *kop-* 'to appear; to break out', *kur-*; *tik-* (*dik-*) 'to build; to set up, to pitch', *küs-* 'to be offended', *muştula-* 'to convey good news', *öp-* 'to kiss', *sarmaş-* 'to embrace one another'; *sor-* 'to ask', *sög-* 'to curse, to swear', *töğ-* 'to be born', *ur-* 'to strike; to beat', *usan-* 'to be tired of, to be bored', *yapış-* 'to grasp; to stick', *yaralan-* 'to be wounded'. These verbs are investigated from a diachronic point of view. The article also makes some explanations concerning the reasons for the diachronic changes.

Keywords

Dede Korkut, syntactic valency, verb, case, Turkish, Azerbaijani.

The notion of valency, originally a chemistry term, was introduced into modern linguistics by the French linguist L. Tesnière (1959). The syntactic valency of a verb is the syntactic positions which the verb opens for the sentence parts. Syntactic arguments take these positions. They can be ob-

* Assoc. Prof. Dr., Eastern Mediterranean University, Faculty of Education, Department of Turkish Language Teaching - Gazimagusa / TRNC
vugar.sultanzade@emu.edu.tr

ligatory or optional. Obligatory arguments of the verb are necessary elements for a well-formed clause, while optional arguments are mere additions that may or may not occur in the sentence (Emons 1974: 3, Kaseviç 1988: 96). Two kinds of syntactic valency are distinguished: quantitative and qualitative valencies. The quantitative valency is the number of its arguments. The arguments of a verb may have different morphological forms and they organize a hierarchical configuration: some of arguments more closely relate to the verb than others. The qualitative valency is the types of its arguments (s. Katsnel'son 1972: 44-45). Rich discussion on many aspects of linguistic valency is found in the literature (Helbig & Schenkel 1969, Emons 1974, Růžicka 1978, Kibardina 1979, Allerton 1982, Sommers 1987, Kaseviç 1988, Haegeman 1991, Fernández 2005-2008, Nikula 2006 etc.). In modern linguistics, the term valency is used in a broader sense: it comprises not only verbs, but all words that can function as predicates, and it stands for the “combining power” of elements at all levels of the language system, not just the syntactic level.

Verb valency has received relatively little attention in Turkic linguistics. Studies in this field usually focus on modern languages (Tsalkalamanidze 1987, Abdülhayoğlu 1990, Ozil 1990, Karaman 1996, Sultanov 2001 etc.). However, to dwell on the diachronic changes in valency is important for the description of the development of the verb system and generally, of the historical grammar of the Oghuz languages.

In this article, the syntactic valency of the verbs in *The Book of Dede Korkut* (*Kitab-ı Dede Korkut*) is investigated diachronically. The aim is to list the verbs whose valency shows differences in comparison to the facts of Modern Turkish and/or Modern Azerbaijani and to try to explain the reasons of the corresponding diachronic changes. The modern languages in question are descendants of the Oghuz language represented in *The Book of Dede Korkut* (BDK).

BDK was chosen for the study because it is one of the first common and most important sources of the Oghuz languages. Two manuscripts of BDK are known: the Dresden (Drs.) and the Vatican (Vat.) manuscripts. Both of them are probably from the sixteenth century; however, the language of the texts “is consistent with the books belonging to the late fourteenth or early fifteenth centuries” (Lewis 1974: 22). The investigated data is based on the facsimile of Ergin 1989. For the translation of the data, Lewis 1974 is used; nevertheless, some examples are translated by the author of the paper himself.

Both quantitative and qualitative valencies can be historically changed. We take into consideration the changes of both types. However, the diachronic changes in number of arguments are rare. We mostly consider the changes in the morphological forms of arguments. The case changes were the subject of some papers (Aslanov 1960, Xəlilov 1991, Karahan 1999, Erdem 2004, Sev 2004, Demirci 2007). It is especially important to focus on these changes, because old forms are sometimes wrongly considered as transcriber errors and are adapted to the modern language in new editions. For example, the phrase “ikisini bir *yərden* kafire yetürelüm” ‘let’s deliver both of them to the infidel’ written clearly in the Dresden manuscript (Drs. 17b 9-10) of *BDK* was wrongly recorded as “ikisini bir *yərde* kafire yetürelüm” (Zeynalov and Əlizadə 1988: 40, Ergin 1989: 92) and as “ikisini bir *yère* kafire yetürelüm” (Tezcan and Boeshoten 2001: 46) in the new editions of the text.

The comparative and descriptive methods were used for the research. All the verbs of *BDK* were compared with the corresponding verbs of modern Turkish and Azerbaijani, and only the verbs with modified argument structure were chosen. These verbs are reviewed below in alphabetical order.

As- ‘to hang’. The syntactic structures headed by this verb have three obligatory arguments. In the period of *BDK*, the semantic role of Locative indicating the hanging place was expressed by means of two different cases: a dative or a locative; cf.:

(1a) Meni *saña* asarlar, götürmegil ağac (Drs. 30a 1-2) ‘They are going to hang me on you; do not support me, tree’ (Lewis 1974: 52); Basub öldürmese anuñ başını keserler, *burca* asarlar (Drs. 89b 2-3) ‘If he does not subdue them and kill them, they will cut off his head and hang it on a turret’ (Lewis 1974: 118-119); *Ƙara başuñ terkiye* asayınmı? (Drs. 100a 9) ‘Shall I hang your dark head on my saddle?’ (Lewis 1974: 129).

(1b) Bu otuz iki baş kim *burcda* asılmış idi kaçan aslanıla kara buğ[r]anuñ yüzün görmemişleridi (Drs. 88b 8-9) ‘Those thirty-three heads which hung on the battlements had never so much as seen the faces of the raging lion and the black camel’ (Lewis 1974: 118).

The most noticeable example of the use of this argument is the following parallel sentences that contain the dative case in one of the manuscripts and the locative case in the second one:

(1c) Kazan Begüñ karıcık anası deve *boynına* asılı getdi (Vat. 84b 10) / Kazan Begüñ karıcuk olmış anası kara deve *boynında* asılı getdi (Drs. 21a

9-10) ‘Prince Kazan’s old mother went, hanging round the neck of a black camel (Lewis 1974: 43).

This difference is understandable. The point is that “early Turkic literary languages exhibit considerable variation, variable norms that allow a choice of linguistic elements according to individual, situational and stylistic needs. Texts are often mixed in the sense of carrying features of more than one branch” (Johanson 1998: 87). The text of BDK is one of them. The difference in the forms of the argument of the verb *as-* reflects this variation in the BDK period. When the regional written languages were formed later, they chose one of these forms as a standard norm. In Turkish, the semantic role of Locative is formed in the dative case in such constructions; e.g.:

(1d) *Burca* onu asarlar ‘They hang it on the battlements’.

In Modern Azerbaijani, however, the argument is formed by the suffix –*dAn*, a form developed on the basis of the Old Turkic locative-ablative in –*dA* (Serebrennikov and Gadjeva 1986: 84); e.g.:

(1e) *Bürçdən* onu asarlar ‘They hang it on the battlements’.

At- ‘to shoot’. This is actually a polysemantic verb. Besides the meaning of ‘to shoot’, it has also the meanings of ‘to throw’, ‘to drop’ and ‘to put in’. The argument structure of polysemantic verbs may vary according to the meaning. The verb *at-* makes mainly three-valent structures in its different meanings. Most of these structures have been subjected to no considerable changes since the BDK period. However, in BDK, the verb was used differently in the meaning of ‘to shoot’. The epic contains the following example:

(2a) *Qız bir oğlıla Kan Turalıyı atdı* (Drs. 101b 3-4) ‘The girl shot Kan Turali with an arrow’;

In this example, the verb has two obligatory arguments: the subject and the direct object. To express the similar situation with the verb *at-*, a three-valent structure is used in Modern Turkish (as well as in Azerbaijani). Cf.:

(2b) *Kız Turala ok attı / Qız Turala ox atdı* ‘The girl shot an arrow at Tural’.

However, the meaning of the verb *at-* is not exactly the same in the cases (2a) and (2b). The difference concerns the reasoning of the action (s. Chen and De Giacomo 1999: 84-85). In the case of BDK, the shoot action necessarily results in achieving the goal¹, while in the modern languages, the action may

result in achieving the goal or not. The diachronic change in the valency of the verb *at-* is probably due to its meaning modification.

The expression of the goal of shooting is also different: it is formed with the dative case in Turkish and Azerbaijani, while it is denoted by the direct object in BDK; besides (2a), consider the following example:

(2c) Daz yêrde *torğay* atmağa yaḥşı (Drs. 56a 10-11) 'It'll do for shooting larks at close range' (Lewis 1974: 79).

Buliş- 'to meet'. This is a two-valent verb. In BDK, it governs the dative case or it is construed with the postposition *ile* 'with'; cf.:

(3a) [Sen] Beyrek adlu bir *yigide* bulışmaduḡmı? (Drs. 54a 5-8; Vat. 78a 5-6) 'Did you not meet a man named Beyrek?' (Lewis 1974: 77).

(3b) Begler, kardaş uğrına *Depegöz ile* bulışuram, ne buyurursız? (Drs. 114a 5-6) 'Princes, I shall meet Goggle-eye for my brother's sake; what do you say?' (Lewis 1974: 145).

The difference in the valency structures reflects the nuance in the semantic of the verb, which has the meaning 'to meet *by chance*' in (3a) while it means 'to meet *by planning*' in (3b).

In Modern Turkish, the verb *buluş-* is used just in the second sense, therefore, it does not govern a dative. The corresponding argument of the verb is formed by the postposition *ile*; e.g.:

(3c) Ali *arkadaşlarıyla* Taksim'de buluşuyor 'Ali is meeting with his friends in Taksim'.

This verb does not exist in Modern Azerbaijani.

Doy- 'to have one's fill of something; to become satiated'. Like in Modern Turkish, the verb requires a dative in BDK:

(4a) *Yigitlige* doymadum, canum yazık (Vat. 89a 10; cf.: Drs. 30a 7) 'I have not had my fill of being a prince; alas for my soul' (Lewis 1974: 52).

In older Turkic written sources, the verb governs an ablative; for example, in *Ferheng-nāme-i Sa'di*: *Qağığanısañ ḥalk senden doyar* (Tietze 2002: 648). It is the same in Azerbaijani; cf.:

(4b) Bax, *bu həyatdan* doymamışam 'Look, I have not had my fill of this life'.

The change in BDK seems to be a result of analogy with the case frame of another verb. The point is there was a homonymous verb *doy-* (*döy-*) 'to suffer, to have patience', which governed the dative case. In fact, this verb

became an archaism in Modern Turkish. Azerbaijani, on the other hand, keeps a phonetic variant (*döz-*) of this verb.

İliş- ‘to be hitched’ is a two-valent verb. The object of the verb is in the locative case in the BDK text:

(5a) *Ve yâ boğanuñ boynuzında ilişem* (Drs. 90a 13) ‘Or on the horn of the bull I may be hitched’.

The verb *iliş-* seemed to govern a dative as well. It can be seen in the following example, where the causative form of the verb is used:

(5b) *Atından èndi, çılıbrını bir tala ilişdürdi* (Drs. 135a 11) ‘He dismounted, and hitched the reins over a branch’.

In Modern Turkish and Azerbaijani, the verb *iliş-* governs a dative only.

The verb, in the form *ilin-*, was construed both with a dative and a locative in Turkic written sources; for instance, in *Muqaddimat-ul Edeb*: *ilindi anga* (s. Yüce 1993: 68), but: *bunca zülfünde ki canım iline* (Kadı Burhanettin 1943: 154).

In the written sources up to the XVIII century, the dual form of the arguments, i. e. with the dative and locative cases, can be seen in some other verbs as well (s. Mirzəzadə 1990: 46-47). The reason for such parallelism is that the location and the direction functions within the morpheme *-da* were not completely differentiated till that time.

İncin- ‘to be offended’. This two-valent verb requires the dative case in BDK:

(6a) *İmdi incinme, hanum, evvel anuñ elin öpdüğümüze* (Drs. 39a 9) ‘Now, my Khan, do not be offended that we kissed his hand first’.

However, the verb assigns the ablative case to its argument both in Modern Turkish and Azerbaijani (here, the verb has the form *inci-*); e.g.:

(6b) *Zeliha bu sözden incindi / Züleyxa bu sözden incidi* ‘Zeliha was offended by this word’.

The verbs *inci-* and *incin-* were subject to a special investigation by P. Yavuzarslan (2003). This article includes many examples from old and modern Turkic languages. In none of these examples do we find the dative case assigned to the verbs’ complements. We see in these examples just the ablative case if the verb takes an object; e.g.:

(6c) *İncimek olmaz cefalardan* (Fuzuli XVI C.); *İncinürem dostlar sobbetinden* ki, yavuz hulkumı eyü gösterürler (Mahmūd b. Kadı-i Manyas XV

C.); Gerçek möhübbe cövrü cefa çünki yar eder; Neyçün *cefadān* incine, gemden melul ola (Nesimi XIV C.) (s. Yavuzarslan 2003: 95-96, 98).

Thus, it is a traditional fact that the ablative case is assigned to the argument in Modern Turkish and Azerbaijani. On the other hand, the use of the verb with a dative is rather rare in the history of the Turkic languages. However, the instance in BDK is not a unique example. Such a use is attested, e.g., in Ahmedî, a poet of XVIII C.:

(6d) Bu *söze* incindi Zeliha dir aña (Kadıoğlu 2009: 26).

Ƙo- / **ƙoy-** ‘to permit, to allow’. This verb, which has two forms in BDK, is in fact a polysemantic word. *Ƙo-* (*ƙoy-*) is basically a transitive three-valent verb in most of its meanings (‘to put’, ‘to put on’, ‘to set’) and governs an accusative and a dative. In these cases, we do not observe diachronic changes in the argument structure of the verb. The change has occurred in the syntactic structures where the verb has the meaning ‘to let, to permit, to allow’. The verb has this meaning in Azerbaijani. The verb used in this meaning in BDK was an intransitive one, even though it was a three-valent verb in this case as well; however, it was construed with two datives:

(7a) Menüm cānumı alur olsañ sen alğıl, ‘*Azrāyile almağa* ƙomağıl (Drs. 82b 9-10) ‘If You will take my soul, take it Yourself; do not let Azrael take it’ (Lewis 1974: 111).

One of the arguments (the object of permission) of the verb has changed its morphological form in time because it is uncommon for Turkic languages to mark two distinct complements in a simple sentence with the same formal marker. Besides, language users tend to use the same valency structures for the different meanings of a verb. The complement in question is marked with the accusative case in Modern Azerbaijani; cf.:

(7b) Mənim canımı alsan, sən al, *Əzrayılı* almağa qoyma.

Thus, the verb *qoy-* in this meaning has gained the same argument structure that its other meanings have.

Ƙon- ‘to settle; to make a halt; to peach’. The above-mentioned *-A/ -da* parallelism, the reason of which discussed in the cases of the verbs *as-* and *ilış-*, is more clearly observed in the argument structure of the verb *ƙon-*, which is the reflexive form of the verb *ƙo-*. The verb governs a dative in some places of the BDK text, but in other parts of the monument, it takes a locative. Cf.:

(8a) Meger bir gün köprisinün *yamacında* bir bölük oba *konmuş* idi (Drs.79b 8-9) ‘Now one day a portion of a tribe encamped on the slope of the bridge’ (Lewis1974: 108);

(8b) Oğuz gene *eyyāmıla gelüb yurdına* *kondu* (Drs.108b 10) ‘Time passed, and the Oghuz came back and settled in their old home’ (Lewis1974: 140); Bu yandan da*hi* bazırganlar gelübeni *Ƙara Dervend ağzına* *konmuşlardı* ‘Meanwhile, the merchants had come and settled in the Pass of Kara Dervend’.

Now, in Turkish and in Azerbaijani, the meaning of the verb became narrow, more precisely, the meaning ‘to settle; to make a halt’ became archaic. The first argument of the verb *kon-* (*gon-*) can denote only birds and flying insects. The verb governs a dative; for example:

(8c) Kuş *bir ağaca* *kondu* ‘The bird perched on a tree’.

The morpheme *-da* in the argument structure of this verb has lost productivity. It should be noted that we take into account the obligatory arguments, otherwise the locative sense can be optionally expressed with the locative case, like in all verbs; i.e.: Kuş *köyde* *bir ağaca* *kondu* ‘The bird perched on a tree in the village’.

Ƙop- ‘to appear; to break out’. The verb has also the meaning of ‘to break off’. In this meaning, it is a two-valent verb and governs an ablative. It was not subjected to any changes. However, in the meaning of ‘to appear; to break out’, a considerable valency change has emerged. It is seen that the verb by this meaning is used as a two-valent verb in BDK. In one place of the text, the verb *Ƙop-* takes - as in its other meaning - an ablative, the semantic role of which is Locative:

(9a) Resül‘aleyhi s-selām zemânına *yâqın Bayat boyından* Ƙorqut Ata dërler bir er *Ƙopdı* (Drs.3a 2) ‘Close to the time of the Prophet, on whom be peace, there appeared in the tribe of Bayat a man called Korkut Ata’ (Lewis1974: 190).

In another place, the verb is construed with a dative, which plays this time another semantic role (Experiencer):

(9b) Neler *Ƙopdı menüm başuma* (Drs.124a 1) ‘What has broken over my head’ (Lewis 1974:155).

As is partially seen from the examples, everything - from living creatures to natural events – could be the subject of the verb *Ƙop-* in the meaning ‘to appear; to break out’. However, in Modern Turkish and Azerbaijani, their

number is limited to a few words like *feryat* ‘cry’, *tufan* ‘storm’, *fırtına* ‘gale, storm’, which express any violent commotion or natural disturbance. Such a semantic restriction has affected the syntax, too: the verb in the mentioned meaning is used today as a mono-valent verb only, for example: *tufan kıptu* ‘a storm broke out’; *feryat kıptu* ‘there was a cry’; etc.

Qur- and **tık-/ dik-** ‘to build; to set up, to pitch’. These transitive verbs have other meanings, too; but these meanings are not discussed here because there are no diachronic valency changes in these cases. Having the meaning ‘to build; to set up, to pitch’, the verbs are two-valent ones. Their third –optional– argument, expressing the space, appears in BDK in two forms: in the dative and the locative cases; cf.:

(10a) *Ala Tağa* çadırın otağın *dikdi* (Drs.148b 11) / *qurdi* (Vat.104b 6) ‘He pitched his tents on the many-coloured mountain’ (Lewis 1974: 183); Gök alaŋ, görklü *çemene* çadır *tikdi* (Drs.65a 11-12) ‘He pitched a tent on the green field, the beautiful meadow’; *Kazan* gök alaŋ, [görklü] *çemene* çadır *dikdürdi*, otağın *qurdi* (Drs.153b 5-6) ‘Kazan had tents pitched on the green field, the beautiful meadow, and he set up his pavilion’ (Lewis 1974: 188);

(10b) *Qırk yérde* (yet in Vat. 83b 10: *yére*) otağ *dikdi* (Drs.62b 9) ‘He set up tents in forty places’ (Lewis 1974: 87); *Toğuz yérde* bādiyeler *qurılmışıdı* (Drs.63a 13 - 63b 1) ‘In nine places vats were set’.

This parallelism *-A/-dA*, which exists also in Modern Turkish, has disappeared in Azerbaijani. Unlike the above-mentioned verb *iliş-*, it is the dative suffix that has gone out in this case. Today, the verbs *qur-* and *tık-* are only used with the locative case as an optional argument; e.g.:

(10c) *Quşlar ağacda* yuva *qurdu* ‘The birds built a nest on the tree’; *Onlar Nardaranda* yeni bir ev *tikdilər* ‘They built a new house in Nardaran’.

Küs- ‘to be offended’ is a two-valent verb. The second argument is in the dative case in BDK:

(11a) *Bayındır Hanuŋ baŋşı-şin önine* dökdi, *hana* küsdi, *divānından* çıkdı (Drs. 121a 8-9) ‘He threw Bayindir Khan’s gifts in front of him, he was enraged (lit. was offended – V.S.) against the Khan, and he left the court (Lewis 1974: 152).

In old Turkic sources, for instance, in *Diwan Lughat at-Turk*, it is seen that the verb governs an ablative, not a dative; cf.:

(11b) *Ol andın* küsdi (Kaşğarlı 1998a: 12) ‘He (she) was offended by him (her)’.

It is interesting that, according to al-Kashgari, this is an Oghuzian verb (Kaşgarlı 1998a: 12). The dual form of the verb's argument structure seems to reflect the dialect differences in the old Oghuz language. Both forms exist in Modern Oghuz languages. The verb *küs-* is used in Turkish like in BDK. In Azerbaijani, however, the second argument of the verb is in the ablative case; e.g.:

(11c) O, *xandan* küsdü 'He was offended by the khan'.

Muştula- 'to convey good news' was used with a nominative and a dative in BDK:

(12a) *Hatun...* "Oğluñ geldi" deyü *Aruza* muştuladı (Drs. 113b 12-13) 'The lady conveyed the good news to Aruz: "Your son came".'

Both the sound and the argument structures of the verb have changed in Modern Azerbaijani. The verb's form is now *muştuluqla-*, and it governs an accusative, not a dative; e.g.:

(12b) Qadın *Arazı* muştuluqladı 'The woman brought Araz the good news'.

At the first glance, we see here a qualitative valency change, i.e., the change of the form of the complement. The main point, however, seems to be in decrease of the valent's number. In Modern Turkish, the verb *muştula-* is a three-valent one. The third argument in the accusative case expresses the good news, for example:

(12c) [O] cezaevleri sorununun *çözüldüğünü* muştuladı halkımıza (H. Öndül) 'He brought our people the good news that the prisons problem was solved'.

Very likely, *muştula-* was a three-valent verb in the period of BDK, as in Modern Turkish. Absence of the third argument in the text indicates that its use was not necessary. In Azerbaijani, this optional argument has later completely got out from the valency frame of the verb, and another event has as well emerged: as the suffix *-la* is characteristic for transitive verbs, the second argument expressing the address of the good news has moved from the position of the indirect object to the direct one.

Öp- 'to kiss'. If the action expressed by some verbs (*öp-*, *vur-*) affects the part of the whole, for instance, the body-part of a living creature, the part and the whole find their expression in the sentence in one and the same argument or in two different arguments. In the first case, the verb becomes two-valent, and the expression of the whole and the part as an *izafet* group constitutes one argument; e.g.:

(13a) *Atasının anasının ellerin öpdi* (Drs. 90b 5) ‘He kissed his father’s and mother’s hand’ (Lewis 1974: 120).

In the second case, the whole and the part appearing as distinct arguments change the main verb to a three-valent one. In this case, the whole and the part take the direct and indirect object positions, respectively. The indirect object is expressed with a locative in BDK; e.g.:

(13b) *Qırq cübbeye bürinüb otuz yedi kal’e beginün mahbüb kızlarını çalub bir bir boynın kucan, yüzinde tudağında öpen...* (Drs. 33a 10-12) ‘...who wrapped himself in forty robes, stole away the beloved daughters of the lords of thirty-seven castles, clasped them round the neck one by one and kissed their faces and their lips’ (Lewis 1974: 56).

Both in Modern Turkish and Azerbaijani, however, this object is formed by means of the ablative suffix; e.g.:

(13c) *Beyin kızlarını yüzlerinden, dudaklarından öptü / Bəyin qızlarını üzlərindən, dodaqlarından öpdü* ‘He kissed daughters of the lord on the faces and lips’.

Such use of the form *-da/ -de* being different from the modern norm is not characteristic of BDK only. It is manifested in other old Oghuz sources as well, even in the XV century; e.g.:

(13d) *yârı ağzın-da öpen dudağın-da öper* (s. Timurtaş 1994: 72) ‘Who kisses the lover on the mouth kisses on the lips’.

The reason for the difference between this and today’s forms is connected with the past of the suffix *-da/ -de*. As is known, this suffix has ablatival meaning in addition to the locative one in early Old Turkic texts (Erdal 2004: 372). Although a separate ablative form (*-dan*) came into being later, the use of the suffix *-da/ -de* continued in the cases where the ablative sense was weak, as in the above-given examples. Another example is *nèrede* bildün (Drs. 73a 12) ‘where did you know’ instead of *nèreden* bildün.

Sarmaş- ‘to twine; to embrace one another’ is a two-valent verb. It looks like the verb *iliş-*, according to its valency features, its *-ş* element and partly, its meaning. *Sarmaş-* also, like that verb, governs a locative and sometimes a dative. Cf.:

(14a) *Topuğında sarmaşanda kara saçlum* (Drs. 8a 9) ‘Your black hair entwines itself round your heels’ (Lewis 1974:28);

(14b) *İki pehlevân olub bir birine sarmaşdılar* (Drs. 41b 7) ‘They stood as wrestlers do and grasped each other’ (Lewis 1974: 64).

As we talked about the reasons of such dual expressions above in connection with the verb *iliş-*, they are not repeated here.

In Modern Turkish and Azerbaijani, the second obligatory argument of the verb *sarmaş-* can be only formed by the dative case or the postposition *ile* ‘with’; e.g.:

(14c) İki pehlivan *birbirine* (*birbirile*) sarmaştı / İki pəhləvan *bir-birinə* (*bir-biri ilə*) sarmaşdı ‘Two wrestlers grasped each other’.

Sor- ‘to ask’ is a three-valent verb. One of its semantic roles, i.e. the role of the participant to whom the question is addressed is realized in BDK in two forms, in the ablative and dative cases; cf.:

(15a) *Gelenden gèdenden* xəbər soram (Drs. 132b 10-11) ‘I shall ask news from those who come and go’;

(15b) Mere, kâfir, nəce bir onı bunı sorarsın *maña*? (Drs. 145b 4-5) ‘Infidel, why do you question me about this and that?’ (Lewis 1974: 179).

It might be the result of the reflection of individual, situational, dialectal and stylistic differences in the period of BDK, like we see in the case of the verb *as-*. In most of modern Standard Turkic languages, the verb takes an ablative (s. Ersoy 2004: 60). It is the same in Modern Azerbaijani, where the verb is normally used rather in the form *soruş-* than *sor-*; e.g.:

(15c) Sən əvvəlcə *qızıdan* soruş (Hacıbəyov 2005: 302) ‘Ask first the girl’.

Standard Turkish, on the contrary, prefers the dative case; e.g.:

(15d) *Niyazi Bey'e* bunların ne olduğunu sordum (Seyfettin 2007: 149).

However, the ablative case is sometimes used as an argument form of the Turkish verb *sor-*, too; cf.:

(15e) Sebebini *sizden* soruyorum işte (Seyfettin 2005: 7) ‘Thus, I am asking you about the reason’.

Sög- ‘to curse, to swear, to revile’ is another verb in the argument structure of which the situational, dialectal and stylistic differences of the BDK period become visible. This two-valent verb governs an accusative in certain places of BDK, while in other places of the text it takes a dative. Cf.:

(16a) Ağ sakallı kocanın *ağzın* sögdi (Drs. 11b 5-6) ‘He reviled white-bearded elders’ (Lewis 1974: 32);

(16b) Menüm *ağzuma* söğübdürürüdün (Drs. 52a 2) ‘You were ever casting insults in my mouth’ (Lewis 1974: 74).

Both of these forms exist in Turkic written monuments. The verb is only construed with an accusative in *Diwan Lughat at-Turk*, where it has the form *sök-*: Ol *anı* sökti (Kaşgarlı 1998b: 184) '(S)He swore him (her)'. In Sayf-i Sarayî's *Gülîstan bi-t-türki*, on the other hand, it is a dative that the verb *sök-* takes:

(16c) Ol biçare tirlîk-den ümidin kesip *sultanğa* sökti (8b: 9-10) 'That poor abandoned hope of surviving and reviled the king'.

As a result of sound changes, the verb has become the form *söv-* and *söy-* in Modern Turkish and Azerbaijani, respectively. The second argument of the verb is formed with the dative case in Turkish; e.g.:

(16d) [Dervîş Hasan] ... *din kardeşlerine* sövmeğe başladı (Seyfettin 1999: 115) 'Dervish Hasan began to curse his brothers in religion'.

In Standard Azerbaijani, however, the accusative case is the norm for this argument; e.g.:

(16e) ...*bu çîskinlik payızı* söydü (Elçin 1973: 11) '...he cursed this drizzly autumn'.

In fact, in some dialects of Azerbaijani, *söy-* governs a dative, and sometimes, this case is also used in the standard language, too.

Toğ- 'to be born' is basically a mono-valent verb, but it has a second argument in the ablative form as an optional argument; e.g.:

(17a) *Oğlum* toğmasun, toğarsa on güne varmasun, beg babamıñ kadın anamıñ yüzün görmedin bu gerdege girürisem (Drs. 97a 4-6) 'May no son of mine be born or, if he is born, may he not live to his tenth day if I enter this bridal bower before I see the faces of my lord father and my lady mother' (Lewis 1974: 126); Yayhan keşîş *oğlından oğlı* toğar (Drs. 31a 11-12) 'She will bear a son from Yaykhan, the Priest'.

The meaning of this verb, which form is used now as *doğ-*, has completely changed in Modern Azerbaijani: the verb *doğ-* carries today the meaning 'to give birth; to bear', not 'to be born'.² This meaning change, of course, has affected the argument structure of the verb, too. *Doğ-* is a two-valent verb and it governs the direct object; e.g.:

(17b) O, bu dəfə də *qız* doğdu 'She gave a birth to a daughter again'.

In Turkish, the verb *doğ-* has the same meaning and the same argument structure as the verb *toğ-* has in the BDK period.

Ur- 'to strike; to beat'. This transitive verb has two obligatory arguments. Nevertheless, if the action affects a body-part, the verb can become three-

valent, because the whole and the part can appear as distinct arguments, like in the case of the verb *öp-*. The argument expressing the part is formed by the locative case in BDK:

(18a) Oğlanı iki *çalusunun arasında* urub yıkdı (Drs. 13a 13 – 13b 1) ‘He struck the boy on his shoulder-blades and knocked him down’.

The form of the argument has been changed to the ablative case both in Modern Turkish and Azerbaijani; cf.:

(18b) Oğlanı *omuzundan (çiyindən)* vurdu ‘He struck the boy on his shoulder’.

Usan- ‘to be tired of, to be bored’. This intransitive verb governs a dative in BDK:

(19a) *Beglige usanmadum* (Drs. 82a 10; Vat. 89a 10) ‘I have not tired of being a prince’ (Lewis 1974: 110).

We have not met such a use of the verb *usan-* in old Turkic sources. In the checked sources as well as in Modern Turkish and Azerbaijani, the verb takes an ablative; cf.:

(19b) *Olardın usanmak* (Arat 1992: 43) ‘to be bored with them’.

(19c) Tur. Valideciğim, yirmi senedir kaymak *yemekten* usandım (Seyfettin 2007: 364) ‘My dear mother, I got bored eating crème for twenty years’.

(19d) Az. Mən *ondan* usanmışam ‘I am sick of him (her)’.

Yapış- ‘to grasp; to stick, to adhere’. In BDK, this two-valent verb takes a dative in all its meanings; e.g.:

(20a) *Qılıcının balçağına yapışdı* kim bunu çarpa (Drs. 135b 13 – 136a 1) ‘He grasped his sword-hilt to strike this man’ (Lewis 1974: 168); *Qanqunjuza yapışurlarısı* “Qazan hatunı qanqı-ıuzdur?” dëyü, kırq yêrden âvâz vëresiz (Drs. 27b 8-9) ‘Whichever of you they happen upon and ask if she is Kazan’s wife, you must all forty of you call out together, “That’s me!”’ (Lewis 1974: 50).

This is a characteristic feature of the verb in Modern Turkish. In the meanings ‘to stick, to adhere’, the verb *yapış-* is construed with a dative in Modern Azerbaijani, too. However, when the verb expresses the meaning ‘to grasp’, it governs the ablative case; e.g.:

(20b) O, Kərimin *qolundan* yapışdı ‘He grasped Kerim on his arm’.

Such change may be due to analogy with the argument structure of the verb *tut-* which is synonymous to the word *yapış-* in this meaning.

Yaralan- ‘to be wounded’ (< *yarala-* ‘to wound’). Like the verb *öp-*, these verbs’ argument expressing the part is formed by the locative case in BDK. E.g.:

(21a) *Üç yerde yaralandum* (Drs. 26a 10-11) ‘I was wounded on three parts (of my body)’.

In these cases, the form of the argument has been changed to the ablative case in Modern Turkish and Azerbaijani, as in the case of the verbs *öp-* and *ur-*; cf.:

(21b) *Üç yerden yaralandım* ‘I was wounded on three parts (of my body)’.

It is interesting to point out that the situation is different in the case of the verbs *tut-*, *sanc-*, which can be considered of the same type with the above-mentioned three verbs from the whole-part relations point of the view. No changes can be seen in the argument structure of these verbs, i.e., in BDK, the ablative case was as a rule used for the expression of the part, as in the modern Oghuz languages; e.g.:

(21c) *Depegöz boynuzından berk tutdı* (Drs. 116a 4) ‘Depegöz took it tightly by the horn’; *Uruz gey yakadan süjüsin sancdı turdı* (Drs. 68a 1-2) ‘Uruz thrust his spear into broad slope and stood’ (Lewis 1974: 93).

This shows that the expression of the part by means of the *-dAn* morpheme is not a new thing, it had begun even before the BDK period.

Conclusions

1. The comparison of the verbs in the BDK text with their Modern Turkish and Azerbaijani correlates shows that there is no definite trend in the direction of the valency changes. Both valency increase and decrease are seen in quantitative changes. And no case suffix has systematically been preferred in the qualitative valency modifications. The diachronic changes are summarized in the following tables:

a) the qualitative changes represented in the argument forms:

BDK	Turkish	Azerbaijani
-A → (<i>doy-</i> , <i>incin-</i> , <i>küs-</i> , <i>ko/ koy-</i> , <i>usan-</i> , <i>yapış-</i>)	- <i>dAn</i> (<i>incin-</i> , <i>usan-</i>)	1. - <i>dAn</i> (<i>doy-</i> , <i>inci-</i> , <i>küs-</i> , <i>usan-</i> , <i>yapış-</i>) 2. - <i>I</i> (<i>qoy-</i>)
- <i>dA</i> →	- <i>dAn</i>	- <i>dAn</i>

(öp-, ur-, yaranan-)	(öp-, vur-, yaranan-)	(öp-, vur-, yaranan-)
-A/ -dA → (as-, ilış-, kon-, kur-, sar- maş-, tik-/ dik-)	1. -A (as-, dik- ilış-, kon-, kur-) 2. -A/ ile (sarmaş-)	1. -A (ilış-, qon-) 2. -dA (qur-, tik-) 3. -dAn (as-) 4. -A/ ilə (sarmaş-)
-A/ -dAn → (sor-)	-	-dAn (soruş-)
-A/ -I → (sög-)	-A (söv-)	-I (söy-)
-A/ ile → (bulış-)	ile (buluş-)	-

b) the quantitative changes:

BDK	Turkish	Azerbaijani
1-valent → (toğ-)		2-valent (doğ-)
2-valent → (at-, kop-)	1-valent (kop-) 3-valent (at-)	1-valent (qop-) 3-valent (at-)
3-valent → (muştula-)		2-valent (muştuluqla-)

2. The following verb groups have been subjected to diachronic valency changes:

- verbs of action and effort: *as-*, *at-*, *kon-*;
- verbs with body-part complements: *öp-*, *ur*, *yapış-*, *yaranan-*;
- verbs of offence: *incin-*, *küs-*;
- verbs of satiation/ disgust: *doy-*, *usan-*;
- verbs of speaking: *muştula-*, *sor-*, *sög-*;
- verbs of creation: *dik-/ tik-*, *kop-*, *kur-*, *toğ-*;
- verbs with reciprocal meaning: *bulış-*, *ilış-*, *sarmaş-*.

3. We can conclude based on the examined data that more verbs have been subjected to diachronic valency changes in Azerbaijani than in Turkish since the BDK period.

4. The diachronic valency changes take place mainly due to three reasons:

- a) The valency of verbs in the BDK period was greatly influenced by dialectal, idiolectal and contextual factors. Certain verbs did not have a stable valency framework and could govern either a dative or another case. The verbs having simultaneously two possible argument structures have chosen certain valency patterns as a standard norm after the formation of the Turkish and Azerbaijani Standard languages.
- b) As a result of the differentiation of the location and the direction functions of the case morpheme *-dA*, some verbs which took a locative before have begun to govern a dative or an ablative.
- c) The meaning of a verb has undoubtedly an influence on its valency. That is why the meaning changes were accompanied in certain cases by the change of the syntactic and semantic structures of the verb.

Comments

- ¹ It is the verb *vur-* 'to beat; to shoot' that is usually used in such cases both in modern Turkish and Azerbaijani.
- ² We do not take into consideration idiomatic phrases like *gün doğdu* 'the sun rose', *ay doğdu* 'the moon rose', where the verb *doğ-* has the meaning 'to rise'.

References

- Abdülhayoğlu, Suphi (1990). *Türkisch-deutsches Valenzlexikon: Bedeutungsvarianten von 512 ausgewählten türkischen Verben, sowie von deren abgeleiteten Verbal- und Nominalformen*. Hohengehren: Schneider.
- Allerton, D. J. (1982). *Valency and the English Verb*. London – New York: Academic Press.
- Arat, Reşid Rahmeti (1992). *Edib Ahmed B. Mahmud Yükneki. Atebetü'l-Hakayık (2. Baskı)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım Evi.
- Aslanov, V. (1960). "Fe'li İdarə ilə Əlaqədar Olaraq İsim Hallarının Mıqrasiyası Haqqında Bə'zi Qeydlər". *Azərbaycan SSR EA Xəbərləri (İctimai Elmlər Seriyası)* 2: 100-109.
- Chen, Xiao Jun and Giuseppe De Giacomo (1999). "Reasoning About Nondeterministic and Concurrent Actions: A Process Algebra Approach". *Artificial Intelligence* 107/1: 63-98.
- Demirci, Kerim (2007). "Türkçedeki Hal Eki Nöbetleşmeleri Üzerine". *Karaman Dil-Kültür ve Sanat Dergisi*: 126-139.
- Elçin (1973). *Gümüşü Narıncı*. Bakı: Gənclik.
- Emons, Rudolf (1974). *Valenzen englischer Prädikatsverben*. Tübingen: Niemeyer.

- Erdal, Marcel (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Leiden-Boston: Brill.
- Erdem, Mevlüt (2004). “Eski Anadolu Türkçesinde Fiiller ve Unsurları”. *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I*. Ankara: TDK Yay. 951-958.
- Ergin, Muharrem (1989). *Dede Korkut Kitabı. I: Giriş – Metin – Faksimile*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım Evi.
- Ersoy, Feyzi (2004). “Çuvaş Türkçesiyle Türkiye Türkçesinin Söz Dizimi Bakımından Karşılaştırılması”. *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı: Bildiri Özetleri*. Ankara: TDK Yay. 60.
- Fernández, Beatriz Martinez (2005-2008). “Syntactic Valence in Role and Reference Grammar”. *Journal of English Studies* 5-6: 233-244.
- Hacıbəyov, Üzeyir (2005). *Seçilmiş Əsərləri*. Bakı: Şərq-Qərb.
- Haegeman, Liliane (1991). *Introduction to Government and Binding Theory*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Helbig, G. und W. Schenkel (1969). *Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Verben*. Leipzig.
- Johanson, Lars (1998). “The History of Turkic”. *The Turkic Languages*. London and New York: Routledge: 81-125.
- Kadı Burhanettin (1943). *Kadı Burhanettin Divanı: I: Tıpkıbasım*. İstanbul: Alâeddin Kırıl Basımevi.
- Kadıoğlu, İdris (2009). *Dişarbakırlı Ahmedî. Yûsuf ve Züleyhâ (İnceleme, Metin, Dizin, Sözlük)*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları (e-kitap).
- Karahan, Leylâ (1999). “Yükleme (Accusative) ve İlgi (Genitive) Hâli Ekleri Üzerine Bazı Düşünceler”. *3. Uluslararası Türk Dil Kurultayı*. Ankara: TDK Yay. 605-611.
- Karaman, Tahir (1996). *Çağdaş Türkiye Türkçesindeki Fiillerin Durum Ekli Tamlayıcıları*. Ankara: TDK Yay.
- Kaseviç, V. B. (1988). *Semantika. Sintaksis. Morfologiya*. Moskva: Nauka.
- Kaşgarlı, M. (1998a). *Divanü Lûğat-it-Türk (TDK Yayınları: 522). Cilt 2*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- _____, (1998b). *Divanü Lûğat-it-Türk (TDK Yayınları: 523). Cilt 3*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Katsnel’son, S. D. (1972). *Tipologiya Yazıkı i Reçevoe Mışlenie*. Leningrad: Nauka.

- Kibardina, S. M. (1979). *Osnovi Teorii Valentnosti*. Vologda: İzdatel'stvo VGPI.
- Lewis, Geoffrey (transl.) (1974). *The Book of Dede Korkut*. Middlesex: Penguin Books.
- Mirzəzadə, H. (1990). *Azərbaycan Dilinin Tarixi Qrammatikası*. Bakı: ADU.
- Nikula, Henrik (2006). "Aspekte der Valenzlexikographie". *Wörter – Verbindungen: Festschrift für Jarmo Korhonen zum 60. Geburtstag*. Frankfurt am Main: Lang. 103-112.
- Ozil, Şeyda (1990). *Valenzwörterbuch deutsch-türkisch* (Arbeiten zur Mehrsprachigkeit, 38). Hamburg: Universität Hamburg.
- Růžička, R. (1978). "Three Aspects of Valence". *Valence, Semantic Case and Grammatical Relations*. Amsterdam. 47-54.
- Serebrennikov, B. i N. Gadjieva (1986). *Sravnitel'no-İstoričeskaya Grammatika Tyurkskix Yazıkov*. Moskva: Nauka.
- Sev, Gülsel (2004). "Çıkma Durumu Ekinin Nesne Görevinde Kullanımı". *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II*. Ankara: TDK Yay. 2655-2666.
- Seyfettin, Ömer (1999). *Bütün Eserleri: Hikâyeler 2*. İstanbul: Dergâh Yay.
- _____, (2005). *İlk Düşen Ak*. Ankara: Elips Kitap.
- _____, (2007). *Bütün Eserleri: Hikâyeler 3*. İstanbul: Dergâh Yay.
- Sommers, H. L. (1987). *Valensy and Case in Computational Linguistics*. Edinburg.
- Sultanov, Vugar (2001). "Türkçe Sözlüklerde Semantik-Sentaktik Bilgilerin Verilmesi". *Uluslararası Sözlükbilim Sempozyumu Bildirileri*. Gazimağusa: DAÜ Basımevi. 179-190.
- Tesnière, Lucien (1959). *Éléments de syntaxe structurale*. Paris: Klincksieck.
- Tezcan, S. ve H. Boeshoten (2001). *Dede Korkut Oğuznameleri*. İstanbul: YKY.
- Tietze, Andreas (2002). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*. İstanbul-Wien: Simurg.
- Timurtaş, Faruk Kadri (1994). *Eski Türkiye Türkçesi: XV. Yüzyıl (Gramer – Metin – Sözlük)*. İstanbul: Enderun.

- Tsalkalamanidze, A. A. (1987). *Semantiko-Sintaksiçeskie Gruppı Glagolov v Uzbekskom Yazıke*. Tbilisi: Metsniereba.
- Yavuzarslan, Paşa (2003). “Türk Dilinin Tarihî Söz Varlığından Bir Örnek (İncimek)”. *Türkoloji Dergisi* 16 (2): 91-102.
- Yüce, Nuri (1993). *Mukaddimetül-Edeb. (TDK Yayınları: 535)*. Ankara: TDK Yay.
- Xəlilov, Şaməddin (1991). “Orta Əsr Azərbaycan Ədəbi Dilində Hal Kateqoriyası və Onun Tarixi İnkişafı”. *Azərbaycan Filologiyası Məsələləri. III. Buraxılış*. Bakı: Elm: 215-229.
- Zeynalov, F. ve S. Əlizadə (1988). *Kitabi-Dədə Qorqud*. Bakı: Yazıçı.

Kitab-ı Dede Korkut'ta Fiillerin Sentaktik Değerliliği: Artzamanlı Farklar

Vügar Sultanzade*

Özet

Makalede, *Kitab-ı Dede Korkut* metninde geçen ve çağdaş Oğuz dillerinin malzemesiyle kıyaslamada sentaktik değerliliği farklılık gösteren fiiller tesbit edilmiştir. Bunlar aşağıdaki fiillerdir: *as-*, *at-*, *bulış-*, *doy-* (*toy-*), *iliş-*, *ko-* (*koy-*), *kon-*, *kop-*, *kur-*; *tik-* (*dik-*), *küs-*, *muştula-*, *öp-*, *sarmaş-*; *sor-*, *sög-*, *toğ-*, *ur-*, *usan-*, *yapış-*, *yaralan-*. Bir yandan bu fiillerin değerliliği artzamanlı yöntemle araştırılarak uğradıkları değişimler gösterilmiş, öte yandan bu değişimlerin sebepleri hakkında fikir yürütülmüştür.

Anahtar Kelimeler

Dede Korkut, sentaktik değerlilik, fiil, hâl, Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi.

* Doç. Dr., Doğu Akdeniz Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Öğretmenliği Bölümü – Gazimagusa / KKTC
vugar.sultanzade@emu.edu.tr

Синтаксическая ценность глаголов в «Книге Деде Коркута»: диахронические различия

Вугар Султанзаде*

Аннотация

В этой статье выявлены глаголы, встречающиеся в тексте «Книги Деде Коркута», которые при сравнении с современными огузскими языками отличаются синтаксической ценностью. К ним относятся следующие глаголы: ас-, ат-, булыш-, дой-, илиш-, ко-(кой-), кон-, коп-, кур-, тик-(дик-), кюс-, муштула-, оп-, сармаш-, сор-, сог-, тог-, ур-, ушан-, япыш-, яралан-. С одной стороны на основе исследования диахроническим методом показаны изменения ценности этих глаголов, с другой стороны сделаны предположения о причинах этих изменений.

Ключевые Слова

Деде Коркут, синтаксическая ценность, глагол, падеж, турецкий язык, азербайджанский язык.

* Доц. Док., Восточносредиземноморский университет / Газимагуса
vugar.sultanzade@emu.edu.tr

National Security Culture in Turkey: A Qualitative Study on Think Tanks

Şule Toktaş*

Bülent Aras**

Abstract

This article examines the role that think tanks have played in the formulation of national security and a culture of security through field research conducted on fourteen think tanks located in Istanbul and Ankara. In addition to participant observation at the think tanks, twenty-five in-depth interviews were conducted with administrators and specialists. The findings revealed that, in terms of their strategic attitudes about national security in Turkey, there are three groups of think tanks: critical think tanks; b) middle-position think tanks; and c) congruent think tanks. Based on the results of the data collected, we argue that the culture of national security in Turkey has begun to be impacted by a plurality of actors, both civilian and official, and that there is an emerging competition for influence over the definitions and conceptualizations of security as well as the identification of security issues within a securitization process which has led to their securitization. Although the think-tank sector in Turkey is still in its formative years, its roles and influence in the debates on national security have been on the rise.

Keywords

Think-tank, securitization, Turkey, national security, research center, security studies.

* Assoc. Prof. Dr., Kadir Has University, Faculty of Economics, Administrative and Social Sciences, Department of Political Science and Public Administration – Istanbul / Turkey
sule@khas.edu.tr

** Prof. Dr., Strategic Research Center, Turkish Ministry of Foreign Affairs – Ankara / Turkey
bulent.aras@mfa.gov.tr

Introduction

In clear contrast to the past, security has become a phenomenon that must be produced. While insecurity has become the rule of the day, attempts to produce security, to construct it, to plan and model it, and even to control it through alternative suppositions and hypothetical propositions, have become the norm (Krause and Williams 1997: viii). This new approach, pointed out to the link between domestic and foreign politics. During the Cold War, domestic politics was extricated from the ideological agenda of the bi-polar world order. The current approach, however, brings domestic politics to the forefront by giving predominance to domestic political agendas. Painful state formation processes, divided or war-ravaged states, state-society tensions, countries' security problems, and vicious cycles of governance crises have enlarged the scope of international security, bridging the gap between domestic and foreign politics (Bigo 2006: 109). Studies of security problems in non-Western geographies have contributed to this new interpretation of security with its problematic domestic domain. It has become a commonly accepted notion that the problem of insecurity, which is produced and exported in regional and international contexts by a group of countries described as the Third World, is directly and inherently linked to the problem of "putting their own homes into order" (Ayooob 1995: 7,8).

In parallel with these developments, a new literature has appeared concerning the changing perception of security in geographies of the global south formerly called the Third World. The structures of the national security state, which were suitable for the Cold War period, have not been able to produce political outcomes which are capable of reacting to and shaping the challenges of the global economy and international system; thus, the ability to tackle these problems in domestic and foreign politics has been lost (Held 1995: 135). In particular, the post-9/11 era has brought about a diversified understanding of politics that assigns the mission of providing security both to state and non-state actors. The growing international security literature largely deals with the new setting of the post-9/11 era, and the production of scientific knowledge has concentrated on these differentiated problems by means of theoretical, analytical and experiment-based studies.

One of the most important discussions in the new literature concerns the role of think tanks and their security experts who specialize in security issues. Although perspectives differ, there is a general consensus on the

political role of security analysts (Behnke 2000: 89). One of the current consensuses is that security is a production of multiple social and political processes, and security experts and think-tanks comprise a sector that contributes to the construction and formation of security in these processes. A similar inference can be made for the Turkish case: the number of think tanks has increased in the post-Cold War period, and they have become diversified as regards which regions they work on and their themes of focus. Additionally, national security production and the formulation of foreign and domestic policy options, constitute a primary sector which determines how security is perceived and performed. Security experts pay particular attention to specific issues that may later on become security issues through a process of securitization. Alternatively, the same security experts may contribute to certain issues' removal from the security agenda through a process of desecuritization. Either way, these experts and specialists of security at think-tanks have become effective in determining the subject, the domain and the scope of security by affecting securitization and desecuritization processes.

Think tanks, through their influence on securitization and desecuritization processes, play the role of catalyst in the culture of security in terms of specifying what constitutes active and potential security threats. Security issues are identified in pluralistic processes in a multi-actor environment. Experts' scientific knowledge, analyses, interpretations and views with regard to security problems all influence the discourses of the security elite. Furthermore, experts' definitions and determinations of security issues and threats are communicated to security bureaucrats and politicians, which is one of the mechanisms by which issues become matters of security in the security-making process. In some ways, the security elite use the knowledge produced by think-tanks to justify their positions and policies. They may, through their interactions, use expert views to determine and exaggerate threats. In other ways, the broad scope of reality, the real threats, the imminent threats, the potential threats may obstruct the formation of a coherent enemy-threat cycle, leaving the state elite in an environment of information pollution and complexity.

Through evidence collected in a field study, this investigation of think tanks in Turkey analyzes the roles they play in the formulation of national security and the production of a culture of security. The first section discusses methodological issues concerning the field research, and the second section reviews traditional approaches to Turkey's national security policy and discusses emergent dynamics of the culture of national security. The third section pre-

sents a profile of the current think tank sector and examines the major characteristics of think tanks. The fourth section focuses on the increase of actors in the culture of national security with an emphasis on the contributions that think tanks make as actors bearing increasing influence. The article ends with a conclusion on research findings and future prospects.

The Study

The study is a qualitative survey of fourteen think-tanks in Turkey.¹ The sample group was composed of seven thinks from Istanbul and seven from Ankara, as these are the cities where the majority of think tanks are located. Only those which have a wide variety of research interests, engage in an array of activities and are highly active in terms of publications, organizing conferences, meeting with state officials, delivering public speeches, holding press conferences and being highly visible in the media on issues concerning Turkey's security and foreign policy were selected. In Istanbul, we conducted field work on the following think tanks: The Turkish Asian Center for Strategic Studies (*Türk-Asya Stratejik Araştırmalar Merkezi* - TASAM), The Turkish Economic and Social Studies Foundation (*Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı*, TESEV), the Marmara Foundation (*Marmara Grubu Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Vakfı*), the Economic Development Foundation (*İktisadi Kalkınma Vakfı*, İKV), the Arı Movement (*Arı Grubu*), Wise Men Center for Strategic Studies (*Bilge Adamlar Stratejik Araştırmalar Merkezi*, BİLGESAM) and the Heinrich Böll Stiftung Association (*Heinrich Böll Stiftung Derneği*). Those in Ankara included: The Eurasia Strategic Research Center (*Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi*, ASAM),² the Foreign Policy Institute (*Dış Politika Enstitüsü*), the Association for Liberal Thinking (*Liberal Düşünce Derneği*), the International Strategic Research Association (*Uluslararası Stratejik Araştırma Kurumu*, USAK), the Foundation for Political, Economic and Social Research (*Siyasi, Ekonomik ve Toplumsal Araştırmalar Vakfı*, SETA), the Center for Middle Eastern Strategic Research (*Orta Doğu Stratejik Araştırmalar Merkezi*, ORSAM) and the National Security Strategies Research Center (*Türkiye Ulusal Güvenlik Stratejileri Merkezi*, TUSAM).³ With these fourteen think tanks, twenty-five in-depth interviews were conducted with their representatives. Fourteen of the respondents were administrators of think-tanks, either as president or chairperson of the organization. Eleven of the respondents were specialists working at the think tanks who had expertise on security and foreign politics. Respondents were asked to complete a semi-structured research questionnaire; in addition to prepared questions, ad-hoc questions depending on the needs of the interview were also addressed. The questions included: What are the

central features and dynamics of the culture of national security in Turkey? Who are the major actors in this regard? What changes have occurred in national security? How do you evaluate the nation-state structure in a globalizing international system? What are legitimate *casus belli* for Turkey? What are the junctures and disjunctures of internal and external security and foreign policies? Are there any fundamentals of Turkish foreign policy? Administrators were also given additional questions that covered the administration and organizational structure of think tanks, such as: What is the legal status of your think tank and why did you choose it? What is the organization's hierarchy and how are decisions made? What is the profile of your employees? What is your financial resource and budget management like? Each interview took approximately 70 minutes, with the shortest taking 40 minutes and the longest 120 minutes. All of the interviews were recorded and transcribed. A quantitative data analysis technique was used to analyze the interviews. In addition to in-depth interviews, participant observation was conducted at think tanks that focused on print and digital publication productions. The entire field research, including the interviews and participant observation, was carried out between 2008 and 2010, and took less than two years.

Traditional Approaches And New Dynamics Of the Culture of National Security in Turkey

In Turkey, security is understood to mean the avoidance of danger, or staying protected from threats. This approach, which might be termed conservative, is not limited to a military context but encompasses the protection of the population, territorial independence and integrity, and national identity. Although Turkey has one of the largest armies equipped with conventional weapons in the region, it still has a national security syndrome (Aras and Toktaş 2007: 19). The issue of security plays a dominant role in political discourses and holds a privileged position over all other social and political issues. In consequence, securitization and desecuritization processes in Turkey are prominent in the hegemony of security.

Since the founding of the Turkish Republic in 1923, the dominant paradigm among security discourses in Turkey has always been a construct of the imagination of the bureaucratic elite. The fundamental component of this traditional discourse is the priority given to security accompanied by the fear of the dissolution of the country. One of the most important reasons for the historical importance given to security or insecurity in Turkey is its status as successor to the Ottoman Empire. Continuous wars, subsequent territorial losses, and the collaboration of ethnic-nationalist groups

with foreign powers in the dissolution of the Empire led to a national security syndrome (Aras 2009: 29). The Treaty of Sèvres, which was signed at the conclusion of the First World War, was perceived as an attempt to dismantle Ottoman territories and dissolve Anatolia by allying internal collaborators with external ones, and as a result, Turkey's security syndrome has come to be known as Sèvres syndrome, or Sèvres phobia (Mufti 1998: 37). In spite of the efforts of Ottoman elites to hold the empire together under the banners of Ottomanism or Islamism, permanent territorial losses resulted in the reduction of Ottoman territories to Anatolia, leading to trauma among the political and the state elite. The strong belief that internal elements collaborated with foreign powers in the dismantling of the empire led to an entrenched belief in the threat of internal and external foes. The Sèvres syndrome, or the belief that the country is permanently under the threat of dissolution from internal and external enemies, is the result of this historical experience. Kurdish and Islamic threats were conducive to perpetuating this mindset.

Discourses about the danger of the disintegration or division of the nation have frequently and repeatedly reoccurred in response to such events as the separatist activities of the PKK in the 1990s, the revivalism of ethnic groups, the claims of religious minorities, the conflicts over land with neighboring countries (Greece, Syria, Armenia), and even the EU accession process. A consequence of this discourse is that the bureaucratic elite of Turkey has taken an extremely sober attitude and a skeptical stance (Aras 2001: 59) and has favored cautiousness and adherence to the status quo both in domestic and in foreign relations (Lesser 2000: 183, Mufti 1998: 36).

Turkey's conventional understanding of national security has been primarily based on geography and geostrategy and hence there has been a limited arena for an open and communal discussion of perceptions of threats (Heper and Itzkowitz-Shiffrinson 2005: 243). In the geopolitical mind-set of the bureaucratic elite, since Turkey is encircled by the Balkans, the Middle East, Caucasia, the Mediterranean Sea and Black Sea, this positioning entails insecurity, instability, and uncertainty. In line with this view, Anatolia represents a sheltered region since there are seas and high mountain ranges around the country. Yet the vast plains of Thrace are perceived as being vulnerable to attacks that may come from Europe, and Turkey's straits are open to military aggression from the sea and air. Furthermore, Anatolia is a bridge of migration from East to West. In other words, being at the center of three continents in the Mediterranean region

creates difficulties for the defense of the nation. The presence of various non-democratic regimes and animosities in neighboring countries reinforces the Turkish elite's national security syndrome. Additionally, the literature and the knowledge produced thereof concerning Turkey's foreign and security policies have tended to stay focused on geostrategies on the grounds that geostrategy affects the domestic politics of Turkey and its relations with its neighbors (Lesser 2000: 183).

The involvement of the armed forces in Turkish politics is both a cause and an outcome of securitization in the country (Lombardi 1997: 193), and the military has long been actively involved in Turkish foreign policymaking (Karaosmanoğlu 2000: 199). Even the political elite responsible for security and foreign policy constantly refer to the impacts and roles of the military in foreign relations, upgrading the military's prestige in the eye of the Turkish public and reinforcing the military's role in foreign policy. The National Security Council, which is a constitutional body, also strengthens the role of the military in security policy formulation. The government takes into consideration the decisions made by the National Security Council.

The military's central position in the issue of national security is closely related to the interference of the military in politics as well as to the lack of interest and awareness on the part of the civilian bureaucratic elite (Toktaş and Kurt 2008: 7). A very limited number of bureaucrats and civilians make a career in security. There appears to be a lack of interest in security matters among civilians, and there are only a few civilians specialized in the military affairs of the country. Added to this is the lack of active societal involvement in policymaking on issues like military expenditures, which leads to a situation in which the military has a strong voice in discourses about security.

However, since the 1980s, changes have been seen in the culture of national security. In parallel with economic liberalization, the business world has begun taking an active role in political processes. Civil society actors have begun speaking up, nurturing this new milieu and forming international partnerships, and globalization has strengthened non-state actors (Öniş 2006: 240). As a result of this strengthening, TÜSİAD (the Turkish Industrialists' and Businessmen's Association), TOBB (the Union of Chambers and Commodity Exchanges of Turkey), trade unions, and many NGOs have raised their voices and held sway in politics. While the military retained the strongest influence (Ergüvenç 1998: 2), security culture in Turkey was no longer the exclusive domain of the military. In this

period, the civilian elite also contributed to the culture of national security, as civil participation began to increase in the formulation of security policies. Society has also begun to perceive other issues as constituting security threats, including global warming, the passage of dangerous tankers through the straits, energy security, global economic fluctuations, and soil erosion. Environmental hazards have been included on the political agenda, reflecting a change in perceptions of security. In the context of the 1980s, political changes were observed in which domestic and foreign policy blended, and the same occurred in the realms of national security and securitization.

One of the causes of these changes in securitization processes and the definition of national security in Turkey is the EU membership process. This process began to influence Turkish political life and foreign policy in the 1990s, and this influence grew even stronger in the 2000s with legal and constitutional reform packages aiming to fulfill the Union's membership criteria, which are known as the Copenhagen criteria. The EU membership process has provoked discussion as regards national security, as actors and opposition groups attempting to influence the definition and understanding of security in Turkey have singled out EU accession as a critical reference point (Heper 2005: 36). Both anti-EU and pro-EU groups frequently raise the issue of national security, asserting that the EU membership process will have a lasting impact on national security (Aydınlı, Özcan and Akyaz 2006: 83). While explaining their own positions and reasoning out their arguments, both sides have made reference to the new world order and the effects of globalization, and have called for a revision in Turkish politics (Bilgin 2005: 194).

Pro-EU groups have mainly been interested in the economic and political dimensions of globalization and have pointed out the benefits of EU membership without placing security issues on the top of their agenda. After Turkey was accepted as an EU candidate country at the 1999 Helsinki Summit, they began questioning the traditional security paradigm (Oğuzlu 2002: 600). For example, the chair of the Motherland Party (ANAP), Mesut Yılmaz, criticized securitization and suggested that national security should be removed from its narrow framework and be opened up for public debate (Aydınlı 2002: 213). Some diplomats and military officials even made pro-EU speeches, emphasizing that Turkey cannot be integrated into the new security paradigm via traditional strategies, and that economic security is as important as military security in the new, liberal world order; it was

also argued that EU membership would make a positive contribution to Turkey's national security (Sarigil 2007: 41).

On the other hand, opponents to accession have argued that joining the EU will prove detrimental to Turkey's national security. Although opinions vary within this group, some writers held that even if Turkey undergoes the reforms required to meet EU criteria, it would not be accepted as an EU member, and the traditional role of the National Security Council and the military would be weakened in the process, to Turkey's detriment (Bilgin 2005: 189-190). Others, in the military and bureaucracy, have asserted that the EU could divide Turkey (Toktaş and Kurt 2010). The presidents of the Confederation of Turkish Trade Unions (Türk-İş) and the Ankara Chamber of Commerce (ATO) based their criticism of Turkey's potential EU membership on this traditional understanding of national security, while others have called for a new security agenda that would not make any concessions concerning Turkey's national security requirements (Bilgin 2005: 177). Some have advocated maintaining foreign policy relationships with the EU and its members, and Eurasia or the Middle East have also been proposed as alternative regions for economic unions.

In addition to the political reform process undertaken after the 1999 Helsinki Summit and the return to economic stability, an atmosphere conducive to democratization pervaded domestic politics. The boundaries of normal politics expanded and a number of former security issues, which were securitized before in an enemy-threat chain, emerged as part of the legitimate space of politics. A conservative political party, the Justice and Development Party, which had evolved from a background in political Islam, came to power, and Kurdish politicians, finding inroads as independent candidates, were able to form a group in Parliament.

With the enhancement of democratization, civilians have acquired more room for maneuvering. Democratization has limited the impact of a 'security first' approach, increased the roles of political elites and civil societies, and allowed social demands to have influence in a more democratized policy-making process. The resolution of the security-democracy dilemma in favor of democracy has had repercussions in foreign policy as well. As Turkey has begun to transform its political agenda from one based on security to one based on democracy, it has unfettered its foreign policy from the limits of domestic security considerations. Moreover, democratization and desecuritization have shifted foreign policy from a bureaucrat-

ic-authoritarian stance to a more democratic and pluralist process that takes societal demands into consideration.

A Close-Up of the Current Think Tank Sector in Turkey

Although Turkey's first think tanks emerged in the 1960s, there have been waves of proliferation in the numbers of think-tanks over the decades. The enactment of the new constitutions in 1961 and 1982, with their provisions for the legal founding of civil society organizations, triggered the proliferation of think tanks, as well as ideological polarization within the country. The post-Cold war period similarly witnessed another wave in the rise of think tanks. In particular, since the 1990s there has been an increase in discussions concerning the need to revise traditional security paradigms. These discussions have coincided with changes in the security perceptions of the ruling elite. In due course, Turkish foreign policy was in need of shifting from a static Cold-war style approach to an active, multidimensional policy line. The independence of the Central Asian and Turkic republics, the emergence of new states and entities in the Balkans after the dissolution of Yugoslavia, and the impact of the first Gulf War on the Middle East added numerous issues to the agenda of Turkey's foreign policy, which led to the foundation of think tanks capable of producing knowledge and engaging in activities relevant to the state of the region. This also compelled a number of official institutions to found or support think tanks to fill the gap of information and expertise. Representative of such organizations are the Strategic Research Center of the Ministry of Foreign Affairs (SAM) and the National Committee of Strategic Research and Studies, which operates under the auspices of the Turkish Council of Higher Education (SAEMK). Again in this period, some foreign think tanks (such as Friedrich Neumann and Heinrich Böll) launched offices in Turkey.

The steady increase in the number of think tanks continued in the first decade of the 2000s. The causes for this proliferation included the increasing need for information and analysis, civil society's contributions to the improvement of democracy, advances in communication technologies such as the internet, the globalization of funds, and support for civil societies from developed countries. Moreover, Turkey's acceptance as an EU member candidate had a major impact on both foreign and domestic policy. This transformation included reforms in the fields of democratization and human rights, and the further granting of rights and liberties. The broadened political sphere allowed for a variety of choices and methodologies in foreign policy and security issues, which also impacted the results as

well. Liberalized politics articulated through expanded rights and liberties constituted new discourses, which made it possible for the rise of new actors in Turkey. Globalization and the lifting of obstacles to the freedom of association also blurred the line between the foreign and domestic, making it possible for foreign associations, foundations, and think tanks to open offices, form associations, and conduct activities in Turkey. The EU provided direct funding for civil society organizations, as well as for international partnerships, research projects, and joint studies. Financial resources from the EU were used often by think tanks for a range of projects. TÜBİTAK (the Scientific and Technological Research Council of Turkey) sponsors think tank activities in a wide range of fields, such as Asian and African studies, and research about issues concerning foreign policy, security and energy. Some of the new think tanks were founded by government institutions such as the Ministry of Internal Affairs, the Turkish Armed Forces and the Turkish Grand National Assembly, while others were founded by non-governmental entities such as corporations and universities.

Think tanks in today's Turkey can be grouped into five categories: a) autonomous and semi-autonomous, b) state-sponsored, c) university-sponsored, d) sponsored by a political party, and e) local branches of foreign think tanks (Aydın 2006: 133-137). These think tanks perform the following: conduct research on domestic and foreign politics and prepare information for decision-makers; make recommendations and explain viewpoints to government authorities on urgent policy issues; contribute to a pluralist and open society by providing a variety of political analyses and opinions; create forums for public debate; disseminate information via print, electronic, and visual media; increase the variety and content of publications in Turkey by publishing books, journals, and research reports; conduct advocacy on Turkish foreign policy through different networks abroad; and, create employment opportunities for graduates of international relations and political science university programs and retired bureaucrats (such as ambassadors, army officers, and chiefs of office).

In the absence of clear legal regulations for civil society organizations like think-tanks, the statutes of think tanks launched by universities are subject to university regulations. Think tanks outside the university structure or official regulations are generally organized as foundations, associations or commercial enterprises. Think tanks that opt for a style akin to an association carry out their press, publication and broadcasting activities via a separate commercial enterprise. A think tank may be established as an

association if it decides to operate on a non-profit basis. This option exempts the think tank from tax obligations and financial regulations. If think tanks choose to have an attached commercial enterprise, they must comply with the appropriate accounting obligations, because such enterprises facilitate publication activities to cover organizational costs. Foreign institutions are primarily organized as associations, and the number of representative branches of foreign think tanks has increased. The advantage of association status is the relative ease of establishment and the freedom of organizational structure. Foundations, however, are under several restrictions imposed by law. For example, foundation activities are supervised by the General Directory of Foundations. Regardless of the limitations of foundation status, think tanks which operate as part of other extensive foundations or have additional aims such as the establishment of universities prefer this kind of status. Additionally, if the government accepts a foundation as a public interest institution, it can receive tax-deductible donations.

Think tanks outside universities or government institutions are generally founded by business groups, academicians, politicians, retired bureaucrats or entrepreneurs. The vast majority of think tanks are located in Istanbul and Ankara. Many think tanks that employ researchers have academics or retired bureaucrats (such as ambassadors or army officers) as directors or coordinators. Because of the expense of employing full-time, permanent researchers, think tanks may choose to hire on a per-project, short-term or contract basis. Yet, it is the permanent researchers and their research interests that determine the activities of the think tanks. As the sector is also open to voluntary work, the services of short-term volunteers, mostly university students, are recruited as well. Budget sizes vary; for example, the budget size of a think tank employing eight experts is approximately between 200,000-400,000 USD. The financial structures and resources of Turkish think tanks are not transparent, however. Think tanks may obtain funding from the following sources: income from the sale of production outcomes; endowments; membership fees; sales of books, journals and reports; sales of souvenirs; and funds for research projects that are conducted independently or with domestic and foreign partners. Competition for resources for research is high. Some think tanks carry out projects supported by TÜBİTAK; however, these funds are insufficient for the sustainability of a think tank and TÜBİTAK supports a small number of projects. Some think tanks are supported by the government but this support only constitutes a small part of such institutions' budgets. Other think tanks are directly supported by interest groups or pressure groups, or

pursue activities within the structure of their objectives. Think tanks that are supported by corporations or trade unions are financially more stable because their funding sources are more reliable, and their institutional support is also more reliable (Öztürk and Çevikalp 2008: 27). However, taking into consideration economic fluctuations and crises, think tanks seek to diversify their financial resources. Because local resources are limited, many think tanks turn to foreign sources. The most important funding is provided by the EU for pro-EU institutions through project grants for research projects which are long-term and involve multiple partners in different countries. However, some think tanks that receive funds from foreign sources have been accused of pursuing illegal activities for other countries. For this reason, intensifying nationalist sentiment and popular interest in conspiracy theories may hamper think tanks' ability to fund their activities with foreign funds (Aydın 2006: 142).

Civilian Involvement in National Security Culture: Think Tanks and Alternative Definitions for Security

In interviews, think tank administrators and specialists in our sample group placed importance on their role in security culture and perceived themselves as contributive actors in the formulation of security policy and culture. The concept of national security, according to them, is a result of the communicative interactions between various actors in the security sector. Their contributions are channeled through various means, including websites, press conferences, policy briefs, books, symposiums, newspaper articles, and TV appearances, all of which have as an audience the public, the media and the government. Many of the respondents gave examples of their activities which had influenced official policy, and all of the think tank representatives believed that they were stakeholders in the security sector and the culture of security, in addition to major players like the armed forces, national security council, chief of staff, the ministries of foreign affairs, national defense, Ministry of Internal Affairs, the police force, Parliament and the intelligence agency. Interviewees also mentioned civil societal actors and initiatives in the culture of national security in terms of their increasing power and influence in shaping security and foreign policy. As regards human security, most respondents mentioned the inclusion of new items on the security agenda such as women's rights, identity issues, ecology, social justice, individual security, transnational crime, migration and human rights.

Regarding Turkey's geostrategy and the influence of the geostrategic paradigm on Turkey's foreign and security policy, most respondents placed

importance on Turkey's physical and geographic/geostrategic security; however, it should be pointed out that they occasionally seemed willing to depart from the traditional approach and to criticize the geostrategic norm prevalent among the bureaucratic elite. Almost all of the respondents identified terrorism carried out by the PKK as an internal threat, and the disintegration of territorial integrity was considered to be a legitimate *casus belli*, although some included the replacement of democracy with an Islamic regime as a primary concern. The think tank elite of the sample group seemed to share and reproduce the mindset of the state elite to a certain extent. In terms of identification with the official position of Turkey and an imitative traditional approach inherited from the mindset of the bureaucratic and military elite, there appeared to be three types of think-tanks: a) critical think tanks; b) middle-position think tanks; and c) congruent think tanks.

The first group of think tanks, although few in number in the sample group, had representatives who were critical of the traditional perceptions and conceptualizations of security and they also critiqued the predominant role the military plays in the culture of national security. Such think tanks seek to distance themselves from traditional discourses, yet they seem to have remained reactionary for the most part. Despite their intentions and efforts, they are primarily responsive and are dependent on agenda items set by other actors in the culture of national security in terms of their knowledge production and policy proposals. In other words, their critiques and activities dwell mainly on countering the 'order of the day' rather than initiating new agenda items and formulating an alternative yet radical discourse which is in stark contrast to the traditional model. This group of think tanks supports full integration in the EU.

The second group adopts a middle position, holding a position between radically challenging the national security episteme and an adapting conventional understandings of national security. There appeared to be a difference in perspectives regarding what the respondents defined as the ideal situation and the real-politik situation. For example, when the respondents were asked questions regarding understandings and conceptualizations of national security in Turkey, they referred to the changing dynamics of world politics, the political milieu of the post-Cold War era and the need for a change in national security in accordance with the change in global politics. They were fully aware of the most recent literature on securitization and desecuritization processes and they addressed new security issues like the environment, migration and human welfare. Yet, when they

were asked specific questions regarding Turkey's security and foreign policy, they expressed ideas and opinions congruent with the official position with justifications like 'Turkey's special position', 'Turkey's uniqueness', and 'Turkey's distinctiveness'. For example, although most of the respondents from this group emphasized the need for the involvement of civil societies in foreign and security policymaking and held an advocate position, when asked about relations with Armenia for instance, they seemed to have adopted the official state position in terms of its denial of an Armenian genocide, and they refused to accept the Armenian lobby's activities as those of a civil society. This group of think tanks is hesitant pro-EU with a reservation on national security.

The third group is comprised of think tanks which not only agree with the conventional understanding of security and the dominant security paradigm in Turkey but also support its hegemony and continuity. The respondents from this group believe that the primary role of think tanks is to support the state and its institutions such as the Ministry of Foreign Affairs, the Ministry of Internal Affairs and the Turkish military, and also engage in public diplomacy for governmental offices. According to these types, the official state line should be widely disseminated in society. In interviews, the respondents frequently used terms like geostrategy, physical security, territorial integrity, and state-society unity. Think tanks in this group oppose accession to the EU.

Concluding Remarks

Since the 1990s, public opinion and the media have played a large role in state conceptualizations of security and foreign policy-making (Kalin 2010: 97). In recent decades, the security elite have begun paying increasing attention to public opinion (Aras, Toktaş and Kurt 2010: 49), which has become increasingly influential in Turkish foreign policy in the 2000s. This is an indicator of the influence wielded by think-tanks vis-à-vis their role in the formation of public opinion. The current article investigated the role of think tanks in the formulation of a culture of national security in Turkey in the post-Cold War era through a field research on fourteen think tanks. The findings obtained through in-depth interviews with administrators and specialists point to an emergence of competition within the culture of national security among different actors. The situation observed marks a deviation from the systemic analysis of Neo-Realism on a single type actor-structure. The rise of think tanks, both in numbers and in impact, reveals a multilevel, multi-actor and multifaceted arena of security in which representatives of the state and military are not the sole de-

terminants, as a result of the trend towards civilianization in culture of national security. The involvement of civilian voices, including those of political parties, the ruling party, civil society organizations, think tanks, and the media, is the primary driving factor behind this trend. In the competition to achieve dominance in the culture of national security, it would appear that civilian participation has begun challenging the 'top-down' approach to security policy, thanks to transformations resulting from the step taken in the EU membership process. Albeit still quite far from the levels of its counterparts in Europe, the new culture of security in Turkey seems to have acquired a civil tone and bears the potential for increased civil participation. One of the determinants of this trend will be the future of the think tank sector.

The think-tank sector in Turkey is at an early stage of development. It is clear that this newly emerging sector has encountered a number of difficulties such as the availability of permanent financial and human support, the weak spirit of philanthropy in Turkey, legal regulations which impede the development of the think-tank sector, and obstacles to accessing data from the security elite and foreign ministry (Öztürk and Çevikalp 2008: 28), in addition to the rigidity of the state concerning confidential information. Nonetheless, in the present situation the think tank sector will continue to develop and increasingly influence debates on national security.

Comments

- ¹ The field research was part of a larger research funded by the Scientific and Technological Research Council of Turkey (TUBITAK). The sample group of the research covered only autonomous and semi-autonomous, think tanks. University research centers were excluded from the sample group.
- ² This Center decided to close itself after the research was conducted.
- ³ This Center decided to close itself after the research was conducted.

References

- Aras, Bülent (2001). "Turkish Foreign Policy and Jerusalem: Towards a Societal Construction of Foreign Policy". *Arab Studies Quarterly* 23 (4): 31-59.
- , (2009). "Turkey's Rise in the Greater Middle East: Peace-Building in the Periphery". *Journal of Balkan and Near Eastern Studies* 11 (1): 29-41.
- Aras, Bülent, Şule Toktaş and Ümit Kurt (2010). *Araştırma Merkezlerinin Yükselişi: Türkiye'de Dış Politika ve Ulusal Güvenlik Kültürü*. Ankara: Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı (SETA).
- Aras, Bülent and Şule Toktaş (2007). "Al-Qaeda, 'War on Terror' and Turkey." *Third World Quarterly* 28 (5): 1033-1050.

- Aydın, Aziz (2006). *The Genesis of Think-Tank Culture in Turkey: Past, Present and Future?*. Master's thesis. Ankara: Middle East Technical University.
- Aydınlı, Ersen (2002). "Between Security and Liberalization: Decoding Turkey's Struggle with the PKK". *Security Dialogue* 33(2): 209-225.
- Aydınlı, Ersen, Nihat Ali Özcan ve Doğan Akyaz (2006). "The Turkish Military's March Toward Europe". *Foreign Affairs* 85 (1): 77-90.
- Ayoob, Mohammed (1995). *The Third World Security Predicament: State Making, Regional Conflict, and the International System*. Boulder. CO: Lynne Rienner Publishers.
- Behnke, Andreas (2000). "Reflections on the Role of Security Experts and the Securitization of Political Issues". *Cooperation and Conflict* 35 (1): 89-105.
- Bigo, Didier (2006). *Policing Insecurity Today: Defense and Internal Security*. London: Palgrave Macmillan.
- Bilgin, Pinar (2005). "Turkey's Changing Security Discourses". *European Journal of Political Research* 44: 175-201.
- Ergüvenç, Şadi (1998). "Turkey's Security Perception". *Perception: Journal of International Affairs* 3 (2): 1-5.
- Held, David (1995). *Democracy and the Global Order: From the Modern State to Cosmopolitan Governance*. Stanford: Stanford University Press.
- Heper, Metin (2005). "The European Union, the Turkish Military and Democracy". *South European Society & Politics* 10 (1): 33-44.
- Heper, Metin and Joshua R. Itzkowitz-Shiffrinson (2005). "Civil-Military Relations in Israel and Turkey". *Journal of Political and Military Sociology* 33 (2): 231-248.
- Kalın, Ibrahim (2010). "US-Turkish Relations under Obama: Promise, Challenge and Opportunity in the 21st Century". *Journal of Balkan and Near Eastern Studies* 12 (1): 93-108.
- Karaosmanoğlu, Ali (2000). "The Evolution of the National Security Culture and the Military in Turkey". *Journal of International Affairs* 54 (1): 199-216.
- Krause, Keith and Michael C. Williams (1997). "Preface: Towards Critical Security Studies". Ed. K. Krause and M. C. Williams. *Critical Security Studies: Concepts and Cases*. Minneapolis: University of Minnesota Press. vii-xxi.
- Lesser, Ian (2000). "Turkey in a Changing Security Environment." *Journal of International Affairs* 54 (1): 183-198.
- Lombardi, Ben (1997). "Turkey - the Return of the Reluctant Generals?". *Political Science Quarterly* 112 (2): 191-215.
- Mufti, Malik (1998). "Daring and Caution in Turkish Foreign Policy". *The Middle East Journal* 52 (1): 32-50.
- Oğuzlu, H. Tarık (2002). "The Clash of Security Identities: The Question of Turkey's Membership in the European Union". *International Journal* 57 (4): 579-603.

- Öniş, Ziya (2006). "Varieties and Crises of Neoliberal Globalisation: Argentina, Turkey and the IMF". *Third World Quarterly* 27 (2): 239-263.
- Öztürk, Muhsin and Mesut Çevikalp (2008). "Ankara'nın Yeni Aktörleri". *Aksiyon* (715).
- Sarıgil, Zeki (2007). "Europeanization as Institutional Change: The Case of the Turkish Military". *Mediterranean Politics* 12 (1): 39-57.
- Toktaş, Şule and Ümit Kurt (2008) "The Impact of EU Reform Process on Civil-Military Relations in Turkey". *SETA Foundation for Political, Economic and Social Research, Policy Brief No. 28*. http://www.setav.org/document/Policy_Brief_No_26_Sule_Toktas_Umit_Kurt.pdf.
- , (2010). "The Turkish Military's Autonomy, JDP Rule and the EU Reform Process in the 2000s: An Assessment of the Turkish Version of Democratic Control of Armed Forces (DECAF)" *Turkish Studies* 11(3): 387-403.

Türkiye'de Ulusal Güvenlik Kültürü: Araştırma Merkezleri Üzerine Niteliksel Bir Araştırma

Şule Toktaş*
Bülent Aras**

Özet

Araştırmamız, ulusal güvenliğin çoğulcu bir ortamda belirlendiği Soğuk Savaş sonrası dönemde, Türkiye'deki araştırma merkezlerini merceğe almaktadır. Araştırma merkezlerinin ulusal güvenlik anlayışı ve güvenlik kültürünün belirlenmesindeki rolü üzerine niteliksel araştırma yöntemleri ve veri toplama tekniklerine dayanan bir saha çalışması yapılmıştır. Sektörün önde gelen 14 araştırma merkezinde katılımcı gözlemde bulunulmuş; 25 yönetici ve uzman ile derinlemesine görüşme yapılmıştır. Araştırma sonucunda ortaya çıkan bulgu, Türkiye'de ulusal güvenliğin tanımlanmasında, bürokrasi odaklı, sivil kontrol mekanizmalarından bağımsız, demokratik katılım ve denetime kapalı ve güvenliği sadece devletin ve sınırların korunması olarak algılayan egemen anlayışın artık eski gücünde olmadığı ve somut değişimlere uğradığıdır. Resmi tanımlamaları ön plana çıkartan ve devlet kurum ve kuruluşlarının başat aktör olageldiği geleneksel güvenlik kültürü yapılanması yerini giderek sivilleşen, sivil katılıma hem olanak hem dayanak sağlayan bir değişim sürecine bırakmaktadır. Araştırma merkezleri bu değişimi hem tespit etmekte hem de şekillenmesine katkıda bulunmaktadır. Her ne kadar yakın bir geçmişte kurulmaya başlamış olsa da ve Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'daki benzerleri ile karşılaştırıldığında henüz doymunlaşmamış ve dar bir sektöre tekabül etse de, geline nokta, ulusal güvenlik kültüründe çoğulcu bir ortama işaret etmektedir. Araştırma merkezleri, var olan ulusal güvenlik anlayışına alternatif tanımlamalarda bulunma çabası içerisinde ve kendi güvenlik anlayışlarını çeşitli bilgi üretimi ve iletişimi araçlarıyla ifade etmektedir.

Anahtar Kelimeler

Düşünce kuruluşları, güvenlikleştirme, Türkiye, ulusal güvenlik kültürü, araştırma merkezleri, güvenlik çalışmaları.

* Doç. Dr., Kadir Has Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü – İstanbul / Türkiye
sule@khas.edu.tr

** Prof. Dr., T.C. Dışişleri Bakanlığı, Stratejik Araştırma Merkezi – Ankara / Türkiye
bulent.aras@mfa.gov.tr

Культура национальной безопасности Турции: специальное исследование научно-исследовательских центров

Шуле Токташ*
Бюлент Арас**

Аннотация

Предметом нашего исследования являются научно-исследовательские центры Турции, возникшие в период после окончания холодной войны в плюралистической среде национальной безопасности. Были проведены полевые исследования, основанные на сборе материалов и качественных методах исследования концепции национальной безопасности научно-исследовательских центров и роли в определении культуры безопасности. Проведено наблюдение 14-ти ведущих научно-исследовательских центров этой отрасли, взяты содержательные интервью 25-и руководителей и специалистов. Результаты исследования показывают, что в данный период коренным образом изменилось формулирование концепции национальной безопасности Турции и традиционное мышление независимого от механизмов бюрократических и гражданского контроля, а также закрытого для демократического участия и контроля, предназначения безопасности только для охраны государства и границ, уже утратило свою силу. Официальная версия структур традиционной культуры безопасности, в которой государственные учреждения и организации играли главную роль, эволюционируется в сторону демократизации и гражданского участия.

Научно-исследовательские центры исследуя эти изменения, вносят определенный вклад в формирование этого процесса. Несмотря на то, что они были созданы в ближайшем прошлом и по сравнению с аналогией стран Западной Европы и Северной Америки еще недостаточно развиты и отвечает интересам узкого круга, сегодняшнее их положение свидетельствует об эволюции в сторону плюрализма в культуре национальной безопасности. Научно-исследовательские центры стремятся предоставить альтернативные варианты традиционной концепции национальной безопасности; собственные понимания безопасности выражают через различные научные исследования и средства массовой информации.

Ключевые Слова

мозговые центры, безопасность, Турция, культура национальной безопасности, научно-исследовательские центры, исследования безопасности.

* доц.док., университет Кадир Хас, кафедра политологии и государственного управления – Стамбул / Турция
sule@khas.edu.tr

** проф. док., центра стратегических исследований при Министерстве иностранных дел ТР – Анкара / Турция
bulent.aras@mfa.gov.tr

Ahmed Adnan Saygun'un Çoksesli Müzikte/Türk Çoksesli Müziği'nde Ulusalçılığa İlişkin Kodları*

Seyit Yöre**

Z. Seçkin Gökbudak***

Özet

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş sistemi, Ziya Gökalp ve Atatürk'ün düşünceleri çerçevesinde, ulus-devlet temeline bağlı ulusalcı bir modernleşmeden oluşmuş, bu sistem Türkiye'deki kültürel ve müziksel yaratımı etkilemiş ve böylece, besteciler ulusal müzik malzemeleri ile uluslararası çoksesli müzik tekniklerini birleştirilerek devlet sistemine uygun bir ulusalcı çoksesli müzik yaratmışlardır. Türk çağdaş müziği olarak da anılan bu yeni müziğin ilk kuşak bestecilerinden biri de Ahmed Adnan Saygun'dur. O, müzik eserlerinin yanında, söylemleriyle de müzikte ulusalcılığın vurgulamış ve diğer bestecilerin içinde öne çıkmıştır. Bugüne kadar Saygun ve eserleri hakkında araştırmalar olmasına rağmen, onun ulusalcılık yaklaşımları hakkında doğrudan herhangi bir araştırmaya rastlanmamıştır. Bu çalışmada, Saygun'un çoksesli müzikte/Türk çoksesli müziği'nde ulusalcılığa ilişkin kodları etnomüzikoloji disiplini ve nitel araştırma modelinde literatür ve içerik analizi teknikleriyle araştırılmış, sonuç olarak ortaya çıkan on iki kod Saygun'un görüşleriyle tanımlanarak, yorumlanmıştır.

Anahtar Kelimeler

Ahmed Adnan Saygun, Ulusalçılık, Çoksesli Müzik, Türk Çoksesli Müziği, Kodlar.

* Bu makale, birinci yazarın doktora tezinden oluşturulmuştur. Bk. Yöre, Seyit (2010).

** Yrd. Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi, Dilek Sabancı Devlet Konservatuarı - Konya / Türkiye
seyityore@yahoo.com

*** Prof. Dr., Konya Üniversitesi, Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi, GSEB Müzik Öğretmenliği AB Dalı – Konya / Ankara
sgokbudak@selcuk.edu.tr

Giriş

Araştırmanın temel figürü olan Ahmed Adnan Saygun (1907-1991), Osmanlı'nın son dönemlerinde doğup, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundaki yenilik hareketlerinin içinde yaşamış ve yenilesmeye doğrudan katkıda bulunmuş kişilerden biridir. Saygun, hayatındaki olaylardan, aldığı eğitimlerden ve ileriki yıllarda tanışacağı Atatürk'ten ve dönemin siyasi ideolojisinden de etkilenecek kendi ideolojisini oluşturmuş, bestecilik, eğitimcilik ve etnomüzikologluk çerçevesinde sürdürdüğü meslekî hayatını da bu doğrultuda yürütmüştür. Onun ulusalcılık ideolojisi, geçmişin inkâr edilmeden geleceğe gidilmesi, yapılan her çalışmada geçmişten, çoksesli müzikte ise öz kaynak olan halk kültürü ve müziğinden yararlanılması ve yapılan her işin samimiyetle içselleştirilmesi üzerine kuruludur (Yöre 2010: 1).

"Saygun'un sanatsal kariyeri ile düşünsel [ideolojik] etkinliği uluslaşma, modernleşme, Atatürkçülük, resmî ideoloji, devletin kültür politikaları vb. toplumsal güç ve/veya fıkırsel itkilere bağımsız düşünülemez. Nitekim, Saygun'un Türk geleneksel kültürünün unsurlarından da faydalanan bestecilik üslûbu, bu geleneğin yoğun bir çaba sonucunda yakından tanınmasını da zorunlu kılar. Benzer bir şekilde erken Cumhuriyet Türkiye'sindeki [1923-1950] birçok düşünsel hareket de, modernleşme ve kalkınma yanında, Türk kimliğinin araştırılıp tanınmasına ayrıcalıklı bir konum olmuştur" (Aydın 2004: 21).

Saygun'un çoksesli müzikte ulusalcı düşünce ve uygulamalarının dayanağı hayatını çevreleyen bazı durumlardan kaynaklanır. Besteciliğindeki üç ayrı dönemin dışında, hayatını ve çalışmalarını etkilemiş olan beş ayrı dönem tespit edilmiştir: O, Osmanlı (1907-1920), Paris (1928-1931), Atatürk dönemindeki Cumhuriyet (1920-1938), Atatürk sonrasındaki Cumhuriyet (1938-1991), Türkiye'nin popüler kültüre geçişi (1980-1991) gibi beş ayrı dönemde yaşamış ve tüm çalışmalarını bu süreçteki değişimler içinde yapmıştır. Saygun'un, ulusalcılık ideolojisinden ilk defa 1930'lu yıllarda dönemin siyasi şartlarına da uygun olarak söz etmeye başladığı, yazdıklarından ve söylemlerinden bu ideolojiyi hayatındaki değişik dönemlere rağmen –her ne kadar bunu üçüncü dönem eserlerine yerel müzik malzemeleri açısından yansıtmassa da- ölene kadar sürdürdüğü anlaşılmaktadır (Yöre 2010: 2-3).

Saygun'un, yazılı çalışmalarında ve söylemlerinde müzikle özdeşleştirdiği *gelenek*, *milliyet*, *ulus rengi* gibi ulusalcılığa vurgu yapan kavramlar üzerinde çok durduğu görülür. Kendisi bu kavramları sadece Türkiye'deki çoksesli müzik için değil, uluslararası çoksesli müzik çerçevesinde bir ulusalcılık anlayışı için de kullanır.

Hakkında en fazla çalışma yapılan Türk müzikçi olması, Saygun'un Türk çoksesli müziği'nde bir simge ve döneminin kültür ideolojisi içinde siyasi bir figür olduğunun göstergesidir (Yöre 2010: 6). Ancak onunla ilgili çalışmalar çoğunlukla eserlerinin analizine yöneliktir, düşüncelerini içeren veya irdeleyenlerin sayısı çok azdır. (bk. Alapınar 1993, Woodard 1999, Aracı 2007). Oysa Saygun'un görüşlerinin ve çalışmalarının özellikle ulusalcılık bağlamında bilimsel olarak irdelenmesi zorunludur.

Araştırmanın Problemi

Bu çalışmada, ulusalcı yaklaşımda bir besteci, eğitimci ve etnomüzikolog olan Ahmed Adnan Saygun'un görüşleri ve çalışmaları çerçevesinde çoksesli müzikte/Türk çoksesli müziğinde ulusalcılığı nasıl belirttiğinin ortaya çıkarılması amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda, "Saygun'un görüşleri ve çalışmaları çerçevesinde çoksesli müzikte/Türk çoksesli müziğinde ulusalcılığa ilişkin kodları nelerdir?" problemi araştırılmıştır.

Kuramsal Çerçeve

Ulusalcılık

Çoksesli müzikte ve Saygun'daki ulusalcılık boyutunun temellendirilmesi gereğinden yola çıkılarak ilk olarak, ulusalcılık kavramının ne olduğunun uluslararası çerçevede kuramsal olarak ortaya konulması, araştırma konusunun çerçevesini genişletecektir. Kökenleri 16. yüzyıla dayanan, daha sonra yayılarak 19. yüzyıl dünyasını bir akım olarak etkileyen ve 20. yüzyılın ikinci yarısında da atılım yapan, çeşitli kavramsal ve kuramsal yaklaşımlara göre tanımlanıp sınıflanan, ancak, evrensel bir tanıma ulaşamayan ulusalcılık kavramının sözlük anlamı, "Maddi ve manevi açılardan millet ve ülkesinin çıkarlarını her şeyin üstünde tutma anlayışı" olarak tanımlansa da, Mehmet Kaplan (1915-1986) ulusalcılığı "sadece bir ideoloji değil, bir yaşayış ve bir duyuş tarzı" olarak yorumlar (www.tdkterim.gov.tr/).

Anderson (2007: 51), tarihsel geçmişine bakılacak olunursa ulusalcılığın ortaya çıkışını 16. yüzyıla kadar götürmüş ve ortaya çıkış nedenini de insanların daha önce sıkıca bağlı oldukları inançlarını yitirmelerine, bu nedenle birbirlerine bağlanacak yeni arayışlara girmeleriyle ilişkilendirmiştir. Bu bağlamda, ulusalcılık ideolojisi Althusser'in ideolojilerin bilimin dolduramadığı yerleri doldurduğuna ilişkin görüşüne uymaktadır (Güngör 2001: 222). Anderson (2007: 51), insanların arayışları sonucu ortaya çıkan buluşların ve buna bağlı olarak iktisadi değişimin ve kapitalizmin de etkisiyle ulusalcılığın geliştiğini öne sürmüştür. Ulusalcılık hakkında sonradan oluşan kuramlara ve sınıflamalara bakıldığında, ulusalcılık hakkında evrensel bir tanım oluşmamış, birbirine benzer veya farklı kuramsal çalışmalar

yapılmıştır. Örneğin Calhoun, (1987: 123), çok yönlü ulusalcılığın çoğunlukla 'birlik ilişkilerine' ve 'farklı kültürel geleneklere' bağlı olduğunu söyler (akt. Değirmenci 2006: 51). Guibernau (1997: 88) ise ulusalcılığın, "bir toprağa, ortak dile, ideallere, değerlere ve geleneklere bağlanma duygusu"nu ve "bir grubun onu diğerlerinden 'farklı' kılan semboller (bayrak, belirli bir şarkı, bir müzik parçası veya tasarım) ile özdeşleşmesi"ni kapsadığını söyler (akt. Hülür ve Akça 2007: 315).

Chatterjee (1996: 13-15), ulusalcılığın Doğu ve Batı olmak üzere iki tipte olduğunu öne sürerek, her iki tipte de ulusal kültürün gelişimiyle belirlenen ortak standartların varlığını vurgular. Ulusalcılığın birinci tipi Batı Avrupa'da ortaya çıkan Batı tipi, ikincisi ise Doğu Avrupa, Asya, Afrika ve Latin Amerika'da da var olan Doğu tipi ulusalcılıktır. Plamenatz'a göre her iki tip ulusalcılık da bir siyasi olgudan çok bir kültürel olgudur. Ancak Doğu tipi ulusalcılık, Batı Avrupa'nın gelişmiş uluslarının koyduğu evrensel ölçütlerle göre şekillenmiş, ulusu dönüştürmek için kültürel yeniden donatım çabası olmuştur. Doğu ulusalcılığındaki arayış, hem ilerleme (modernleşme) hem de kendi ulusal özelliklerini koruyan bir kültürün yeniden ortaya çıkışı şeklinde olmuştur. Doğu ulusalcılığının çelişkili yönü ise -Türkiye'de de sık sık görülen- hem Batı tarafından konulan modern ulusalcılık ölçütlerini uygularken hem de onu 'sözde' reddetmektir. Bu yüzden Chatterjee, Doğu tipi ulusalcılığı tedirgin ve dengesiz bulmaktadır.

Oran (1997: 33-43), sınıflandırmalarının ulusalcılığı karmaşıktırdığını söyler ve ulusalcılığın üçlü yapısını şöyle ortaya koyar: Birincisi "bir duygu olarak milliyetçilik"tir ve insanın üyesi olduğu ulusa derin bağlılık duygusunu tanımlar. İkincisi "bir ideoloji olarak milliyetçilik"tir ve kısaca bireyin toplumsal sadakati yoluyla aynı toplumsal ideolojiye tutunması ve buna yönelik davranmasıdır. Üçüncüsü ise "bir toplumsal hareket olarak milliyetçiliktir" ve bu da ulusalcı duygu ve ideolojinin bir noktada buluşup ulusalcı bir ideoloji tarafından yönlendirilmesi şeklindedir ki bu tür ulusalcılık ilk iki ulusalcılık şeklini içine alır.

Görüldüğü üzere, ulusalcılığa ilişkin çeşitli kuramlar ve sınıflandırmalar olmasına rağmen, ulusalcılık kavramı genellikle farklı kavramlarla birlikte kullanıldığı ve sosyal bilimler bağlamında sürekli tartışıldığı için tanımlar ve sınıflandırmalar bir uluslararası standarda erişememiştir. Anderson'un (2007) dediği gibi, belki de ulus ve ulusalcılık hayalî olduğu için sadece kavramsal olarak sürekli bir devinim halindedir. Yine de ulusalcılığa ilişkin bahsedilen kuram ve sınıflandırmalardan sonuçta toplumsal, kültürel ve siyasi olmak üzere üç tip ulusalcılığa ulaşılır (Smith 1998: 177).

Ulusalculuğun uygulanması konusuna bakıldığında Smith (1998), bunun çeşitli sanatlar aracılığıyla ortaya çıkacağını söylerken McCrone (1998: 55), eğer ulusal bir sanat ortaya çıkmasaydı insanların kültürünün parçalarından onu keşfetmenin sanatçılara düşeceğini (Aydın 2000: 79) söylemiştir. Yani Smith ve McCrone'ın kültürel çerçevede yaklaştığı ulusalculuğun uygulanmasının sanatçılar aracılığıyla olacağı ve dolayısıyla sanatsal yapıtlarda yeniden üretim olarak ortaya çıkacağıdır ki bu yüzyıllardır uygulanmaktadır. Bunların dışında ulusalculuk zaten bir söylem olarak kalacaktır.

Türkçe'de sadece çeviriye göre değil, anlayışa göre de kullanılan *ulusalcılık* ve *milliyetçilik* kavramlarının kullanımı arasında fark vardır. Bu da kavramların kendisi gibi kullanımıyla ilgili bir problem oluşturur. Bazı görüşlere göre, Türkçe milliyetçilik kavramı daha çok ırka dayalı bir yaklaşımı vurgularken, ulusalculuk daha çok siyasi ve kültürel bir yaklaşımı ortaya koymaktadır. Dolayısıyla, araştırmanın ana konusunun daha çok siyasi bir boyutta olması ve metin içinde daha çok ulusalculuk kavramının kullanılması nedeniyle, bu çalışmada doğrudan alıntılar dışında ulusalculuk kavramı kullanılmıştır. Bu çalışmadaki ulusalculuk çerçevesi ise Batı ve modernleşmeye çalışan Doğu ulusalculuğu ile siyasi ve toplumsal ulusalculuğu da kapsayan kültürel ulusalculuk kapsamında değerlendirilebilir.

Avrupa'da Ulusalculuk ve Ulusalculu Çoksesli Müzik

"Ulus, uluslaşma ve ulus devlet, tarihsel gelişim süreci içinde, insanın doğallıktan toplumsallığa gelişi ile orantılı olarak iradi ve etkin katılımı ile oluşturulmuş toplumsal siyasal yapılanma ve örgütlenmelerdir" (Sağ ve Aslan 2001: 182) şeklinde bir tanıma gidilse de ulus en küçük üyelerinin bile diğerlerini tanımadan sadece zihninde toplamalarını hayal ettiği hayalî bir siyasal topluluktur. Her ne kadar hayalî olarak değerlendirilse de ulusalculuk düşüncesinin asıl ortaya çıkışı 18. yüzyıldaki Sanayi Devrimi'nin ekonomik temelleri biçimlendirmesi ve 1789 yılındaki Fransız Devrimi'nin özellikle siyasal düşünce ve kurumları kökünden sarsan değişimlere yol açmasıyla olmuştur (Güler 2007: 12).

18. yüzyıldaki değişimlerle gelişen ulusalculuk hareketi, özellikle Orta Avrupa ve Rusya'da belirgin olarak kültürel unsurlara yansımıştır. Modernleşen tüm kültürel unsurlarda ulusalculu anlayış etkili olmuş, özellikle 19. yüzyılda ulusalculu temele dayanan -ve daha çok edebiyat ve müziğe yansıyan- sanat anlayışı ortaya çıkmıştır. Bu ulusalculu sanat anlayışı, Batı Avrupa dışındaki -Doğu Avrupa ülkeleri, Rusya, Japonya ve Türkiye gibi- ulusların çoksesli müziksel gelişimlerinde de kendini belirgin olarak gösterir. Ulusalculu akımın sanatsal yansıması, geçmişe dayanan yerel, geleneksel ve bunların toplamında ulusal

unsurları ileri/çağdaş tekniklerle birleştirme şeklinde ortaya çıkar. Ulusalçı sanat anlayışı, özellikle 19. yüzyılda müzikte de kendi ifadesini bulmuştur.

Sanayi Devriminin etkisiyle Avrupa ülkeleri ve Avrupa dışı ülkeler birbirine yaklaşmış, Romantizm akımının etkisiyle, “ulusların geçmişine ait kalıntılar” (bk. Selanik 1996: 186), ‘ulusal kültür’ ve onun bir ögesi olan ‘ulusal[cı] müzik’ olarak ortaya çıkmıştır (bk. Finkelstein 1995: 18, Jdanov 1996: 49-58). Ulusalçılık anlayışı ortaya çıkmadan önce de Avrupalı besteciler, kendilerinin ve ülkelerinin müzik stillerini yaratırken, aslında her dönemde büyük ölçüde uluslarının halk müziklerinden yararlanmışlardır. Günümüzde çok tanınan Avrupalı ünlü besteciler, çoksesli müzik eserlerini halk müziği temaları üzerine kurmuşlardır. Bu durum aslında çoksesli müziğin gelişim yıllarında bile bir doğal veya gizli ulusalçılığın varlığını gösterir (bk. Say 2006: 432-453, Selanik 1996: 186, Yöre 2000: 37-43).

Müzikbilimci Alfred Einstein’a göre, 19. yüzyıl Romantik bestecilerinin halklara duyduğu yakınlık, toprağa geri dönme akımı, yüzeysel kibarlıktan, nesnelerin köklerine doğru inme dürtüsü gibi sanatın ‘klasik dönem’de göz ardı edilmiş yanı ulusal[cı] müziğin gelişmesine yol açmıştır (Say 2006: 433). Özetle, Batı Avrupa’da yaklaşık 10. yüzyıldan itibaren ortaya çıkıp yayılan çoksesli müziğin, 19. yüzyıldan itibaren doğrudan ulusalçı yaklaşımlarla değişen yapısı ve bunun sonucunda oluşan ulusal çoksesli müziğe ilişkin tanımlamalar şöyledir:

Etnomüzikolog Bohlman (2004), ulusal müzikle ulusalçı müziği birbirinden ayırmakta ve ulusal müziği bir ulusun yerel/geleneksel müzikleri olarak tanımlarken, ulusalçı müziği ise, burada bahsedilen ulusalçılık anlayışı çerçevesinde, çeşitli ulusların kendi yerel/geleneksel müzik unsurlarıyla çoksesli müzik yaratmaları olarak tanımlar. Yani ulusal müzik gereçleri ve ezgilerinin çoksesli müzik teknikleriyle birleştirilmesi sonucu yaratılan sanat müziği bir ulusalçı müziktir.

Türkiye’de Ulusalçılık ve Ulusalçı Çoksesli Müzik

İmparatorluktan ulus devlete geçiş süreci içerisinde Osmanlı ideolojisinden -ya da yönetim biçiminden- vazgeçilmiş ve imparatorluğun dağılmasına karşı bir tepki olarak milliyetçilik ortaya çıkmıştır. Yeni Türkiye Cumhuriyeti’nin kurucu ideolojisi milliyetçilikti. Devlet, bu oluşum içinde ulusunun sınırlarını çizebildi. Ulusun etnik birlikten kaynaklanan bir türdeşliği ifade ettiği varsayılarak bunun aynı ağzı konuşma yoluyla somutlaştırılması öngörüldü (Keyder 1999).

Ancak, Türkiye’deki ulusalçılık belirli bir ırka dayandırılarak, yaşanan ülke, yurt milliyetçiliği olarak düşünülmüş ve bu doğrultuda uluslaşma

süreci oluşturulmuştur. Türkiye'nin uluslaşma sürecinin kültürel bağlamda yansımaları olarak, yeni, modern, çağdaş Türkiye Cumhuriyeti, ulusal kültür çerçevesinde belirlenmiştir. Yani her türlü çağdaşlaşma çalışmasının ulusal kültür unsurları temelinde olması benimsenmiştir (Yöre 2010: 26)

“Cumhuriyet dönemi düşünce akımlarının şekillenmesinde, özellikle belli bir kesim üzerinde Gökalp'in etkisi olmuştur [...]. Gökalp, ulusal kültürü ‘bir milletin dinî, ahlakî, hukukî, aklî, estetik, lisânî, iktisâdî ve fennî hayatlarının âhenkli bir bütünü’ (Gökalp, 1972: 30) olarak tanımlamakta [...] ulusal kültürün kaynağını halkta ve halkın ürettiği değerlerde bulmaktadır” (Ercan 2001: 118).

Atatürk ise 1 Kasım 1932'de TBMM'nin dördüncü dönem, ikinci yasama yılını açış konuşmasında, “Millî kültürün her çığırda açılarak yükselmesini, Türk Cumhuriyeti'nin temel dileği olarak temin edeceğiz” (TBMM Zabıt Ceridesi 10, 1932: 2) ve 29 Ekim 1933'teki onuncu Yıl Nutkunda, *Millî kültürümüzü muasır medeniyet seviyesinin üstüne çıkaracağız* diyerek millî kültüre birçok defa vurgu yapmıştır.

“Cumhuriyetin kuruluş yıllarında açıkça görülür ki, Türk devleti bir öncü ulusçu devlet geliştirdi, bu da modernleşecek ve aydınlanacak bir toplumu işaret eder. Temelde, devlet kültürün formunu etkin olarak üretti, yeniden üretti ve yaydı. Bu ‘modern yaşam tarzının’ bir görünümünün tasarımı için araç oldu” (Çolak 2003: 1).

Araştırmalardan da görüldüğü üzere, Türkiye'nin ulusalcı yeni kültür anlayışı, temelde Atatürk'ün belirlediği gibi, ulusal kültüre dayalı bir çağdaşlaşma veya ulusalcı çağdaş bir kültür olarak hedeflenmiştir. Atatürk'ün yapmış olduğu inkılapların temeli de bu hedefe dayalıdır (Yöre 2010: 27). Bu ulusalcı çağdaşlaşma hedefi, Cumhuriyet'in erken dönemlerinden itibaren kültür ve sanat politikalarını da etkilemiştir (Bek 2008: 119).

Bu bağlamda, Türkiye'de hem ulusalcı hem de Avrupa temelli uluslararası bir müzik oluşturmaya ilişkin ilk fikirler, yani Türk çoksesli müziğinin oluşum hatları, Ziya Gökalp'in 1924'te yayınlanan *Türkçülüğün Esasları* adlı kitabındaki “Halk mûsikîsi harsımızın, Garp mûsikîsi de yeni medeniyetimizin mûsikîleri olduğu için, her ikisi de bize yabancı değildir. O halde, millî mûsikîmiz, memleketimizdeki halk mûsikîsiyle Garp mûsikîsinin imtizâcından doğacaktır (...) İşte Türkçülüğün mûsikî sahasındaki programı esas itibarıyla bundan ibaret olup, bundan ötesi millî mûsikîrlarımıza [bestecilerimize] aittir” (Gökalp 2006: 124) söylemiyle, Atatürk'ün 1934'te Büyük Millet Meclisi'ni açış konuşmasındaki “Bir ulusun yeni değişikliğinde ölçü, musikide değişikliği alabilmesi, kavrayabilmesidir. Bu gün dinletmeğe yeltenilen mûsikî, yüz ağarta-

cak değerde olmaktan uzaktır. Bunu açıkça bilmeliyiz. Ulusal ince duyguları, düşünceleri anlatan; yüksek deyişleri, söyleyişleri toplamak, onları, birgün önce genel son mûsikî kurallarına göre işlemek gerekir, ancak, bu güzeyde Türk ulusal mûsikîsi yükselebilir, evrensel musiki de yerini alabilir” (TBMM Zabıt Ceridesi 25, 1934: 4) söylemiyle belirlenmiştir.

Böylece, Türkiye’deki müzik yaşamı, Ziya Gökalp ve Atatürk’ün görüşleri ve bunlara bağlı olarak yapılan *mûsikî inkılâbı* çerçevesinde -her ne kadar yeterince içselleştirilmese de- Doğu-Batı sentezi olarak şekillenmiş ve ortaya çoksesli *millî mûsikî*nin çıkması amaçlanmıştır.

“Bu ortam içinde Darü’l-Elhân’ın genç mûsikî öğretmenlerinden Cemal Reşid Rey, 1925 yılında halk türkülerini çokseslendirme denemelerine girişerek bu yolun öncüsü olarak sıvıldı. [...] Bu yolun ilk denemeleri yurt dışında seslendirilmeye başlamış, ilk olarak Cemal Reşid Rey’in çokseslendirilmiş *Dört Anadolu Türküsü*, 16 Ocak 1927 günü, Paris’te Albert Wolff yönetimindeki Pasedeloup Orkestrası ve Kedrof vokal üçlüsü tarafından seslendirilmiştir. Bunu takip eden birkaç yıl içerisinde, özellikle Cemal Reşid Rey’in gayretleriyle, Paris, yeni Türk mûsikîsinin dünyaya açılışında bir kapı olmuştur. Cemal Reşid Rey’in orkestra eserlerinin birçoğunun ilk seslendirilişi buradadır [...]. Adnan Saygun’un ilk orkestra eseri olan *Op. 1 Divertimento* da ilk olarak 1931 yılında, öğrenciliğinin sona erdiği [sırada] Paris’te seslendirilmiştir” (Refiğ 1997: 9-10).

Saygun’un da içinde bulunduğu ilk kuşak Türk çoksesli müziği bestecileri, istemli veya istemsiz olarak hem Gökalp’in hem de Atatürk’ün ulusalcı müzik tanımına uygun eserler ortaya koymuşlardır.

Saygun (1945: 39) “Bir millet hâlinde taazzuv etmek [davranmak] ve milliyet mevzuu üzerinde düşünmek mecburiyetini duyan on dokuzuncu asır insanlarının sanatlarında da bu ruh hâletinin yankılarını aramak tabiidir” diyerek, Avrupa’daki ulusalcı müzik ideolojisini ve “Mûsikîde Türk ruhunu evrensel düzeydeki duygu ve düşünceler ile aksettiriniz de, hangi yoldan, hangi sistemle olursa olsun. [Bu] Atatürk’ün bize yıllarca önce işaret ettiği yolun aynıdır” (1985a: 40) diyerek de, Türkiye’deki ulusalcı müzik ideolojisini desteklemiştir.

Yukarıda araştırma konusuna temel olarak verilen kuramsal ve tarihsel bilgiler, Saygun’un dayandığı çoksesli müzikte ulusalcılık/ulusalcı çoksesli müzik olgusunun çerçevesini belirler.

Yöntem

Araştırma Modeli

Araştırma, müziği kültürel bağlamda inceleyen etnomüzikoloji çerçevesinde nitel araştırma modeline dayalı, betimsel düzende, durum saptamaya

yönelik olarak literatür ve içerik analiziyle yapılmıştır. Literatür analizi, konuyla ilgili taranan literatürün analiz edilerek, araştırma konusuyla doğrudan ilgili literatürü ortaya koymak olarak tanımlanabilir. İçerik analizi metodu ise, kısaca, yazılı veya sözlü bir metni analiz edip, kodlara (rakamlara veya kelimelere) dönüştürmek ve bu kodların üzerinden yoruma gitmek, diğer bir deyişle kodları tekrar söze dönüştürmek anlamındadır. Bir başka deyişle de metinsel veya sözlü çalışmaları sistematik olarak özetlemektir (bk. Yıldırım ve Şimşek 2004). Kodlar, göstergebilimde gösterenleri ve müzikoloji alanında çeşitli müziklerin sosyo-kültürel özelliklerini belirtmek için de kullanılır (bk. Tagg 2000).

Verilerin Toplanması ve Değerlendirilmesi

Araştırmada verilerin toplanmasında öncelikle araştırmaya temel teşkil etmesi için ilgili literatür taranmış, araştırmada veri toplama aracı olarak belgesel/literatür tarama yöntemi kullanılmıştır. Yapılan literatür analizi ile araştırma konusu hakkında seçilen literatür, içerik analiziyle değerlendirilmiş, ortaya çıkan verilerle konuyla ilgili objektif bilgilere ulaşılmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda, bu araştırmaya esas olan literatürden Saygun'un çoksesli müzikte ulusalcılık söylemlerinde sıklıkla vurguladığı ve eserlerinin bütününde kullandığı malzemelerden ortaya çıkan kavramların olduğu belirlenmiş, bu kavramların Saygun'un çoksesli müzikte ulusalcılık ideolojisinin bütüncül çerçevesini oluşturduğu görülmüştür. Bu bağlamda, ulaşılan verilerden ortaya çıkan kavramlar, araştırmanın problemine ilişkin birer kod olarak belirlenmiştir.

Bulgular ve Yorumlar

Yapılan araştırmada, Saygun'un çoksesli müzikte / Türk çoksesli müziği'nde ulusalcılığa ilişkin kullandığı *milliyet*, *kök*, *gelenek*, *öz*, *halk*, *halk türküsü*, *mahalli renk*, *Anadolu*, *hamle*, *makam*, *diyatonic* ve *pentatonic mod* olmak üzere on iki kod belirlenmiş ve bu kodlar Saygun'un görüşleriyle tanımlanarak, yorumlanmıştır. Ayrıca, belirlenen kodlardan *milliyet*, *kök*, *gelenek*, *öz*, *halk*, *halk türküsü*, *mahalli renk*, *Anadolu*, *hamle* Saygun'un ulusalcılığa ilişkin kültürel kodları, *makam*, *diyatonic* ve *pentatonic mod* ise Saygun'un ulusalcılığa ilişkin müziksel kodları olarak iki şekilde sınıflanmıştır:

Milliyet: Saygun, doğrudan kullandığı *mahalli renk* ve araştırmanın birinci kodu olan *milliyet* kavramlarıyla Avrupa'da 19. yüzyılda ortaya çıkan çoksesli müzikte ulusalcı akımları örnek gösterip kendi ulusalcılık ideolojisini desteklemiş, diğer taraftan, müzikte kişisel damgasının ise *şahsiyet rengi* dediği ulusalcı bir anlayışla olabileceğini vurgulamıştır: "Milliyet şuurunun beşiği olan Halk'ın duyuslarını inceliyen Rus Beşler'i, Macar melodi-

lerinden ilham toplayan Liszt, Alman efsanelerinin menbâlarına inerek *Nibelung* operalarını vücuda getiren Wagner, Norveç'in soğuk ve buzlu ikliminin havasını mûsikîsinde aksettiren Grieg hep bu elli yılın adamlarıdır" (Saygun 1945: 39). "Sonra yirminci asra doğru milliyet şuurunun gelişmeye başlaması sanat adamlarında izler bırakmış ve önce *milliyet rengi* hâlinde eserlere akseden yeni duyuş, gitgide *şahsiyet rengi* hâlinde belirmeğe başlamıştır" (Saygun 1945: 24). "İşte son asrın sanat adamları, *Halk*'a bunun için gidiyor: ve kötü anlaşılan *Milliyet* mefhumu, sanat eserlerini, bir *yerli malı sergisi* haline getiriyor" (Saygun 1945: 50).

Kök: Saygun, araştırmanın ikinci kodu olan *kök* kavramını çok defa kullanarak, sanat/müzik eserlerinin geleneksiz, köksüz, temelsiz olamayacağını ve geçmişin bilinmesi gerektiğini şöyle vurgulamıştır: "Sanat eseri, kökü toprakta olan bir ağacın meyvesidir. Yağmur yağar, güneş açar ve kendini rüzgâra veren yaprakların arasından, günün birinde renk renk bir meyve belirir. Bu meyve, ne ağaç ne de topraktır. Fakat hayatını, kendi için nefes alan yapraklara, kendi için toprağa dalan köklere ve ona özü eriştiren gövdeye borçludur" (1945: 24). "Ağaç, kökünü toprağa saldı, gövdesini dört bucağın yeline verdi. Yakan güneşe kavuran soğuğa dayandı. Onun mükâfatı, meyvesidir. Bırakınız meyvesini versin, o toprağa düşecektir" diyen Saygun (1945: 8), sanat/müzik eserlerinin kendi ulusal köküne bağlı olmasını vurgulamıştır.

Gelenek: Saygun, araştırmanın üçüncü kodu olan *gelenek* kavramını ulusal geçmiş olarak nitelendirmiştir: "Binlerce yılın maddî ve manevî türlü alanlarındaki birikiminin insan dimağında şekillenip, her toplumun sosyal yapısına, hayat şartlarına, inançlarına, özlemlerine göre bir hüviyet kazanarak kuşaktan kuşağa sürüp gitmesi keyfiyettir ki gelenek dediğimiz olayın vücut bulmasına imkân verir. Bir başka deyimle, zamanın akışı içinde dâima var oluş, zamanın sürekliliği içinde kuşaktan kuşağa geçiş, aktarılış, geleneğin hayat sebebidir [...] Dünya üzerine dağılmış olan çeşitli toplumların kendi acılarını, sevinçlerini, iştiaklarını dile getirdikleri mûsikîleri vardır. Bunların pek çoğu, her toplumun kendisine uygun gelen sesler üzerine kurduğu tek sesli mûsikîlerdir. Şu halde bu toplumlarda, bir *tek sesli mûsikî geleneği vardır* diyebiliriz [...] Bu gelenek birçok yerde seyrini sürdürüp giderken, Avrupa ülkelerinde yeni bir akımın ilk kımıldanışları oldu [...] Böylece *tek seslilik geleneği* yerini, onuncu yüzyılda, belki halk mûsikîlerindeki basit çokseslilik imkânlarının değerlendirilmesi yoluyla ilk tohumları atılan ve beşyüz yıl boyunca serpilip gelişen yeni bir geleneğe bıraktı" (Saygun 1985b: 3-6) diyerek, bir geleneğin zaman içinde değişerek yeni bir gelenek ortaya çıkardığını, bunun müzikteki yansımasının da tek seslilikten çoksesliliğe geçiş olduğunu, çokseslilik geleneğinin de önceki geleneklere bağlı olarak oluştuğunu ve geliştğini vurgulamıştır. Yâni Saygun,

bir müzik geleneğinin yapısının değişerek devam ettiğini, dolayısıyla bir yeni gelenek olarak çoksesli müziğin de yine geçmişe ulusal kaynaklara bağlı olarak süregeldiğini belirtmiştir.

Öz: Araştırmanın dördüncü kodu olan *öz*, Saygun için ulusalcı çoksesli müziğin temel yaratım özü olan halk kültürü ve özellikle halk müziğidir: “Halk türkülerinin böyle [çoksesli] eserlere girişi, Beethoven’ın, bir yandan ferdiyetin hükümrânlığını kurarken, öte yandan da, sanatın öz kaynağı ile daha yakından temasa gelmek şuuruna sahip olduğunu göstermiyor mu?” (1945: 46) diyerek, aslında felsefedeki *öz* ve biçimden söz etmiştir: “Biçim ve *öz* ancak birlikte varolabilirler, biçimsiz *öz* olamayacağı gibi *özsüz* biçim de olamaz. Bu bağımlılıkta içerik (*öz*) temel, biçim ikincildir. Çünkü belirleyici olan *özdür*, *özün* çelişkileri onu geliştirirler, gelişen *öz* de yeni değişimlerine göre biçimini etkiler ve değiştirir. Biçim, *öz* tarafından meydana getirilmekle beraber yaratıcısıyla karşılıklı etki ilişkisi içinde bulunur...” (Hançerlioğlu 1979). Çoksesli müziğin *özünün* halk müziği olduğunu savunan Saygun, bir ulusal kaynak olarak halk müziği *özü* olmadan çoksesli müziğin biçimlenemeyeceğini belirtmiştir.

Halk: Saygun, ulusalcı çoksesli müziğin *özü* olarak gördüğü halk kültürünü, araştırmanın beşinci kodu olan *halk* kavramını kullanarak vurgulamıştır: “O asra [18. yüzyıla] gelinceye kadar halkın mûsikîsi ve oyunu, sanata çok şey vermişti. Çok seslilik onun [halkın] hediyesi değil midir? Senfonî’nin kökü halka dayanmıyor mu? Nihâyet, Sahne’nin bir halk malı olduğunu kabul etmemek mümkün müdür? [...] Bundan dolayı her devirde mûsikîciler kaynağa koşmuşlar ve beğendikleri halk malzemesini almışlardır” (Saygun 1945: 44). “Bilhassa yirminci asırdan itibaren halk türkülerinin –hususî [özel] bir maksatla- eserlerde tema olarak kullanıldığını yahut temlerin halk türkülerine benzetildiği görülür” diyen Saygun (1945: 39-40), 18. ve 20. yüzyıldan verdiği örneklerle çoksesli müzikte halk kültürünün önemini vurgulamıştır.

Halk Türküsü: Saygun, çoksesli müziğin *özü* olarak gördüğü halk müziğini, bu defa araştırmanın altıncı kodu olan *halk türküsü/ezgisi* kavramını kullanarak vurgulamıştır: “Müzik, her dönemde halk ezgilerinden yararlanmıştır. On altıncı yüzyılda Luther halk ezgilerini, yeni mezhebinin duâları hâline getirmişti. Yine o yüzyılda Palestrina, *Mahzunum, çünkü sevgilimi kaybettim* diye başlayan bir halk ezgisinden bir kilise eseri çıkarmıştı. Beethoven’ın kuartetlerinin birinde Rus teması vardır” diyen Saygun (1945: 40), bestecilerin her dönemde halk müziğini kullandığını örnekendirip kendi ulusalcı düşüncelerini Avrupa müzik tarihi örnekleriyle desteklemiştir.

Saygun, “İbtidâî inanışları ortadan kaldırsak ne Musa, ne İsâ kalır. Türkü dediğimiz şey olmasaydı bugünün sanatına erişebilir miydik?” (1945: 27), “Polifonik Mektep’in Kontrapunt yazısına karşı Armoni çıkarken, kökü halk türküleri olan Madrigal, sanat eseri kılığına giren oyun havalarına Suite’e, Sonate’ye ve Senfoni’ye yolu açıyor, Opera’yı, Senfonik poem’i hazırlıyor” (1945: 33) diyerek, çoksesli müziğin tüm formlarının türküden oluştuğunu, bestecilerin, türkülerini herhangi bir malzeme olarak kullandığını türkünün her daim ulusalcı çoksesli müziğin ana malzemesi olduğunu ve olması gerektiğini belirtiyor.

Mahallî Renk: Saygun, her ulusun çoksesli müzikteki ulusal rengini belli etmesini ve sanatçının bireysel stiline ulaşabilmesini araştırmanın yedinci kodu olan *mahallî renk* kavramıyla vurgulamıştır: Saygun (1945: 47), “Beethoven’in ‘bir melodi için birçok armoni bulmak mümkün oluyor; fakat bunların ancak bir tanesi melodinin karakterine uyabiliyor...’ cümlesiyle, ‘İşte, ‘Mahallî renk’e sanatın kapılarını açan, bu cümledir’ diyerek, çoksesli müzikte yerel olan halk kaynağından *mahallî renk* olarak yararlanılmasını ve ‘Madem ki ferdiyetçilik, Beethoven’da ilk kuvvetli ifadesini bulmuş ve madem ki, mahallî renk, gene onda şuuruna kavuşmuştur; ... öyle ise bu iki şey arasında bir münasebeti kabul etmek; hattâ, mahallî renk, ferdiyetçi duyuşun tabî neticelerinden biridir’ (1945: 48) diyerek de, sanatçının özgün olmasının yolunun yine yerel/ulusal kaynakları kullanması yoluyla olacağını savunmuştur.

Anadolu: Saygun, gerek kendisi gerekse diğer besteciler için bir çoksesli müzik kaynağı olarak araştırmanın sekizinci kodu olan *Anadolu* kavramını vurgulamış, bestelerinde ve etnomüzikolojik çalışmalarında önemli bir yer verdiği Anadolu’yu İlk Çağ’dan Türkiye’ye uzanan bir coğrafya olarak şöyle nitelendirmiştir: “Bundan iki bin beş yüz yıl önce Dorya Yunanlıları, mûsikî hamlelerini Friky ve Lidya makamları ile berkitmişlerdi” (1945: 32). “Biz, Diyonizos’un çocuklarıyız ve onun perilerini, yaprakları ürperten rüzgârda seziyoruz [...] Biz Omiros’un [Homeros] çocuklarıyız ve onun kahramanlarını, oyulmuş kayaların dibinde seziyoruz” (1945: 55) ve “Kazınız, devirden devire koşacaksınız. Bugün Selçuk, yarın Bizans, öbür gün Friky, Hitit, Bakır devri... İşte ses dünyası da, söz dünyası da, tıpkı böyle, dünün ve dünden evvelin yankılarını bize verecektir. Öyle ise *saf*, ancak sesin kendisidir. Üst tarafı, bütün dünyanın... âdetler, inanmalar, ananeler de bunu göstermiyor mu?” (1945: 14) diyerek, antik Anadolu kültürlerine vurgu yapmıştır. “O’na göre, özellikle Anadolu kültürü ele alındığında tek bir müzik kültürü yoktu. Birçok müzik kültürü ve gelenekleri birbirleri içinden doğmuş birbirlerini etkilemiş, birbirlerini izleyerek var olmuştu” (Ulu 2004).

Halkın ruhuna nüfuz edebilmek için, onun psikolojisini anlamam için ve dolayısıyla kendimi anlayabilmem için, kendi problemlerimi anlayabilmem için, insanı, köyümüzü, Anadolu'yu anlamam lazım geldiği kanaatine vardım ve devamlı dolaştım, köylerde yaşadım... Bu beni modal çalışmaya götürdü ve benim yazılarımın temelinde, değerli değersiz, temelinde yatan unsur, inşa unsuru işte budur. Yani Anadolu... diyen Saygun (akt. Saydam 1973: 5-6), antik Anadolu ile birlikte Türkiye sınırları içindeki Anadolu halk kültüründen etkilenişini ve ulusalcılığı işaret eden yerel modal malzemeyi kullanım nedenini vurgulamıştır.

Saygun (1948: 48), Bestecilerimiz anlamışlardır ki Anadolu'yu bütün ruhu ile içinde duymayan, bulmayan insan, yeni yolda adımlarını şaşırmağa mahkumdur. Yalnız şurası su götürmez ki, Türk bestecisi sesler âlemine yeni bir 'şeyler' getirmiştir (akt. Efe 1979: 14) diyerek, kendi dönemindeki Türk çoksesli müziği bestecilerinin Anadolu halk kaynaklarını eserlerine yansıtma ve takdir edip müzik dünyasına bir şeyler kattıklarını, ancak Anadolu kültürünü içtenlikle hissetmeyen bestecinin farklı yollara gireceğini vurgulamıştır.

Hamle: Müzikte geçmişe, öze bağlı olmayı belirten Saygun, yine köklere ve öze bağlı olarak yenilik yapılmasının gereğini de araştırmanın dokuzuncu kodu olan *hamle* kavramıyla vurgulamıştır: "Hamle mecburiyettir. [...] Hayat şartlarının, telâkkilerin değişmesi, sanatın da ifâde tarzının değişmesini gerektirir. Sanat bir hayat tezâhürüdür" (Saygun 1945: 31-34).

"Yeni hamle zamanı gelmiştir. On dokuzuncu yüzyılda Glinka'yı, Korsakof'u ve hatta Liszt'i halk müziğine eğilmiş buluyoruz. Yıllar birbirini kovaladıkça benliğimizi daha iyi kavramak gereği duyuluyor ve bazı müzikçiler köy köy dolaşarak halk müziği ezgileri toplamaya başlıyorlar. Bartok ve Stravinski gibi besteciler bu işin öncüsü oldular ve halk temalarını kullandılar" ve "her devirde hamleler, hızlarını Halk'tan almışlardır" diyen Saygun (1945: 33, 39), çoksesli müzikte ilerlemenin halk kaynağına bağlı ulusalcılık temelindeki olması gerekliliğini savunmuştur.

Yukarıda Saygun'un düşünce yazılarında vurguladığı dokuz adet kültürel kodla birlikte, söylemlerinde belirtip eserlerinde de kullandığı müziksel malzemelere ilişkin üç adet müziksel kod bulunur:

Makam¹: Saygun, araştırmanın onuncu kodu olan *makam* kavramını şöyle tanımlamıştır: "Benim için makam denilen şey bir renktir sadece, elbette ben makamları on yedinci, on sekizinci yüzyıllardaki gibi kullanacak değilim. İstem öyle de kullanabilirdim ama o zaman çeyrek sesler yüzünden Batının bütün çalgıları elimin altından kaçırırdı. Mademki makam benim için sadece bir renk, bir araç, öyleyse ben onu Batının tempere on iki ton sistemi içinde serbest-

çe kullanırım [...] Eğer halk müziğimiz üzerinde çalışırsam, eski musikimizi tahlil edip içime sindirirsem, bu teknikle hem memleketimizin müziğini yapmış olurum, hem bu müziği evrensel bir potanın içine oturtabilirim (Güvenç 1982, akt. Akdil 1987: 27). Saygun, geleneksel Türk müziğinin bir malzemesi olan makamları orijinal yapısıyla değil, uluslararası sanat müziği ses sistemine uygun şekilde bir ulusal müzik malzemesi olarak kullandığını ifade ederek, makamı Türk çoksesli müziği'ndeki ulusalcılığa ilişkin bir malzeme olarak tanımlamıştır. Kütahyalı'ya göre, Saygun, müziğinde makamları/modları kullanırken Anadolu'nun antik çağına kadar uzanır (1991: 5). Türk müziği makamlarını ve antik dönemin modlarını eserlerinde birlikte kullanır ve böylece dünü ve bugünü aynı eserde birleştirir. Örneğin 1. *Yaylı Çalgılar Dörtlüsü*'nde antik *Doryen* modu, son bölümde *Kürdi* ve *Hicaz* makamlarına dönüşür (Aydın 2003: 123). Saygun'un makam kullanımına ilişkin analizlere ve görüşlere rağmen, Saygun her zaman tam olarak makam dizilerini değil, makamı oluşturan makam çekirdeklerini² bir renk olarak kullanmıştır.

Mod³: Saygun temel olarak antik Anadolu'dan bugünün Anadolu'suna uzanan ve Antik Yunan'da oluşup günümüzde de uluslararası sanat müziği'nde kullanılan ve içinde makamlarında bulunduğu modları kendi anlayışı içerisinde, bir halk müziği malzemesi olarak kullanmış ve araştırmanın on birinci kodu olan mod kavramını kendine göre nitelendirmiştir: "Modal çalışma deyince bilhassa halk mûsikimizi düşünüyorum. Bizim halk mûsikimiz işte modal tabir ettiğimiz sistemin içinde mütalaa edilebilir [...] Bu beni modal çalışmaya götürdü ve benim yazılarımın temelinde, değerli değersiz, temelinde yatan unsur, inşa unsuru işte budur" diyen Saygun (akt. Saydam 1973: 5-6), mod kullanımını Anadolu halk müziğine dayandırıp, bunu yansıtmak için belki de bilinçdişi/bilinçaltı olarak modları kullandığını belirtmiştir.

Pentatonik⁴ Mod: Araştırmanın on ikinci kodu olan *pentatonizm* kavramı, Saygun'un hayatında müziksel bir kavramdan çok siyasi bir kavram olmuşsa da, yine de eserlerinde Orta Asya Türklüğünü vurgulayan bir malzeme olarak kullandığı görülür. Saygun, "Pentatonizm: Türk'ün musikideki damgasıdır" (1934) dediği raporuyla Atatürk döneminin resmî ideolojisini desteklemiş ve 1936'da kitap olarak yayınladığı raporunda pentatonizmi özetle şöyle açıklamıştır: Pentatonizmin, insanlığın müzik gelişiminde her ırkta olmadığını, tamamen belirli bir ırka ait olduğunu, ırksal bakımdan Türk'ün müzikteki damgası olduğunu, pentatonizmin olduğu her yerde Türk olduğunu, çünkü Türklerin eski çağlarda pentatonizm bulunan yerlerde bir medeniyet kurarak etkilediklerini, Pentatonizmin ana yurdunun Türklerin anayurdu olan Orta Asya olduğunu ve yayılışının Türklerin yayılış yönleri olduğunu söyleyen Saygun (1936: 6), aslen Orta Asya ve Uzakdoğu'nun müzik malzemesi olan

pentatonik modları aslında bir siyasi çerçeve ile Türklüğü tanımlamaya çalışarak özellikle *İnci'nin Kitabı* olmak üzere bazı eserlerinde kullanmıştır

Sonuç ve Öneriler

Sonuçlar

“Saygun’un görüşleri ve çalışmaları çerçevesinde çoksesli müzikte/Türk çoksesli müziğinde ulusalcılığa ilişkin kodları nelerdir?” Sorusundan yola çıkılarak yapılan araştırmada *milliyet, kök, gelenek, öz, halk, halk türküsü, mahalli renk, Anadolu, hamle, makam, mod ve pentatonik mod* olmak üzere on iki adet kod tespit edilmiş, bu kodlar Saygun’un görüşleriyle nitelendirilerek, yorumlanmıştır. Kodlar değerlendirildiğinde, Saygun’un, *Anadolu* ve *makam* haricindeki diğer kodları hem dünyadaki hem de Türkiye’deki çoksesli müzikle, *Anadolu* ve *makam* kodlarını ise sadece kendisi açısından Türk çoksesli müziğiyle ilişkilendirdiği görülmüştür.

Böylece Saygun’un yukarıda sıralanan ve tanımlanan on iki adet kod etrafında çoksesli müzikte/Türk çoksesli müziğinde ulusalcı görüşlerini ve çalışmalarını oluşturduğu görülür. Yani Saygun ulusalcı çoksesli müziğinin halk kültürü ve müziği köklerine dayalı öz rengini kaybetmeden, eski geleneklerden beslenerek ortaya çıkacak bir millî düşünce çerçevesinde yapılması ve ilerlemesi gerektiğini vurgulamıştır. Bunu yapmak için de kendisi besteci olarak geleneksel Türk müziğine dayalı olarak makamları, Antik Anadolu’dan bugüne uzanan modları ve Orta Asya’ya dayalı pentatonik modları kullanmıştır.

Saygun’un çoksesli müzikte ulusalcılıkla ilgili görüşlerinin, 19. yüzyılda Avrupa’da ortaya çıkan ulusalcılık akımı ve Türkiye’de ortaya çıkan ulusal-cı çoksesli müzik yaratma anlayışıyla doğru yönde olduğu görülür. Onun 19. yüzyıl Romantik dönem ulusalcılığını benimseyerek 20. yüzyıl çağdaş müziği içinde yer aldığı ortaya çıkar.

Saygun’un ulusalcılık ideolojisi, Bölüm 2’de verilen ulusalcılık kuramı ile karşılaştırıldığında, onun hem duygu hem de siyasi ve kültürel olarak ilişkili olan Doğu ulusalcılığını benimsediği düşünülebilir.

Bu araştırmadan yola çıkılarak, diğer Türk çoksesli müziği bestecilerinin veya dünyadaki aynı anlayıştaki bestecilerin görüşleri ve çalışmaları analiz edilip kodlanarak yeni araştırmalar yapılabilir. Böylece, yapılacak benzer çalışmaların sonucunda, Türkiye’de ve dünyada çoksesli müziğin durumu, geçmiş ve gelecek bestecilerin düşünceleri bağlamında değerlendirilerek, çoksesli müzik yaratımında belirli stiller, teknikler daha açık olarak belirlenebilir.

Açıklamalar

- ¹ “Makam kavramı, sözlük anlamında mevki, kat, yer şeklinde ifade edilir. Orta ve Yakın Doğu müzik kültürlerinin melodik malzemesini oluşturan eşit aralıklı olmayan bir tür moddur [...] Makam sisteminde makama özgü sesler arasındaki sayısal ilişkiler ve seyir adı verilen hareket karakteri makamsallığı belirler. Birçok tanımı olmasına rağmen, kısaca makam, kendine özgü belirli seslerden oluşan bir dizinin durucu ve yürüyücü sesler çevresinde seyir yaparak ezgisel makam çekirdekleri oluşturma durumudur” (Yöre 2010: 14).
- ² Makam çekirdeği, “Bir makamı oluşturan veya çağrıştıran ezgi motifleri” dir (Yöre 2005: 4).
- ³ Latince modus kelimesinden gelen mod kelimesi, tarz, yol, biçim gibi anlamları vardır. Müzikte bir ses grubunun aralarında belirli sayısal oranlar kurularak bir araya getirilmesidir. Modu oluşturan en önemli özellik, bazıları ‘durucu’ bazıları ise ‘yürüyücü’ olan seslerin arasındaki sayısal oranlardır (Yöre 2005). Modlar, Antik Yunan’dan günümüze kadar müziğin temel ezgisel malzemesini oluşturur.
- ⁴ Pentatonik, beş anlamındaki Latince *penta* kelimesiyle, ses anlamındaki *tone* kelimesinin birleşiminden müziksel bir kavram olarak *beş sesli* modları ifade eder. Çoğunlukla Asya ve Uzak Doğu geleneksel müziklerinde kullanılan Pentatonik modlar, aynı zamanda çoksesli müzikte de melodik malzeme olarak kullanılır (Yöre 2010: 11).

Kaynaklar

- Akdil, Sayram (1987). “Besteci Ahmed Adnan Saygun”. *Ahmed Adnan Saygun Semineri Bildirileri*. İzmir: Filarmoni Derneği Yay. 25-27.
- Anderson, Benedict (2007). *Hayali Cemaatler. Milliyetçiliğin Yayılması ve Kökenleri*. Çev. İskender Savaşır. İstanbul: Metis Yay.
- Aracı, Emre (2007). *Ahmed Adnan Saygun Doğu-Batı Arası Müzik Köprüsü*. İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- Aydın, Yılmaz (2003). *Türk Beşleri*. Ankara: Müzik Ansiklopedisi Yay.
- Aydın, Yiğit (2000). *Repercussions of Nationalist Thought on Music during the Early Rebuclican Period in Turkey*. Master Thesis. Ankara: The Middle East Tecnical University.
- , (2004). “Ahmed Adnan Saygun’un Yaşamöyküsü İle Besteci ve Müzikolog Kimlikleri”. *Biyografiya 5 / Ahmed Adnan Saygun*. Yayın Yönetmeni: Ayşe-gül Yaraman. İstanbul: Bağlam Yay. 21-67.
- Bek, Güler (2008). “Çağdas Türk Sanatında “Ulusallık / Evrensellik” Sorunsalı ve Bazı Temel Yaklaşımlar”. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 17: 117-130.
- Bohlman, Philip V. (2004). *The Music of European Nationalism: Cultural Identity and Modern History*. Ed. Michael Bakan. California: ABC-CLIO, Inc.
- Calhoun, Craig (1987). *Nationalism*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Chatterjee, Partha (1996). *Milliyetçi Düşünce ve Sömürge Dünyası*. Çev. Sami Oğuz. İstanbul: İletişim Yay.
- Çolak, Yılmaz (2003). “Nationalism and the State in Turkey: Drawing the Boundaries of ‘Turkish Culture’ in the 1930s”. *Studies in Ethnicity and Nationalism* 3 (1): 1-19.

- Değirmenci, Koray (2006). "On the Pursuit of a Nation: The Construction of Folk and Folk Music in the Founding Decades of the Turkish Republic". *International Review of the Aesthetics and Sociology of Music* 37 (1): 47-65.
- Efe, Suat (1979). "A. Adnan Saygun'un Kişiliği ve Sanat Anlayışı". *Varlık* 858: 14-15.
- Ercan, Recep (2001). "Türkiye'de Ulusal Kültür Tartışmaları Bağlamında Çağdaş Uygarlık Sorunu". *C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi* 25 (1): 113-132.
- Finkelstein, Sidney (1995). *Besteci ve Ulus (Müzikte Halk Mirası)*. Çev. Halim Spatar. İstanbul: Pencere Yay.
- Guibernau, Montserrat (1997). *20. Yüzyılda Ulusal Devlet ve Milliyetçilikler*. Çev. Neşe Nur Domaniç. İstanbul: Sarmal Yay.
- Gökalp, Ziya (1972). *Türkçülüğün Esasları*. Haz. Mehmet Kaplan. İstanbul: Kültür Yay.
- _____, (2006). *Türkçülüğün Esasları*. Ankara: Elips Kitap.
- Güler, Ali (2007). "Bir Çağdaşlaşma Modeli Olarak Atatürkçülük". http://turkoloji.cu.edu.tr/ATATURK/arastirmalar/guler_01.pdf, Erişim Tarihi: 21.10.2009.
- Hançerlioğlu, Orhan (1979). *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Hülür, Himmet ve Gürsoy Akça (2007). "İmparatorluktan Cumhuriyete Siyasal Bütünlük ve Ulusalcılık Söylemi". *S.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 22: 311-335.
- İçli, Gönül (2002). "Türk Modernleşme Sürecinin Günümüzdeki Yönelimi". *C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi* 26 (2): 245-254.
- İlhan, Serap (1987). "Ahmed Adnan Saygun ve Türkçe Musiki Terimleri". *Ahmed Adnan Saygun Semineri Bildirileri*. Yay. Haz. M. Tuğrul Göğüş. İzmir: Filarmoni Derneği Yay. 44-45.
- Jdanov, Andrei A. (1996). *Edebiyat, Müzik ve Felsefe Üzerine*. Çev. F. Berktaş. İstanbul: Kaynak Yay.
- Kaygısız, Mehmet (1999). *Müzik Tarihi, Başlangıcından Bugüne Müziğin Evrimi*. İstanbul: Kaynak Yay.
- Kaynar, Reşat (1986). "Atatürk'ün Kültür ve Eğitim Anlayışı". *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 6 (II): 579-583.
- Keyder, Çağlar (1999). "Türkiye'de Modernleşmenin Doğrultusu". *Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*. Ed: Sibel Bozdoğan ve Reşat Kasaba. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay.
- Kütahyalı, Önder (1991). "Saygun'u Anlamak". *Orkestra* 211: 2-6.
- Oran, Baskın (1997). *Az Gelişmiş Ülke Milliyetçiliği. Kara Afrika Modeli*. Ankara: Bilgi Yay.
- Refiğ, Gülper (1997). *Atatürk ve Adnan Saygun, Özsoy Operası*. İstanbul: Boyut Yay.
- Say, Ahmet (2005). *Müzik Ansiklopedisi*. C. 2. Ankara: Müzik Ansiklopedisi Yay. 146-149, 489.
- _____, (2006). *Müzik Tarihi*. Ankara: Müzik Ansiklopedisi Yay.
- Saydam, Ergican (1973). "Adnan Saygunla Konuşma". *Filarmoni* 9 (86): 2-9.
- Saygun, Ahmed Adnan (1936). *Türk Halk Musikisinde Pentatonizm*. İstanbul: Nümune Matbaası.

- _____, (1945). *Yalan-Sanat Konuşmaları*. Ankara: Doğu Matbaası.
- _____, (1948). “Yeni Türk Musikisi”. *Eser* 2: 48.
- _____, (1985a). “Atatürk’ün Sanat ve Müzik Anlayışı ve Günümüzdeki Tefsiri”. *Orkestra* 143: 27-41.
- _____, (1985b). “Gelenek, Milliyet ve Müzik”. *Orkestra* 145: 2-10.
- _____, (1987). *Atatürk ve Müzik (O’nunla Birlikte O’ndan Sonra)*. Ankara: Sevdâ Cenap And Müzik Vakfı Yay.
- Selanik, Cavidan (1996). *Müzik Sanatının Tarihsel Serüveni*. Ankara: Doruk Yay.
- Smith, D. Anthony (1998). *Nationalism and Modernism*. London and Newyork: Routledge.
- Tagg, Philip (2000). “Musicology and the semiotics of popular music”. <http://tagg.org/articles/xpdfs/semiota.pdf>, Erişim Tarihi: 30.04.2010.
- TBMM Arşivi, *TBMM Zabıt Ceridesi* (Cilt: 6, 10, 25, 28). http://www.tbmm.gov.tr/tarihce/ataturk_konusma/ataturk.htm, Erişim Tarihi: 07.11.2008.
- Ulu, Esin (17 Kasım 2004). “Saygun ve Müzik Politikası”. (Konferans Metni). *Osmanlı Bankası Araştırma Merkezi Etkinlikleri* (Müzik ve Politika Sohbetleri). http://www.obarsiv.com/guncel_vct_0405_esinulu.html, Erişim Tarihi: 11.01.2009
- Woodard, Kathryn (1999). *Creating a National Music in Turkey: The Solo Piano Works of Ahmed Adnan Saygun*. Doctoral Thesis. USA: University of Cincinnati.
- Yıldırım, Ali ve Hasan Şimşek (2004). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yay.
- Yöre, Seyit (2005). Alnar’ın Piyano Yapıtlarında Melodik Çizgiye İlişkin Makam Kategorizasyonu. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
- _____, (2010). Ahmed Adnan Saygun’un Çoksesli Müzikte/Türk Çoksesli Müziği’nde Ulusalcılık Görüş ve Yönlerinin Değerlendirilmesi. Doktora Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi.

Ahmed Adnan Saygun's Codes Relating to Nationalism in Polyphonic Music/Turkish Polyphonic Music*

Seyit Yöre**

Z. Seçkin Gökbudak***

Abstract

The Republic of Turkey was founded on a nation-state basis as a nationalist modernism within the framework of Ziya Gökalp and Atatürk's ideas. This understanding influenced cultural and musical creation in Turkey. The composers combined the materials of national music with international polyphonic music techniques, and they created a nationalist polyphonic music as a new kind of music in accordance with the state system. Ahmed Adnan Saygun is one of the first- generation composers of this new kind called Turkish contemporary music. He emphasized nationalism in music with his musical works as well as his ideas, and came to the fore among other composers.

Although a considerable amount of research has been done on Saygun and his works hitherto, there is yet no direct study on his nationalist ideas. This study investigates Saygun's codes relating to nationalism in polyphonic music/Turkish polyphonic music within the framework of the discipline of ethnomusicology and the qualitative research model involving document and content analysis techniques. The twelve codes, which have been identified as a result of this study, are defined and interpreted in the light of Saygun's ideas.

Keywords

Ahmed Adnan Saygun, Nationalism, Polyphonic music, Turkish polyphonic music, codes.

* This article has its source in the first author's doctoral dissertation. See Yöre, Seyit (2010).

** Assist. Prof. Dr., Selçuk University, Dilek Sabancı State Conservatory – Konya / Turkey
seyityore@yahoo.com

*** Prof. Dr., Konya University, Ahmet Keleşoğlu Education Faculty, Department of Fine Arts Education – Konya / Turkey
sgokbudak@selcuk.edu.tr

Коды национализма в полифонической музыке и турецкой полифонической музыке Ахмед Аднан Сайгуна*

Сейит Йоре**

З.Сечкин Гокбудак***

Аннотация

В рамках идей Зия Гокальпа и Ататюрка организационная система Турецкой Республики была сформирована посредством националистической модернизации на основе национального государства. Эта система повлияла на культурное и музыкальное творчество Турции, и таким образом композиторы путем объединения национальных музыкальных мотивов и методов международной полифонической музыки, создали националистическую полифоническую музыку согласно государственной системе страны. Ахмед Аднан Сайгун является одним из представителей первого поколения композиторов этой новой музыки, получившей название турецкой современной музыки. Вместе с музыкальными произведениями он подчеркивал национализм и словами, таким образом он выдвинулся вперед среди других композиторов. Хотя до сегодняшнего дня Сайгун и его произведения были достаточно изучены, исследования, непосредственно изучающего его национальный подход не было, и это выявило необходимость научного исследования этой проблемы. В этой работе коды национализма полифонической музыки и турецкой полифонической музыки Сайгуна исследованы в рамках дисциплины этномузыковедения и модели качественного исследования методом анализа литературы и содержания. В заключении интерпретированы определенные Сайгуном двенадцать кодов.

Ключевые Слова

Ахмед Аднан Сайгун, национализм, полифоническая музыка, турецкая полифоническая музыка, коды.

* Эта статья сформирована из докторской диссертации первого автора. См. Yöre, Seyit (2010).

** И.о.доц., док., Сельджукийский университет государственная консерватория Дилек Сабанджы – Конья / Турция
seyityore@yahoo.com

*** Проф., док., Конийский университет педагогический факультет имени Ахмета Келешоглу кафедра преподавания музыки - Конья / Турция
sgokbudak@selcuk.edu.tr

Yayın Değerlendirme / Book Reviews

Johanson, Lars, Martine Robbeets (2010).

Transeurasian verbal morphology in a comparative perspective: Genealogy, contact, chance.

Wiesbaden: Harrassowitz. 180 pp.

Sema Aslan Demir*

Tanıtmaya konu kitap “Transavasya dilleri” fiil morfolojisinin akrabalık ilişkisi, dil ilişkileri ve tesadüfler bağlamında tartışıldığı on makaleden oluşmaktadır. Başlıkta yer alan “Transeurasian” ifadesiyle *Türk, Moğol, Tunguz, Kore ve Japon* dilleri kastedilmektedir. “Altay dilleri” yerine “Transavasya dilleri” ifadesinin tercihi, üç asırdır; önce Ural-Altay sonra Altay dilleri bağlamında yürütülen tartışmaların henüz olumlu ya da olumsuz bir sonuca ulaşmadığını bir kez daha hatırlatır. Genetik bir çağrışım olmaksızın Transavasya terimi, Güney Asya’dan Doğu Avrupa’ya uzanan ve Türk, Moğol, Tunguz, Kore ve Japon dillerinin konuşulduğu alanları da içine alan bir coğrafyanın adıdır. Transavasya dilleri terimi, önceki çalışmalarda, Altay dilleri teorisine karşı olan, ancak bu diller arasındaki bölgesel ve kültürel etkileşimi anlatmak üzere, pratik nedenlerle “Altay dilleri” terimini kullanan araştırmacılar için iyi bir alternatif gibi gözükmektedir.

Altay dilleri, *Ramstedt, Aalto, Poppe, Kotwicz, Martin, Miller, Street, Menges, Tekin* vb. araştırmacıların sesbilgisi, morfoloji ve sözcükler düzeyinde ortaya koydukları delillerle kanıtlanmaya çalışılmış; *Clauson, Németh, Doerfer, Róna-Tas, Şerbak* vb. ise delillerin yeterli ve ikna edici olmadığı yönünde antitezler geliştirerek teoriye karşı çıkmışlardır. Teori karşıtları, Altay dilleri arasındaki ilişkiyi kabul etmiş olsalar da ilişkinin bölgesel temas, kültürel alışveriş vb. ye dayandığını savunmuşlardır.

Bir tarafın galip gelememesi nedeniyle yerini sessizliğe bırakmış olan tartışmalar son yıllarda yeniden alevlenmiştir. Altay dilleri araştırmalarında görülen bu yeni

* Yrd. Doç. Dr., Baskent Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, TDE Bölümü – Ankara / Türkiye
aslans@baskent.edu.tr

ivmede, iki etkenin yadsınmaz bir öneme sahip olduğu belirtilmelidir. İlki, Johanson'un *Türkçe Dil İlişkilerinde Yapısal Etkenler* (Ankara, 2007, [Almancası 1992]) adıyla Türkçeye çevrilen eserinde "Türkçe fiil morfolojisinin, özellikle kılınış ve çatı morfemleri gibi birincil köke yakın biçimbirimlerin, Karayca ve Çuvaşça gibi ileri derecede yabancılaşmış Türk dillerinde dahi sağlam kaldığı, Türkçenin karmaşık fiil sisteminin, genetik sürekliliğin göstergelerinden biri sayılabileceği" (133) yönündeki tespiti, diğeri ise Starostin, Dybo ve Mudrak'ın *Etymological dictionary of the Altaic languages* (Leiden, Boston 2003) adlı, "tartışmalara son noktayı koyma" iddiasında olan, ancak yeni tartışmaları alevlendiren çalışmasıdır.

Yeni tartışmaların asıl konusu "yöntem"dir. Johanson'un tespiti, genetik akrabalığı göstermede morfolojik delillerin, leksikal delillerden daha güvenilir olduğuna işaret etmektedir. Morfolojik birimler dillerin iç gelişmelerinde daha dayanıklı ve kolay ödünç alınıp verilemeyen unsurlardır. Fiil morfolojisi, isim morfolojisine göre daha az oranda ödünçlemeye açıktır. Sözlük ise leksik verilere dayandığı için, Rusya araştırmaları ekolünün diğer bir üyesi Alexander Vovin tarafından 2005 yılında *CAJ*'da yayımlanan "The end of Altaic controversy" (49/1, 71-132.) adlı altmış sayfalık bir makalede sert bir dille eleştirilir. Kendisi de düne kadar Altay dilleri teorisinin güçlü bir destekleyicisi olan Vovin'in, uzağında olmadığı bir teori ekseninde hazırlanmış olan bir çalışmayı eleştirmesinin asıl nedeni "yöntem" sorunudur. Vovin sözlükle ilgili olarak, leksikal ölçütlerin kullanılmasının genetik akrabalığı kanıtlama noktasında iyi bir tercih olmadığını, bu konuda en sağlam ve isabetli tercihin morfolojik ölçütler olduğunu belirtir ve sözlük için için "var olmayan bir dil ailesinin etimolojik sözlüğü" ifadesini kullanır (2005: 122).

Anna Dybo ve George Starostin'in Vovin'e cevabı üç yıl sonra "In defense of the comparative method, or the end of the Vovin controversy" adlı 140 sayfalık bir başka hacimli makaleyle gelir (*Aspects of Comparative Linguistics* 3. Moscow: 109-258). Makalede, dilbilimsel akrabalığı kanıtlamak için morfolojinin önemli bir ölçüt olduğu kabul edilmekle beraber bu iddianın Vovin'in kendi iddiası olmayıp karşılaştırmalı dilbilimin genel bir kabulü olduğu ifade edilmiştir. Elbette morfolojik yapılar, kolay ödünçlenebilen leksik birimlere kıyasla daha dilin iskeletini oluşturan sağlam yapılardır. Ancak bugün Hintçe, Fransızca ve İngilizce gibi modern Hint-Avrupa dillerinde, bu dillerin proto dönemleri için tasarlanan morfolojik birimden kaçının yaşadığı gözden geçirildiğinde, sonucun trajik olduğu görülür (125). Yazarların bu tespiti, dil akrabalıklarının araştırılmasında morfoloji ölçütüne de temkinle yaklaşılması gerektiğini ortaya koymaktadır.

Burada tanıtılacak olan kitabın, yukarıda sözü edilen tartışmaların ardından, genetik akrabalığı göstermede fiil morfolojisini bir yöntem sorunu olarak araştırması, yeni dönem Altay dilleri araştırmalarının bir diğer önemli adımıdır. Son

dönem Altayistik araştırmalarında Rus ekolünün ve bazı Avrupalı araştırmacıların söz sahibi olduğu gerçeği, bu çalışmada da kendini gösterir. Kitap, Altay dillerinde fiil morfolojisini dil akrabalığı, dil ilişkileri ve tesadüfler bağlamında ele alan makalelerden oluşmaktadır. Kitapta Lars Johanson, Bernard Comrie, András Róna-Tas, Martine Robbeets, Stig Eliasson, Irina Nevskaya, Hans Nugteren, Claudia Römer, Frederik Kortlandt ve Juha Janhunen'e ait makaleler vardır.

Johanson'un "The high and low spirits of Transeurasian language studies" adlı makalesi Altay dilleri teorisinin macerasını konu alır. Makaleyle, Altay dilleri teorisinin, 18. yy.da Ural-Altay dil ailesi teziyle Philip Johann von Strahlenberg tarafından ortaya atılışı, o yüzyılda karşılaştırmalı dilbilim çalışmalarında sıkça rastlanan hataların ilk dönem Altayistik çalışmalarında da bulunduğu, Altay dilleri teorisinin "micro" ya da "makro" düzeylerde tartışıldığı ve tartışmaların en modern çalışmalarda bile son bulmadığı bir kez daha hatırlatılır. Johanson makalesinde fiil morfolojisiyle ilgili olarak, Türkçe fiil morfolojisinin, özellikle kılınış ve çatı morformları gibi birincil köke yakın biçimbirimlerin, genetik sürekliliğin göstergelerinden biri sayılabileceği yönündeki görüşünü yineler. Bu konuda Ramstedt'in, anlam bakımından bulanık olsa da Poppe'nin ve daha yakın tarihli olan Robbeets'in verilerinin önemine işaret eder (16-17).

Bernard Comrie'nin "The role of verbal morphology in establishing geneological relations among languages" adlı makalesi, doğrudan Transavasya dillerinin fiil morfolojisine odaklanmamakla birlikte, "bir ölçüt olarak fiil morfolojisinin, dillerin genetik akrabalığını karşılamadaki kritik rolünün ne derece geçerli olduğu"nu konu alır. Comrie makalesinin ilk bölümünde, genetik akrabalığı kesin olan dillerden, ikinci bölümünde ise karma dillerden veriler kullanmış; ulaştığı sonuca, fiil morfolojisinin -ona sahip olan dillerde- genetik akrabalığı kanıtlamak üzere öncelikle gözden geçirilmesi gereken unsurlardan biri olduğu, ancak karma dillerde karşılaşılan durumlar nedeniyle, araştırmacıların bu konuda da dikkatli olmaları gerektiği olmuştur. Çünkü morfolojik sistemlerini zamanla yitirmiş olan veya en azından pek çok güneydoğu Asya dillerinde olduğu gibi, herhangi bir morfolojik sisteme sahip olmayan diller de vardır (30).

Altayistik karşıtı görüşleriyle bilinen Róna-Tas'ın "Morphological embedding of Turkic verbal bases in Hungaria" adlı makalesi, daha başlığıyla araştırmacıları, alıntı sözlerle birlikte giren fiil morfolojisine karşı uyarmaktadır. Róna-Tas, erken tarihlerde Türkçeden Macarcaya girmiş olan fiillerin, Ural dilleri fiil sistemine tamamen adapte olduğunu ve bu sözlerdeki morfolojik birimlerin, Ural dilleri fiil morfolojisine ait olanlar gibi davrandığını belirtir (33-34). Macarcaya daha sonra giren Slav ve Germen kökenli sözcükler dil içi yöntemlerle ayıklanabilirken Türkçeden girenlerde dil içi yöntemler yetersiz kalmaktadır. Söz konusu fiil morfolojisi bile olsa Türkçeden Macarcaya, Macarcadan Türkçeye giren sözcüklerin yanıltıcı sonuç verebileceği üzerinde duran Róna-Tas, fiil

morfolojisindeki benzerliklerin sözcüklerle birlikte (sözcük bünyesinde) alıntılanan eklere dayanabileceğine dikkat çeker.

Bu durumda daha sağlıklı kararlar verebilmek için tek tek eklerden çok paradigmaların varlığına ihtiyaç duyulur. Altay dillerinin paradigmalarına dair açıklamalarsa “Transeurasian: Can verbal morphology end the controversy?” adlı makalesiyle Robbeets’ten gelir. Robbeets, Altay dillerinde rekonstrüksiyonu yapılabilen ortak fiil morfeimleri olmasına rağmen ortak paradigmaların bulunmadığını ve Hint-Avrupa dillerinin aksine Altay dillerinden bu tür paradigmaların beklenemeyeceğini ifade eder: “Hint-Avrupa dil birliği yaklaşık olarak MÖ 4000 yıllarına dayanmaktadır. Altay dillerinin ayrılması ise, bundan en azından bin yıl önce gerçekleşir. Bin yılda, Roman dillerinin klasik Latinden ayrılması paradigmaların yarısının ortadan kaybolmasına neden olduğuna göre” (83), Altay dillerinde paradigmaların bulunmaması durumu anlaşılabilir. Ancak, paradigmalar olmasa da Altay dillerinde ortak fiil morfolojisi vardır ve bu konuda çatı ekleri (diathesis) iyi bir başlangıç noktası olarak kabul edilebilir (82-83). Altay dillerinin çatı kategorilerinde biçim, işlev, birleşim ve sistemle ilgili, akrabalığı düşündüren ortak özellikler görülür (110). Makalenin ilerleyen bölümlerinde, Altay dillerinin fiil morfeimlerine ait etimoloji denemeleri bulunur ve sunulan veriler, üzerinde durmaya değerdir. Robbeets’in çatı ekleriyle ilgili verileri arasında Proto Japon *-ta* (>Eski Japon *-t-*), Proto Tunguz *-t- - -ti-*, Proto Mongol *-ti-*, Proto Türkçe *-ti* (Eski Türkçe *-t-*) (99-100) ve daha başka ilginç malzemeler vardır. Bu etimoloji denemelerinde Japonca ve Korece verilerin bulunması önemlidir. Bölgesel temas, Türk, Moğol ve Mançu Tunguz dillerine kıyasla, Kore ve Japon dillerinde daha az bekleneciğinden, bu dillere ait veriler kritik bir önem kazanmaktadır. Kitabın editörlerinden Robbeets, *Is Japanese Related to Korean, Tungusic, Mongolic and Turkic?* (Wiesbaden 2005) adlı çalışmasında, Japoncanın diğcr Altay dilleriyle ilişkisi konusunu araştırarak eldeki verilerin akrabalığı destekler nitelikte olduğunu belirtmiştir.

Çalışmada, Frederik Kortlandt’ın, Ural –Altay dil akrabalığı meselesini yeniden gözden geçiren “Indo-Uralic and Altaic revisited” adlı makalesi ve yukarıda adı geçen diğcr araştırmacılara ait dikkate değcr başka makaleler de bulunmaktadır.

Bu kitapla, karşılaştırmalı Altay dilleri çalışmalarının yeni gözdesinin fiil morfolojisi olduğu anlaşılmaktadır. Altay dilleri araştırmacılarının tespit etmiş olduğu Genel Türkçe ile Çuvaşca ve Moğolca arasındaki *ş//l* ve *z//r* denkliği, Moğolca kelime başı *n*, *n̄*, *d*, *j* ve *y*’nin Çuvaşçada *ş*’ye, Genel Türkçede *y*’ye karşılık geldiği ve bunlara benzer birçok ses denkleğinin ardından, ilerleyen yıllarda morfolojik denklemlerle ilgili verilerin de daha yoğun tartışılacağı görölmektedir.

Yayın Değerlendirme / Book Reviews

İsen, Mustafa (2012). *Tazkiradan Biyografiyaga*.
(Çev.: Hamidulla Boltaboev) Toşkent: Mumtoz So's
Nashriyoti. 288 s.

Mustafa Durmuş*

“Divan edebiyatının gizli kahramanları tezkire yazarları. Yüzyılların zevki onlarla bugüne taşındı. Mustafa İsen, onlara yeniden bilimin ve sanatın gözüyle baktı. Dünü bugüne, bugünü düne taşıdı.” *Türkçe yayının kapak yazısından..*

Mustafa İsen'in Türkçe şair biyografileri ve bu konu çevresinde kaleme aldığı yazılarını biraraya getiren *Tezkireden Biyografiye* adlı kitabı, *Tazkiradan Biyografiyaga* adıyla Özbek Türkçesine çevrildi ve Taşkent'te Özbek okurların ilgisine sunuldu. Daha önce 2010 yılında Kapı Yayınları arasında çıkan bu çalışmanın Özbekistan'da yayımlanması anlamlı. Herşeyden önce, Özbek sahası Türk edebiyatının ve Doğu Türk yazı dilinin büyük ismi Ali Şir Nevâi (ve eserlerini verdiği Herat sahasının diğer tezkire yazarları) tesirinde Anadolu'da gelişen Türkçe şair biyograficiliğine hasredilmiş yazılardan mürekkep bu kitabın, yakın kültürel birikimin sahibi olan Özbek okurlarla buluşması yazar için ayrıca önem taşıyor olmalı. *Tezkireden Biyografiye*'nin, çok yakında, benzer kültürel iklimin mirasını paylaşan Azeri sahasında Azeri okurlara kendi dillerinde ulaştırılacağı haberini yine bu vesile ile paylaşmakta yarar var. Gördüğü ilgi dolayısıyla söz konusu kitabın bu dillerde yayınlanması, şüphesiz, ele alınan konuların ortak kültürel mirasa yaslanıyor olmasından kaynaklanmaktadır.

Klasik Türk edebiyatının önemli türlerinden biyografi, İslam medeniyetinin, özgün biçim ve içerik özellikleri ile geliştirip çok zengin bir yapıya dönüştürmüş olduğu tarih yazıcılığının bünyesinden doğmuştur. Din

* Yrd. Doç. Dr., TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi, TDE Bölümü – Ankara / Türkiye
mdurmus@etu.edu.tr

büyükleri, devlet adamları, hemen her sanat ve meslek dalı için geçerli olmak üzere sanatçılar ve meslek erbabının hayatına dair bilgiyi içeren biyografi türündeki başarılı örnekleriyle Arap edebiyatının ‘tabakat’ adı verilen eserleri önce Fars edebiyatında ardından Türk edebiyatında takipçiler bulmuştur. Bu uzun gelenek çizgisi üzerinde Fars edebiyatının yerini özellikle vurgulamak gerekir. Klasik Türk edebiyatında pek çok türün ilk örnekleri Fars edebiyatındaki model eserlerin çevirisine ve/veya bu eserlerin uyarlamasına dayanmaktadır. Feridü’l-din Attar, Abdurrahman Câmî, Devletşah b. Alaü’l-devle, Hâfız gibi Fars edebiyatının tanınmış isimleri bu konuda akla ilk gelen sanatçılardandır. Attar’ın *Tezkiretü’l-Evliya* adlı eserinin gördüğü ilginin de etkisi ile önce Farsça, ardından Türkçe yazılan biyografi türündeki eserler için ‘tezkire’ sözcüğü kullanıldı.

Tazkiradan Biografiyaya adlı çalışmanın değerlendirmesine geçmeden, bu noktada Klasik Türk edebiyatında şair tezkirelerine dair öncü çalışmalarıyla dikkat çeken isimlere kısaca değinmekte yarar bulunmaktadır. *Türk Edebiyatı Tarihi I* adlı kitabında Türkçe şair tezkirelerine dair derli toplu bilgiler sunan Agah Sırrı Levend’in ardından bir anlamda, bu sahada yapılacak çalışmalar için yönlendirici isimlerden biri olarak James Stewart Robinson’u belirtmek gerekir. 1959 yılında Edinburg Üniversitesi’nde tamamladığı “Ottoman *Tezkire-i shuara* Literature: Its Development and Its Value as Literary Criticism” başlıklı doktora tezi ve bu teze dayanan çeşitli makaleleriyle Robinson, Osmanlı şair tezkireleri incelemelerinin önünü açmıştır. Bu çerçevede zikredilmesi gereken bir diğer isim Harun Tolasa’dır. Robinson’un çerçevesini çizdiği şair tezkirelerinin içeriğine dair inceleme yaklaşımını Sehi, Latifi ve Aşık Çelebi tezkireleri üzerinde ayrıntılı inceleme yöntemine dönüştüren Tolasa’nın çok değerli kitabı (2002), daha sonra 17. ve 18. yüzyıl tezkirelerini aynı yaklaşım ve yöntemle inceleyen çalışmalarca model alınmıştır (örnek olarak bk. Kılıç 1998, Çapan 1993).

Osmanlı sahasında kaleme alınmış Türkçe şair tezkirelerinin yazma nüshalarının derlenip bu eserlerin metin neşirlerinin gerçekleştirilmesi ve bilimsel çalışmalara konu edilmesi sürecinin yine öne çıkan iki ismi bulunmaktadır. Bu isimlerden ilki Haluk İpekten’dır. İpekten, şair tezkirelerinin, divan edebiyatının diğer türlerine dair yapılan neşirlere kaynaklık etmesi bakımından önemli bir misyon üstlenmiştir. *Türk Edebiyatının Kaynaklarından Türkçe Şuara Tezkireleri* adlı kitabın da sahibi olan İpekten’in Türkçe şair tezkireleri ile ilgili çalışmalara en önemli katkılarından biri hiç şüphe yok ki, İsen’in bu sahaya girişine öncülük etmesidir.

Bugün artık Türkçe şair tezkireleri ile ilgili çalışmalar denince akla ilk gelen ismin Mustafa İsen olduğunu söylemek yanlış olmaz. Âlî'nin *Künhü'l-Ahbâr* adlı dünya tarihinde geçen şair biyografilerini *Künhü'l-Ahbâr'ın Tezkire Kısım* (İsen 1994) başlığıyla bir araya getiren İsen, henüz basılmamış olan Sehî'nin *Heşt Behişt*'ini ve *Tezkirelere Göre Divan Edebiyatı İsimler Sözlüğü*'nü (İpekten vd.) yayına hazırlayanlardan biridir. Ayrıca Sehî'nin (İsen 1980) ve Latîfî'nin (İsen 1990) tezkirelerini sadeleştirerek günümüz okurunun ilgisine sunan İsen'in tezkire metinlerinin yazmalar arasından çıkarılarak yayınlanması sürecine katkıları bununla kalmamıştır. Yönettiği lisansüstü tezlerde yine Türkçe şair tezkirelerine büyük önem veren İsen, bu yolla Beyanî (Sungurhan 1994), Ahdî (Solmaz 1996), Kınalızade Hasan Çelebi (Sungurhan 2001), Aşık Çelebi (Kılıç 2010) tezkirelerinin metin çalışmalarının gerçekleştirilmesinde büyük emek harcamıştır. İsen, üniversitelerdeki “Eski Türk Edebiyatında Nesir” ve “Şair Tezkireleri” dersleri için hazırlanan *Şair Tezkireleri* (İsen 2009) adlı kitabın da editörlüğünü ve metin yazarlığını yapmıştır.

Nevâî'nin Anadolu'da gelişen klasik Türk edebiyatı üzerindeki yoğun tesirine en ciddi şekilde dikkat çeken yine İsen olmuştur. Bunun, yönettiği bir doktora tezine (Çetindağ 2001) de konu edilmesini sağlayan İsen, Nevâî'nin, Anadolu'daki ilk tezkireler için açıkça belirtilen bu model olma özelliğinin ötesinde şiir alanında da kuvvetli tesirinin düzenli bir biçimde ortaya konulmasını sağlamıştır.

İsen'in bunların dışında yazdığı makale ve kitap bölümleri ile yine Türkçe şair tezkireleri çalışmalarına öncülük ettiği görülmektedir. *Tazkiradan Biyografiyaya*, Türkçe şair tezkirelerini doğrudan ele alan veya klasik Türk şiirinin en önemli kaynaklarından biri olarak bu eserlerin ortaya koyduğu verileri dikkatlere sunan yazılardan oluşmaktadır. Yazarın daha öğrencilik yıllarında ilgisini çeken klasik biyografi geleneği ve bu çerçevede üretilmiş Türkçe şair tezkireleri üzerine yazılmış makaleler, yetmişli yılların sonundan günümüze kadar değişik tarihlerde çeşitli yayınlarda yer almıştır.

Kitapta, birbirini tamamlayan 30 makale, iki bölüm halinde sunulmaktadır. Birinci bölümde Türk biyografi geleneğinin oluşumu ve gelişimini ele alan 11 makale yer almaktadır. Söz konusu bölümdeki makalelerin genel olarak tezkirelerin kendisini konu ettikleri söylenebilir. Bu makalelerin, Türk biyografi geleneğini biçim ve içerik yönüyle ele alanlarının yanı sıra, büyük bölümü 16. yüzyıl tezkirelerine dairdir. Sehî, Latîfî, Hasan Çelebi tezkireleri ile Gelibolulu Âlî'nin *Künhü'l-Ahbâr*'ın şairlerle ilgili kısmı yazarın özel olarak dikkatini yönelttiği eserlerdir. İsen'in çalışmalarında öne çıkardığı tezkirelerin bu yüzyıla ait örnekler olması şaşırtıcı değildir. Aşık Çelebi'nin *Meşâirü's-*

şuarâ'sı ile birlikte bu tezkireler, hiç şüphe yok ki, Anadolu'da kaleme alınan Türkçe şair tezkireleri içerisinde en önemli olanlarıdır. Bu eserlerden sonra yazılanların, büyük ölçüde bu tezkireleri ne biçim ne de içerik özellikleri ile aşamadıklarını belirtmek gerekir. Öyle ki, 17. yüzyılda az sayıda örneğini gördüğümüz antoloji tipi tezkireler bir kenara bırakılırsa, biyografik bilgilerin sunum yolları, anlatımı süsleyen estetik araçların kullanımı bakımından sonraki yüzyıllarda oluşturulan tezkirelerin modelleri bu sahada 16. yüzyılda ortaya konan eserlerdir. Kitabın birinci bölümünde, yukarıda adı geçen tezkireler ile birlikte Türk biyografi geleneğini ve genel olarak Türkçe şair tezkirelerini ele alan makalelerde bu eserlerin gelenek içerisindeki yerleri, biyografisini sundukları şair sayıları, biyografik bilginin sunumunda öne çıkardıkları yönler, kendisinden önce yazılanları 'zeyl' olarak devam ettirenlerin bu yönlerinin yanı sıra Türk şair tezkirelerinin türe dair genel özellikleri başarılı bir şekilde ortaya konulmaktadır.

Birinci bölümde bunların yanı sıra, "Türk Biyografi Geleneğinde Ali Şir Nevâi'nin Yeri" başlıklı yazısı ile söz konusu geleneğin oluşum sürecine dikkati çeken İsen, bölümün son makalesi olan "Edebiyat Tarihimizin Kaynaklarından Evliya Çelebi Seyahatnâmesi" başlıklı yazı ile şair tezkireleri dışında edebiyat tarihine kaynaklık eden eserlere işaret etmekte; bunlar arasında da Evliya Çelebi Seyahatnamesinde adı geçen şairleri ve bu şairlere dair sunulan bilgileri diğer kaynaklarla karşılaştırarak hassasiyetle incelemektedir. İsen, bu inceleme sonrasında da Çelebi'nin ünlü eserinin, verdiği bazı bilgilerin yeteri kadar güvenilir olmaması nedeniyle Türk edebiyatı tarihi için ancak dolaylı bir kaynak olabileceği hükmünü ortaya koymaktadır.

Genel olarak tezkirelerin bizatihi kendisini konu edindiğini söyleyebileceğimiz birinci bölümün ardından, 19 makalenin yer aldığı ikinci bölümde İsen, şair tezkirelerinin, edebiyat tarihimizin en önemli kaynaklarından biri olduğunu örnekleriyle göstermektedir. Edebiyat bilimi çalışmaları, tarihi metinleri, transkripsiyonlu aktarması yapılan metin çalışmalarına sıkıştırmamalı; bu eserleri edebiyat tarihinin, daha genelde kültür tarihinin doğrudan veya dolaylı kaynakları olarak en etkin biçimde değerlendirmelidir. Bu makalelerden hareketle İsen, tarihi metinleri, işte bu doğrultuda yetkinlikle ele almış; söz konusu eserlerin edebiyat tarihinin en önemli kaynaklarından biri olarak görülmesini sağlamıştır.

İkinci bölümde yer alan makalelerle ilgili dikkati çeken noktalardan bir diğeri, İsen'in, şair tezkirelerinin sunduğu bilgilerden hareketle Osmanlı kültür coğrafyasının hatlarını belirlemeye yönelik ortaya koyduğu veriler ve bu verilerden yola çıkarak sunduğu değerli tespitlerdir. Osmanlı kültür

coğrafyasının öne çıkan şehirlerini, bu şehirlerin yetiştirdiği şairlerden yola çıkarak ele alan İsen, okurlarının şehir ve kültür ilişkisinde Osmanlı'yı doğru anlamasına yardımcı olmaktadır. İstanbul, Üsküp, Priştine, Bağdat, Diyarbakır, Erzurum, Ankara, Sakarya, Tokat bu bağlamda yazarın ayrı makalelerde ele aldığı şehirlerdir. İsen, bu şehirlerin yanı sıra, Bulgaristan, (Eski) Yugoslavya, Azerbaycan, Kıbrıs doğumlu şairleri yine ayrı makalelerde sunmaktadır. Bahsi geçen makalelerin üzerinde özenle durduğu şehir ve kültür ilişkisinin, İsen'in özel dikkat noktalarından birini teşkil ettiği rahatlıkla söylenebilir.

Bu bölümde yukarıda belirtilenlerin dışında yer alan diğer makalelerde yazarın üzerinde durduğu bir başka konu, şairlerin, bu özelliklerinin dışındaki sosyal rolleridir. "Divan Şairlerinin Tasavvuf ve Tarikat İlişkileri" ile "Divan Şairlerinin Mesleki Konumları" başlıklı bölümlerde yazar, sunulan biyografik bilgilerinden hareketle şairlerin bu yöndeki sosyal rollerine dair önemli veriler ortaya koymaktadır.

Bu bölümün "Türk Biyografisinin Çağdaş Yorumcuları Olarak Hammer ve Behçet Necatigil" başlığını taşıyan son makalesi, kitabın adı konusunda okur için açıklayıcı olmaktadır. Avusturyalı Hammer'ın kuruluşundan 1834 yılında kadar Osmanlı'da yaşamış 2200 şairi ele aldığı bir çeşit 'tezkireler tezkiresi' olan eseri ile Behçet Necatigil'in ilk baskısı 1960 yılında gerçekleşen *Edebiyatımızda İsimler Sözlüğü* adlı 830 sanatçıyı içeren çalışması, İsen tarafından geleneksel birikimin çağdaş sunumları olarak kabul edilmektedir. Özellikle Necatigil, geleneksel tezkire maddelerinde yer alan biyografik bilgi sunumuna ek olarak şairlerin doğum tarihleri, bahse konu şairlerin eserlerine daha fazla yer verme ve bu eserlerin baskı tarihlerini belirtme bakımlarından, İsen'e göre, çağdaş biyografi yazıcılığına, bir başka ifade ile *Tezkireden Biyografiye* geçişin öncü isimlerinden biri olmuştur.

Mustafa İsen'in yaklaşık otuz beş yıllık bilimsel çalışmalarının ürünü olan bu değerli yazıların Özbek Türkçesine kazandırılmasının ne denli önemli olduğunu bir kez daha vurgulamakta yarar var. Herşeyden önce Özbek kültür coğrafyasının, bu kitaba konu olan tarihsel birikime bütün Türk dünyası içerisinde özel bir ilgi duyacağından hiç şüphe yok. Türk dünyasında uzun bir zamandır sağlanmaya çalışılan kültürel paylaşım, ortak iletişim zemini oluşturma girişimlerinde arzu edilen düzeyde olunduğunu söylemek biraz zor. Siyasî ve ekonomik alanlarda sağlanamayan ortak iletişim zeminlerinin bu tür bilimsel ve kültürel çalışmalar yoluyla temin edilmesinin önemini belirtmek; bu noktada kitabı Özbek Türkçesine kazandıran Hamidulla Boltaboev'i ve bu yayının gerçekleşmesinde emeği geçen Suima Ganieva'yı söz konusu hizmetleri dolayısı ile takdirle ifade etmek gerekir. *Tazkiradan*

Biografiyaga'nın, aynı kitabın Azerbaycan'da gerçekleştirilecek yayını ile birlikte, benzer çalışmalara öncülük etmesini umuyoruz.

Kaynaklar

- Çapan, Pervin (1993). *18. yy. Tezkirelerinde Edebiyat Araştırma ve Tenkidi*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Elazığ.
- Çetindağ, Yusuf (2001). *Alî Şîr Nevâî'nin Batı Türkçesi Divan Edebiyatına Tesiri (XVI. Yüzyıl Sonuna Kadar)*. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi. Ankara.
- İpekten, Haluk vd. (1988). *Tezkirelere Göre Divan Edebiyatı İsimler Sözlüğü*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.
- İsen, Mustafa (1980). *Sehî Bey, Heşt Behîst*. İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser.
- _____. (1990). *Latîfî Tezkiresi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- _____. (1994). *Gelibolulu Mustafa Âlî, Kühû'l-Ahbâr'ın Tezkire Kısmı*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yay.
- İsen, Mustafa vd. (2009). *Şair Tezkireleri*. Ankara: Grafiker Yay.
- Kılıç, Filiz (1998). *XVII. Yüzyıl Tezkirelerinde Şair ve Eser Üzerine Değerlendirmeler*. Ankara: Akçağ Yay.
- _____. (2010). *Âşık Çelebi, Meşâ'irü'ş-şuara İnceleme-Metin*. İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yay.
- Solmaz, Süleyman (1996). *Ahdî, Gülşen-i Şu'arâ-İnceleme-Tenkitli Metin*. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara. <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/dosya/1-219123/h/tsmetinb.pdf>, (ET: 18.03.2012)
- Sungurhan, Aysun (1994). *Beyânî, Tezkiretü'ş-şu'arâ İnceleme-Tenkitli Metin*. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara. <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/dosya/1-219123/h/tsmetinb.pdf>, (ET: 18.03.2012)
- _____. (2001). *Kınalızâde Hasan Çelebi, Tezkiretü'ş-şu'arâ*. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara. <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/dosya/1-219123/h/tsmetinb.pdf>, (ET: 18.03.2012)
- Tolasa, Harun (2002). *16. Yüzyılda Edebiyat Araştırma ve Eleştirisi*. Ankara: Akçağ Yay.

bilig

Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi

© Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı

Yayın İlkeleri

bilig, Türk Dünyasının kültürel zenginliklerini, tarihî ve güncel gerçeklerini bilimsel ölçüler içerisinde ortaya koymak; Türk Dünyasıyla ilgili olarak, uluslararası düzeyde yapılan bilimsel çalışmaları kamuoyuna duyurmak amacıyla yayımlanmaktadır.

bilig'de, sosyal bilimler alanında, Türk Dünyasının tarihî ve güncel problemlerini bilimsel bir bakış açısıyla ele alan, bu konuda çözüm önerileri getiren yazılara yer verilir.

bilig'e gönderilecek yazılarda; alanında bir boşluğu dolduracak özgün bir makale olması veya daha önce yayımlanmış çalışmaları değerlendiren, bu konuda yeni ve dikkate değer görüşler ortaya koyan bir inceleme olma şartı aranır. Türk Dünyasıyla ilgili yazar ve yapıtları tanıtan, yeni etkinlikleri duyuran yazılara da yer verilir.

Makalelerin **bilig**'de yayımlanabilmesi için, daha önce bir başka yerde yayımlanmamış ve ya yayımlanmak üzere kabul edilmemiş olması gerekir. Daha önce bilimsel bir toplantıda sunulmuş bildiriler, bu durum açıkça belirtilmek şartıyla kabul edilebilir.

bilig, Kış/Ocak, Bahar/Nisan, Yaz/Temmuz ve Güz/Ekim olmak üzere yılda dört sayı yayımlanır. Her yılın sonunda derginin yıllık dizini hazırlanır ve Kış sayısında yayımlanır. Dergi, Yayın Kurulu tarafından belirlenen yurt içi ve dışındaki kütüphanelere, uluslararası indeks kurumlarına ve abonelere, yayımlandığı tarihten itibaren bir ay içerisinde gönderilir.

Yazıların Değerlendirilmesi

bilig'e gönderilen yazılar, önce Yayın Kurulunca dergi ilkelerine uygunluk açısından incelenir. Uygun görülmeyenler düzeltilmesi için yazarına iade edilir. Yayın için teslim edilen makalelerin değerlendirilmesinde akademik tarafsızlık ve bilimsel kalite en önemli ölçütlerdir. Değerlendirme için uygun bulunanlar, ilgili alanda iki hakeme gönderilir. Hakemlerin isimleri gizli tutulur ve raporlar beş yıl süreyle saklanır. Hakem raporlarından biri olumlu, diğeri olumsuz olduğu takdirde, yazı, üçüncü bir hakeme gönderilebilir veya Yayın Kurulu, hakem raporlarını inceleyerek nihai kararı verebilir. Yazarlar, hakem ve Yayın Kurulunun eleştirisi ve önerilerini dikkate alırlar. Katılmadıkları hususlar varsa, gerekçeleriyle birlikte itiraz etme hakkına sahiptirler. Yayına kabul edilmeyen yazılar, yazarlarına iade edilmez.

bilig'de yayımlanması kabul edilen yazıların telif hakkı *Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığına* devredilmiş sayılır. Yayımlanan yazılardaki görüşlerin sorumluluğu ve yazım tercihleri, yazarlarına aittir. Yazı ve fotoğraflardan, kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

Yazım Dili

bilig'in yazım dili Türkiye Türkçesidir. Ancak her sayıda derginin üçte bir oranını geçmeyecek şekilde İngilizce ve diğer Türk lehçeleri ile yazılmış yazılara da yer verilebilir. Türk lehçelerinde hazırlanmış yazılar, gerektiği takdirde Yayın Kurulunun kararıyla Türkiye Türkçesine aktarıldıktan sonra yayımlanabilir.

Yazım Kuralları

Makalelerin, aşağıda belirtilen şekilde sunulmasına özen gösterilmelidir:

1. **Başlık:** İçerikle uyumlu, onu en iyi ifade eden bir başlık olmalı ve **koyu** harflerle yazılmalıdır. Makalenin başlığı, en fazla 10-12 kelime arasında olmalıdır.

2. **Yazar ad(lar)ı ve adres(ler)i:** Yazar(lar)ın ad(lar)ı ve soyad(lar)ı **koyu**, adresler ise normal ve eğik karakterde harflerle yazılmalı; yazar(lar)ın görev yaptığı kurum(lar), haberleşme ve e-posta adres(ler)i belirtilmelidir.
3. **Özet:** Makalenin başında, konuyu kısa ve öz biçimde ifade eden ve en az 75, en fazla 150 kelimeden oluşan Türkçe özet bulunmalıdır. Özet içinde, yararlanılan kaynaklara, şekil ve çizelge numaralarına değinilmemelidir. Özeti altında bir satır boşluk bırakılarak, en az 5, en çok 8 sözcükten oluşan anahtar kelimeler verilmelidir. Makalenin sonunda, yazı başlığı, özet ve anahtar kelimelerin İngilizce ve Rusçaları bulunmalıdır. Rusça özetler gönderilmediği takdirde dergi tarafından ilave edilir.
4. **Ana Metin:** A4 boyutunda (29.7x21 cm.) kâğıtlara, MS Word programında, *Times New Roman* veya benzeri bir yazı karakteri ile, 12 punto, 1.5 satır aralığıyla yazılmalıdır. Sayfa kenarlarında 2.5 cm. boşluk bırakılmalı ve sayfalar numaralandırılmalıdır. Yazılar 7.000 (yedibin) kelimeyi geçmemelidir. Metin içinde vurgulanması gereken kısımlar, koyu değil eğik harflerle yazılmalıdır. Metinde tırnak işareti+eğik harfler gibi çifte vurgulamalara yer verilmemelidir.
5. **Bölüm Başlıkları:** Makalede, düzenli bir bilgi aktarımı sağlamak üzere ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir ve gerektiği takdirde başlıklar numaralandırılabilir. Ana başlıklar (ana bölümler, kaynaklar ve ekler) büyük harflerle; ara ve alt başlıklar, yalnız ilk harfleri büyük, koyu karakterde yazılmalı; alt başlıkların sonunda iki nokta üst üste konularak aynı satırdan devam edilmelidir.
6. **Tablolar ve Şekiller:** Tabloların numarası ve başlığı bulunmalıdır. Tablo çiziminde dikey çizgiler kullanılmamalıdır. Yatay çizgiler ise sadece tablo içindeki alt başlıkları birbirinden ayırmak için kullanılmalıdır. Tablo numarası üste, tam sola dayalı olarak dik yazılmalı; tablo adı ise, her sözcüğün ilk harfi büyük olmak üzere eğik yazılmalıdır. Tablolar metin içinde bulunması gereken yerlerde olmalıdır. Şekiller siyah beyaz baskıya uygun hazırlanmalıdır. Şekil numaraları ve adları şeklin hemen altına ortalı şekilde yazılmalıdır. Şekil numarası eğik yazılmalı, nokta ile bitmeli. Hemen yanından sadece ilk harf büyük olmak üzere şekil adı dik yazılmalıdır. Aşağıda tablo ve şekil örnekleri sunulmuştur.

Tablo 1: bilig'deki yayınlarda ilgili bilgiler

Yayın türü	Yayın sayısı	Sayfa sayısı			Kaynak sayısı		
		N	X	SS	N	X	SS
Makale	96	2042	21,3	7,5	2646	27,6	15,8
Kitap tanıtımı	4	30	7,5	4,4	31	7,8	8,3
Toplam	100	2072	20,7	7,9	2677	26,8	16,1

7. **Resimler:** Yüksek çözünürlüklü, baskı kalitesinde taranmış halde makaleye ek olarak gönderilmelidir. Resim adlandırmalarında, şekil ve çizelgelerdeki kurallara uyulmalıdır. Şekil, çizelge ve resimler toplam 10 sayfayı (yazının üçte birini) aşmamalıdır. Teknik imkâna sahip yazarlar, şekil, çizelge ve resimleri aynen basılabilecek nitelikte olmak şartı ile metin içindeki yerlerine yerleştirebilirler. Bu imkâna sahip olmayanlar, bunlar için metin içinde aynı boyutta boşluk bırakarak içine şekil, çizelge veya resim numaralarını yazabilirler.
8. **Alıntı ve Göndermeler:** Alıntılar tırnak içinde verilmeli; beş satırdan az alıntılar satır arasında, beş satırdan uzun alıntılar ise satırın sağından ve solundan 1.5 cm içeride, blok hâlinde ve 1,5 satır aralığıyla 1 punto küçük yazılmalıdır. Metin içinde göndermeler, parantez içinde aşağıdaki şekilde yazılmalıdır.

(Köprülü 1944), (Köprülü 1944: 15).

Birden fazla yazarlı yayınlarda, metin içinde sadece ilk yazarın soyadı ve 'vd.' yazılmalıdır: (Gökay vd. 2002).

Dipnot kullanımından mümkün olduğunca kaçınılmalı; yalnız açıklamalar için başvurulmalı ve otomatik numaralandırma yoluna gidilmelidir. Dipnotlarda kaynak göstermek için, metin içi kaynak gösterme yöntemleri kullanılmalıdır.

Kaynaklar kısmında ise, birden fazla yazarlı yayınların diğer yazarları da belirtilmelidir.

Metin içinde, gönderme yapılan yazarın adı veriliyorsa kaynağın sadece yayın tarihi yazılmalıdır:

"Tanpınar (1976: 131), bu konuda"

Yayın tarihi olmayan eserlerde ve yazmalarda sadece yazarların adı; yazarı belirtilmeyen ansiklopedi vb. eserlerde ise eserin ismi yazılmalıdır.

İkinci kaynaktan yapılan alıntılarda, asıl kaynak da belirtilmelidir:

"Köprülü (1926)" (Çelik 1998'den).

Kişisel görüşmeler, metin içinde soyadı ve tarih belirtilerek gösterilmeli, ayrıca kaynaklarda da belirtilmelidir. İnternet adreslerinde ise mutlaka kaynağa ulaşma tarihi belirtilmeli ve bu adresler kaynaklar arasında da verilmelidir:

www.tdk.gov.tr/bilterim (15.12.2002)

9. **Kaynaklar:** Metnin sonunda, yazarların soyadına göre alfabetik olarak aşağıdaki şekillerden birinde yazılmalıdır. Kaynaklar, bir yazarın birden fazla yayını olması halinde, yayımlanış tarihine göre sıralanmalı; bir yazara ait aynı yılda basılmış yayınlar ise (1980a, 1980b) şeklinde gösterilmelidir:

Karahan, Leyla ve Ülkü Gürsoy (2004). *Kavâid-ı Lisân-ı Türkî 1893*. Ankara: TDK.

Köprülü, Mehmet Fuat (1961). *Azeri Edebiyatının Tekâmülü*. İstanbul: MEB Yay.

Shaw, Stanford (1982). *Osmanlı İmparatorluğu*. Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul: Sermet Matb.

Timurtaş, F. Kadri (1951). "Fatih Devri Şairlerinden Cemalî ve Eserleri". *İÜ Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* IV (3): 189-213.

Yazıların Gönderilmesi

Yukarıda belirtilen ilkelere uygun olarak hazırlanmış yazılar, biri orijinal, diğer ikisi fotokopi olmak üzere (fotokopilerde yazarı tanıtıcı hiçbir bilgi olmamak kaydıyla) üç nüsha olarak CD kaydı ve makale gönderim formu ile birlikte *bilig* adresine gönderilir. Yazarlarına raporlar doğrultusunda geliştirilmek ve/veya düzeltilmek üzere gönderilen yazılar, gerekli düzenlemeler yapılarak CD ve orijinal çıktısıyla en geç bir ay içinde tekrar dergiye ulaştırılır. Yayın Kurulu, esasa yönelik olmayan küçük düzeltmeler yapabilir.

Yazışma Adresi:

Ahmet Yesevi Üniversitesi

bilig Dergisi Editörlüğü

Taşkent Cad. 10. Sok. No: 30

06430 Bahçelievler / ANKARA / TÜRKİYE

Tel: (312) 215 22 06 • Faks: (312) 215 22 09

www.yesevi.edu.tr/bilig

bilig@yesevi.edu.tr

Editorial Principles

bilig is published quarterly: Winter/January, Spring/April, Summer/July and Autumn/October. At the end of each year, an annual index is prepared and published in Winter issue. Each issue is forwarded to subscribers, libraries and international indexing institutions within one month after its publication.

bilig is published to bring forth the cultural riches, historical and actual realities of the Turkish World in a scholarly manner; to inform the public opinion of international level scientific studies on the Turkish world.

Articles primarily related to social sciences subjects and those dealing with past and current issues and problems, suggesting solutions are published in *bilig*.

Articles submitted for publication should be original, contributing to knowledge and scientific information in related fields or bringing forth new views and perspectives on previously written scholarly papers. Articles introducing works and personalities of particular importance, informing readers of new activities related to the Turkish world can also be published in *bilig*.

In order for any article to be published in *bilig*, it should not have been previously published or accepted to be published elsewhere. Papers presented at a conference or symposium may be accepted for publication if clearly indicated so beforehand.

Review of Articles

Articles submitted to *bilig* are first reviewed by the Editorial Board in terms of journal's publishing principles. Those which are found unsuitable are returned to their authors to be corrected. Academic objectivity and scientific quality are considered of paramount importance. Those considered acceptable are initially referred to two referees who are well-known for their works in relevant fields. Names of the referees are kept confidential and referee reports are safe-kept for five years.

For publication of articles, two positive reports are required. In case one referee report is negative while the other is favorable, the article may be forwarded to a third referee for further evaluation or alternatively the board, based on the contents of the reports may feel confident to make a final decision. The authors are to consider the criticism, suggestions and corrections offered by the referees and by the editorial board. If they disagree, they are entitled to counter present their views and justifications. Final decision rests with the editorial board. Only original copies of the declined articles are returned upon request. Articles which are not accepted for publication are not returned to their authors.

The royalty rights of the accepted articles are considered transferred to Ahmet Yesevi University Board of Trustees. However the overall responsibility and writing preferences for the published articles belong to the author of the article. Quotations from articles including pictures are permitted with full reference to the article.

The Language

Turkish is the language of the journal. Articles in English or in other Turkish dialects may be published, not to exceed one third of an issue. Articles submitted in other Turkish dialects may be published after they are translated into Turkish, upon the decision of the Editorial Board as necessary.

Style Guidelines

In general, following rules are to apply to writing for *bilig* articles:

1. **Title of the article:** Title should be suitable for the content and one that expresses it best, and should be in bold letters. The title should consist of 10-12 words at the most.
2. **Name(s) and address(es) of the author(s):** Names and surnames are written bold, addresses in normal italic letters; the institution the author is associated with, her/his contact and e-mail addresses should also be specified.
3. **Abstract:** At the beginning, the article should include an abstract in Turkish, briefly and laconically expressing the subject in minimum 75, in maximum 150 words. There should be no reference to used sources, figure and chart numbers. Leaving one line empty after the body of abstract, there should be key words, minimum 5 and maximum 8 words. At the end of the article there should be titles, abstracts and key words in English and Russian. In case Russian abstract is not submitted it will be included by the journal. (An English abstract should also accompany the articles in Turkish)
4. **Main Text:** Should be typed in MS Word program in Times New Roman or similar font type, 10 type size and 1,5 line on A4 format (29/7x21cm) paper. There should 2,5 cm free space on the margins and pages should be numbered. Articles should not exceed 7.000 words. Passages that need emphasizing should not be bold but in italic. Quotations should be in italic and with quotation marks; in quotations less than 5 lines between lines and those longer than 5 lines should be typed with indent of 1,5 cm in block and with 1 line space.
5. **Section Headings:** Main, interval and sub-headings can be used in order to obtain the well-arranged narration of information in the article and these headings may be numbered if necessary. Main headings (main sections, references and appendices) should be in capital letters; interval and sub-headings should be bold and their first letters in capital letters; at the end of the sub-headings writing should continue on the same line after a colon (:).
6. **Tables and Figures:** Tables should have numbers and captions. In tables, vertical lines should not be used. Horizontal lines should be used only to separate subtitles within the table. The table number should be written at the top, aligned to the left, and should not be in italics. The caption should be written in italics, and the first letter of each word should be capitalized. Tables should be placed where they are most appropriate in the text. Figures should be prepared in accordance with black-and-white printing. The numbers and captions of the figures should be centered right below the figures. The figure numbers should be written in italics followed by a full-stop. The caption should immediately follow the number. It should not be written in italics, and the first letter of each word should be capitalized. Below are sample tables and figures.

Table 1: *bilig'deki yayınlarla ilgili bilgiler*

Types of publication	Number	Number of pages			Number of cited works		
		N	X	SS	N	X	SS
Articles	96	2042	21,3	7,5	2646	27,6	15,8
Reviews	4	30	7,5	4,4	31	7,8	8,3
Total	100	2072	20,7	7,9	2677	26,8	16,1

7. **Pictures:** Should be on highly contrasted photo papers. Furthermore, rules for figures and tables are applied to pictures as well. In special cases, color pictures may be printed. The number of pages for figures, tables and pictures should not exceed 10 pages (one-third of article). Authors having the necessary technical equipment and software may themselves insert the related figures, drawings and pictures into the text. Those without, shall leave the proportional size of empty spaces for pictures within the text, numbering them.

8. Citations: Endnotes should only be used for explanation, and at the end of the text.

References within the text should be given in parentheses as follow:

(Köprülü 1944); (Köprülü 1944: 15)

When sources with several authors are referred, the name of the first author is given and for others 'et. al' is added.

(Gökay et al. 2002)

Authors should avoid using footnotes as much as possible. Footnotes should be used only for explanations and numbered automatically. In order to indicate sources in footnotes, authors should use the principles of in-text citation.

Full reference, including the names of all authors should be given in the list of references. If the name of the referred author is given within the text, then only the publication date should be written:

"Tanpınar (1976: 131) on this issue"

In the sources and manuscripts with no publication date, only the name of the author; in encyclopedias and other sources without authors, only the name of the source should be written.

In secondary sources quoted, original source should also be pointed to:

"Köprülü (1926)" (in Çelik 1998).

Personal interviews can be indicated by giving the last name(s) and the date(s); moreover they should be stated in the references.

www.tdk.gov.tr/bilterim (15.12.2002)

9. References: Should be at the end of the text in alphabetical order, in one of the ways shown below. If there are more than one source by the same author, then they will be listed according to their publication date; sources of the same author published in the same year will be shown as (1980a, 1980b):

Karahan, Leyla ve Ülkü Gürsoy (2004). *Kavâid-ı Lisân-ı Türkî 1893*. Ankara: TDK.

Köprülü, Mehmet Fuat (1961). *Azeri Edebiyatının Tekâmülü*. İstanbul: MEB Yay.

Shaw, Stanford (1982). *Osmanlı İmparatorluğu*. Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul: Sermet Matb.

Timurtaş, F. Kadri (1951). "Fatih Devri Şairlerinden Cemalî ve Eserleri". *İÜ Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* IV (3): 189-213.

Submissions

The articles duly prepared in accordance with the principles set forth are to be sent in three copies; one original, two photocopied forms with a compact disc, to *bilig* at the address given below. The last corrected fair copies in original figures are to reach *bilig* not later than one month. Minor editing may be done by the Editorial Board.

Address:

Ahmet Yesevi Üniversitesi

bilig Dergisi Editörlüğü

Taşkent Cad. 10. Sok. No: 30

06430 Bahçelievler / ANKARA / TÜRKİYE

Phone: +90 312 215 22 06 • Fax: +90 312 215 22 09

www.yesevi.edu.tr/bilig

bilig@yesevi.edu.tr